

Ўқубжон Хўжамбердиев

ЎЗБЕКЛАР ИШИ

Публицистика

ТОШКЕНТ
«ЕЗУВЧИ» нашриёти
1990

Хўжамбердиев Екубжон.

Узбеклар иши: Публицистика.

— Т. Ёзувчи, 1990. — 304б.

«Узбеклар иши» китоби муаллифнинг бадиий-публицистик мақолаларидан жамланган. Ушбу китобдан бутун халққа инсонларча исбат берилган, «Узбеклар иши» деган тухматнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган бир гуруҳ порахўр, жиноятчилар ҳаётидан олинган ҳикояларни қидирсангиз адашасиз. Бу китоб ҳақиқий ўзбеклар иши — халқимизнинг оғир меҳнат билан кечираётган турмуши ҳақида. Муаллиф қишлоқ кишиларининг ҳаётини ўзи кўрган-кечирган вақсалар, тақдирлар мисолида тасвирлашга ҳаракат қилади.

Хўжамбердиев Якубжан. Доло ўзбеков: Публицистика.

ББК 65.9(2V) < 65.9(2)32

4702620201 — 142

Х М352 (04) — 90 Доп. 90

©Екубжон Хўжамбердиев,
1990 й.

ISBN 5-635-00842-92

ҚИШЛОҚ МАНЗАРАЛАРИ

1. УЗБЕКЛАР ИШИ

Яқинда санъаткор ўртоқларимиздан бири бугунги кино санъатининг муаммолари, ютуқлари ҳақида гапириб қолди. «Мана,— деди у,— ўзбек киноси, хусусан, ҳужжатли киноси, жаҳоннинг бир қанча мамлакатларида муваффақият билан кўйилмоқда. Уша, Аҳмаджон Одилловнинг қилмишларини фош этувчи «Тўхтаб қолган вақт солномаси» ҳужжатли фильми Францияда намойиш этилди...»

Французлар шу пайтгача ўзбекларни билишармики ёки йўқ, бу менга қоронғи. Лекин улар Бобурни, Абду Али ибн Синони, Бериунийни, Навоийни, Чингиз Айтматовни, Ботир Зокировни яхши билишади. Демакки, ана шу классикларимиз орқали бутун Ўрта Осиё халқлари ҳақида тасаввурга эга. Уларнинг юқоридаги алломалар ҳақидаги тасаввурлари бизникидан кўра бойроқ, бизникидан кўра кенгроқ эди. Агар юқоридаги фильм Францияда намойиш этилган бўлса, демак, ана шу тасаввур кенглигида битта қора доғ пайдо бўлибди. Йўқ, бу қора доғ — Аҳмаджон Одиллов «замонавий подшоҳ» бўлгани учун эмас (бундай «замонавий подшоҳ»лар Европада ҳам кўплаб учрайди), йўқ, у ўзбек бўлгани, Ўрта осиелик бўлгани учун, шарқлик бўлгани учун яққол кўзга ташланади (Уша фильм катта шовшувга сабаб ҳам бўлгандир).

Мен Аҳмаджон Одилловнинг қай даражада жинойтчи эканини билмайман. У ҳақидаги ҳужжатлар билан танишмаганман. Айни пайтда А. Одилловга ўхшаш кишиларининг жинойтлари одил суд томонидан тасдиқланган бўлса, уларни фош этиш тарафдориман. Зеро, бугун ҳаётимизни қайта қурмоқчи эканмиз, ошкораликсиз бунга эришиб бўлмайди. Мени бошқа бир нарса ўйлантиради: фильминг чет элда намойиш этиш нима учун керак бўлиб қолди? Бу фильм қандай жаҳоншумул аҳамиятга эгаки, чет эл томошабинига тақдим этилса? Аҳмаджон Одилловнинг

ўғрилиги, олган пораси (агар улар тасдиқланган бўлса) ҳақидаги ҳикоя улар учун нима қизиғи бор? Ўзбек халқи орасида мана шундай «замонавий подшоҳ»лар ҳам бор дейиш учунми? Еки бугунги «фош қилиш» давридан фойдаланиб бирон-бир халқаро мукофот тамаси учун керакми?

Ўйлаб ўйингга етмайсан одам. Кейинги икки-уч йиллик матбуотни варақласангиз «Ўзбеклар иши»га тааллуқли материаллар шу даражада кўпки, четдан қараган одам мамлакатда юз берган иқтисодий-социал бухрон ўзбеклар туфайли юз бермаганмикин, деган хулосага келиши ҳам ҳеч гап эмас. «Правда» газетасининг 1989 йил 27 январь сониди ёзувчи Ўлжас Сулаймоновнинг «Дашт-ни алқасанг, тоғни камситма» деган суҳбати босилди. «Сентябрь» ойида, — дейди Ў. Сулаймонов, — Киевдаги «Эврика» баҳс клубида иштирок этдим. Мажлис аҳлининг қўйинга қўл солиб кўрдим: бирон-бир республиканинг номини айтиб, ушбу ўлка тарихидан, бугунги кундан — раҳбарлар, шоирлар, ишчилар, спортчилар, артистлар орасидан кимларни биласиз, деб сўрадим. Ўзбекистонининг номини айтдим. Залдан шундай товушлар бўлди...

— Рашидов... Одилов... — Улардан бошқа ҳеч кимни эслашодмади. Еки билишмади. Холбуки, номлар халқ тимсоли. Буёқ шоирлар, математиклар ва файласуфлар томонидан яратилган қадимий маданиятга эга бўлган халқ тўғрисида, меҳнатқашлиги билан ақлни дол қолдирувчи деҳқонларнинг минглаб авлодлари тўғрисида апа шунга ўхшаш ўз обрўсини туширган шахсларга қараб баҳо берилмоқда...»

Еки бошқа бир мисол. Олдимда «Литературная газета»да босилган «Тош тўсиқ» деган мақола турибди. Унда эстониялик агрономнинг ноҳақ судлангани ҳақида ҳикоя қилинади. Мақола автори ўша агроном хусусида гапириб келиб, «Ўз-ўзидан маълум, Ўзбекистонда пахта билан бўлганидек, давлатни алдаш ва шахсий бойлик орттириш мақсадида қилинган қўшиб ёзишлар ҳам бўлади. Лекин Альба (агрономнинг исми) ишига онд қўшиб ёзиш ўз моҳиятига кўра бошқача эди...» — деб ёзади. Автор агрономнинг ҳақлигини аниқ мисоллар орқали кўрсатади. Уни ҳимоя қилади.

Мен бу мақоланинг умумий руҳини тўла қўллаб-қувватлайман. Юқоридаги нарчани келтиришдан мақсадим бошқа нарса ҳақида гапириш.

Баъзан одамга алам қилади. Бир ҳовуч кўзбўямачи, муттаҳам, порахўр бонс бутун бир юртининг номи ёмонот-

лик бўлиб қолгани алам қилади. Кейинги йилларда «Ўзбекистондаги порахўрлик...», «Ўзбекистондаги кўшиб ёзиш...», «Ўзбекистондаги... ўзбеклардаги...» каби жумлаларни такрорлаш одат туенга кириб қолди. Бу ҳақда матбуотда ўқини, катта мишбарларда, меҳмонхоналарда, Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарлардаги бозорлар, кўча-кўйларда эшитиш мумкин. Баъзи одамларнинг назарида дунёдаги бутун кўшиб ёзишлар, порахўрликларни фақат ўзбеклар қилган. Мана шундай — гоҳо расмий, гоҳида кўча-кўйнинг гаплари алам қилади кишига...

Хўш, кўшиб ёзганлар кимлар эди? Уларнинг меҳнаткаш деҳқонга қандай алоқаси бор? Наҳотки, ўрмонга ўт тушса ҳўлу қуруқ барабар ёнади? Ахир Ўзбекистон кимсасиз ўрмон эмас-кў! Бир тўда ярамас кишиларнинг сафига ҳалол, пок кишилар ҳам кўшилиб, «Ўзбекистондаги кўшиб ёзиш, порахўрлик» деган тамга уларнинг ҳам пешонасига қочонгача тақиллаб урилаверади?

Буларни ёзишдан мақсад республикамизда ҳақиқатан ҳам содир бўлган кўшиб ёзишларни, порахўрликни, кўзбўямачиликларни оқлаш эмас. Асло, мақсад жиноятчиларнинг кенг меҳнаткашлар оmmasига, нахтанинг — ҳақиқий ўзбек ишининг оғир меҳнатиини елкасида тутиб турган деҳқонга ҳеч бир алоқаси йўқлигини айтиш, холос.

Деҳқон шу кунгача ҳам бир нарсани — йил-ўн икки ой тишимсиз меҳнат қилишинигина яхши билди. Бизнинг деҳқон жуда содда: ким нима деса, шунга ийнонади. Раис бува мишбарга чиқиб: бу йил план тўлмай қолди, даромадни, тишчилигини кўйса, энди, янаги йил қиламиз, деса бу гапни ҳам қарсақ чалиб кутиб олади. У, бугун даромад бўлмаса, эртага ўнта болани нима билан боқаман, деб ўйламайди. Бригадирга эргашиб далага чиқиб кетаверади. Мана шундай одамнинг номини ёмонотлик қилиш мумкинми? Ҳеч қачон!

Республикада қанчадан-қанча кўшиб ёзишлар бўлган экан, лекин бундан ўша оддий деҳқон нима фойда кўрди? Ҳеч қанақа наф кўргани йўқ! Аксинча, кўшиб ёзишнинг бутун оғирлиги деҳқон зиммасига тушди. Ўша қоғозда план тўлдириб кўксига орден ва медал таққан кишиларнинг обрў-эътибори деҳқон ишлаб топган пулга сотиб олинди... Деҳқон эса ўша-ўша... Эрта топглаб далага бориб қитир-қитир, ой тўлган туилари эгат оралаб қитир-қитир қилиб ишлайверади, ишлайверади... Деҳқоннинг ҳисобидан кўшиб ёзишлар, порахўрликлар содир бўлган йиллари ҳам унинг уйида икки кило ортиқча

гўшти, икки қоп ортиқча уни йўқ эди, қўшиб ёзишларга, порохўрликларга барҳам берилди, дейилаётган бугунги кунда ҳам деҳқоннинг турмуши ўша-ўша: бир ҳафтада икки кило гўшт еса ейди, бўлмаса йўқ.

Ўзбек деҳқони пахта етиштиришда катта тажрибага эга. Лекин шу бугунгача ҳам ўша меҳнат, ўша тажриба ўз баҳосини тоғгани йўқ. Жумладан, деҳқоннинг юмуши кўп, ammo уларга тўланадиган ҳақ кам. Ягона-чопиқнинг бир нормасига 3 сўм 37 тийин ҳақ тўланади. Етти-саккизта фарзандли колхозчига бир норма тўланган ҳақ урвоқ ҳам бўлмайди. Оромидан кечиб, ўзини сен деб, пахтасини сиз деб ҳосил етиштирган колхозчига оғир. Хўш, ўша нормативларни кимлар белгилайди? Ўша одамлар жазирама пессикда турли химиявий дорилар секилган туза қатор ораларида бирор марта бўлсин бўлишганимикин? Умуман, бундай нормативлар, инсон меҳнатини «чамалашлар» эскирмадимикан? Пахтанинг нархи эса шафтодининг нархидан ҳам арзон. Нега шундай? Буни биз билмаймиз. Биладиганлар эса оғзига талқон солиб ёлтирган. Шу боис ким билан гаплашсанг, пахтанинг нархи арзонлигидан нолишади. Тўғриси айтиш керак, пахтанинг нархи арзонлиги туфайли ҳамма ҳам далага чиқиб ишлашни истамаяпти. Буни тўғри тушуниш керак. Пахтанинг меҳнатидан оғир меҳнат йўқ. Шунинг учун ҳам унинг нархини ошириш лозим.

Абдуғаффор оддий шифёр. У билан тез-тез учрашиб турамыз. Мен гоҳ унинг қишлоғига борсам, гоҳ у шаҳарга тушганида бизникига келади. Бир кун и келиб ҳасрат қилди. Қийналдим. Яқин йигирма минг аҳолиси бор қишлоқда бирор корхона ёки одамларни иш билан таъминлайдиган тузукроқ ташкилот йўқ. Кўпчилик нима қиларини билмай юрибди. Нега деганда, ҳозир барча жойда бўлганидек, бизда ҳам пудрат асосида иш олиб борилмоқда. Мен бу янгиликка қарши эмасман. Лекин ўша 3 сўм 37 тийинлик юмуш ҳам баъзи бир одамларга тегмаяпти. Сабаби — аҳоли кўп эмиси. Хўш, аҳоли кўп бўлса, нима қилиш керак? Баъзи бир одамлар уч-беш гектарлаб ер олиб бола-чақасини боқаяпти. Қолганлар-чи? Нима, колганлар бошқа жойларга кўчиб кетсинми? Меҳнатнинг ўзимни олайлик. 1986 йил 7 декабрь кун и касалланиб шифохонага тушиб қолдим. Шифохонадан бир оз тузалиб ўз иш жойимга — колхоз гаражига бордим. Лекин, ишга қўйишмади. Нега деганда, врачларнинг тавсиясига биноан олти ой давомида енгилроқ иш қилишим

керак эди. Мана шундан бери ишсизман. Хўш, бу кимнинг айби? Колхоз раиси ўзингизнинг жойингизга қайтинг; дейди. Лекин, гараж мудирини ишга қабул қилмайдди. Нима, айбим касал бўлганимми? Бир менгагина эмас, халққа ҳам қийин бўлди. Одамлар ёзнинг жазирама йссиғига, қишнинг аччиқ совуқларига чидаб, ҳар гектар ердан 35—38 центнердан, баъзи йиллари эса 40 центнерга етказиб ҳосил олишади. Аммо, улар оладиган ҳақ жуда паст. Аёллар-чи? Колхозчи аёл боласини бағрига босиб, эртадан кечгача гўзаси атрофида парвона: Унинг ери хоҳ бир гектар бўлсин, хоҳ икки гектар бўлсин, оила аъзолари билан ишласа-да, шу 60 сўм пулни олади. Мактаб ёшидаги боласи ёзги каникулни қизиқарли китоб ўқиш билан ёки пионер лагерида эмас, далада, пахта даласида, ота-онасига ёрдамлашиш билан ўтказмоқда. Ахир биз ҳам болаларимизнинг ўқишини, билимни, илмни бўлишларини истаймиз. Аммо, бунга исқоният йўқ. Хайдаркулни айтинг. Танийсиз. Борганингизда кўришгансизлар. Саккизта боласи бор. Уйда бир ўзи ишлайди. Ойлик маоши 120 сўм. Олтита фарзанди мактаб ўқувчиси. Хисоблаб кўрса, шу олтита мактаб боланинг китоб-дафтар ва кийим-кечаги учун камида 300 сўм пул керак экан. Отасидан қолган мерос бир мол бор эди. Буни сотиб юборай деса, болаларни сут-қатикдан маҳрум қилган бўлади. Бугун ҳамма жойда оилавий пудрат жорий этиляпти. Оиласи билан ишлаш учун ер сўради. Колхоз ер бермади. Бошқаларга ҳам бермади. Бригада пудрати усулида ишлашни буюрди. Рўзиёв деган одам бор. Уна киши райкомлашиб, оиласи билан ишлаш учун ўн гектар ер олди. Ҳозир мутахассислар ҳарр гектаридан 40 центнердан ҳосил олади, деб айтишяпти. Агар колхоз раҳбарлари ерни ҳаммага пудрат усулида беришганида эди, ялпи пахта ҳосили кўпайиб, колхоз қарзидан ҳам қутулган бўларди.

Мана шундай мулоқотлардан кейин ўйлаб қолсан одам: хўш, марказий матбуот ва бошқа марказдан келган кишилар таъкидлаб айтаётган «ўзбеклар иши» билан Абдуғаффор айтган ўзбеклар ишининг ўртасидаги фарқ нимада? Наҳотки, юқоридаги каби шароитда яшаётган кишиларни порахўрлар, кўзбўямачилар сафига қўшиб бўлса. Отасидан қолган молни сотай деса, болаларни сут-қатиксиз қолади, сотмай деса, болаларни мактабга тайёрлаш керак. Ахир, бу бориб турган фожиа-ку!

Яқинда Абдуғаффор ўзи меҳнат қилаётган колхоздан мақола ёзиб юборибди. Мана ўша мақола.

РАҲИМАНИНГ ОҚ ПАХТАСИ...

Пахтани кўп нарсаларга қиёс этамиз: унинг кўнгли пахтадай оқ, пахтадай юмшоқ, деймиз. Лекин баъзан ўша пахтадай оқ, пахтадай юмшоқ кўнгли бизни алдайди... У кўмирдай қора, темирдай қаттиқ, кўнгли эмас, жисм бўлиб чиқади. Пахтамиз эса оқ-оппоқлигича тураверади. У биро бўлгандан буён шундай оқ-оппоқ.

Республикамиз давлат ишонига пахтанинг суврати туширилган... Шундай экан, у бизнинг фахримиз. Ўзбекининг туғишгани ҳам, фарзанди ҳам, ота-онаси ҳам шу пахта. Шу боис уни ардоқлаб, «Оқ пахтамиз» деб айтаемиз, унга бутун меҳримизни бераемиз...

Бугун Ўзбекистон бўйлаб кезган ҳар бир киши ўша меҳр-муҳаббат қай даражада отанин эканининг гувоҳи бўлади: ер пахта, кўк пахта, ҳў, терак учлари-ю, қиз боланинг ширин тушлари пахта... ҳаммаёқ пахта... Чевар теримчилар Раҳимаю Роқиядан тортиб бригада бошлиғи Тошболта Иброҳимов остонасигача пахта! Отаенга ёрдам бериш учун мактабдан рухсат олиб келган 9-синф ўқувчиси Рустамнинг соч-кириқларигача мана шу оқ пахта-миз плашган...

Пахтакорлар, теримчилар билан суҳбатлашар эканман, кўзим Раҳиманиннг чаноқлар тилим-тилим қилиб юборган билакларига, елим латта билан ўралган бармоқларига тушди... Ҳар кило терган пахтамизга 10—15 тийиндан ҳақ тўлашмоқда, деди Раҳима. Мениннг кўзларим эса унинг тилиниб-тилиниб кетган қўлларида. Мана шу дугоналаримнинг ҳар бири кунига 100—110 килодан пахта теришяпти, деди Раҳима. Мениннг кўзларим эса дугоналарининг эгни-бошидаги титилиб кетган кийим-кечакларида. Ўтган йили план бажарилмади, ҳақ олмадик, деди Раҳима. Мениннг кўзларим эса Раҳиманиннг пешонасига чизик тортган оқ пахтамизнинг гардида... Бу йил албатта ҳақ оламиз, деди Раҳима...

Мен Раҳиманиннг оқ пахтамиз гарди чизик тортган пешоналарига, чаноқлардан тилим-тилим бўлган билакларига, бармоқларига қараб туриб, Маҳпиратхон онанинг: «Халқимиз меҳнатдан қочмайди. Унга қараб хаёлимдан кўп гаплар кечади. Мана шу меҳнатга туғилган халққа қараб...» деган сўзларини ўйлайман. Жон синглим Раҳима, шу оғир меҳнатинг тийинларга қолганини ўйлайман. Сениннг позик қўлларингни, ойдай юзларингни она табиат чаноқлар тилсин, деб яратганмиди, Раҳима. Сенга минг бор қуллуқ, Раҳима!

Раҳима, сен ахир юртимнинг келажакисан, чаноқдаги икки пайса пахтадан миллионлаб тонна тоғ яратган ҳам сен. Келажак учун бу меҳнатнинг қанчалик оғир, заҳматли эканини ўзинг билесайдинг... Сен бугун далада ҳосил мўл бўлганидан хурсандсан. Ўтган йил ҳақ олмадик, деб айтдинг. Мана шу бугунги мўл ҳосил ўтган йилги азобларингни, муҳтожликларингни ювиб ташлади... Сенга қараб яна ҳаёлимда Маҳпират онанинг сўзлари чақиндай янграйдиги: «Манов уйни қарами. Чордевор. Мана шу уйда ҳам одам яшайди. Шугина уйда яшаётган одам ҳам ҳовли-жойини яхшилагани келади. Лекин, қани унга тахта, қани унга шиферлар, қани унга маблағ...» Раҳима, сен яшаётган уй қандай, билмадим. Лекин, қишлоқдаги юзлаб, минглаб Раҳималарнинг уйи шундай: тўкилиб қолган чордевор. Сенинг юртингда пахтадан бошқа, меҳнатингдан бошқа ҳамма нарса қиммат, Раҳима.

Ана, карвон-карвон пахта йўлга чиқди. Чаноқ тилган қўлларингнинг қони ҳам ана шу пахта карвонига инган. Бу карвонда наикки қўлларингдан оққан қонлар, шунингдек, сенинг орзуларинг, ниятларинг ҳам мужассам. Сенинг тириклигинг, дунёда борлигинг, бошқалар олдидаги ҳурмат-эътиборинг ана шу карвоннинг катта ё кичиклигига, узун ё қисқалигига боғлиқ.

Меҳнатингга баландпарвоз сўзлар, бахтиёр шеърлар айтиб мақташим, ҳамду сано ўқишим керак эди. Лекин сенинг проданг, сабр-тоқатинг қаршисида ҳар қандай мақтовлар ер билан тенг бўлади...

Раҳима, отанинг қўлидаги қадоқларни кўрганмисан... Бу қадоқлар мана шу оқ пахтанинг, юмшоқ пахтанинг қадоқлари. Сизлар шу пахта учунгина туғилгансиз гўё. Тонг-сахарлаб кетганча даладан тунда қайтасиз. Бугунгидай кунларда бола-чақа билан давра қуриб ўтиришга вақт йўқ. Ҳамманинг нияти битта — пахтани ёғни-сочинга қолдирмай териб олиш. Бўлмаса, Аҳмад отанинг ёши саксон иккида. Невара-чеваралик. Вой-бадавлат. Ана шу қария эгат оралаб пахта теряпти. Раҳима, сенинг ҳамқишлоқларинг, юртдошларинг бунчалик фидойилликни, бунчалик меҳнатсеварликни қайдан олган?

Узоқ ўлкаларда, хорижий юртларда бўлмаганмаи. Лекин Ўзбекистонни кўп кездим. Йўл юрсам ҳам мўл юрдим. «Юртимиз», «пахтамиз», «ўз ернимиз», деб айюҳаннос солган кишиларни кўп учратдим. Лекин, пахтанинг ишига келганда сендан бошқа бировни кўрмадим, Раҳима. Бу меҳнатга бир сен чидайсан, жон сизгим... Хирмонингга барака кирсин, Раҳима!

Ҳақиқий ўзбекнинг иши мана шу — пахта етиштириши. Лекин, ўша пахтадан келадиган даромаднинг 90 фоиздан кўпроғи республикада четга чиқиб кетаётгани хусусида дурустроқ ўйламаслик, бу масалага жимгина, томошабин бўлиб қараб туриш ҳам ўзбекнинг ишига киради.

Республикамиздан кўплаб миқдорда табиий газ қазиб олинади. Лекин... Лекин, афсуски, ҳатто ўша газ қазиб олинаётган жойдаги қишлоқларнинг ҳам кўпи газлаштирилмаган. Республикадаги посёлкалар эса газлаштирилади, водопровод суви билан таъминланади, аммо аксарият қишлоқлар ҳали ҳам ўтин-кўмир, гўзапоя билан кун кечиряпти. Дала-туздан оқиб келадиган ариқдан суви ичишти. Бу ҳам фақат ўзбекларнинг иши. Ахир, «Хамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» шiori остида яшаб, меҳнат қилар эканмиз, шундоқ ёчимиздан йўғон трубаларда оқаётган газдан қишлоқ аҳли, пахтакор деҳқон ҳам фойдаланса нима қилади?! Сирасини айтганда, табиий газ, водопровод, яхши кийим-кечак, қурилиш материаллари биринчи навбатда деҳқонга етказиб берилиши керак эмасми? Ахир, сиз билан бизни ана шу деҳқон боляпти-ку!

Энди ўша деҳқоннинг маданий дам олиши ҳақида. Турғисини айтиш керак, бизнинг деҳқонларимиз агар йилда бир марта жойларга бориб концерт кўйиб бериб келадиган артистларнинг хизматини айтмаса — том маънода маданий дам олмайди. Курортга ҳам раис, бўлим бошлиғи, гоҳ бригадир бормаса, оддий деҳқон камдан-кам боради. Шаҳарга тушиб театр кўришни эса қўйверинг... Яқинда журналист дўстим шундай бир гапни айтди: республика миқёсидаги йиғилишда маданийт арбобларидан кимдир чиқиб, областлардаги шаҳарларнинг бирида яқинда қурилган ўзбек драма театрининг бипосини бошқа бир театрга бериш керак, деган таклифини айтибди. Хўш, нега? Ахир ўзбек театрлари шундоқ ҳам ўзи оз-ку! 18 миллион аҳоли учун бор-йўғи 31 театр бор. Ахир бу денгиздан томчи, холос-ку! Шундан ҳам қисқартириладиган бўлinsa, унда нима бўлади? Бу ҳақда ҳеч ким сўрамайди. Деҳқон бир йилда печта спектакль кўрди, печта китоб ўқиди, қандай киноларни томоша қилди, деган гап бизнинг маданий ташкилотларимиз хаёлидан ўтармикан? Билмадим, агар улар ўзларига шундай савол берганларида эди, юқоридаги каби таклифлар бўлмасди, назаримда. Бу ҳам ўзбекчилик. Шундай деймиз-да, ўзимизни овутамиз... Ахир бизнинг ота-боболаримиз бундай бўлишмаган-ку! Бу лоқайдлик, мансаб,

лавозим, шуҳрат тамасида ҳеч нарсадан қайтмаслик, дўстни дўст, душманни душман билмаслик қаердан пайдо бўлди? Нега биз бир-биримизнинг устимиздан мағзана тўкамиз? Нега биз ўзимиздан лавозимни каттароқ одам олдида «сеҳрланиб қоламиз?» Нега? Ўзимизни ўзимиз камситамиз, бир-биримизни тупроқ билан тенг қиламиз? Нега?

Яқинда ўқитувчи Йўлдошали ака «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига ариза билан мурожаат этди. Йўлдошали ака ўз аризасида бир неча йиллар мобайнида мактабга директорлик қилгани, ўтган йили тўсатдан районга чақириб, мактабда таълим-тарбия ишларини бўшаштириб юборганликда айблаб, мактаб директорлиги вазифасидан бўшатишгани ҳақида ёзади.

«Бу шикоятни директорликдан бўшатишганим учун эмас, балки менга нисбатан кейинги кунларда қилинган адолатсизликлар учун ёзипман», — дейди Йўлдошали ака ўз хатида.

Биз хатни текшириш учун бордик. Маълум бўлишича, мактаб ўқитувчиларида Сафарбой директор устидан шикоят ёзади. Уни кадрларни жой-жойига қўйишда уларни ўз мутахассисликлари бўйича ишламаётгани, коллектив ўртасида интизомни бўшаштириб юборганликда айблайди. Ана шу шикоятни текширган кинешлар шикоятда келтирилган фактлар асосан тасдиқланди, деб хулоса чиқаради. Шу хулосага асосан, Йўлдошали ака мактаб директорлигидан бўшатилади.

Келтирилган фактларни биз ҳам текшириб кўрдик. Шу нарса маълум бўлдики, Йўлдошали акага қўйилган бир қатор айблар асосиз бўлиб чиқди. Масалан, унга ўқитувчилардан бири малака оширишга кетган пайтида ўтилмаган дарсни ўтилди, деб кўрсатилиб, 43 сўм 66 тийин пул қонунсиз равишда бошқа ўқитувчига бериб юборилган, деган айб қўйилди.

Уша ўқитувчининг бизга ёзиб берган тушунтириш хатида ҳақиқатан ҳам дарсларни ўтганлигини, лекин журнал малака оширишга кетган ўқитувчининг ўзи келгандан кейин тўлдирилганини, умуман, бу ишга директорнинг алоқаси йўқлигини, чунки бу пайтда Йўлдошали ака ҳали ишга тушмаганлигини ёзади.

Сўраб-суриштиришлардан кейин маълум бўладигани, Сафарбой Йўлдошали акадан дарсларини кўнайтириб беришни бир неча марта қатъий туриб талаб қилган. Лекин Йўлдошали ака бу ишни қилмаган. Натичада Сафарбой шикоят ёзиб Йўлдошали акани лавозимдан

бўшаттиришга эришган. У мактаб директорлигидан бўшаб, оддий ўқитувчи бўлиб ишлай бошлаган. Лекин, Сафарбой унинг оддий ўқитувчи бўлиб ишлашини ҳам истамайди. Энди очикдан-очик ҳақоратларга, турли каментиларга ўтади. Натихада, иккала ўқитувчи бир-бирларига душманга айланшади. Ёз-ёзлар бошланади...

Ана шу воқеаларнинг гувоҳи бўлар эканман, бир нарсга ҳақида, ўқитувчининг, айниқса, қишлоқ ўқитувчининг маънавияти, унинг қадри, жамиятда тутган ўрни ҳақида ўйлаб қолдим. Ўқитувчи — қишлоқнинг олд зиёлиси. Бугунги қайта қуриш, демократия, ошкоралик даврида ўқитувчининг ўрни, унинг зиёли сифатидаги қадри янада қимматли. Айниқса, халқнинг маънавий қадриятларини кўтариш, унинг оғини ошириш, ўз ҳуқуқ ва бурчларини англаб олишга ёрдам беришда ўқитувчининг аҳамияти катта. Бир нарсга одамни ташвишга солади. Маълумки, халқимиз азалдан оғзида илми бор кишиларни беҳад ҳурмат қилиб келади. Ривоят қилишларича, Алишер Навоий бир дўсти билан отда бораётса, қаршиларидан бир ёш бола чиқибди. Алишер Навоий отининг жилловини тортиб тўхтатиб, настига тушиб, ҳалиги болага салом бериб, қўлини олган экан. Бу ҳолдап таъсирланган Навоийнинг дўсти сўраганда, Навоий, мана шу боланинг отаси бир пайтлар менга неча муддат сабоқ берган эди, деб жавоб берибди.

Мана шу ривоятдан ҳам кўриниб турибдики, халқимиз муаллим, оғзида илми бор кишига жуда катта меҳр-мухаббат билан муносабатда бўлган.

Лекин бугунга келиб ўша оғзида илми бор кишининг аҳволи қандай? Уларнинг обрўси қай даражада? Тўғрисиини айтиш керак, бугунга келиб ўқитувчининг қадри анчайин тушиб кетди. Бунинг турли сабаблар бор. Баъзан ўқитувчиларимизга колхоз раислари, совхоз директорлари, ҳатто хўжалиқларнинг бригадир, табелчилари ҳам иш буюрадиган, дакки берадиган аҳволга тушиб қолди. Бунга, албатта, бир томондан, ўша турғунлик даври деб аталаётган давр ҳам сабабчи. Лекин энг аввало ўқитувчиларнинг ўзлари сабабчи. Қишлоқ зиёлисиги ўз обрўсини сақлай олмаса, ўз ҳуқуқи, бурчларини англаб олмаса, қишлоқ аҳолисидан нимани талаб қилиш мумкин? Қишлоқ зиёлисиги бир-бирининг устидан ёзиб, бир-бирига тўхмат қилиб, юзлаб ўқувчиларга ана шу борада намуна бўлса, улардан таълим олган қишлоқ йигит-қизларидан нимани куттиш мумкин?

Мана, мамлакатимизда қайта қуриш, экономикани,

бошқа соҳаларни жадаллаштириш бошланганига ҳам яқин тўрт-беш йил бўлди. Лекин, шу йиллар ичида хусусан қишлоқда қандай муаммолар ҳал этилди? Қишлоқ киши-ларининг турмуш даражаси ошдими? Уларнинг озиқ-овқати яхшиландими? Ерларга солинадиган захарли дорилар камайдими? Болалар ўлими, турли юқумли касалликлар, хусусан, сариқ касали бутунлай йўқотилдими? Албатта, бир қатор силжикилар бўлди. Энг муҳими, одамлар ўнгу сўзларига бирмунча оғли қараб, камчиликларини, йўл қўйилган хатоларни бир қадар дадиллик билан айтишмоқда. Лекин бошқа ўзгаришлар ҳали-бери бўлганича йўқ.

Ана шулар ҳақида ўйлаб Эргашбибин эсладим. Унинг: «Мен тутилганимда қандай бўлсам, ўшандаймэн. Мана шу уйим, мана шу қишлоқ ўзгармади», деган сўзлари юрагимдаги ҳасратни ўн чандон оширди. Ахир ростдан ҳам кўн нарса ўзгаргани йўқ. Ҳаётимизга химия, турли заводлар кириб келди. Улардан ўзимизни химоя этишни эса ё унутиб қўйдик, ёки умуман билмаймиз. Захарли химикатлар сақланадиган омборлар қурилишига етарли эътибор берилмаяпти, сув ҳавзаларининг тозалиги, ичимлик сувининг шўрланишига қарши қатъий чоралар кўрилмаяпти. Биргина Самарқанд областидаги 38 корхонадан бир кеча-кундузда 104,4 минг кубометр оқава сувлари оқар сувларга қўшиб юбориляпти. Гелиом заводи, Авиаотряд, ёғ-экстракт заводлари шулар жумласидан. Зарафшон дарёсининг ўта ифлосланиб кетишида Анзоб оқавалари жуда катта таъсир кўрсатмоқда.

Бундай турли чиқиндилар, оқава сувлар чиқарадиган заводлар, корхоналар ҳар бир областда бор. Буларнинг ҳаммаси қаёққадир, чўлу саҳрога эмас, ёки бўлмаса тоғу тошларга эмас, балки тоғу тошлардан оқиб келаётган зилол сувларга қўшиб юбориляпти. Оқибат эса маълум: қишлоқ аҳолиси ўртасида касаллик кўпайяпти. Еш болалар ўртасида ўлим. Биз эса баъзан бунинг сабабларини бошқа ҳодисалардан, масалан, кўп туғилишдан деб билмоқдамиз. Ёки бошқа бир масала. Бугун қишлоқ аҳолисининг ейиш-ичиши жуда ҳам ғарибона. Ҳафтада икки кило гўшт топиб еган оддий кетмончининг қувончи ичига сизмайди. Яхшиямки, бугдой бор, нон-чой бор. Хўш, бунинг сабаблари қаерда? Ер ориқлаб кетди. Турли захарлар билан касалланиб, камҳосил бўлиб қолди. Бундай ердан нима ҳам олиб бўларди. Бунинг устига ётиштирилган ҳосилга тўланадиган ҳақ арзимас бўлса, қолаверса, чорвачилик ишларимиз ўлда-жўлда, яйловларимизга ҳам

пахта ажилаётган бўлгандан сўнг нима қилиш керак? Албатта, нош-чойга рози бўлиб ўтиришдан бошқа илож йўқ. Мутахассисларнинг, кенг жамоатчилиكنинг фикрича ҳам пахтаги камайтирмасдан, унинг давлат нарҳини оширмасдан туриб бошқа соҳаларни, хусусан, чорвачиликни ривожлантириб бўлмайди. Оролни сақлаб қолиш мумкин эмас. Плапларни эса ўтган йилги натижаларга, ёки бўлмаса директив органлар берган рақамларга асосан белгилаймиз. Бу ишни қачон деҳқон ўз қўлига олади? Қачон деҳқонларга ерларни ижарага бериш, пудрат усули ҳамма жойда жорий этилади? Ахир деҳқоннинг, чорвадорнинг, умуман қишлоқ аҳолисининг ҳалол меҳнат қилиб бойиб кетишидан наҳотки шу даражада кўрқсак? Ахир партия ва ҳукуматимизнинг олий мақсади қишлоқларнинг турмуш фаровонлигини ошириш-ку!

Баъзан умумиттифоқ фондига шунча гўшт, шунча пахта, шунча мева-чева ва ҳоказолар отказиб берилмади, деган талчаларни эшитиб қоламиз. Билмадим, бадки мен адашаётгандирман, лекин шоир айтганидек, ўзим меҳрга зор бўлиб турсаму, ўзгага қандай қилиб меҳр кўрсатгум. Ахир бозорга киринг: олманинг баҳоси 4—5 сўм, ҳалум 6 сўм, майиз ҳам 10—15 сўмга чиққан. Қишда қиш, дейсиз. Бозорнинг нархи баланд бўлиши табиий. Ёзда-чи? Айни пишиқчилик пайтида-чи? Болаларимиз мева-чевага, полиз маҳсулотларига, сабзавотга тўйишти-ми? Йўқ, чунки уларнинг баҳоси пишиқчилик пайтлари ҳам осмонда. Арзонини топиб бўлмайди, мабодо топгани еб бўлмайди. Шундай бўлгач, турли фондларнинг ҳам бир оз чегараси бўлиши керак, назаримизда. Қишлоқдаги муаммолардан яна бири уй-жой, маданий-маиший объектлар қуриш ва ниҳоят аҳолининг саводи масаласи. Тўғри, бугун аҳолининг аксарияти ёзиш-чизишни, бир амаллаб ўқишни билади. Ачинарли томони шундаки, ўша ёзиш-чизишни билган одамлар баъзан куч-қудратларини бошқа нарсаларга — бир-бирларининг устидан ёзиш-чизишларга сарф этмоқда. Қишлоқ болалари ўзбек тили ва адабиётини, тарихини яхши билишмайди. Мактабларда тил, адабиёт ўқитиш ишлари жуда ҳам ўзда-жўлда. Ўзингиз ўйланг: М. Горький ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун 18 соат дарс ўтилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди учун эса бор-йўғи 6 соат ажратилган, ҳолос. Буни қандай тушуниш мумкин? Ўз тарихини, адабиётини яхши ўқимаган ўқувчи келажакда қандай ҳам ўзалигини тапқисин.

Ўша юқорида тилга олганимиз ўқитувчининг ёзган

диктантини менга кўрсатинди: гиж-гиж хато. Хўш, энди ўйлаб кўринг. Ана шундай — ўзи мутахассис бўлатуриб ўзбек тилини бузиб гапирадиган ёки хато ёзадиган ўқитувчида таълим олган ўқувчининг савияси қай даражада бўлади? Шундай бўлгач, улар халқ ташвиши, халқ гамиши, Ватан туйғусини қандай билсин?

Бугун «ўзбеклар иши» деб бутун дунёга жар солинаётган ишни ўшандай ўз тилидан, адабиётидан, тарихидан беҳаёлар кишилар қилишмаганми?

Яқинда Самарқандда бўлдим. «Бизнинг уйимиз йўқ десам, янглишмайман, — деди Дилафрўз деган қизча. — Чунки биз қолхоз пиллахонасининг ярмида яшаймиз. Укаларим кичкина. Уйимиз ҳаммаси бўлиб икки хона. Унда янаш учун ҳеч қандай шарт-шароитлар йўқ. Отам, онам ва олтида укам шу уйда турамыз. Отам олий маълумотли қурувчи. Ҳозир яшаётган уйимизни ҳам раисга қатнайверганимиздан кейинг беришди. Қани энди бизга ҳам участка беришса, уйни ўзимиз қуриб олар эдик». Кейинги пайтларда ишқоят хатлари кўпайиб кетганидан полиймиз. Бундай хатларни меҳнаткашлар ўзларини кўрсатиш ёки гаразли мақсад билан ёзаётганлари йўқ. Камоли бугунгидек қайта қуриш даврида ҳам идорама-идора юриб ишлари битмагани, турли сансалорликларга, бюрократизмга учраганлари учун ёзишмоқда. Қишлоқда қайта қуриш фақат қоғоздагина бўлмоқда. Айтайлик, ҳалигача партия ва ҳукуматимизнинг уй бекаларини маинший хизмат ишларига жалб қилиш тўғрисидаги қарори амалга ошмапти. Кишилар ҳамон санитария-гигиена талабларига жавоб берадиган чучук сув манбалари билан таъминланмаган. Ҳовузлардан, ариқлардан ва узоқ жойлардаги қудуқлардан сув ташиб ичмоқдалар. Натижада, аҳоли ўртасида турли касалликлар кўпаймоқда. Спиртли ичимликларни келтириб оширилган нархда сотиш ҳоллари учраб турибди. Айрим маъсулиятли ходимларнинг ўзлари бундай ҳолга қарши қурашиш ўрнига уларни қўллаб-қувватламоқдалар. «Бизнинг қишлоқдан тўрт юз бола қўшни қишлоққа каттаб ўқийди,» деб давом этади Дилафрўз. — Орадаги масофа беш километр. Қишлоқлар ўртасида катта йўл мавжуд. Машиналар серқатнов. Бир-ича маротаба бахтеиз ҳодисалар рўй берди. Шу ҳақда жуда кўп жойларга мурожаат этдик. Лекин ҳозиргача ҳеч қандай жавоб йўқ. Ўзбекистон ССР Маориф вазири ўринбосаридан эса «Биз қурилиш билан шуғулланмаймиз» деган мазмунда жавоб хати олдик.

Ана, ҳурматли дўстлар, қишлоқ муаммоларини ўша

қишлоқларда яшаётган кишиларнинг ўзлари айтишяпти, бу ҳақда редакцияларга ёзишяпти. Дилафрўз ҳам, Абдуғаффор ҳам Эргашбиби ҳам фақат бир ўзларига тегишли масалаларни эмас, балки умумга тааллуқли муаммоларни юрак ютиб айтишди. Ҳўқитувчилар, қишлоқдаги бошқа зиёлилар, партия-совет ходимлари эса жим! Нега улар бугунги аянчли аҳволдаги қишлоқ манзаралари ҳақида бонг уришмаяпти? Ахир биз бир-биримизнинг қадамимизни санаб етган жойимиз шу бўлди-ку? Наҳотки, ҳали ҳам бугун халқ, партия олдида турган энг муҳим вазифаларни тўла англаб етмаган бўлсак? Наҳотки, бошимиз тошга, бурнимиз ерга бориб урилганига ишонмаётган бўлсак? Қайта қуриш, ошқоралик, демократия каби ишчан сўзларнинг фаолиятига ишонч билан қарамаётган бўлсак?

Ўзимизнинг муаммоларимизни ўзимиз ҳал этмасак, гўшти, сутни, мева-чевани, сабзавотни ўзимиз кўнайтирмасак, биров, ҳатто марказдаги дўстларимиз ҳам келиб кўнайтириб бермайди. Қишлоғимизни тоза сув билан таъминламасак, чиройли, ишчан уйлар қурмасак биров келиб қуриб бермайди. Оролни, захарланган ерни, ифлосланган сув ҳавзаларини, табиатни, тилимизни, тарихимизни ва ниҳоят ўзимизни ўзимиз асрамасак, биров асрамайди. Шунинг учун ҳам, келинг, бир-биримизнинг устимизга бўлар-бўлмасга мағзава тўкавермайлик, тўғри гапларни дастак қилиб олиб турли «миш-миш»лар тарқатавермайлик, шахсий манфаатларимизни бир оз муддатга бўлса-да, бир чеккароқққа суриб қўя туриб, қишлоқларимиз; умри меҳнат билан кечаётган оддий одамларимиз ҳақида ўйлайлик, уларнинг оғирини енгил қилишга интилайлик. Токи, бугун ҳамма жойда «Ўзбеклар иши» деб айтилаётган гап-сўзлар, ўрин-ноўрин фикрлар авлодларимизга ҳам тамга бўлиб қолмасин. Токи, ўзбекларда имон, эътиқод мужассам эканини, агар уларнинг қай бирларига имонсизлик, эътиқодсизлик юққан бўлса, у ҳам сталинизм давридан, турғунлик йилларидан юққанини кўпчилик билсин. Бунинг учун эса ўзимизни ўзимиз танишимиз, халқимиз пешонасидан пахтанинг гардини тозалашимиз, унинг тўкин-сочини яшашини таъминлашимиз керак.

1988 й.

2. ЮРАКДАГИ ТУГУН

Юрагимда анчадан буён бир тугун-найдо бўлган. Хизмат юзасидан тез-тез областларга сафарга чиқаман. Ҳар сафар командировкадан қайтар эканман, юрагимдаги ўша тугун ечишиб, бир оз бўшаш ўринга каттариб бораётганини, янада қаттиқроқ бўлиб тугилаётганини сезаман. Ўзимни алаҳентиниш, овутиш учун тунлари кўлимга китоб оламан, кундузлари иш билан овунаман. Лекин у юрагимни тобора қисаверади, қисаверади.

Баъзан ҳамма нарсани йиғиштираману ўша тугун ҳақида ўйлай бошлайман. Бир жойга бориб унинг учини топгандай, чигал жойларини ечгандай бўламан, лекин калаванинг учини қидирганим сари у тобора ичкарига чувалиб бораверади. Охир ўйлаб-ўйлаб ҳолдан тояман... ва тушларимда калаванинг учини тишлаб узоқ-узоқларга учаман, тугун... тугун эса думалайди... У ҳар думалаганда аввалгидан ҳам каттаради, мени пастга тортади. Учиншим оғирлашади. Шу тариқа бир манзилга борганда тугун шу даражада каттарадики, менинг энди учишга бутунлай ҳолим келмай қолади. Қўлларим силкинишдан тўхтайдди... Мен пастга эна бошлайман ва тугун устига қўнаман. Бундай қарасам, тугун катта бир қишлоққа — худди ўзим тугилиб ўсган қишлоққа айланиб қолар эмиш.

Шу пайт ниманингдир қаттиқ овозидан жисмим уйғонади. Руҳим эса ҳали уйқуда. Овоз яна такрорланади. Уйқу аралаш «Хўроз дегани шу даражада ҳам беўхшов қичқирадимми», деб ўйлайман. Лекин, рафиқамнинг «Туринг, соат олти бўдди, биринчи рейсдан қолиб кетасиз», деган сўзидан жисмим ҳам уйғонади. Ҳалиги овоз — соат қўнғироғи эканини англайман...

Бу гал йўлим Наманганга тушди. Ундан Андижон, сўнг Фарғона... Журналистнинг ҳаёти шундай: йўл юрса ҳам мўл юради...

Яқинда фарғоналик бир журналист дўстимдан хат олдим. Хат менинг ўша Наманган областига бориб келгандан кейинги бир мақолам муносабати билан ёзилган эди. Ўша мақолада Поп районида бир гектар гўзани парвариш қилган деҳқонга ойига 25 сўм иш ҳақи тўланиши, деҳқон меҳнати учун бу ҳақ жуда кам эканлигини ёзган эдим. Бу фикр ўша фарғоналик журналистга маъқул тушмабди. Унинг фикрича, бугун биз техника қудратига эгалик юзасидан бошқа мамлакатларга нисбатан биринчи ўринда турар эканмиз. Шундай бўлишига қарамай, Америкада битта деҳқон 67 кишини, Японияда 27 кишини,

бизда эса бор-йўғи 10 кишини боқар экан. Бизнинг деҳқонлар қўлларида қудратли техника бор бўлишига шарамай, кам маҳсулот ишлаб чиқаришар эмиш. Шу бонс ҳам деҳқонларни кўн маош билан эркалатиб, елкасини сылаш ўринли эмас эмиш...

Ҳамкасбимнинг хатини ўқиб, юрагимдаги бояги тугун яна бир думалагандай бўлди. Кўз олдимдаи қишлоқ ман-заралари кечди. Эргашибининг тўкилиб турган уйини, қишғир-қийшиқ кўчалари, тунроқ томларни эсладим. Хўш, етмиш йил мобайнида бизнинг қишлоқларимиз қиёфаси қай даражада ўзгарди? Деҳқон-чи? Унинг қуёш чиқмасдан далага бориб, қора шомда қайтиб топган маблағи орт-тирган бола-чақасини боқишга, юрагининг бир четига тугиб қўйган орзусининг ушалишига етянтими? Шу пайт-гача юз мишглаб гектар майдонларда янги ерлар ўзлаш-тирдик, ана шу ўзлаштирилган ерлар деҳқоннинг оғирини енгил қилдими? Қишлоқларнинг, посёлкаларнинг ободой-чилигига қай даражада таъсир этди? Қишлоқ аҳолисининг аҳволи, турмуш тарзи қандай? Унинг сувидан, ўтинидан хабар олинми?

Хаёлимдан ана шу саволлар кечди. Тўғри. Бугунги қишлоқ — бўн сонли аҳоли маркази, маҳаллий саноат маркази, маориф ва маданият маркази ҳам демакдир. Бу кун кўнгина қишлоқларимиз шаҳар тусига эга. Турли фабрикалар, мактаблар, билим юртлари, икки-уч қаватли тураржой бинолари... Булар янги типдаги посёлкалар деб аталади. Қишларнинг ҳаётида, турмуш тарзида ҳам жуда катта сифат ўзгаришлари юз берди. «Қишлоқ зиё-лилари» деган сўз пайдо бўлди. Қишлоқдаги маданият эндиликда ана шу қишлоқ зиёлиларининг қадами билан ўлчанмоқда. Бугун республикамизда ўн мишга яқин умумий таълим мактаблари ишлаб турибди. Уларда 300 мишдан ортиқ ўқитувчи ёш авлодга таълим бермоқда. Мазкур мактаблар ва ўқитувчиларнинг аксарияти қиш-лоқда. Қишлоқда хат танмайдиган одам кам. Медицина, маданий-манший хизмат кенг йўлга қўйилди. Колхоз ва совхозларимиз олий маълумотли мутахассисларга, қуд-ратли техникага эга. Бугунги социалистик қишлоқ афваликларини кўрсатиш учун бунга ўхшаш ўнлаб ишончли далиллар келтириш мумкин. Лекин ҳозир гап ютуқларимиз ҳақида эмас. Ютуқлар ўзимизники... Зотан, шу пайтгача биз фақатгина эришган ютуқларимиз ҳақи-дагина гапириб келдик. Аммо, айтайлик, алоҳида бир деҳқоннинг оладиган ҳақиқий маоши билан яхшилаб атрофлича қизиқиб кўрдикми? Биз суҳбат қилган рай-

ком секретарлари, колхоз раислари, совхоз директорлари деҳқон ҳақида, унинг меҳнати, оладиган маоши ҳақида гап кетганда ошириб-тошириб «кўшиб» гапиришади. Биз аксарият ҳолларда ана шу гапларга чинпа-чин ишондик ва энг ачинарлиси, ана шу «кўшиб» гапиришларини матбуот саҳифасига олиб чиқдик. Китоб тартиб бердик. Деҳқоннинг оладган маошини, турмуш тарзини, қишлоқ манзараларини бўлб-бежаб кўрсатдик. Яқин-яқингача бу масалалар билан расмий равишда қизиқилгани йўқ. Бу ҳақда қизиққан, бу ҳақда гапирган кишиларнинг йўлига тўсиқлар қўйилди. Фақатгина партиянинг XXVII съезди, КПСС Марказий Комитетининг кейинги пленумлари нафақат қишлоқ ҳаёти, айни пайтда, халқ хўжалигининг, халқ ҳаётининг турли жабҳаларида қайта қуриш, жадаллаштириш йўлларини белгилаб берди. Аммо, қайта қуриш бир-икки кўнда битадиган иш эмас. Биз кейинги тўрт-беш йил ичида кўп нарсаларни англаб етдик. Ҳаётимизга демократия, ошкоралик деган тушунчалар кириб келди. Тўпланиб қолган муаммоларнинг мураккаблигини янада чуқурроқ, янада равшанроқ ҳис этмоқдамиз. Чиндан ҳам туб ўзгаришлар қилиш, янгилавиш йўлини изчилик билан ўтказиш зарурлигини англаб етмоқдамиз.

Мен ҳамкасб дўстимнинг юқорида айтганим — хатини ўқиб ўтириб, яна бир нарсга ҳақида ўйладим: бугун мамлакатимиздаги ҳар бир деҳқон ўн кишини боқяпти экан. Яхши. Лекин, ўша деҳқоннинг ўзини ким боқяпти? Унинг деҳқончилиқ қилаётган ерини ким шўр бостирди? Ким ундан «меҳнатингга қанча ҳақ олясан?» деб сўради. Бундай саволларни яна кўйлаб келтириш мумкин. Лекин, тўғрисиани айтганда, саволларни қалаштириб ташлаш жуда осон. Уларга жавоб топиш қийин.

Шу пайтгача бир гектар гўзага қараган деҳқон ҳар ойига йигирма беш сўм ҳақ олиб келди. Одамлар эса икки-уч гектар ердаги гўзани парвариш қилишади. Демак, ойига 50-75 сўмдан маош олишади. Албатта, бу аванс. Агар йил охирига бориб, хўжалиқ пахта планини бажарса, ойлигига қараб яна мукофот пули ҳам олади.

Лекин пахтакор қачонгача олти ой ёз давомида қачондир — қирчиллама қишда ёки кейинги баҳорга бориб тарқатиладиган мукофот (агар план тўлса, бўлмаса йўқ) пулига кўз тикиб яшайди? Ахир бир гектар ернинг қатқалогини юмшатиш, яганасини қилиш, бегона ўтинни юлиш шунчаки гузарга чиқиб салқинлаб қайтиш эмас-ку?! Салқингина жойда ўтириб писта сотаётган одам ҳам ўша йигирма беш сўмни ойига эмас, узоғи билан икки кунда

пилайди. Колхозчи-чи? Сахармардонда боласини бағрига босиб, бошига катта тугуни кўндирганча баъзан уловда, баъзан пиёда далага боради. Иссиқ кунда қора терга ботиб, ҳар бир гўза атрофида парвона бўлади. Утини юлади, тагини юмшатади. Олгани эса арамигаган ойлик.

Балки бизга, бир гектар ери парварин қилган колхозчига йнгирма беш сўм тўланади, дרב бир оз хато айтишгандир. Балки йнгирма беш сўм эмас, ўттиз сўмдир, балки эллик сўмдир. Аммо барибир деҳқон меҳнати олдида бу маош жуда ҳам кам.

Бир шикоят иши хусусидан Андижонда бўлганим эсимда. Бригада бошлиғи Маҳпират онанинг устидан прокуратурага имзосиз хат тушибди. Унда бригадир совхоз ерини талон-торож қилиб, қариндошларига, бригада аъзоларига бўлиб берганини айтилади. Прокуратура топшириғига биноан имзосиз хатни текширган (ахир имзосиз хат текширилмаслиги хусусида аллақачонлар қарор қабул қилинган эди-ку?!) район агросаноат бирлашмасининг махсус комиссияси ҳақиқатан ҳам бригада аъзолари совхоз ерида шахсий деҳқончилик қилишганини аниқлаб, бу хусусда акт тузган. Ана шу актга биноан район прокуратураси бригадир устидан жиноий иш қўзгаган. Бу жиноий иш эса бир неча йил мобайнида суддан судга оширилиб, охири, жиноят состави йўқлиги учун тўхтатилди. Ҳозир мен айтмоқчи бўлган гап айнан ўша бригадир жиноят қилганими ёки йўқлигида эмас, балки, қишлоқда деҳқоннинг наинки турмуш даражаси паст, айни пайтда унинг узатган қўли ҳеч қаерга, ҳатто зовур бўйида ўсиб ётган ўт-ўланга ҳам етмайди. Унинг ўша ўт-ўланни уйдаги чорваси учун ўриб олишга ҳам ҳаққи йўқ. Буни юқорида айтганимиз «жиноят иши»нинг тафсилотлари ҳам кўрсатиб турибди.

Бригада бошлиғи редакцияга ўзига нисбатан ноҳақ равишда жиноий иш қўзгатилгани ҳақида шикоят хати ёзди. Ана шу шикоятни текшириб кўрганимизда шу нарса маълум бўлдики, бригада аъзолари ўзлари учун деҳқончилик қилган ер нафақат бригаданинг, умуман, совхознинг ҳам ихтиёрида эмас экан. Бу ер умуман фойдаланилмай, шўр босиб ётган жой бўлиб, район ижроия комитетининг махсус қарори билан қурилиш учун ажратилган экан. Қарор чиққандан кейин ҳам бир неча йил қурилиш бўлмай, қандай бўлса шундайлигича ётган. Кейинчалик қурилиш учун ажратилган майдоннинг бир чеккасидаги тутзорни парварин қилишни совхоз маъмурияти Маҳпират она бригадасига топширади. Маҳпират она тутзорни мол-ҳол-

дан ҳимоя қилиш учун унинг атрофига, сув чиққан жойгача пахта эктиради. Пахтадан (!) хайиққан (Биз шу даражага етган эдикки, болаларимиз ота-онасидан хайиқмаса хайиқмайдики, лекин пахтадан хайиқишади. Катталар жипшоят қилишдан, бир-бирининг устидан ёзишдан, инсон ҳуқуқини тонташдан қўрқишмас эди, лекин пахтадан қўрқишарди.) одамлар тутзорга молларини киритишмайди. Пахта айни пишган пайтга келиб эса қурувчилар иш бошлашади. Бригада пишиб турган пахтаини теришга улгурмайди. Уни ўриб олишади. Баҳорда эса бригада аъзолари Маҳпират онадан бемаслаҳат ўша шўр босиб ётган ернинг қолганини ҳам ўзлаштириб, бирови чорвасига маккажўхори, бошқа бирови эса суиурги экиб олади. Бу пайтда бригада бошлигининг катта ўгли фожiali ҳалок бўлиб, она уйида аза тутиб ўтирган эди. Прокуратура эса унга ўша қурилиш учун ажратилган ерни бригада аъзоларига ўзинг бўлиб бергансан, давлат ерини талон-торож қилгансан, деб айб қўяди. Бир нарсани кишини ҳайратга солади. Ер бригада ёки совхозники бўлмаса, қандай қилиб уни бригадир ўз аъзоларига бўлиб беради? Бунинг устига биз суҳбат қилган бригада аъзоларининг биронтаси ҳам ерни бригада бошлиғи бўлиб берган, деб айтгани йўқ. Ким билади, дейсиз, балки бу ишда бизнинг ақлимиз етмайдиган бирон-бир жипшоят яширишиб ётгандир. Агар шундай бўлса, биз сўзимизни қайтариб оламиз. Аммо масалага инсоний нуқтаи назардан ёндашадиган бўлинса, Маҳпират онанинг «ишида» ҳеч бир жипшоят изини кўрмадик. Ахир фойдаланилмай шўр босиб ётган ерни ўзлаштириб, экин экиш қачон жипшоят ҳисобланган? Прокуратура давлат манфаатини ҳимоя қилади. Агар мазкур масалага давлат нуқтаи назаридан ёндашилганда ҳам жипшоят эмас. Чунки, ўша совхоз илчилари экин эккан ер шу пайтгача бирон-бир ташкилот томонидан фойдаланилмаган. Демак, у ерга давлатнинг ҳеч қандай маблағи сарфланмаган. Агарки бу ерга давлат томонидан маблағ ажратиб, ўзлаштирилганда эди, айтардикки, одамлар давлат пул сарф қилган ерга ўзбошимчаллик билан экин экишган, меҳнатсиз даромад қилишган, деб. Лекин ундай бўлмаган. Ер азалдан ўзлаштирилмаган. Уни одамларнинг ўзлари ўзлаштириб ер қилишган. Мақсади: уйдаги мол, қўйга ўт тайёрлаш. Агар шу ўтти еб сут берган сигирининг сутию молнинг гўштини колхозчи орқалаб кетмаслигини, ўзи ейишини, ортганини эса давлатга топширишини ёки бўлмаса мол-қўй ушлашга қурби етмайдиган қўшнисига сотишини ипобатга олсак, фойда-

лаинлмаётган ерни ўзлаштириб, ундан фойдаланиш давлат манфаатларига ҳеч бир зид эмаслиги аён бўлади.

Бу — масаланинг бир жиҳати. Иккинчидан, ўша бригада аъзолари нега бировдан сўрамасдан шўр босиб ётган ерни ўзлаштириб экин экишди? Чунки, бошқа шўр босмаган жойга шахсий деҳқончилик қилиш мумкин эмас. Ўзлаштирилган ерлар пахтадан ортмайди. Бир қарашда шундай. Лекин, район далаларини айлансангиз, ўзлаштирилган, лекин фойдаланилмай ётган юзлаб гектар майдонларни учратасиз. Нега бундай, деб сўрасангиз, бу ерларни қишлоқ хўжалиқ ҳисобига киритадиган бўлсак, дарҳол унга план белгилашади. Ерлар эса белгиланган планга яраша ҳосил бермайди. План бажарилмайдиган бўлса, деҳқонга даромад йўқ, деб жавоб беришади. Ваҳоланки, ўша ерларсиз ҳам деҳқонга даромад йўқ. Ана сизга муаммо. Бу ёқдин юзлаб гектар ўзлаштирилган ерлар фойдаланилмай ётибди. Шўр босган тўрт газ ерни ўзлаштириб молига ўт эккан деҳқон судга берилмоқда...

Энди бошдаги масалага қайтайлик. Деҳқон нега бировдан бесўроқ ер ўзлаштириб экин экади? Етишмасликдан! Агар далада ишлаган меҳнатига яхши ҳақ олганда эди, бундай ўзининг бошини галвага тиқиб юрмаган бўларди. Даладан оладиган иш ҳақи эса тайин: ўн саккиз сўтих гўзанинг яганасига 3 сўм 37 тийин ҳақ тўланади. Бунча ерни битта одам йўқ деганда икки кун яғана қилади. Ёки бўлмаса, йигирма сўтих чопиққа ҳам 3 сўм 37 тийин тўланади. Бу юмушни ҳам икки кунсиз бажариб бўлмайди. Агар бирданига ҳам чопиқ, ҳам яғана қилиб кетилади, деганда ҳам, барибир, бу билан иш ҳақи кўпайиб қолмайди... Йигирма сўтих жойнинг бирданига ҳам яганасини, ҳам чопиғини қилиш осон эмас. Агар шунча жойнинг яганаси ва чопиғини икки кунда бажарса 6 сўм 74 тийин ҳақ олади... Икки кунлик оғир меҳнат учун бу ҳақ жуда ҳам кам эмасмикан? Бизнингча, жуда арзимас ҳақ. Шундай бўлгач, қишлоқда яшайётган одам томорқадан, қўл остидаги чорвасидан озгина бўлса ҳам наф кўришга ҳаракат қилади. Қолхоз даласига бормаса бормадики, томорқасидаги экинни парвариш қилади. Кўзига бир парча бекор ётган ер кўринса, ўша жойга бирон нима экади. А ҳир уйида битта эмас, иккита эмас, саккизта ўнта боласи ейман, ичаман деб турибди. Шундай экан, оила бошлиғи ўзини ўтга уради, чўққа уради, нима қилиб бўлса ҳам болаларини боқишга ҳаракат қилади. Биз эса масаланинг бу томонларини кўришни истамаймиз. Ҳа, деса, давлат ерини талон-торој

қилди, деб газетада фелъетон қиламиз, кейин ишини судга берамиз. Уша деҳқоннинг ўзи икки кунига 6 сўм 74 тийин иш ҳақи олиб, ўн кишини боқабган экан, яна ундан нима истаймиз? Унинг бошқа одамларни яхшироқ ва кўпроқ боқиши учун аввало унинг ўзини боқишимиз, унга тўланадиган иш ҳақини, турмуш шароитини яхшилаб бериб, шундан кейингина ўша деҳқондан иш талаб қилганимиз тўғри бўлмайдими?

Биз бугун деҳқоннинг уйида стол-стули йўқлигидан хайрон бўламиз. Ахир деҳқоннинг олаётган маоши юқоридагидек бўлса, стол-стул қаердан бўлсин?

Тўғри, стол-стули бўлмагани ҳолда ҳовлисида усти чойшаб билан ёпиб қўйилган енгил машинали оилалар ҳам учрайди. Лекин майда болалари кўп бўлган оддий сувчининг уйида ёки бева колхозчининг ҳовлисида усти чойшаб билан ёпиб қўйилган енгил машина ҳам, болалар учун стол-стул ҳам йўқ. Чунки улар бир гектар гўзани парвариш қилиб, бор-йўғи 25-30 сўм пул ишлашади. Йил охирида бу маош балки кўпаяр, балки йўқ. Лекин йил охиригача хали узоқ. Унгача ҳам яшаш, меҳнат қилиш керак.

Комсомолободлик Тўйчибой аканинг шундай сўзлари хали ҳам юрагимни эзади:

— Ишонсангиз, бир ойда икки кило гўшт есак еймиз, бўлмаса йўқ!

Мана шундай тақдирларга дуч келган пайтда, бугун аста-секинлик билан ҳаётимизга кириб келаётган янги-ланиш, қайта қуриш, ерларни ижарага бериш, кооперативлар ташкил этиш деҳқон учун, унинг турмуши учун нақадар зарур, нақадар муҳим экани маълум бўлади.

1986 й.

3. ЭРГРАШБИБИ

Эргашбининг тул қолганига яқин қирқ беш йил бўлди. Умр йўлдоши бизникилар ғарбий минтақалардаги шаҳар ва қишлоқларимизни биттама-битта ташлаб чекинаётган кунлар урушга кетиб, шу кетганча қайтмади. Ундан ёдгорлик бўлиб қўлда қизалоғию кафтдеккина бир ҳовли қолди. Эргашбиби кўп йиллар умид билан яшади, бир кунмас бир кун эрининг «Ўтирибсанми, Эргаш?» дея эшикдан кириб келишини кутди. Лекин... уруш-уруш экан-да!

Эргашбиби бошқа турмуш қилмади. Колхозга чиқиб

кетмон чоғди. Қурт тутди. Қадрдон ҳовлисида, биёрон қизчаси билан овуниди. Қиз бола бировнинг ҳасми вақти келиб турмушга чиқди-кетди. Ҳовлида Эргашбибининг ёлғиз ўзи қолди. Хайриятки, эрининг ёди тирик.

Йиллар шу зайлда ўтаверди. Эргашбиби ҳам қариди, қўлидан бир иш келмай қолди. Кўз тиккани — Эсонқулнинг нафақаси... Ҳовли, уй-жойи ҳам қариб, у ер-бу ери нураб бораверди. Одамлар бир ёрдам қилади, икки ёрдам қилади... Уларнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари, юмушлари бор, ахир! Эргашбиби бу йилги қишдан ҳам эсон-омон чиқмади, деб ўйлаган эди, бўлмади — уй тоб ташлаган экан, орқа девори таппа йиқилиб берди. Уйдан дала тарафга ҳўкиз сиққудек туйнук очилиб қолди. Машҳур Қўқон шамолига эса ҳўкиз сиққудек туйнук шарт эмас, тапгадек тешикдан киргани ҳам қиладиганини қилади.

— Бу ёғи ёз келяпти, тезроқ жой белгилаб беришса, ёруғ-ёзда бошпанамни тиклаб олардим, — дейди Эргашбиби ҳовлидаги қора ўчоққа ўт қалар экан...

Эргашбиби бизнинг қўшимиз. Мени жуда ҳам яхши кўради. Бориб қолгудек бўлсам, ўтқазгани жой топмай қолади. Айвондаги ранги ўчиб кетган, лекин чиннидек тоза шолчани сўрига ёзиб, устига ўз қўллари билан қавиған кўрначалардан ташлаб, жой қилади. Дарров ўчоққа олов қалайди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Унамаганимга қўймай чой қўйди, шоҳ пиёлада тўла қаймоқ келтириб кўяркан, ол, бозорники, дейди. «Ҳозир ҳеч ким мол ушламай қўйди. Эҳ-ҳа, молни биз ушлардик-да. Тоғанга тушганимда уйда иккита сигири бор эди. Кейин уларни колхозга олишиб, қайнатамнинг ўзини қулоқ қилишди... Мана, энди қишлоқдагилар ҳам қаймоқни бозордан сотиб олиб еяпмиз... Ҳа, болам-а, мен сени нимага яхши кўришимни биласанми? Сен онанга ўхшайсан. Шунга яхши кўраман. Онагдақа жувон энди яралмайди. Ёш эдинг-да, онагни қанақа аёл эканини билмайсан. «Эргашбиби, дерди онанг, манави кенжамни сиз ҳам яхши кўринг. У сўт бўлади...» Онаг сўт бўлишингни жуда ҳам истарди. Лекин, онаг сенинг бўйингни кўрмади. Онаг бечора бир умр сочи сунурги, қўли косов бўлиб ўтди...»

Эргашбиби, дейман ичимда, Эргашбиби, нега юрагимни азасиз. Ахир мен ҳам сизни худди ўзимнинг онамдай бўлиб қолганингиз учун яхши кўраман. Сиз шунчаки аёл эмассиз, Эргашбиби. Сиз шоир аёлсиз. Юрагингизда ҳасратингиз бор.

— Бу ёғи ёз келяпти, — яна қайтаради Эргашбиби. — Уй-жойимни кўриб турибсан. Раисга айтсанг-чи, болам. Еруғ ёзда ер ажратса, ажратиб берсин. Мана, тахталарим бор. Куёвим Нусратжон бир ойда тиклаб бераман деяпти. Нусратжонни биласан-а?.. Аслида-ку, сен айтмасанг ҳам билишади. Булар ҳам боши берк кўчага кириб, нима қиларини билмай қолишди.

Кампир ҳақ, Эргашбибининг аҳволини ҳам, қишлоқнинг турмушини ҳам катталар яхши билишади. Лекин, бу вазиятдан чиқиб қийин бўляпти. Қишлоқ Советидаги рўйхатда 800 хўжалик қайд қилинган. Рўйхатдан ўтмаган тағин 400 дан ортиқ хўжалик бор. Қақир қишлоқ районда энг катта қишлоқлардан бири эканига, бу ерда аҳолининг нақадар тигиз яшашига маҳаллалар ораласангиз амин бўласиз. Айни чоқда, бошқа нарсани ўйлаб, хижолат бўласан одам. Ахир, биз узоқ йиллар давомида алданиб келдик. Тўғрироғи — ўзимизни ўзимиз алдаб келдик. Айтайлик, бир районга командирёвкага боряпсиз. Қоғозларда ёзилмаган, лекин одат тусига кирган тартибга биноан дастлаб район партия комитетига, ёки бўлмаса, ижроия комитетидаги ўртоқларга рўпара келишингиз керак. Шундай бўларди ҳам. Сизни райком ходими олдиндан белгиланган жойлар, олдиндан белгиланган одамлар билан таништиради. Ҳашаматли клублар, шинам дала шийпонлари, 60—70 центнерчи пахта усталари ва катта йўл бўйига бир текис қурилган замонавий уйлар. Ҳаммаёқ саранжом-сариншта... Шу пайтгача биз қишлоқларимизга катта йўл бўйидаги мана шунақа уйлар ёнидан физиллаб ўтаётганимизда кўзимизга илашган манзараларга қарабгина баҳо бериб келдик. «О, қишлоқ жамоли!» дея ҳаяжонланиб хитоблар қилдик. Бироқ, икки қадам ичкарида Эргашбибининг нураб ётган уйларини, тўкилиб турган паҳсаларини кўрмадик. Кўрмадикми, кўрмаганга олдикми... Ва матбуотга фақат хитобларимизни ёздик. Эргашбибининг газета ўқишини, ўқимаса ҳам, мақоламиз хусусида кўпи-қўшнисидан эшитиб қолишини ўйламадик. Демакки, уялмадик.

Орада хутор системасини тугатиш ҳақида ҳукуматнинг қарори чиқди, бутун мамлакатимиз бўйлаб қишлоқларни қайта қуриш ишлари жўнашиб кетди. Даврнинг тақозоси шундай эди. Партия билан халқнинг талаби шундай эди. Ҳисоб-китобларга кўра, республикамиздаги қирқ мингта қишлоқдан салкам тўрт мингтаси қолиши керак. Шу фактнинг ўзидек қишлоқдаги қурилиш ишларининг кўлами нақадар кенг эканини кўрсатиб турибди.

Ушлаб посёлкалар қурилди, ҳали ҳам қурилмоқда. Жуда кўп хўжаликларда эса қишлоқлар ҳашар йўли билан қайта қуриляпти. Хуллас, жойларда бу борада катта илқисдаги ишлар амалга ошириляпти. Ютуқлар ҳам мақташгудек...

Бироқ, афсуски, қайта қуриш ишлари аксари жойларда аввалдан пухта ўйланмасдан, қишлоқ ҳаётини, одамлар психологиясини тўлалигича ҳисобга олмасдан, қурилиш материаллари, ер-сув ресурслари аҳволи эътиборга олинмасдан бошлаб юборилди. Улкан қоғозларда дуппа-дуруст кўринган «Бош план»лар ҳаётга татбиқ қилинганда чок-чокидан ситилиб кетди. Контурлар бузилиб, чизиклар бир-бири билан тўқнашиб, охир-оқибатда қишлоқ архитекторларининг ҳам боши қотди. Бу контур чизикларга унча тиши ўтмайдиган қишлоқ аҳолисини кўяверинг. Кимга фойда, кимга зиён? Бундай ҳайбаракаллачилик билан иш бошланган жойларда қишлоқни қайта қуриш ғоясига путур етмоқда. Икки-уч йил ичида амалга оширилиши лозим бўлган бу қутлуг иш узок йиллар давомида ҳам ниҳоясига етмаяпти. «Бош план»ларга неча марта ёмғир ёғиб, неча марта қор ёғиб ювиб кетди. Яширишининг нима ҳожати бор: кимларнингдир айби билан ўшандай қишлоқлар аҳолисининг аксари қисми ярим бузилган, чала қурилган уйлар орасида сарсон бўлиб қолишяпти.

Эргашбиби яшаётган Қақир қишлоқ бугун худди мана шуандай аҳволда.

— Биласан, бир нави яшаб юрувдик,— деган эди Эргашбиби ўтган сафар келганимда. — Шу, «гинпилон»га тушдиғу... Ун йил бурунми катталар келиб тушунтиришди, ёмон яшайсизлар, дейишди. Қишлоқни бузамиз, ёппасига бошқатдан қурамиз, йўлларимиз текис бўлади, кўчаларга чирок ўрнатамиз, газлаштирамиз, дейишди. Кўндик. Одамларимиз яхши, бирпасда ҳашар қип ташлашади, деб ўйладик... Ушангаям ун йил бўлди, ҳали битмайди. Уй бузилса, янгисини қурамиз, терак кесилса, янгисини экамиз, одамлардан оқибат кетса нима қиламиз? Минг йилдан бери ён қўшни — жон қўшни бўп келган қўшни энди бир-бирига душманга айланса, додмизни кимга айтамиз? «Гинпилон»-ку ўзи ёмонмас, лекин уни пала-партиш бошлагаилар бу ёғини ҳисобга олишмаган, дейман-да. Қишлоғимизнинг бугунгидек хонавайрон бўлишини, одамлар бир-бири билан муштлашадиган даражага боришини унда қайдан билибмиз... Бу иш тез ҳал қилинмаса, бундан баттар бўлса бўладик,

уйланмайди. Яна бир гап: ўша мажлисда шахардагидай яшашни нистаб кўл кўтарган чолларининг баъзилари бугун йўқ... Аввало, томорқалар бир бошдан эмас, пала-партитп ажратиб берилади. Дейлик, орада биттасига саккиз сўтих ер кўрсатилди, лекин у уч-тўрт йилдан буён ушун қуролмайди. Нимага? Чунки қўшнининг ушун ё томорқаси халал беради. Қўшни жанжал қилмасдан жойини бера қолсин десак, унга хали томорқа ажратилмаган. Оқибатда қўшниллар жиққамушт. Ер ўлчовчининг ҳам, район раҳбарларининг ҳам бу билан ишлари йўқ. У эмас-бу эмас — иш нилоли олиб берилмади. Директорга рўнара келсангиз, ер-ўлчовчига юборади, ер ўловчи эса, қишлоқда уй-жойга ажратилган ер адо бўлди, дейди ёки ойнаб қорасини кўрсатмай кетворади. Хуллас, ҳамма сарсон. Айниқса, аканга ўхшаган ишчилар, тракторчиларга даладан ортиб совхозма-совхоз чопиб юришга вақт қайди дейсан.

Шу пайтгача одамлар ҳар хил шароитда яшаб келишган — кимда тўрт сўтих томорқа бўлса, кимда ўттиз сўтих бор эди. Кўчалар қишги-қийшиқ эди. Шунча катта қишлоқда битта чойхона, битта ҳаммом, иккита магазиндан бўлак ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун «Гинийлон» қиламиз дейишди. Ҳисоблаб чиқинса, ҳаммага бирдай, яъни саккиз сўтихдан ер бўлиб берилган тақдирда, совхозга яна кам деганда ҳозиргидай иккита бригаданинг ери қўшилarkan. Шунини ўйнаб нилон тузишган. Энди қарашса, пахта ери кўпайишни ўрнига камайиши керак, чунки илгариги ўша тўрт сўтих томорқада ҳам ўттиз сўтих томорқали хонадонда ҳам уч-тўрттадан, ҳатто олтигача хўжалик яшаб келгани буларга қоронги бўлган-да. Ҳаммасига алоҳида жой керакми? Керак. Ўттиз сўтихли жойга сиғиб келган оилани саккиз сўтихга сиғдиролмайсиз-ку, ахир! Қолаверса, ишун чўзиб юбориб раҳбарлар ўзларига баттар қилишди. Пилон келганда биринчи синфда ўқиб юрган болалар бугун армиядан келиб, уй-рўзгор қилишяпти, хўжалик ҳисобига ўтишяпти. Бир кулгини қистайди, бир йиғлагини. Хали айтдим: пилон иккала қишлоқдан 550 хўжаликка мўлжаллаб тузилган, ҳозир битта бизнинг қишлоқнинг ўзида 600 дан ортиқ хўжалик, уй керак, деб турибди. Яна қанча чўзилса, шунча боши берк кўчага кириб бораваримиз. Пилон бўйича икки қишлоқ битта посёлка бўлиши керак, лекин қачон бўлади, буни ҳеч ким билмайди. Одамлар ҳам чарчади. Икки йил бурун ҳам ушун битмаганига қўшнинини айбдор деб биларди, энди э...

секин бош айбдор кимлар эканини тушуниб қоляпти... Ҳозир районда раҳбарларимиз ўзгарди, ҳар ҳолда ёшлар кўтарилди, энди бутун умидимиз шулардан...

Қишлоқда ким билан гаплашманг, иккита асосий муаммо: уй-жой учун ер ажратиб берилмаётгани ва ичимлик сув йўқлиги ҳақида сўз очади.

Дастлабки «Бошплан»да чорраҳа, боғча, болалар майдончалари бор эди. Қишлоқ аҳолига яқинда кўрсатилган планда эса ўша нарсалар тушириб қолдирилибди. Уларнинг ўрни ҳам уй-жойга ажратиб берилибди. Шу ҳам иш бўлди. Қишлоқни қайта қургандан кейин тубдан қайта қуриш керак-да. Маданий-маиший бинолар, марказлаштирилган бульварлар, чорраҳалар чиқарилмаса, болалар майдончалари қурилмаса — бунақа қайта қуришнинг нима фойдаси бор?! Қишлоқда турмуш маданиятини кўтариш деганда, нимани тушунишади, билмай қолдик...

Қақир қишлоқни қайта қуришга бундан ўн тўрт йил олдин киришилган эди. Шунча пайтдан буён ҳам қишлоқ қурилиши бир изга тушиб кетмаганидан кейин, одамлар ҳозирги ер ўлчовчига ҳам, бу ишга мутасадди бўлган бошқа кишиларга ҳам ишонмай кўйишди. Чунки, қишлоқ аҳолисига аввал-бошда шундай ваъда беришган эди: «Бизнинг ҳам шинам ҳовлиларимиз, шинам кўчаларимиз, сайр қиладиган жойларимиз бўлсин. Даладан қайтган, кишига, театрга тушайлик. Болаларимиз кенг, ёруғ синфларда билим олишсин, кичкинтойлар боғчаларда тарбияланишсин — худди шаҳардагидек яшайлик. Қачонгача тунроққа аралашиб юрамиз?» Афсуски, бу ваъдаларнинг бирортаси ҳам бажарилгани йўқ. Аксинча, одамлар ишдан кейин сайр қиладиган бульварлар, болалар майдончалари бош пландан чиқариб ташланган.

Мана шундай нойсизларда ўйланиб қолсан киши: тез орада битмайдиган ишни — битади, деб одамларни ишонтариш, уларни сарсону саргардон қилиш, ёки бўлмаса, пухта ўйланмасдан, масаланинг иқтисодий-маънавий жиҳатлари ҳисобга олинмасдан туриб «Бош план»лар тузиш қандай баҳоланиши керак? Бошлиқларнинг орқасидан юриб беҳуда ўтаётган вақт, қапчалаб асабларнинг бузилаётгани, кўни-қўшниллар ўртасидаги уриш-жанжаллар учун ким жавоб беради? Ахир буларнинг ҳаммаси охир-оқибатда нисон саломатлигининг йўқолишига олиб боради-ку!

Қишлоқда ҳақиқатан ҳам томорқага бўлган, ер ажратиб берилмаётгани учун уй-жойини тиклаёлмаётган

хўжаликлар билан бир қаторда қайта қуриш «кампания»сидан фойдаланиб қолишга уринаётган кишилар ҳам йўқ эмас. Улар мактабга борган фарзанди учун ҳам участка олиб қолишни ўйламоқдалар. Баъзи одамлардаги мана шундай менсачанларча кайфият ҳам қишлоқларни «Бош план» асосида тезроқ қайта қуришга халақит беришти. Халқни чағитмоқда...

— Раҳмонали келаман деган эди, — Эргашбиби кўча эшикка қаради. Раҳмонали Эргашбибининг узоқ қариндоши. Хунар-техника билан юртида мастер бўлиб ишлайди. Турмуш ўртоғи Саидахон совхозда ишчи. Уларнинг ҳозирги ўтирган уйи шундоқ янги қурилган кўча ўртасида турибди. Кеча автобусдан тушибоқ Раҳмонали билан кўча юзида гаплашган эдик.

— Уйингиз кўчани тўсиб қолибди-ку?

— Совхоз уй-жой қуриш учун ер ажратиб бермаяпти. Ер ўлчовчига учрасам, аввал уйни бузсанг, кейин жой ажратамиз, дейди. Уйни бузадиган бўлсам, қаерда ўтирмай? Бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Иккита укам, иккита синглим билан қўшиб, онамга саккиз сўтих ер берилди. Укаларимнинг ҳар иккови ҳам жой бўлмагани учун шу пайтгача уйланишмаган эди. Мана энди яқинида уй-жой қурдик, каттасини уйлаймиз. Гофирга бўлса, яна жой йўқ. Шунча бўлиб тургандан кейин бешта болам билан аямга берилган жойга қандай сизаман! Жой ажратиб беришмагунча шу ерда ўтира бераман...

— Шундай катта кўчада-я?

— Кўча бўлсаям, ўзим туғилиб-ўсган жой-да.. Ишхонамдан уй-жой бермайди. Чўлга борсам ҳам кўнглим тинчиб ишлолмайман.

— Нега?

— Ҳа, энди, бизга узоқнинг бугўйдондан, яқиннинг сомони яхши... Сиз мени тўғри тушунинг. Киндик қоним мана шу «кўчада» тўкилган, онам, укаларим, умуман, мен учун қадрдон бўлган барча нарсалар шу ерда бўлса, мен қандай кўнглим тинчиб бошқа жойда яшайин. Ахир одам фақат уй-жой, қорни учунгина яшамайди-ку!.. Бундан ташқари, бешта бола билан кўчанинги бир тасаввур қилиб кўринг. Уларнинг мактаби, тарбияси дегандай, таъвишлари бор. Яна десангиз, ўша чўлда, Раҳмонали келса, деб тайёр уй-жой қараб турмагандир...

Раҳмоналининг гаплари бир кун олдин чоллар билан бўлган суҳбатни эслатди. Оқсоқоллар қишлоқда ишчи кучи тўпланиб қолганлиги, кўнглина шахсий хўжаликларга уй-жой учун ер ажратиб берилмаётганлигининг сабаб-

ларидан бири ҳам кишиларни янги ўзлаштирилаётган районларга бориб ишлашга ташвиқ қилиш эканлигини айтишган эди. Чоллардан бирининг шундай бир гапни эсимда: «Агар одамларда туғилиб-ўсган жойига меҳр бўлмаганида, бу қишлоқдагилар аллақачон бошқа жойларга кўчиб кетшикан бўларди. Чунки, бир пайтлардаги шарқираб оқадиган сувни энди йўқ... Қишлоғимиз эса ҳали айтганимиздай, остин-устун бўлиб ётибди».

Ростдан ҳам агар намозшомда гузарга чиқсангиз, пақир кўтариб у ёқдан-бу ёққа чошиб юрган болаларни кўрасиз. Қўшни қишлоқдан олиб келинган водопроводнинг сувини қишлоқ ичмай қўйганига уч-тўрт йил бўлди. Сабаби — шўр. Аҳмаджоннинг (шу қишлоқлик геолог) гапига қараганда, бир чўмич водопровод сувида 1—1,5 грамм туз бор экан. Бир нарсга одамга алам қилади. Қишлоғимиздаги «водокачка»нинг қурилганига 50 йил бўлди. Шу «водокачка» Оқсув қуйиладиган дарё сувини бўғиб ишчилар посёлкаларига ҳайдаб беради. Лекин, «водокачка»нинг шундай пойида жойланган уч мингдан кўп аҳолиси бўлган қишлоққа эса ичгани тоза сув йўқ. Ҳатто, посёлкадаги корхоналарда ҳам «водокачка» ҳайдаб берган тоза сув ишлатилади... Қақирликларнинг эса қайси машина сув олиб келаркин, деб кўзлари тўрт. Ёки бўлмаса «водокачка»нинг тўсиғидан сизиб чиққан сувга навбатга туришади. Машиналар ҳам ҳар доим сув олиб келавермайди. Ёнилги тақчил бўлган кейинги йилларда эса ҳеч ким сув ташимай қўйди. Қишлоққа ичимлик сув ташийдиган махсус машина совхоз томонидан ажратилмаган. «Водокачка»нинг ҳовлисида сув олишга эса онда-сонда бирорта одамнинг раҳми келиб кетмаса, бошқа пайтда кутилмайди. Шунга қилиб, кунимиз яна водопроводнинг сувида қоляпти...

— Шўрсув каналга ҳам дейверсанг-чи, ўғлим, — Эргашибди оғир тиш олди. — Баъзан қишлоқдаги ҳовузларни тўлатиб олиш учун Шўрсув каналини бўғишади-да, ўша ўзанига тоза сувни боғлашади. Энди ўзинг ўйла, ифлос ичёллага тоза сув қуйиб берса ичасанми? Ичмайсан! Ёзининг қишлоқда шундай бўляпти: ифлос сув оққан ўзандан бир-икки соат давомида тоза сув оқизишиб, ҳовузларни тўлдириб беришади-да, ана, хоҳлаганча ичинглар, дейишади... Начора, биз ичянимиз. Каналнинг суви қанақа сувлигини мен сизга айтиб берай. Яқинда дарёдан келадиган сув тортилиб қолди. Шу даражада қамайдикки, посёлкадаги баъзи корхоналарнинг тўхтаб қолган хавфи туғилди. Шунда дренаж трубалар ишлаб

шикардиган заводга ишлатиш учун Шўрсув каналидан сув ҳайдаб беришди. Орадан уч кун ўтиб, завод суви оймай қўйди. Маълум бўлишича, Шўрсув каналдаги сув завод ускуналарининг нафақат тезда занглашиб, акенича, тода-емириб ташлаши мумкин экан... Уша сувдан шу найтгана нафақат қишлоқ аҳолисининг томорқаси, шунингдек, совхоз ерлари ҳам сугориб келишди. Оқибатда Шўрсув канали атрофидаги на у бориб етадиган ерларининг тупроғи кескин бузилди. Пахта ҳосилдорлиги йилдан-йилга камайиб кетди... Раҳмат! Бу йил катта Фарвон каналидан сув олиб келишди. Лекин бу сув ерларини тўла сугоришга камлик қилади. Шўрсувнинг бир қисmini қўйиб, окизишмоқда. Шундай қилинса, Шўрсувнинг зарари бир оз кесилар эмис. Лекин Шўрсув — шўрсув да...

Қишлоқдан шундай чиқсангиз пешонангиз «тақ» этиб тоққа урилади. Тоғда тошдан бешқа ҳеч нарса «усмайди». Шундай бўлса-да, шу ерлик кишининг ҳикоя қилишича: «Бу тоққа чиққан кишининг бугунги ўтминини билади, ўтминини келгусел кунлари билди, келгусел кунлари ана тағни бугунги билди уйғунлашиб, уммонга қўйилган дарёлар мисол ибсиз биравиниб кетади, бугунги ўтминдан ўтминини келташмакдан, келмакдан бугундан ажратиб бўлмай қолади — ибсон бир найтнинг узиде тўв учма ақмон заминида собит туриб, умчала замон ҳалосидан нафас олиб... яшан бошлайди». Раҳмонали айтган туғлиб-уғаш ерга бўлган меҳр шу бўлса не ажаб.

Шўрсув ана шу ҳол йилгасидан олиб келади. Тенароқда инчидар посёлкаси. Бу ерданк бир найтлар халқ хўжалиги учун зарур бўлаган ерести боқликлари қазиб олинган. Эндиликда мазкур қон ёйилган. Лекин бу ерда ҳозир ҳам саноат учун ҳам анё, турли саноат моллари ишлаб чиқарилади. Посёлкада турарқон бинолари, турли маданий-машиниқ муноқтар, аренак трубалари ишлаб чиқариладиган завод, бонда ерданчи хўжаликлар, касал-хона ишлаб турибди. Посёлкадан сал-тенанда сув омбори қурилган. Канал бўйлаб ана йўл боссагиз руҳий касалликлар беморхонасига дуч келасиз.

Мен юқориде санаб ўтилган турарқонлар, қорхоналар, касалхоналар, қорвақчилик хўжалиқларида ишлатилган сувининг дайшони Шўрсувга ташланган, деб қатъий айтолмайман. Чунки, бундай дейиш учун етарли даражада далил йўқ. Лекин бу таъкилотининг барчаси Шўрсув канали бўйида қурилганлигини ҳисобга олак, уларда ишлатилган сув фақат Шўрсувга тушиши мумкин. Аҳмад

пайцовни тоққа чиқариб бўлмайди-ку!.. Масалан, ўша рухий касалликлар беморхонасида ишлатилган сув канал биқинига кавланган ҳовузга тўпланади. Ана шу ибтидоий «сувтозалагич»дан зовурга ифлос оқмаслигига ким кафилик бера олади. Зовур эса келиб Шўрсув каналига кўшилади. Боринги, ўша рухий касалликлар беморхонасининг ҳам, посёлканинг ҳам пайнови каналга оқмаяпти, оқизилса ҳам аввал тозаланиб, ундан кейингина оқизилляпти, дейлик. Лекин сув омбори туфайли шўрлаб кетган ерлардан сизиб чиқадиган захоб сувлар Шўрсув каналига ташланаётгани аниқ. Бу ердаги далаларга назар ташласангиз, гўё ҳозиргина енгил қор ёғиб ўтибди, дейсиз. Аслида эса бу шўр. Ернинг шўри... Дехқоннинг, қишлоқнинг шўри. Ана шу шўр ер устидан ҳам, ер остидан ҳам ювилиб, пайцови Шўрсув каналига оқизилади. Бу сувда эса хўжаликлар экин етиштиришади. Чоллардан бири айтганидек, далада гўзани яғана қилаётган ёки пахта тераётган қишлоқ болалари терлаб туриб ана шу сувдан ичишади... Оқибатда қишлоқ болалари орасида юқумли касалликлар, хусусан, сариқ касаллиги кўпайиб бормоқда.

Буларнинг ҳаммасига Эргашбиби гувоҳ. У, бу муштипар кампир ўзининг узоқ умрида нималарга гувоҳ бўлмаган дейсиз. Инқилоб, дастлабки ўзгаришлар; кейин Сталин даври, сталинизм мероси...

— Мен туғилганимда қандай бўлсам ўшандайман, — дейди Эргашбиби. — Мен ўзгармадим. Мана шу уйим, мана шу қишлоқ ўзгармади. Қанийди, қишлоғимизни тўқ, обод кўриб, кейин ўлсам — армоним йўқ эди...

1986 й.

4. УММАТ ЎЗБЕКОВНИНГ ТИРИКЧИЛИГИ ГЕКТАРЧИ

Кўп бўлгани йўқ. Яқин-яқинларда ҳам айрим дехқонлар салкам «ёт унсур» сифатида қувғин қилинарди. Улар гектарчилар эдилар. Фельетон қилинган гектарчилар билан кўп гаплашганман: Қодиржон ўшалардан бири. У хўжалиқдан ер-сувдан бошқа ҳеч нарса олмас эди. Қодиржон билан хўжалик ўртасида тахминан шундай шартнома тузиларди: хўжалик ер беради, бунинг эвазига Қодиржон бир гектар ердан олинган 10 тонна иёзни хўжаликка план тариқасида топширади. Пландан ошган ҳосилни Қодиржон ўзига олади. Хуллас, гектарчи хўжа-

ликдан ердан бошқа ҳеч нарса олмайди. Аслида олиши керак эди. Масалан, минерал ўғит, экинни парвариши учун гектар ҳисобига иш ҳақи, қўйиники, бир центнер пиёз етиштириш учун бригадага нима лозим бўлса, Қодиржон ўшани олиши керак эди. Лекин у олмас эди. Хўжжатларда, бухгалтерия ҳисоб-китобида «берилади», дейилса-да, амалда олмас эди. Аксинча, Қодиржон ерга мутасадди одамга пул берарди. Ҳам план беради, ҳам эрта баҳорда ер учун пул «тўлайди». Шундай бўлса ҳам Қодиржон ердан мўл ҳосил олишга тиришар, қўлидан нима келса шуни қиларди. Қодиржонни аслида мўл ҳосил олгани учун эмас, ернинг жонини суғуриб олгани учун фельетон қилиш керак эди. Шундай қилинса тўғри бўларди. Лекин, биз уни пландан ташқари ҳосил ҳисобига бойиб кетгани учун фельетон қилдик. Аслида, хўжалик раҳбарларини ерни деҳқонга шартнома асосида бергани учун эмас, балки гектарчини алдагани, минерал ўғит, иш ҳақини қоғозда «бергани», лекин амалда бермагани, устига-устак, ерни сотгани учун фельетон қилишимиз керак эди. Лекин биз уни ерларни гектарчиларга талоқ-тороқ қилдирди, деб фельетон қилдик. Шундай қилиб гектарчилик қораланди... Лекин, ҳозир ҳам баъзи хўжаликларда ишлаб чиқаришнинг мазкур формаси (пудрат баҳонасида) сақлаб келинмоқда... Ҳозир ҳам гектарчига экинни парвариш қилгани учун ҳақ ё тўланмайди, ёки тўланса ҳам жуда оз миқдорда тўланади. Ҳозир ҳам ер сотилади; лекин ким сизга сотдим дейди-ю, ким олдим дейди? Иккала томон ҳам маифаатдор: бири давлат хазинасига пиёз, қовун-тарвуз топириб, план бажараётгани ва бунга қўшимча ўзининг ҳам чўнтаги тўлаётганидан хурсанд бўлса, иккинчиси ер олгани, худо бериб ҳосил мўл бўлса бола-чақаси билан зориқмайроқ тирикчилик ўтказиши мумкинлигини ўйлаб хурсанд. Ана шундай шароитда ҳаётимизга ишлаб чиқаришнинг илғор усули сифатида онлавий пудрат кириб келди...

ПУДРАТЧИ

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да пудрат ва пудратчи сўзлари шундай изоҳланади: «Бирор ишни маълум ҳақ эвазига батамом қўлдан чиқариб бериш учун зиммасига олинган мажбурият ва шу асосда бажариладиган ишнинг ўзи... Пудратчи — пудрат асосида ишлайдиган киши ёки муассаса...»

Яқинда Фарғона ва Тошкент областининг бир қатор

хўжаликларида бўлиб, оила пудрати, бригада пудрати, ижарачилар, кооперативчилар билан суҳбатлашдик.

Фарғоналик оилавий пудратчи Холиқжон звеносининг меҳнат натижалари шундай: 18 гектар ерга силос ва дон учун маккажўхори экилди. Ҳар гектар ердан пландаги 39,8 центнер ўрнига 68,6 центнердан маккажўхори дони, 548 центнер қуруқ поя, 2550 центнер силос етиштирилди. Бутун ишлаб чиқарилган маҳсулот 20689 сўмга сотилди. Бундан ташқари, ўзларига 8 тоннадан ортиқроқ донни натура сифатида олиб қолишди.

Шу совхознинг Умнат Ўзбеков бошлиқ оилавий пудратчилари 10 гектар майдоннинг ҳар гектаридан пландаги 29,5 центнер ўрнига, 35,8 центнердан пахта етиштиришган. План 121,4 фоиз бажарилган.

Бутун маҳсулотни 24133 сўмга сотишган.

Орзиқул бошлиқ бригада пудратчиларининг пахта плани 63,3 фоизлигича қолиб кетди. Бригада аъзолари ҳеч қандай қўшимча ҳақ ҳам, мукофот пули ҳам олингани йўқ... Кўришиб турибдики, оилавий пудратда ишлаган кишилар гектарчига нисбатан ҳам, бригада пудрати асосида ишлаганларга нисбатан ҳам ютяпти. Лекин... Бу ҳақда кейин.

ИЖАРАЧИ

Турғунбой ака билан бундан икки йил муқаддам танишган эдик. «Бизнинг оёғимиздан тортаётган ягона иллат — харажатдир», деган эди ўшанда Турғунбой ака. «Бутун колхозни ижарага тоншириш керак, ўшандагина харажат камайдди. Одамларнинг бири икки бўлади...»

Яқинда Турғунбой аканинг колхозига яна бордим. Колхоз фермаси чорвадорларга ижарага берилиб, ўзига хос кооператив ташкил этилибди. Кооперативга раис сайланибди. Илгари фермада ортиқча штатлар, ортиқча техника воситалари ва уларга биркирилган ишчи кучи кўп эди. Ҳозир бутун техника воситалари колхоз ҳисобидан чиқарилиб ижарачиларга берилган. Ҳар бир ферма ходими, бош мутахассислар соғиб олинган 100 литр сут ҳисобидан ҳақ олади. Айтайлик, ортиқча электр энергияси сарфи ҳам ана шу 100 литр ҳисобидан тўланади. Демак, ходимлар кўпроқ қуёш ёруғидан фойдаланишга ҳаракат қилишадди. Илгари сут соғувчиларининг ҳар бири 30-35 та сигирни парвариш қилиб 200-210 сўм маош олинган бўлишса, эндилликда 25 бош сигирни соғишиб, 350-400 сўмдан ойлик

олишини мўлжалламоқдалар. Илгари фермадаги гўнгни тўғри келган одам тракторга юклаб олиб чиқиб кетаверар эди. Ҳозир унинг бир тоннасига 3 сўмдан баҳо қўйилди... Колхоз ижарачиларга ҳар бир литр сутга 28 тиинидан тўлаб, давлатга 31 тиинидан сотади. Ижарачилар колхоздан ҳамма нарсани: техника, озуқа ва бошқа хом ашёларни пулга сотиб олади. Айтайлик, илгари битта тракторни ремонт қилиш 3-3,5 минг сўмга тушар эди. Ваҳоланки, янги тракторнинг нархи 4,5 минг сўм. Энди ўша трактор ижарага берилган, ижарачи ўйлаб, эҳтиётлаб ишлатади.

Шундай қилиб:

Гектарчи Қодиржон иландан ортган ҳосил эвазига тирикчилик қилар эди. Бир амаллаб кунини ўтказарди. Ҳосил бўлиб берган йили илтири мой кесади, бўлмаганда қуруқ нои-чой.

Иудратчи Халилжон ерига маккажўхори эккан. Шарномада иландаги 716 центнер макка дони ва кўк масса етиштиришга сарфланган харажатлар учун айтайлик 12 минг сўм атрофида пул ажратилган. Иудратчи етиштирган ҳосилдан 20 минг сўмдан кўн даромад қилди. Ўнга харажатдан ташқари 8 минг сўм пул, яна 81 центнер (8 тоннадан ортиқ) макка дони соф фойда ҳисобида ўзига қолган. Агар 8 тонна бозор нархида пулга чақадган бўлсан, соф даромад янада кўнайд.

Энди иудратчи Умнат Ўзбеков 10 гектар ерига нахта экиб, ҳар гектаридан иландаги 29,5 центнер ўрнига 35,8 центнердан нахта етиштирган. Харажатлар учун 20 минг сўм атрофида пул ажратилган. Етиштирилган ҳосилдан 24133 сўм даромад олинган. Ана шу даромад ҳисобидан иудратчи йил охирида 3241 сўм қўшимча ҳақ ва мукофот пули олган. Бу дон ташқари уларга чирит экиб бўлингандан то нахса йили-тортуғона ҳар гектар ериниг парварини учун ойида 35 сўмдан пул тўланган. Ҳи гектар гўза парварини учун иудратчи ҳар ойида 350 сўм ҳақ олган. Агар охирида сўрт қилиб ишлаган бўлса, тахминан ҳар бири 87 сўм қўшимча пулдан ҳақ олган. Айтайлик, гўза парварини даромади 8 ой деб олсан, ҳар бир иудратчи шу давр илани 435 сўмдан ҳақ олади. Энди бунга йил охирида қилинган соф даромаднинг 4 қисмга ажратиб, уларга берадиган бўлсан, нахта эккан ҳар бир иудратчининг бир йил мобайлида тўлган даромади 971 сўмни ташкил этади. Аслида 10 гектар ерни 4 киши эмас, бутун оила бўлиб парварини қилади. Иудратчи оилалариниг аксариятида эса ўн-ўн беш юк иштиромат қилади. Мен амминманки,

ойладаги кишиларнинг камида олтитаси 5 ой мабайнида муттасил гўзанинг ичида бўлади. Шундай бўлгач, энди умумий даромадни 4 кишига эмас, 6 кишига бўлиш керак. У янада қичрая боради. Гўзани ягана қилаётган яганачиларга чой қайнатиб, сув ташиб бераётган майда болаларнинг меҳнатини ҳам ҳисобга олсак (ҳисобга олмаслик мумкин эмас), даромаднинг чўғи янада камаяди. Аслида, оила бошлиқларининг пудрат олиб ишлашларидан мақсад ҳам пахтада ўзлари эмас, кўнроқ болаларни ишлатишдир. Масаланинг бу жиҳатларини инobatга оладиган бўлсак, оила пудрати бир қарашда самарали иш формаси сифатида намoён бўлса-да, лекин унинг муаммолари ҳам борлиги сезилади.

Биз ўша сафаримиз давомида бир қатор пудратчилар билан суҳбатлашдик. Аксарият суҳбатдошларимиз оила пудратининг моҳияти ҳақида тузук-қуруқ тасаввурга ҳам эга эмасликлари маълум бўлди. Пахтанинг ўтини юлаётган қизчадан кимнинг қизи эканлиги, нега лагерга бормагани ҳақида сўраганимизда, у пудрат аъзосининг қизи — Тўхтаҳон эканини, 7-синфга ўтгани, уйда шунча иш туриб лагерга бормаслигини айтди...

Эндигина 13 ёшга тўлган Тўхтаҳоннинг ташвишларини кўриб, унинг бу даражада меҳнатқашлигидан, меҳнатга қайишганидан фахрландим... Фахрландиму, айни пайтда, кўнглим ачиди. Қишлоқларимиздаги минглаб 13 ёшли Тўхтаҳонларнинг умри айни ёзда лагерларда, турли саёҳатларда эмас, пахта далаларида ўтаётганига ачиндим. Ичимда нимадир узилгандай бўлди. Қачонгача шундай давом этади? Қишлоқ болалари қачон бир мактаб программасини тўла ўтади, қачон улар яйраб-яшнаб дам олишади? Маълумки, бир неча йилдан буён мактаб ёшидаги болаларни дала ишларига жалб этмаслик юзасидан жуда катта уришишлар оқибатида бу иш бирмунча тартибга келтирилди. Ўқувчиларни дала ишларига бир ойдан ортиқ жалб этмаслик юзасидан партия ва ҳукуматнинг қарори чиқди. Хуллас, ўқувчилар даладан эндигина қутқариб қолинди, деб турган эдик. Йўқ, уларни даланинг исканжасидан қутқариб бўлмас экан. «Оила пудрати» деган атаманинг ўзиёқ болаларни даладан қутқариб бўлмаслигига ишора... Уч гектар ернинг пахтасини пишириб бераман, деган ота ёки она бугун ўша пахтани бир ўзлари пиширмаптилар. Ё болалари билан бирга пиширишпти, ёки бўлмаса фақат болаларнинг ўзлари пиширипти. Хулоса шуки, яна ўша эскича усул. Фақат илгари болаларни дала ишларига мактаб, район, хўжалик раҳбарлари жалб этишган бўлса,

эндиликда ота-оналарининг ўзлари — «оилавий пудрат» жалб этмоқда. Бу ҳодиса «ота-оналарга дала ишларида ёрдам бериш» ишори остида юз берипти. Оқибат эса битта: болалар меҳнатда чақилиб қолишмоқда, билим савиялари ниҳоятда паст. Учинчи синфни битирган бола ўз ишосида халқ сўзини юмшоқ «х» билан ёзипти. Математикадаги оддий соддалаштиришни билмайди. Кириш имтиҳонлари пайтида бир нечта институтга боришимга тўғри келди. Эълон тахталари рўйхатлар билан тўлиб кетган. Бу рўйхатларнинг ҳаммаси имтиҳондан «2» баҳо олган болаларнинг рўйхати. В. И. Ленинг номидаги Тошкент Давлат университетининг филология факультетига мактабни медал билан тамомлаган 38 нафар йигит-қиз ариза берган бўлса, шундан фақат иккита абитуриент ишончи «5» баҳога ёзган. Қолганлари ё паст баҳо олишган, ёки имтиҳондан йиқилишган. Университет бўйича 600 нафар медалли йигит-қиздан бор-йўғи 150 нафари биринчи имтиҳонни «5» баҳога топшириб медалли оқлашган. Агар уларнинг ҳам айримлари таниш-билиш, ошна-оғайнигарчилик билан «5» олганини ҳисобга олсак, медалли оқлаганларнинг сони янада камайдди. Гап мадалдагина эмас. Гап болаларимизнинг умумий билим савияларида: 450 нафар йигит-қиз медалли оқламаган экан, имтиҳондан йиқилган бошқа минглаб қишлоқдан келган абитуриентларнинг билим даражаларини тасаввур этиш мумкин. Бунинг сабаблари айланиб келиб, яна ўша қишлоқ муаммоларининг ҳал бўлмаётгани, турмуш кечиришнинг оғирлигига бориб тақалаверади. Хўш, дехқон ўз фарзандининг далада гўзани яғана қилиш ўрнига дарс қилишини ёки бўлмаса ёз палласида сўлим тоғ бағрига бориб дам олиб қайтишини истамайдими? Истайди. Ахир қайси бир одам ўз фарзандига оғирликни раво кўради? Камол этивмөнчиликдан, тирикчиликнинг оғир бўлиб кетганидан (бизнинг қишлоқларимизда ҳеч қачон енгил бўлмаган) боласини ўзи билан далага олиб чиқади ёки бир ўзини чиқаради. Ота эса бошқа бир ишга уйнайди. Ахир, нахтадан мўл ҳосил олиш биргина дехқоннинг ўзига боғлиқ эмас. Илг оғир келиб, об-ҳаво «тихирлик» қилиб турса, дехқон гўзасининг атрофида минг нарвона бўлсин, борини йиғиб олади. Бори эса тирикчиликка етмайди. Шунинг учун дехқон сувга бориб гўзанинг туپини санаб қолавермайини деб, сувдан ҳаракатини қилади: томорқасини яхшилаб нарвона қилайди, мардикор ишлайди, қишлоқга яқинроқ медалли заводгами, фабрикагами ишга кириб кетади. Ишга бўлган ҳам бу танкичоларнинг

иш ҳақи тайини. «Опла пудрати»ни эса болалар эплаб туради, дейди.

Шахсан мен болалар меҳнатига қарши эмасман. Маймушни одам қилган меҳнатми ёки бошқа бир ҳодисамни, буни ҳали аниқлаш керак. Бундан қатъи назар, ишонининг яшаш учун зарур бўлган биричи унсур — меҳнатдир. Меҳнат кўникмаси, аввало, болаларни мустақил бўлишга ўргатади. Бунга ота-боболаримизнинг турмуш тарзи тўла мисол бўла олади. Ҳамма гап шундаки, шу бугунгача болалар меҳнати ва ундан келган даромад тақсимотида адолатсизлик рўй бериб келди. Болани ҳар йили эрта баҳордан бошлаб далада, фақат гўза чопиғи, яғана ва ниҳоят пахта теримида ишлайвериши унинг маънавий оламини бойитмайди. Унга меҳнат завқини бермайди. Бундай бир хил оғир, одамнинг қонига ташна қилиб юборадиган меҳнат болани темир одамга айлантириши мумкин, холос. Болани қизиқарли, унинг оинини, дунёқарашини бойитадиган, завқ-шавқ бағишлайдиган меҳнатга жалб этиш керак. Шу тариқагина болада меҳнат кўникмасини шакллантириш мумкин. Энди иккинчи масала. Шу пайтгача (балки, бундан кейин ҳам шундай бўлар) бизда болалар ўзлари ишлаб топган даромадга ўзлари эга бўлмай келишди. Уларнинг меҳнати билан топилган даромаднинг бир қисми катталарнинг (ота-оналарнинг эмас) қиссасига тушди: Ёки давлат томонидан чегириб қолинди. Болалар меҳнатига нисбатан бундай муносабат жамоатчиликда ҳақли равишда норозилик уйғотди. Болалар меҳнатини шундай ташкил этиш керакки, бу меҳнат боланинг мустақил фикр юритишига, мустақил ҳаёт кечириши учун паники, ёрдам берсин, айти пайтда бола катталар қатори ишлаганига яраша ҳақини ҳам олсин.

Баъзан менга шундай дейишади: ахир нега ваҳима қиласиз? Одамлар шу пайтгача нима билан яшаб келишяпти? Шу пахтадан кун кўришяпти-ку? Нега одамларни чалғитасиз?

Мен яна айтаман: деҳқоннинг уйида агар иккита туёғи, даланинг бир четида кафтдек томорқаси ёки айтайлик, оила бошлиғими, унинг ўғил-қизими — кимдир қурилишдамп, фабрикадами ишламаса қуруқ пахта билан тирикчилиги ўтмайди. Пахтани илгари ҳам, ҳозир ҳам ҳар бригададаги иккитадан сувчини ҳисобга олмаганда мактаб болалари билан эмизикли аёллар етиштиряпти. Пахта Ўзбекистонда деҳқоннинг тирикчилик манбаи бўлмай қолганига анча бўлди. Ахир оилавий пудрат асосида ишлагандаки, пудрат аъвосининг йиллик иш ҳақи 900-1000

сўм бўлар экан, қандай қилиб тирикчилик манбаи бўлсин. Пудратда ишлаб-ку Умнат Ўзбекивнинг оила аъзолари ўша пулни олишибди, лекин пахта планини бажармаган бригада аъзоларига шу пул ҳам йўқ... Хўш, мана шундай шароитда қандай қилиб деҳқонни яхши яшайпти, халқни чалғитманг, деб бўлади?

Дутир қадимий қишлоқлардан бири. Қишлоқда бўлган одамнинг кўнгли бузилади. Бугунги кунда тарих сифатида «ўтмишимиз мана шундай бўлган эди», деб ҳужжатли киноленталарда кўрсатиладиган инқилобдан илгариги манзаралардан ҳеч фарқи йўқ. Қишлоқда болалар богчаси қуриш учун жой йўқ — ҳаммаёқ пахта. Суви ташиб ичишади. Мана шу қишлоқлик ўнлаб кишилар босмачиларга қарши курашишган. Ўнлаб йигитлар фашизм билан бўлган урушдан қайтишмади (бугунги кунда шоир ва рассом Баҳодир Исо урушда ҳалок бўлган ҳамқишлоқлари хотирасини абадийлаштириш учун қишлоқнинг киравершига «Қайтиш» деб помланган ёдгорлик тиклади). Хўш, улар нима учун ва ким учун курашдилар? Ахир улар юртимиз гуллаб-яшнасин, кишиларимиз эмин-эркин ҳаёт кечиришсин, турмушлари фаровон бўлсин, деб орзу қилишмаганми? Шундай орзу қилишган. Лекин уларнинг бу орзулари ҳали рўёбга чиққанича йўқ. Қачон ушалади, бу ҳам номаълум... Дутир каби қишлоқларга дуч келган пайтингда ўнлаб қоласан одам: наҳот биз шу даражада муте халқмиз? Наҳотки шунча йил фақат шпорларга ишониб яшаб келдик? Ахир бугун ҳам илгариги мутелигимиз қолмаяпти-ку. Беҳуда сафсаталарга, қонимиздай қип-қизил гапларга ишониб яшаймиз-ку! Республикамиздаги ўнлаб, юзлаб қишлоқларнинг аҳволини кўрган одам шундай хулосага келиши тайин: бугун қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг, хусусан, пахтанинг харид нархини оширмасдан туриб ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Оила пудратими, бригада пудратими, ижара пудратими — қайси усулда ишламасин, қачонки, пахтанинг харид нархи ошгандагина деҳқоннинг бири икки бўлади. Унгача асосий нарса — деҳқоннинг турмуш фаровонлиги ошмайди.

— Оила пудратиди ишлаётган деҳқон, — дейди Турғунбой, ака, — бир центнер пахта етиштириш учун 37 киши соати сарфлайди. Бир центнер бугдой етиштиришга эса 1,6 киши соати кифоя. Ғаллакор бир соатда 6,5 тийин, пахтакор эса 15-16 тийин ишлайди. Бонқача айтганда, деҳқон киши билан ерига яхоб беради, баҳорда чопади,

текислайди, чигит экиб парваришлайди. Кузга бориб минг машаққат билан териб олади. Шунча мەхнатдан кейин ҳар бир килограмм пахта деҳқонга 15 тийиндан тушяпти.

Бугина эмас. Деҳқоннинг ҳисобига яшайдиган ўнлаб ташкилотлар бор. Масалан, Фарғонадаги совхозлардан бири ўтган йил 1 миллион 835 минг сўм соф фойда олган. Шундан юқори ташкилотларнинг марказий резерв фондига 345 минг сўм, район агросаноат бирлашмаси (РАПО)га 124 минг сўм ўтказилган.

Район агросаноат бирлашмасининг фаолияти нимадан иборат? Тўғриси айтиш керак, агар қишлоққа бориб, деҳқонлар, мутахассислар билан суҳбатлашсангиз мазкур ташкилот ҳақида тўқилган ривоятлар, афсоналарни эшитиб кула-кула қотасиз. Битта мисол. Хўжаликка картошка уруғи керак бўлиб қолди. Нима қипти, топади. Хўжалик агрономи бошқа бир хўжаликдан уруғ сотиб олади-қўяди. Унақа эмас-да. РАПОда уруғчилик билан шуғулланадиган мутахассис бор. Бу иш ўшакишига қарашли. У ҳам ўз навбатида бошқа ташкилотга мурожаат этади. Уруғчилик — нав таилаш деб аталувчи бу ташкилот уруғчилик хўжаликлари билан бошқа хўжаликлар ўртасида воситачилик қилади. Арзон олиб қимматга ўтказди... Шундай савол тугилади: бундай воситачилик кимга керак? Ўша картошка уруғини агроном Мирғани ака ҳеч қандай «агропром» ходимсиз, воситачисиз уруғчилик хўжалигидан сотиб олса бўлмайди? Бўлади. Ундай тақдирда РАПО ходими билан воситачи ташкилот кимнинг ҳисобига яшайди? Ёки давлат суғурта ташкилотини олайлик. Бу ташкилот асосан пул йиғиш билан шуғулланади.

— Лекин бирон-бир йил табиий офат юз бериб, комиссия белгилаган маблағни олгунингизча она сутингиз озингизга келади, — дейди Турғунбой ака. — Нега ўша давлат суғуртасига бериладиган пулни колхознинг ўзида сақлаб бўлмайди. Ахир ҳар йили суғуртага пул тўлаш керак. Шундай хўжаликлар борки, умрида суғуртадан ёрдам олмаган. Демак, бу хўжаликларнинг давлат суғуртасига тўлаётган маблағи ўзларига фойда келтирмайди. Агар ўша маблағ хўжаликнинг ўз ҳисобидида турса, унинг бир қисмида колхозчининг турмушини яхшилашга, уй-жой қуришга, қишлоқларни ободонлаштиришга ишлатиш мумкин. Яна қайтараман, хўжаликларда харажат кўпи. Бу харажатлар йўлга солинмас экан, бирон-бир натижага эришиш қийин. Харажатдан қутулишнинг ягона йўли эса ферманга ҳам, ерни ҳам, техникани ҳам деҳқон билан чорвадорга узоқ муддатли ижарага бериш. Буни колхозчи-

миздаги ижарачи Геннадий Накунинг фаолияти ҳам кўрсатиб турибди. Геннадий колхоздан ижарага 40 гектар ер олган. У мана шу майдонларга уруғ учун беда экади. Колхоз ундан ҳар килограмм беда уруғини 4 сўмдан сотиб олади. Геннадий ўтган йили 15 тонна беда уруғи етиштириб, 60 минг сўм фойда олди. Бундан ҳам колхоз манфаатдор, ҳам ижарачи.

Бугун республика миқёсида оила пудрати асосида ишлаётган пахтакорлар бригада пудратчиларига нисбатан кўпроқ ҳосил етиштиришаётгани, даромадни ҳам кўпроқ қилишаётганини юқорида кўрдик. Айни пайтда улар ерга рекорд даражада минерал ўғитлар солишаётгани маълум. Рустамжон бошлиқ бригада ерга солинаётган минерал ўғитларни кўпчиллик бўлиб ҳисоблаганимизда уларнинг миқдори ҳар гектарига 1 тоннадан тўғри келди... Ерларимиз нашаванд, дорига ўрганиб қолган. Пудратчилар буни яхши билишади. Шунинг учун улар бригаданинг ҳисобидан иложи борича кўпроқ минерал ўғит ундиришга ҳаракат қилишади. Бригадада топилмаса, бошқа жойлардан топиб келишади. Пудратчи билан гектарчига ер бир йилга керак. Мана шу йил улар ердан қанча кўп ҳосил олишса, шунча яхши. Келаси йил бошқа жойдан пудрат қилади. Оила пудрати бошлиғининг психологияси шундай. Унга ер эмас, ҳосил керак. Айтайлик, пудратчи ҳар гектар ердан шартномадаги 33 центнердани берса, 21102 сўм даромад қилади, агар бу кўрсаткич 34,1 центнерданга чиқса даромад қарийб минг сўмга ошади. Шундай бўлгач, у ишловга зўр беради. Бу ерларга эса ўғитсиз минг ишлов беринг кўзланиган натижани олиб бўлмайди...

Ишчи кучи кўп бўлган Фаргона водийсида оилавий пудрат ишчиларининг кўпайишига ҳам ҳисса қўшмоқда. Масалан, Баҳри ая Олтиариқ районида яшайди. Ўна фарзанди бор. Ярим гектар ерни пудратга олган. Беш олтига бола билан ишлашга ярим гектар ер нима бўлади? Урвоқ ҳам бўлмайди. Нариги далаларда эса 8-10 гектарлаб ерни пудратга олган кишилар бор. Энди мана шу пудратчилар Баҳри аянинг қизларидан мардикор сифатида фойдаланишмоқда. Бечора қизлар нима қилишсин? Фабрикага бориб ишлай деса, фабрика йўқ, заводга борай деса завод йўқ. Ерларни эса кўли узун кишилар пудратга олишган. Мардикор ишлашдан бошқа чоралари қолмаган.

Тан олиб айтиш керак, қишлоқларимизда ишсизлик юз берганига анча йиллар бўлди. Колхозга чиқиб ойнага 30 сўм пул олгандан кўра, бир ўқариқ бодрингни нарварини

қилсам камда минг сўм топаман, деган одамларнинг ҳаммаси ишсиз... Пахтани эмас, бодринг парвариш-қилаётган, уйда чок иши қилиб тирикчилик ўтказаётган, бировларнинг уйда, пудратга олган ерларида мардикорлик қилаётган барча кишилар ишсиз. Уларнинг муқим маоилари йўқ. Булар нафақат турғунлик йилларининг оқибати. Айни пайтда бугунининг ҳам фожиаси. Мутахассислар, тажрибали деҳқонлар қишлоқдаги ишсизликни ердан самарали фойдаланиш, ерларни узоқ муддатга ижарага бериш, оралиқ экинлар экинни кўнайтириш, ниҳоят, пахтанинг харид нархини ошириш йўли билангина бартараф этиш мумкин, демоқдалар.

— Агар ерни узоқ муддат билан бир кингга эмас, коллектив ижарага берилса ердан самарали фойдаланишнинг йўллари топилади. — дейди Турғунбой ака. — Айтайлик, чивит экинсизинга қадар ҳам ердан ҳосил олиш мумкин бўлади. Шунинг учун чивитнинг йўлига қадар мўйдоиларда бемалол ридека, эртаги қарам етиштирса бўлади. Мен бир нарсасига ҳайронман. Нега алманглаб экин учун қора экинлардан фойдаланиш мумкин эмас? Биз эса фақат беда, маккамўхорига ёнишиб олганмиз. Нега пахта билан қовун-тарвузни алманглаб экиб бўлмайди? Бўлади. Бўлганда ҳам шунда сөз бўлади. Агротехника қондаларида қаторасига бир неча йил экин экилган ерга бир-икки йил ҳеч нарса экмасдан, дам бериш кўрсатилади. Унда кўз олдининга келтириш: қовун-тарвуз экилган ердаги 1-1,5 метрлик мушталаб ётубда иккаданга чивит ётади. Мана шу турғунда пудратнинг бир қисми дам олмайдимми? Дам олади ҳам ҳосил берилади. Агар ерни ўз эгасига топиширилса бу ишларнинг ҳаммаси қилиш мумкин. Ерни эгаси эса пудратчи эмас, ижарачидир. Пудратчига ер бир йилга берил, ижарачига эса кўп йил керак. Ижарачидан, ижарачи ишнинг қароватини чемайтиришдан бошлайди. Айтайлик, ижарачи ўзинингдан — аммофоснинг бир тоннаси асли 215 руб. турган. Иккинчи дават қолхозларга топиасини 98 сўмга эса берилади. Ижарачи энда мана шу ўғитнинг ҳар тоннадан 9 руб. 98 сўмга берилганда 200 сўмга ўғитнинг ҳар тоннаси деҳқонларга қаранга қондорувидан топиасини 3 сўмга қолдирилади. Ҳар тонна ўғитга ижарачи ҳар иккитдан маҳсул, биринчидан, арзон, иккинчидан, ерни доволлайди. Айни пайтда қондорликни оширади. Қолхоз билан ижарачи коллектив ўртасида «соники-меники» бошланади. Ижарачи ҳар бир тийиндан, ҳар бир дақиқадан унумли фойдаланиш учун курашади. Пудратчига ўхшаб:

«Ўзим томорқамни қилсам, болалар пахтага қарайверадилар», деб ўйламайди. Хуллас, қишлоқ хўжалигининг келажаги, менинг назаримда, ижара коллективларининг, кооперативчиларининг қўлида.

Дарҳақиқат, КИСС Марказий Комитетининг Бутуниттифоқ XIX партня конференциясидан кейин бўлиб ўтган июль Пленуми ҳам ижара нудратини тезроқ кенг йўлга қўйиш, бу соҳадаги тўсиқларга барҳам бериш ҳақида конкрет вазифаларни белгилаб берди. Кооперацияларнинг турли шакллариини ишга солган ҳолда, айниқса, ижара нудратига кенг ўрин бериш лозимлиги қайд этилди. Гап қолоқ хўжаликлар ерларини қудратли колхоз ва совхозлар, корхоналар томонидан ижарага олиш ҳақида эмас, совет фермерларини, ериин ва бошқа ишлаб чиқариш во-ситаларини узоқ муддатга-25-50 йилга ижарага олган деҳқонларининг меҳнат оилаларини ташкил этиш ҳақида боришти, деб таъкидланади Пленум материалларида.

...Умнат Ўзбеков, бу йил ҳамонла нудрати асосида пахта эккан бўлса ажаб эмас. Балки, пахтаниннг ўринига бугдой эккандир. Гап буида эмас, гап республикамизда асосий экин — пахта эканлигида. Пахта эккан оилавий нудратчилар эса, бошқа экин экканларга инебатан жуда кам даромад қилишаётганида. Гап оила нудрати асосида ишлаб ҳам бири икки бўлмаётганлигида. Гап пахтаниннг харид нархини кўтармасдан туриб, деҳқон ўгли Турғунбой ака ҳисоблаб чиққан 15 тийинини ҳеч йўғи 2 сўмга оширмасдан туриб Умнат Ўзбековни ҳар йили ҳам оилавий нудрат асосида пахта экишга даъват қила олмаслигимизда. Демак, гап-қандай ҳаёт кечираётганимизга баҳо берганда, аввало пахта экаётган миллионлаб ўзбековларнинг тирикчилигидан келиб чиқиб фикр юритишимиз зарурлигида.

1988 й.

5. «КЎКАН БАТРАК»НИНГ НАБИРАЛАРИ

Дунёда улуғ инсонлар, буюк алломалар кўп ўтган. Улар томонидан айтиб кетилган бир оғиз қалима ёки бўлмаса, турли мавзудаги асарларининг ҳаммаси ҳам асрлар мобайнида яшаб қолмас экан. Агарки, улар орасида инсон тургунча турадиган асарлар, илмий башиоратлар бўлса, у ҳам ўша асарларда фақат инсоннинг моҳияти, унинг табиатидан келиб чиқиб, уни чуқур идрок этибгина ёзилгани ва хулосалар чиқарилгани босе узоқ

яшаб қолар экан. Инсонни ўйлаб топилган, ўткинчи гоёлар билан қуроллантирган, уни ўз табиатига зид бўлган хатти-ҳаракатлар қилдирган давлат машинасининг ҳам, ўша машина гилдираklarини айлантирган сиёсатдонларнинг ҳам, ана шу сиёсатдонларнинг гоёларини мадҳ этган асарларнинг ҳам умри қисқа экан. Мисолми? Сталин ва унинг қишлоқ хўжалигига раҳбарлик гоёси, бу соҳада эришилган «буюк галабалар» мисол бўлолмайдими? 30-йиллардаги сунъий коллективлаштириш гоёсини тарғиб қилган ўйлаб илмий, бадний асарлар аслида ўша пайтлардаёқ ўз қимматини йўқотган эди. Уларни ўзини билган кишилар қабул қилишмаганди. Лекин, биз бундай асарларни турли сохта тарих китобларида, дарсликларда «асраб», умрини чўзиб келдик. Хусусий мулкчилик онгидан «халис» бўлган миллионлаб кўкан батраklar фақат бир сиёсатдонларнинг ҳисоботлари, ёзувчиларнинг романларида, тарихчиларнинг тарихга алоқаси йўқ китобларию жамиятшуносларнинг эсдаликларидагина ўз бахтларини топдилар, холос. Ҳаётда эса улар ўша-ўша батрак.

Менинг назаримда, қайта қуриш биринчи навбатда ўша 70 йил мобайнида фақат қозғолардагина фаровон турмуш кечирган Кўкан батракиннинг набираларига жуда зарур эди. Маъмурий буйруқбозлик ашаратининг бутун жабр-жафосини ҳаммадан ҳам кўра ўша «батрак»нинг набиралари кўпроқ тортган эди. Инсонмайисизми? Эшитинг!

...Кўканбой ака билан баҳор чоғи қишлоқ чойҳонасида отамлашган эдик. Унинг оғир меҳнатдан пачақ бўлиб қолган жуссасига, бевақт ажини тушиб, қорайиб кетган юзларига қараб юрагим ачиди:

— Ўтган йили март ойидан ноябрь ойигача даладан чиқмай ишлаб, ҳаммаси бўлиб 750 сўм мойна олдим, — дейди Кўканбой ака. — Бу ёқда саккизта бола пош-поликнинг аскаридек, «тўйдирмасанг — тўнолон», деб турибди. Хўш, айтнинг-чи, ўша 750 сўм пул билан шунча «лашкар»ни тинчитиб бўладими? Иккита каттамнинг ишлаб топгани ўзидан ортмайди. Яланг ичганимиз пош-чой. Вей, ахир дунёга шима учди келганмиз? Агар шу бир пахта учди, меҳнат учди келган бўлсак, бундай турмушдан мен сираям рози эмасман.

Ҳаммамизнинг уйимизда телевизор бор. Бу ёғини айтаман, «бизга уста чақиринган телевизор турадиган шу ханаки телевизордан боника дива мақтанадиган шима нарсамиз бор?! Мол-ҳолимиз телевизорни осилганига 10 йил бўлди. Чорва хайвонини қўриқиб, қўқоқкамоллини б

ти, маданиятимизга соя соляпти, деб уларни йўқотдик. Эшак шўрликлариниям «репрессия» қилвордик. Оқибатда, мана, «нашаванд» бўлиб қолган ерга ўғитни ўзимиз орқалаб ташиямиз, «ўл», дейдиган киши йўқ.

Дарвоқе, ўғит ҳақида. Пахтаининг плани гектарига 35 центнердан. Ер жониворининг ҳар гектарига камида бир тонна ўғит, кимёвий дори бермасак 15 центнер ҳам пахта ололмаймиз. Давлатимиз нашавандликка қарши курашяпти. Пахтачиликдаги «нашавандлик»ка ҳам барҳам бериш керак. Пахтаининг нархини ҳеч йўғи ниқилобгача бўлган баҳосига олиб чиқиш керак. Бу — бир. Иккинчидан, мен бир нарсага доим ҳайрон бўлиб юраман. Пахтаи мен экаман, азобини мен тортаман, касалини мен кўраман. Лекин планни юқорида ўтирган акамлар белгилашади. Ахир бу бориб турган адолатсизлик-ку! Ўзим етиштирган маҳсулотимни кимга ва қапчадан сотишни ўзим ҳал этмасам, нега пахта экамай?

Тўғри, бу гапимни эшитиб, айтишингиз мумкин: ҳа, Қўканбой ака, тилингиз чиқиб қолибди. Бундан тўрт йил аввал қаерда эдингиз? Ушанда ҳам шу гапларни билармидингиз? Ёки энди ўргатишдими? Ҳа, билардим. Лекин айтмасдим, айтолмасдим. Қўрқардим. Тилим қичса шартта нос чекволардим. Сизни билмадим, сизлар ёшсизлар. Бизни эса доимо қўрқинчда ушлаб келишди. Зуваламизни ваҳима билан узишди... Бир бошга бир ўлим, деб ҳақиқатни айтганларнинг боши ҳаққа етабегач, қўрқмаганининг жони нечта экан?.. Шу аҳволда биз доим бошимизни эгиб келдик. Ў, ука, эгик бош билан ҳақиқатга етиб бўлмас экан. Эгик бош билан қўшиқ айтиб бўлмас экан. Қўшиқ айтганларнинг эса бошлари ўзиники бўлмайди...

Қўканбой аканинг гаплари бугун республикамиз жамоатчилиги ўртасида пахтамининг тақдири хусусида бораётган баҳс-мунозараларни эса солди. Ҳа, рус ёзйичилари жуда топиб айтишибди. Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда ҳали-ҳозирча деҳқонга нисбатан пахта оғирроқ тош босяпти. Бу гапга эътироз билдиришлари тайин: «Пахтаи бир неча йил мобайнида 5 миллион тоннадан оширмасликка эришдик-ку, пахтаининг харид нархини 48 фоизга оширишни мўлжаллаб турибмиз-ку. Сизининг гапларингиз пахтакорга, пахта сиёсатимизга нисбатан бўҳтон», — дейишлари мумкин. Мен эса, бўҳтон эмас, дейман. Рост-да, агар ерларимизнинг турли захарли химикатлар, минерал ўғитлар беравериб захарланганини, меллиоратив ҳолати ўта ёмонланганини, аксарият қишлоқ-

ларимиз газсиз, сувсиз эканини, одамлар тўйиб гўшт, мева-чева, сабзавот маҳсулотлари истеъмол қилмаслигини, қишлоқда маданий-маъиний хизмат ибтидоий даражада эканини ҳисобга олсак, бўҳтон эмас. Чунки, бу муаммоларни пахтани 5 миллион тоннадан оширмасдан, харид нархини 48 фоизга кўтарини билангина ҳал қилиб бўлмасов. Бу муаммоларнинг илдишлари анча чуқур.

Кўканбой аканинг, «пахтанинг нархини ҳеч йўғи иккилambangача бўлган баҳосига олиб чиқин керак», деган сўзларини эшитиб «эски» архивларни кўтаришга тушдим. Йўқ, унча кўн китоб кўришга тўғри келмади. Кўканбой ака тўғри айтган экан. «Ёшлик» журналининг 1988 йил 11-сонда ёзувчи Набижон Воқийнинг «Генерал Жўрабекни ким ўлдирган?» деган мақоласида «Туркестанские ведомости» («Туркистон ахборотномаси») газетасидаги турли ахборотлардан фойдаланилган. Масалан, мақолада шундай шумлашларни ўқиймиз: «Xўн, дастлабки нақил 3 даврида (1905—1906 йиллар — В. Х.) Туркистон ўлкасида, айтайлик, Каттақўрғонда энг зарурий озиқ-овқат маҳсулотлари тубандаги нархларда сотилган экан: бир ботмон (8 кг.) сара бугдой — 45 танга (Каттақўрғонда 15 тийин — бир танга ҳисобланган), баҳори бугдой эса 52 танга, ариа, жўхори, моншларнинг баҳоси бир хил — 32 тангадан... бир қадоқ мол ёғи — 20 тийин, қўй гўшти — 12 тийин. Кези келганда ўна найтлари пахтанинг баҳоси қанча бўганилини тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз: бир ботмон (8 кг.) биринчи нав пахтанинг нархи 90—100 танга, агар чинга чала ишиган бўлса 50—60 танга, II—III навлари — 30—40 танга тураркан. Демак, бир наварамм пахтанинг кушига (яъни, 87,5 тийинга) тўн (1) кг. қўй гўшти, бир килою шани юз (1200) грамм ишқили харид қилиш ҳолида бир ярим тийинга бирорта ҳаммаси бўлиб, ўна мақолатини уйғача кўтаришиб билиш мумкин экан».

Айтиш мақоладаки бу даражада Катта қўшқон сўиб, тарини қўлиб юборганини ҳам унча хар. Кези келса, «евоқ»даги кўнлардан кўришиб туришдики, Кўканбой ака ҳар бўлиб «евоқ»да... Айтиш, бир қадоқ (100 грамм) қўй гўшти 12 тийин бўлиши ҳолида бир ботмон (8 кг.) сара бугдой, ариа, жўхори, моншларнинг қадри тушай... ёки акенича... Баски, ўна найтда 45 тийинни тонни бугдойни 10 сўмини тонни билан (чунки бугдой бир кило қўй гўшти ёзорда 9—10 сўм) баробар бўлгандир. Буни иқтисодчилар ва яна етсиз иқтисодчилар неботлаб бермаса, бизнинг қўлимизда

келмайди. Биз учун шу нарса равшаники, бир килограмм нахта ийқилобдан аввал ҳам, ундан кейин ҳам катта меҳнат эвазига яратилган. Фарқ шуки, ийқилобдан илгари деҳқон ерни қўшда ҳайдади, чигитни қўлда экди, сувни сеюя солиб боғлади. Фан-техника деҳқонга ёрдамга келиб, унинг қўлидан бир қием ишнини «олди». Энди деҳқон ерни тракторда ҳайдамоқда, чигитни сеёлкада экмoқда, сувни электр-очқичлар билан бошқармоқда.

Кўканбой ака бу ҳақда шундай дейди:

— Мен бутун 1906 йилги Кўкан батрак эмасман. Қўлимда техника бор. Бу техника менга катта ёрдам беришти. Лекин бир кило нахта ҳозирги ийқита бўлака ионга тўғри келади... Шундай десам, нартком секретаримиз: «Понқўрлик қилма, Кўкан бобонг нахтасини нуқул қўл кучи билан етинтирган. Сен эса техника, химия ёрдамида етинтирисан. Ўша техника, минерал ўғитлар ҳам нуқда яратилганди», — дейди. Ука, бу савдоларга меннинг ақлим етмайди...

Дарвоқе, бу ҳисоб-китобларга меннинг ҳам ақлим етмайди. Ахир иунча йил фан-техника деҳқоннинг оғирини енгил қилипти, деб келмаганмидик? Ҳақиқатда эса фан-техникамиз ҳам деҳқон ҳисобига кун қўраётган экан-да. Ахир бир тонна минерал ўғитнинг баҳоси 200 сўмдан ортиқ бўлашидан, техника, эҳтиёт қисмлар, ёнгили-мойлан материаллари деҳқонга отамнинг баҳосида етиштиришдан кейин яна нима дейини мумкин?... Бир сўз билан айтганда, деҳқон ўзи етинтирган нахтанинг ҳақиқий баҳосини олмаяпти. Унинг бир қием нуди бошқа бир соҳага, айтайти, химия саноғигами, трактор заводини ривожлантиришгами сарф бўляпти. Ҳабуки, деҳқонга етинтирган ҳосил учун тўла ҳақ тўлашини лозим эди. Мурак, дунбинг тирикчилиги деҳқон эламасида. Агар деҳқонга ўзининг толганина тўла бермасак, қолганлар ҳам унинг ўзига ўхшаб камбағалланади, ярни ет қоледи...

Биз бунга бир масала.

Ўтган йили Кўканбой ака айни нахта йиғим-терими пайғанда райком секретарининг хонасига оқиниб кериб келди. Маълум бўлишича, заводдагилар Кўканбой аканинг тон тон нахтасини 2 тон билан олашиз деб оёқ ёрашди. Райком секретари яхши одам эди. Чароёла борди. Мутахассислар, лаборатория ходимлари нахтани қайта текширишиб, 1-нав билан тўртиб олинди...

Мана шундай найтларда ўйлаб қолсан одам: деҳқонга қийин. Қайқда қарамастин, унинг оёқ-қўли боғланган.

Қайча пахта етиштиришгінә эмас, қандай пахта етиштиришини ҳам белгилаб беришади. Фалон зонада паст навли, нистон зонада юқори навдаги пахта ўссини, деб зоналарга бўлиб кўйишади. Ҳатто, у пахта заводининг дарвозаси тагида ҳам музтар тортиб ўтиради. Қабул пунктларидаги акалар унинг пахтасини истаган сифатда тортиб олишади.

Республикамизда деҳқончилик қиладиган ерлар ҳар хил. Тошлоқ ерлар ҳам анчагина. Масалан, Избоскан районидаги «Комсомол», Карл Маркс номидаги колхозларда пахта етиштириш жуда қийинчилик билан кўчмоқда. Карл Маркс номи колхозда I центнер пахтанинг таппархи 50 сўмдан ошяпти. Давлат эса ўша пахтани нари борса 60 сўмга олади. Колхоз ҳар гектар пахта майдонидан ўртача 1490 сўм даромад кўрмоқда.

Тошлоқ ерларга экилган пахтадан олинадиган ҳосил эса 4—9 центнердан ошмайди. Ваҳоланки, бундай кам ҳосил ерларга пахтанинг ўрнига бошқа экинлар экилса, кўпроқ даромад қилиш мумкин. Масалан, «Комсомол» колхозида 18 гектар ерга сабзавот экилиб, 130 минг сўм даромад қилинди. Пахтада ишлаган колхозчига эса йил охирига бориб, ҳар сўмига 17 тийиндан қўшимча ҳақ тўланди. Агар, айтайлик, Кўканбой акани ўша «Комсомол» колхозида ишлайди, деб тасаввур қилсак, маълумки, у март ойидан ноябрь ойигача 750 сўм ойлик олган эди. Унинг ҳар сўмига йил охирига бориб 17 тийиндан ҳақ тўланса, Кўканбой ака йил охирида мукофот тарзида яна 80 сўм 25 тийин ҳақ олади...

Билмадим, бу пул, балки, уни ҳисоб-китоб қилган, пахта-плати берган одамлар учун табиий ҳолдир. Балки бу пулга, ўша 1906 йил бўлганда чидаса бўларди. Ҳар ҳолда у даврларда 17 тийинга икки қадоқ мол гўшти сотиб олиш мумкин эди. Лекин бугун-чи? Бугун ўша ўн етти тийинга яна уч тийин қўшса, бир дона пиёзли сомани уриб, кечгача бемалол яланиб юраверади. Бетиним меҳнат қилиб, гўзанинг ичида жизганаги чиққан одам учун йил охирида бир сўмига 17 тийиндан қўшимча ҳақ олиш ҳақорат.

Китобхон, сабзавот даромад бераётган экан, Кўканбой ака ҳам пахта экмасдан, сабзавот экаверсини-да, дейиши мумкин. Лекин у барчага ҳам ёқмайди-да. Хусусан, мамлакатга ҳаммадан ҳам кўпроқ пахта керак, дегувчи ўртоқларга ёқмайди. Улар: ҳамма сабзавот экиб, бойиб кетаверса, пахтани ким экади, деб таппархини тушинмоқда. Республикамизда кўйлаб сабзавот, мева-чева, полиз

маҳсулотлари етиштириш мумкиндиру, лекин биз уларни сақлашга ва қайта ишлашга тайёр эмасмиз, омборхоналаримиз, ускуналаримиз, етишмасмиш. Балки шундайдир. Лекин бор омборхоналардан, совутиш ускуналаридан етарли даражада фойдалана олмаётганимиз, ўша борларини тўлдиролмаётганимиз ҳам ҳақиқат-ку.

Бугун кундалик турмушимизда шундай бир вазият ҳукмрон бўлиб турибдики, агар биз пахта яккаҳокимлигидан қисман эмас (биз қисман қутулмоқдамиз, 1990 йилдан бошлаб сурункасига олти йил мобайнида пахта планинин 5 миллион тонна даражасида сақлаб қолишга келишиб олинди), тўла қутулмасак, наники ўзимизнинг дастурхонимиз, шунингдек, бизга кўз тикиб турган умумиттифоқ дастурхони ҳам қуриб қолади. Шундай бўлмаслиги учун, бугун Кўканбой акага фақат пахта экасан, деб тикилинч қилмаслигимиз зарур. У, майли, сабзавот эксин, боғ қилсин. Агар унинг мўлроқ ҳосилдорликка эришишини истасак, аввал пахтасининг нархини кўтарайлик ҳеч бўлмаса килограммини уч сўмга чиқарайлик. Ҳозир биз, айтайлик, республикамиздан олиб чиқиб кетиладиган ҳар тонна ҳисобига 1600 сўм миқдорида даромад солиғи ундирилиши кўзда тутилаётганидан хурсандмиз. Албатта, агар бир килограмм пахтадан олинадиган маҳсулотларини кўз олдимишга келтириб, уларни пулга чақсак, пахтаининг меҳнати нақадар оғирлигини назарда тутсак, юқоридаги даромад солиғи жуда ҳам дўншини осмонга отадиган пул эмаслигини маълум бўлади. Лекин биз шунга ҳам розимиз. Шунга ҳам раҳмат. Демак, қайта қуриш аста-секинлик билан ўз ишонасини беряпти. Демак, бир чимдим-ярим чимдимдан бўлса-да, адолат тикланыпти.

Лекин москвалик мухбир Ирина Васильеваниннг қаҳрамони Хирамуҳаммадининг сўзлари ҳали-ҳозирча ўз кучида қолади. Мана у нима дейди: «Бу ҳақда (ердан фойдаланиши ҳақида — Е. Х.) мен шундай ёзганман: «Мен бугун келажакка катта хавотир билан қарайман (бу борада ўтган йил «Правда»га ҳам ёзгандим). Эртанги кунимизда асосан «уддабурун кишилар» кўнчилигини таниқил этини аниқ. Ўртоғининг ёқасидан олишини билмайдиган бизга ўхшаш кишилар уларини ҳеч қачон қувиб етотмайдилар. Шу кунгача биз аниқ мақсад — коммунизм сари шигилдик. Бунга бизни партия даъват этди ва биз унинг изидан бордик. Маҳотки 70 йил мобайнида борган ёқасидан борган бўлсак? Ким айбдор? Ўртоғининг ёқасидан борганми? Мен иқтисодий

бошқаришларга ҳам, кооперативларга ҳам, хўжалик ҳисобига ҳам қарши эмасман. Буларнинг ҳеч қайсисиде социал зиддиятлар йўқ. Агар бу ҳодисалар онгли ва ривожланган жамиятда юз берганида эди, ҳар бир ҳаракатни фақат ўз манфаатлари йўлига буриб юборишни кутиб турган на бюрократлар ва на амалдорлар бўлмаганида эди. Ёшим қирқдан ошди. Бироқ мен жамият, давлат, Ватан манфаатлари учун партияга қираётган бирорта ҳам одамни кўрганам йўқ. Тамагирлик мақсадларида партияга кирган кишилар эса истаганча топилади. Диний келиб чиқишим — мусулмонман. Бироқ, ибодат пайтида мен юзимни Маккаю Мадинага эмас, Кремлга қаратдим. Мен ўз вақтида ота-онамининг сўзига қулоқ солмаганимдан афсусланаётганимни ошқора тани оламан. Мен уларнинг ўз эътиқодларига мутаассибларча содиқлигига ҳасад қиламан. Гўё қандайдир иш тортилгану ва улар ўша ишга осилиб ҳаёт сари юришади. Мен учун ўшандай иш узилган. Ва мен нимани ушлашни билмайман. Бугун оёқларим остида таянч сезилмаяпти. Қаршимда саробдан бошқа ҳеч нарса ни кўрмайман. Бўшлик сари оёқ бошига эса ҳеч бир истагим йўқ. Бойликка ҳеч қачон интилмаганман, бойликдан ёмонликдан ўзга ҳеч нарса кутмаганман. Мен бугун биз интилаётган чўққида сўлжавойларни эмас, Ленин сурати билан очик инсон қалбини, унинг маънавий қиёфасини кўришни истаётман» («Сельская молодежь» журналидан).

Юқоридаги сўзлар меннинг ҳам, москвалик мухбирнинг ҳам сўзларимиз эмас, Доғистоннинг олис овулида, горда яшаган, ҳаётнинг жуда аччиқ синовларини бошидан кечирган оилада тарбия топган одамнинг сўзлари. Хирамуҳаммад билан истаганча баҳслашиш ва ҳар сафар ундан голиб чиқиш мумкин. Мен аминманки, у билан баҳсга киришган одам ҳар сафар голиб чиқар экан, қаердадир Хирамуҳаммаднинг ҳақлигига ич-ичидан ишонади.

Дарвоқе, бир одам ўз оиласининг тўқин-сочин яшашини турли йўллار билан таъминлаши мумкин. Агар унинг оила аъзолари маънавий жиҳатдан пок, онгли бўлмас экан, ҳаром билан ҳалолнинг, яхши билан ёмоннинг фарқига боришмас экан, бу оиланинг келажаги йўқ. Маънавий поклик, ҳалоллик эса инсонга қачонки у юрагининг қайсидир бурчагида кўнишиб ётган шахсий тамагирликни, шахсий манфаатни ўлдирилолсагина келиши мумкин. Хирамуҳаммад шундай демоқчи, бизни шунга даъват қилмоқда.

Ана энди инларимизга ўша шахсий манфаат, тамагир-

ликдан устун кела билиш, ҳалоллик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, масала анча ойдинлашади. Масалаи, айтайлик, бугун республика далаларидан олиб чиқиб кетилаётган пахта толаси учун даромад солиғи ундириш мумкин экан, бу нш нима сабабдан шу кунгача қилинмади. Агар Москвада қайта қуриш бошламаганида, ошкоралик, демократия сари йўл очилмаганида ўзбек халқининг турмуши жуда ҳам оғирлашиб кетганини очик-ойдин айта олармидик?

— Бугунги ошкоралик, демократия қишлоқ кишисининг қалбида ҳам умид ўйғотди. Бу умиднинг сўниб қолмаслиги ўзимизга боғлиқ, — дейди Қўқанбой ака. — Ўз муаммоларимизни аввало ўзимиз ҳал қилишимиз керак. Уларни биров келиб ҳал этиб бермайди. Биринчидан, ДАХТАНИНГ ХАРИД нархи 48 фоз эмас, камиди 2-3 сўмга ошгани керак. Ҳар бир қишлоқда пахта заводи, қайта ишлаш корхоналар бўлишига (улар жуда катта бўлиши шарт эмас. Ишлаб чиқаришни йириклаштириш яхши эмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади) эришимиз керак. Ҳозир Иттифоқдаги ҳар бир қишлоқ зарбдор фронт. Халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш учун албатта зарбдор қурилишга бориш шарт эмас. Одамларнинг усти бут, қорни тўқ бўлса, ўзининг туғилиб-ўсган ватани туғлаб-янибётганини кўрса, миллий гурури, анъаналари, ўрф-одатлари намсизилмаса, шунинг ўзи халқлар дўстлигига олиб боради. Ўйлагани қийимимиз, егани ноллимиз қолмаса-да, ҳақиқатини айтайлик! Мансабу лавозимлар кунингидан олазд бўлайлик...

Бизнинг Қўқанбой ака Қўқан бағрак эмас. Етмиш йил ишда ҳаёда кўи нарса ўсаради. Хусусан, кейинги дўрт йил ишда у жуда ҳам янгиланди. Ўнг муҳими, ўзига, турмушига четдан туриб қарамоқда, баҳо бермоқда.

1989 й.

6. ...БОЛИВНИК СТАМБОРСКИ?

«...Бизнинггина қилмишларимизнинг қаролиги ҳақ сўзга ўхшаркан. Ўшга таниш тилиб олик — томом. Ўзини Бониниб атай... Ўшга тугри қилишдан чини тасиви ҳам аччиқ вақайдай, қўзис кўборивди. Бу ишга беш сўмданач биз Сиз қолганнингиз...»

Албатта, биз муаммоларда бўлган қишқаришни ҳеч бири айнан шундай дегани йўқ. Лекин буни уларнинг кўз қарангларидан ўқиб олиши қийин эмасди.

Иқроор бўлиш керак. Улар бир жиҳатдан ҳақ. Адабиётнинг ўлмас мавзулари бўлгани каби, мукаммал пахта териш машинасини яратиш масаласи ҳам вақтли матбуотнинг ана шундай «ўлмас» мавзусига айланиб қолди.

Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки илмий-техника революцияси жалибона қадам ташлаб бораётган, темир-терсак сиз билан мен сизгари сўзлаб турган космос асрида пахтани тоза терадиган машина яратиш катта муаммо, «ўлмас» мавзу бўлиб турса, дея ажабланиш мумкин.

Афсуски, ана шундай. Пахтани машина ёрдамида териб олиш ғоясининг пайдо бўлганига бир асрнинг у ёқ, бу ёғида вақт ўтган бўлса-да, ҳамон бу масала кун тартибидан тушгани йўқ. Ҳамон бир туп гўзадаги пахтанинг толасини узмасдан, чигитига заҳа етказмасдан, ерга тўкмасдан, ёғин-сочинга қолдирмай сифатли йиғиб-териб олиш муаммо бўлиб қоляпти.

Балки илмий лабораториялардан туриб, айтайлик ХНП—1,8 маркали икки қаторли терим машинаси бир ўтишда очилган пахтанинг 96—97,5 фоизини териб олади, деб кафолат бериш ўша машинани сотиб олиб, ишлатиб кўрган деҳқоннинг чеккан азобларига нисбатан енгилроқдир. Йўқ, бугунги деҳқон ўқимишли. У қўлидаги техникани ишлата билмасликдан эмас, кўпинча ўша техника унинг кўнглидагидай иш қилмаётганидан азоб чекади...

Ўтган йилги айни йиғим-терим даврида сирдарёлик бригадир Аширмат аканинг даласига йўлимиз тушди. Борсак пайкалга терим машинаси тушириляётгани устидан чиқибмиз. Теримга киришишдан олдин механизатор билан совхоз инженерининг машина механизмларининг, барабанлари ўртасидаги ораллиқни қайта-қайта кўздан кечиришди, созлашди. Ниҳоят, машина сутдек оппоқ пахтазор ичра «сузиб» кетди...

Машина ўн беш қадамлар чамаси олдинга юрганини биламиз, бир пайт совхоз директори билан бирга теримни кузатиб турган Аширмат ака «ҳай-ҳай» лаганча машина ортидан югуриб кетди. Механизатор аппаратларнинг шовқинида бригадирнинг овозини эшитмади, машинани ҳайдаб кетаверди. Бир пайт бригадир юриб бораётган машинани қувиб ўтди-да, бир неча қадам олдинга узала тушиб ётиб олди... Механизатор машинани тўхтатди. Биз ҳаммамиз ўша ерга чопдик. Механизаторнинг рангида ранг йўқ. «Ҳой, Аширмат ака, кўрмай қолиб, босиб кетсам нима бўлади, уйдаги саккизта болам чирқиллаб қолмайдими-а, психофингиз борми», дея бақирганча чўзилиб ётган бригадирнинг устига бостириб келди. Аширмат ака

аста гавдасини кўтарди. Ҳалигина қуёш тафтидан бўғри-қиб турган бригадирнинг юзларида қон қолмаган. Кўзларида эса ҳалқа-ҳалқа ёш...

— Бир пайтлар отам пайкалга кирган тракторнинг гилдирағи остига ҳозиргидай узала тушиб ётиб олганди, — деди эгатда ўтирган кўйи Аширмат ака механизаторга қараб. — Отам янги замонни тушуниб етмаганидан, тракторнинг қудратини ҳис қилмаганидан шундай қилганиди. Отам учун мана шу тупроқ, унда барқ уриб ўсган шу гўза, шу оқ пахта, ўзининг қадоқ қўллари илоҳий эди. У ўзи илоҳий деб билган нарсаларга «шайтон арава» нинг яқинлашишини истамаганидан шундай қилган эди. Мен эса, бугунги кунда трактор деҳқоннинг иккала қўли эканлигини, машина теримини кенг йўлга қўймасдан туриб қишлоқ хўжалигини тубдан ривожлантириб бўлмаслигини тушунганимдан, пахта териш машинаси «шайтон арава» эмас, деҳқоннинг қаноти эканлигини кўриб, билиб турганимдан шундай қилдим. Саккизта бола топибсан-у, лекин ақл топмабсан. Ҳали ўзинг бола экансан. Орқангга бир қарагин, инсофли ким, ноинсоф ким — билиб оласан...

Назаримда, Аширмат ака бу гапни шу ерда турганларнинг барчасига қарата айтгандай бўлди. ҳаммамиз машина ўтган эгатларга қарадик. Шундагина гап нимада эканлигини тушундик. Машина гўза тупидаги пахтани яхши теролмай, ер билан битта қилиб тўжиб кетганди. Узун-узун толалар чаноқлардан ёш болаинг бурнига ўхшаб оқиб турарди...

— Ука, бу жониворни шу даражага етказгунча сингиртагим оқариб кетганини биласанми? Бундай бир орқа-кетингга қарасанг бўлмайдимми?

— Биладан, ака. Бу савилда ўтирган одамга орқа-кети кўринмаса нима қилай? Илгариги икки қаторли ўнгай эди. Шундай қарасанг бўлди, машинанинг пахтани қандай тераётганини кўриб турар эдинг. Бунисининг хашами, ортиқча темир-терсаги шунақаям кўпки, орқада ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Ўзингиз кўрдингиз, пайкалга тушишдан олдин аппаратни қайта созладим. Бу қандай машинаки, икки эгат пахта термасингдан созлари бузилса, нима қиларимни ҳам билмай қолдим. Мана, инженернинг кўзи, савилни бугунининг ўзида неча марта созлаганимни айтсин...

Аширмат ака бир оз ҳовридан тушди шекилли, тракторчи билан инженер машинанинг терим аппаратларини қайта созлашга тутишганларидан кейин бизга қараб гап бошлади:

— Умрим далада ўтяпти. Кўпи кеча шу карташ текислаб, чигит ундиргандик, қарабсизки, бугун теримга келиб қолибди. Даланинг иши шунақа: баъзан тун билан куннинг фарқига бормаи қоласан, киши. Эртаги куннигдан умидвор яшайверасан... Ўзим кетмонни ерга ботириб уришни яхши кўрсам-да, лекин техникага ихлосим баланд. Эҳ-ҳа, мана бунга ўхшаш машиналарнинг неча бир турини кўрмадик, дейсиз. Бундан роппа-роса эллик йил аввал Андижонда Аҳмад полвон деган йиғитнинг терим машинаси билан кимўзарга пахта терганини ҳам кўрганмиз. У пайтлар биз ёш бола эдик.

...Ўшанда колхозга пахтани ҳаво босими ёрдамида терадиган машина келди. Бу машина бир учи сўрувчи парракларга уланган резина ичаклар ёрдамида пахта терарди. Резина ичаклар бир нечта бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида бир одам очилган чаноққа тутиб турар, ичакдан келган ҳаво пахтани сўриб оларди. Тасаввур қилинг: терим машинаси эгат оралаб боряпти. Унинг ортидан эса ўн чоғли киши қўлларида резина ичак билан очилган пахтани теришмоқда. Шунда Аҳмад полвон деган илғор теримчи ҳалиги «механизаторлар»га қараб:

— Келинглар, мусобақалашамиз, қани, ким кўп терар экан. Сизларми ёки менми? — дея таклиф қилади... Хуллас, «мусобақадослар» кун бўйи пахта теришади. Кечга бориб Аҳмад полвон 350 килограмм, «механизаторлар» эса ҳаммаси бўлиб 300 килограмм пахта теришади. Аҳмад полвон мусобақада ғолиб чиқарди...

Бу воқеа эндиликда балки кулгилидир. Лекин ўша пайтдаги деҳқонлар бу ҳолдан — машина одамга нисбатан кам пахта терганидан кулишмаган эдилар. Чунки, бир кун келиб пахтакорнинг меҳнатини мана шундай машиналар енгил қилишини орзу қилишган. Уларнинг хайратлари Аҳмад полвоннинг ғолиблигидан устунроқ эди. Аҳмад полвонлар бир кун келиб ўз ўринларини албатта мана шундай машиналарга бўшатиб беришларига ишонган эдилар...

Аширмат аканинг ҳикояси, мулоҳазалари кишини ўйлатади.

Дарвоқе, неча ўн йилларки олимлар; техника кишилари пахтани машина ёрдамида териб олиш устида бош қотиришади. Етиштирилган пахтани ёгин-сочинга қолдирмай, песс-побуд қилмай йиғиб-териб олиш масаласи пахта экадиган ҳар бир мамлакатда муҳим масалалардан бири бўлиб келган. Энг қизиги шундаки, бу муаммо XXI аср арафасида ҳам тўла ҳал этилмапти. Бунинг сабаби нима-

да? Умуман, республикамизда пахта териш машиналари яратилган устида қандай ишлар қилинди, бу соҳада яна қандай муаммолар мавжуд?

Ўзбекистонда пахта териш машинасининг кўнгина нусхалари яратилди. Уларнинг бир неча тури ишлаб чиқаришга жорий этилди. Дастлабки СХМ—48 маркали пахта териш машинаси 1949 йилдан ишлаб чиқарила бошланди. Мазкур машинанинг ишчи аппарати тик шпинделли бўлиб, унинг авторини инженер Л. М. Розенблюм эди. СХМ—48 дан кейин бири-биридан такомиллашган машиналар «Ташсельмаш» заводи конвейеридан ўтди. Энг қизиғи шундаки, 50-йилларда пахтачиликни механизациялаш Бутуниттифоқ институтининг Марказий станциясида яратилган ХВШ—Н маркали пахта териш машинаси ҳам бутун ҳосилнинг 85—95 фоизини териб олиш қувватига эга эди. Энг сўнгги маркадаги ХНП—1,8 терим машинаси ҳам бутун етиштирилган ҳосилнинг 96—97,5 фоизини териб олади.

Бу икки машина яратилган даврлар бири-биридан ўттиз-қирқ йилга фарқ қилади. Пахтани териб олиш ўртасидаги фарқ эса икки-уч фоизнигина ташкил этади. Тўғри, кейинги машина ҳар томонлама такомиллашган. Аввало, ХНП—1,8 машинаси ХВШ—Н га нисбатан қулай, иш унуми ортиқ. Айтайлик, у билан бир соатда бир тонна пахта терилса, ХВШ—Н машинаси бир тонна пахтани уч-тўрт соатда терган. Бунда аппаратларнинг нормал ишлаши, унинг қуввати, машина тезлиги иш унумининг ортишида катта аҳамиятга эга. Масала, ингичка толали пахта теришга мўлжалланган ХВН—1,2-А машинасининг ишлаб чиқаришга жорий этилиши билан йиғим-терим ишларини механизациялашнинг умумий даражаси 5—8 фоизга ортган.

Албатта, даладаги ҳосилни йиғиб-териб олишда терим машиналарининг бугунги кунда ҳам ҳиссаси катта бўлмоқда. Ҳар йили етиштирилган ҳосилнинг 50—60 фоизи машиналар ёрдамида териб олинапти. Лекин, бу кам. Дехқонларимиз учун тажриба участкасида эмас, балки катта далаларда ҳосилнинг камида 90 фоизини тўкмай-сочмай териб берадиган мукамал машиналар зарур. Дехқонни пахта териш машинасининг эгати у боши билан бу бошига қанчалик тез бориб келиши эмас, балки қанчалик сифатли пахта териши қизиқтиради. Тўғри, бу муаммо нафақат дехқонни, шунингдек, олимларни ҳам қизиқтиради...

— Шундай экан, нега ҳанузгача пахтани тоза теради-

гап машиналар яратилмаяпти? — дейди биз суҳбат қилган деҳқонлардан бири.

Жуда тўғри савол. Нега? Нега элликчи йилларда яратилган: айтиш мумкинки, бирмунча ибтидоий пахта териш машинасининг ҳам, энг такомиллашган пахта териш машинасининг ҳам ҳосилни териб олиш нисбати деярли бир хил? Гап шундаки, ҳар иккала машинанинг кўрсаткичлари тажриба участкаларида олинган рақамлардир. Ҳозирда ишлаб чиқарилаётган машиналар тажриба участкаларидан катта далаларга чиқиб «довдираб» қолмоқда. Бундай синовга кўпинча дош беролмаётдилар.

Йўқ, бу билан олимларни шошмашошарликда айбламоқчи эмасмиз. Аксинча, олимларимиз ҳам, улар яратган лойиҳаларни ишлаб чиқаришга жорий этувчи ташкилотлар — лойиҳа-конструкторлик бюрolari ва «Ташсельмаш» заводи ҳам шошилмай, бир маромда иш юритмоқда. Агар таъбир жоиз бўлса, худди ана шу шошилмаслик оқибатида кўплаб янги лойиҳалар, таклифлар ишлаб чиқаришга жорий этилмадданок «қариб» қолмоқда.

Бу ҳақда жуда кўп гапириляпти. Лекин: бу гапларнинг амалга ошиши қийин кўчяпти. Гап шундаки, бир йил, икки йил ичида одамлар, уларнинг дунёқарашлари, турмуш тарзлари қандайдир даражада ўзгарган бўлса ўзгаргандир, лекин пахтани йиғиб-териб олишга сарф этилаётган меҳнат ўзгаргани йўқ. Ўтган йили ҳам олдинги йиллардаги каби минглаб студент ёшлар, шаҳарлик ёрдамчилар машина кетидан юриб чап-тупроққа беланган пахтани териш билан банд бўлишди. Мукамал пахта териш машиналари яратилмас экан, бундай ҳол ҳар йили давом этиши шубҳасиз. Чунки, тирикчилигимизнинг катта улушини шу пахта берапти. Бола-чақамизнинг, кўн-кўшимизнинг қорини қай даражада бўлмасини шу пахта билан тўқ, усти шу пахта билан бут. Хуллас, шу позик тоғаларга миллионлаб одам кўз тикиб турибди... Демак, унинг бир миқдорини ҳам нобуд қилиб бўлмайди. Кўзга борганда эса кузлигини қилади. Даланинг томи йўққи, осмоннинг таги «тешилиб» қолгудек бўлса, ҳосилни асраб қолсангиз. Ана шундай, икки оёқ бир этikka тикилиб қолган пайтда хоҳлайсизми, хоҳламайсизми деҳқонга, тўғрироғи, ўша ер билан битта бўлиб ётган ошноқ пахтага ёрдамга шошиласиз. Бу иш ҳар бир виждонли кишининг қалб амрига айлашиб қолади. Шаҳар ва мосёлкаларнинг юз минглаб аҳолиси, ишчи ва студентлар, мактаб ўқувчилари (айрим қишлоқ мактабларининг терим бошланмасиданок тақа-тақ ёниқ бўлгани) пахтазор томон энади.

Масалага содда бир назар билан ёндашиб кўрайлик. Халқимизда «Бир товукқа ҳам дон керак, ҳам сув керак», деган ибора бор. Юз минглаб одамга эса янада кўпроқ нарсаси керак. Уни далага олиб чиқиш учун транспорт керак, тунаши учун жой керак, қоринини тўйгазиш учун озиқ-овқат керак, дам олиши учун маданий шароитлар керак ва яна бошқа кўп нарсалар зарур. Улар яна терган пахталарига ҳақ ҳам олишади. Энди ўйлаб кўринг. Шунча харажат ниманинг ҳисобига бўлади? Давлатимизнинг, халқимизнинг ҳар бир тийини ҳисобли. Хўш, у тақдирда ниманинг ҳисобига бўлади, деб сўрайди куюнчак китобхон. Албатта, пахтанинг, ўша машина яхши теролмаган, ёғин-сочини қолган пахтанинг, Аширмат ака каби умри далада ўтаётган деҳқоннинг ҳисобига бўлади. Қанийди Аширмат ака каби деҳқонлар пахтаи баъзи ёзувчиларимизнинг асарларида, журналистларимизнинг мақолаларида тасвирланганидек, олти ой ёз бутун ўйин-кулги, томошаю хурсандчилик билан етиштиришган бўлса, меҳнатларига мўмай-мўмай ҳақ олишган бўлса ҳар қандай харажат ҳам оғир келмаган бўлармиди?.. Лекин, даладаги ҳосил машаққатли меҳнат эвазига бунёдга келган. Шунинг учун бу даражадаги катта харажат Аширмат акага оғир келади. Шунинг учун Аширмат ака кеч кузга бориб қолхоз ёки совхоз кассаси орқали деҳқоннинг чўнтагини қоқлаб кетаётган ҳашарчига оғришиб қарайди. Шунинг учун у не азоб билан етиштирган ҳосилни тўкиб тераётган машинани найкалга қўймай, йўлига кўндаланг тушиб ётиб олади. Давлат томонидан старли шарт-шароит яратиб берилса ҳам мукамал машиналар отказиб бермаётган олимдан, конструкторлардан даъвогир.

Албатта, Фанлар академиясининг битта қарори ёки бўлмаса журналистнинг иккита мақоласи билан ёмон машиналар яхши бўлиб қолмайди. Улар қачон яхши бўлади, бу ҳам номаълум. Зеро, бу бир-икки йилнинг иши эмас. Шундай бўлса-да, уни ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмайди. Мукамал пахта териш машиналари яратиш зарурлиги ҳусусида тинимсиз бонг уриб туриш керак. Чунки, гап бутун бир халқнинг оғир меҳнатини механизация зиммасига юклаш, уни қўл меҳнатидан озод қилиш ҳақида кетяпти. Шу бонс ҳам биз ушбу мақолада масалага янада чуқурроқ ёндашиш, пахта териш машиналари ҳақида бевосита механизаторларнинг, раҳбарларнинг фикр-мулоҳазаларини билан мақсадида Андижон ва Сирдарё областларининг бир қатор хўжалиқларида бўлдиқ.

Қўрғонтепа Андикон областининг шимолида жойлашган. Районда нафақат қишлоқ хўжалиги, айни пайтда маҳаллий саноат ҳам тубдан ривожланмоқда. Кейинги йигирма йил мобайнида бу ерда катта ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Андикон денгизи барно этилди, денгиз бўйида эса катта саноат шахри — Советобод қад кўтарди.

Саркаш Қорадарё жилволаниб, Андикон денгизининг барно этилиши билан областда сув таъқислигига бирмунча барҳам берилди. Бу ерда янги боғлар, экинзорлар пайдо бўлди. Эндиликда фақат «Савай» совхозининг ўзи давлатга ҳар йили ўн саккиз минг тоннадан ошириб пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги, чорвачилик маҳсулотлари, етказиб бермоқда.

Совхозда ҳақиқий меҳнатқаш, ўз касбига меҳр кўйган кўнлаб топилади. Улар билан суҳбатлашар эканмиз, бу одамларнинг камтарлиги, камсуқумлигини кўриб қувонамиз. Улар ганиришдан кўра сукут сақлашни ёки бўлмаса кўнра ўроқ олиб ўт ўришни афзал кўришади. Албатта, камтарлик инсонни улўглайди. Лекин француз ёзувчиси Анатоль Франс айтганидек, ҳамма нарсада, ҳатто камтарликда ҳам меъёри билани керак.

Балзаан муҳим бир масала хусусида камтарлик қилиб, ўз фикридан тўла айтмайдиган кишиларни кўриб камтарликнинг меъёри, балзаан унинг ортидаги зарар ҳақида ўйлаб қоласан одам. Биз кўн пайтларда муайян бир нарса ҳақида ўз муносабатимизни билдириш, ўз фикримизга эга бўлишдан кўра, бошқа биронинг фикрини маъқуланганга ёки бўлмаса кўпроқ сукут сақлашга ўрганиб қолганмиз. Балзаан шундай бўлади. Далага, пахтазорлар хузурига янги пахта навининг автори ёки айтаёттик, янги бир техника дойиҳачиси ташриф буюради. Биз биласанки, ўнда пахта нави ёки янги техника давлат сифолини ўткази. Шундай бўлгандан кейин у ҳақда яқин ганириш билан ёки ганирдек нима, бизнинг фикримиз ўтаради, деб ўйлаймиз. Ана шу ақлшча билан ўз фикримизни ёки умуман билдирмаймиз, ёки бўлмаса билим қандоқки вақитларнинг ўша нав ҳамда техника ҳақидаги фикрини кўнра кўн қўлашамиз. Оқибатда эса, улар оқибат оқибат ёки кўнра кўнра қандаган бўлсан меъёри ёки я, дегини кўнра қандади, давлатни қандаганмизни ўзини сессий қиламиз.

— «Отаёй» тракторининг тажриба нуқасини совхозимизда кўнрадан ўтказинди, — дейди Аширмат ака. — Тракторнинг африй меҳнатчилари кесиб эди. Ёзининг сабабларини узоқ вақт аниқлаб бўлмади. Бу ҳақда механизаторлар

завод вақилига ё тўғрисиини айтишдан ийманшар, ёки бўлмаса тушунтириб беролмас эдилар. Улар конструкторларнинг қаршисида гўё ерга сингиб кетишар, лом-мим деб оғиз очолмасдилар. Шунда биз заводдан икки нафар конструкторни ҳеч кимга билдирмасдан чақиртириб, слесарь вазифасига ишга олдик. Ана энди шундай маъзарани кўз олдингизга келтиринг. Бояги совхозга расмий равишда келган конструкторнинг қаршисида оғиз очолмаган механизатор иш давомида тракторнинг камчиликларини бояги «слесарь»ларга айтиб, уни лойиҳалаштирганларни, шундай бўралаб сўкадики, асти қўяверасиз. Улар тракторнинг камчиликларинингша айтиб қолмай, уни қандай бартараф этишни ҳам кўрсатиб беради... Шундай қилиб, икки ой дегаанда бояги «слесарь»лар «Олтой»нинг энг бўш жойларини аниқлаб олишди. Бу ҳақда уларга механизаторларнинг ўзлари айтиб беришди.

Аширмат аканинг сўзларини эшитиб ўтириб, бундан бир неча йил олдин бутун мамакат корхоналарида жорий этилган давлат қабули ҳақида ўйладим. Тўғрисиини айтиш керак, давлат қабули жорий этилган дастлабки ойларда бу ҳақда шундай «шов-шув» кўтарилдики, бехос «наҳотки, бу ҳам навбатдаги компания бўлса», деган фикр ўтди хаёлимдан...

Ботир билан ўшанда «Ташсельмаш» заводида танишган эдик.

— Назаримда, йиллар қиш куниндай бир тутам бўлиб қолаётгандек; жуда тез ўтяпти, — дейди Ботир худди цехни биринчи марта кўраётгандек атрофга синчиклаб назар ташлар экан. — Йиллар ўтаверган сари ўйлаб қолар экансан: умр кечяпти. Бирда хурсанд, бирда ташвиш билан. Цехдаги мана шу темирларнинг жарапги тушларимга кириб чиқади. Тушларимда ҳам меҳнат қиламан... Лекин, мана шу меҳнатимиз пахтакорининг оғир юмушини қанчалик енгиллатяпти? Бу савол нафақат мени, заводимиздаги жуда кўпчиликни ҳам ўйлатса керак. Баъзан ишлаб чиқараётган машиналаримизнинг сифатига нисбатан эътирозларни у ер-бу ерда эшитиб, ёки ўқиб қолсам руҳим тушиб кетади. Нега? Нега энди шу даражада тиришиб меҳнат қилсаг-у, лекин машиналаримиз кўнгилдагидек бўлмаса? Биласизми, бундай найтларда ишдан кўнглинг совиб кетади... Заводда давлат қабули жорий этилгандан кейин маълум бўлдики, ишлаб чиқараётган машиналарнинг мустаҳкам, ишиқ-пухта эмаслигига, пахтаги тўкиб-сочиб теринишга маълум маънода ўзимиз ҳам сабабчи эканмиз. Буни дастлабки кунларда бирорта

хам машина давлат қабулидан ўтмаганлигидан билса бўлади. Бундай ҳол ҳар ойда истеъмолчиларга 800 тадан ошириб машина юбораётган завод учун қанчалик орқага кетиш эканлигини бир тасаввур қилиб кўринг-а? Ахир ҳар бир ишчининг маоши сменада қанча машина давлат қабулидан ўтганлигига боғлиқ. Албатта, гап маошдагина эмас, масаланинг маънавий жиҳатлари ҳам бор. Конвейердаги битта ёки иккита ишчининг сифатсиз ишлагани туфайли бутун бошли конвейер зиён кўрса, бу энди моддий талафотгина эмас, маънавий талафот ҳамдир. Ахир қанча одамнинг кайфияти бузилади, муносабатлар кескинлашади, демакки, ишга салбий таъсир қилади...

Давлат қабули лойиҳа конструкторлик ҳужжатларининг ўзи ҳали мукамал эмаслиги, лойиҳавий қайта ишланиши зарурлигини кўрсатди. Қизиқ бир вазият: шу пайтгача заводда сифатли маҳсулот ишлаб чиқараётган цехлар, ўз ишининг усталари анчагина эди. Машиналарининг сифатидан агар бошқалар полишмаса, заводдагилар полишмасди. Ҳамма иш ҳамирдан қил суғургандек, силлиқ кўчаётганди. Бирдан давлат қабули жорий этилди-ю, машиналар сифатсиз тайёрланаётгани, илгарги илғор саналган айрим цехлар, ўз ишининг устаси деб танилган баъзи кишилар ҳам давлат қабули талабларига тўла жавоб бермаслиги маълум бўлиб қолди.

Бир мисол. Машинани заңглашдан сақлаш масаласини олайлик. Агар колхоз ва совхозларда бўлиб, нахта териш машиналарини синчиклаб кўздан кечирсангиз катта бир офат — заңг балоси бир чеккадан эмас, ённисига кемираётганининг гувоҳи бўласиз. Албатта, кўзга кўришиб турадиган механизмлар артиб-тозаланади, ёғланади, лекин нахфта териш машинасида механизаторнинг кўзи тушмайдиган ўнлаб қисмлар мавжуд. Уларни қанчалик артиб тозаламанг бир марта пайкал оралагандан кейин яна чаңг-тўзонга араланиб заңглайверади. Хўш, бу тилсиз техниканин заңгламаслиги учун нима қилиш керак? Лойиҳа — конструкторлик ҳужжатларида техникани заңгдан сақлаш масаласига қандай эътибор берилган?

— Расмий маълумотларга кўра металллар заңгани туфайли мамлакатимизда ҳар йили 40 миллиард сўм миқдорида зиён кўрилади, — дейди ёш олим Абутолиб Собиржонов. — Шу жумладан, қишлоқ хўжалик машиналари бўйича бу кўрсаткич 850 миллион сўмни ташкил этади. Техниканин умрини узайтиришда унинг қисмларига қандай мой суртилгани ёки қўйилгани катта аҳамиятга эга. Одатдаги мойлан материаллари иш пайти...

фойдаланишга қулай бўлса ҳам, лекин таркибида зангни тўхтатишга қарши қимёвий хоссаси ётарли эмас. Шу боис техникани лойиҳалашда машиналарни зангдан асровчи ва улардан фойдаланганда металлларнинг кам ейилишини таъминловчи мойлардан қўлланиш назарда тутилган керак. Бундай мойлардан фойдаланиш жаҳон миқёсида тобора кўпроқ учрамоқда. Лекин бизда ишлаб чиқарилаётган пахта териш машиналарида ханузгача бундай материаллар ҳисобга олинмаяпти. Ҳатто, шундай мойлар борлигини айрим мутахассислар билишмайди ҳам. Ваҳоланки, пахта териш комбайни йил мобайнида жуда қисқа муддат ишлатилади. Лекин унинг асосий қисмлари йил бўйи ишлатилган бошқа техникага нисбатан кўпроқ ейилади. Намгарчилик, қуёш нури, чап-тўзон, минерал ўғитлар таъсиридан узоқ вақт ишламай турган техниканинг кўз илғамас жойлари занглай бошлайди. Бу нарса теримнинг дастлабки кўнларидаёқ ўзини кўрсатади.

Агар масалага юқоридаги фикрлар нуқтан назаридан ёндашадиган бўлиса, пахта териш машиналариани зангдан ҳимоя қилувчи материалларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак бўлади. Ҳолбуки, бугун машиналарни зангдан «ҳимоя» қилаётган бўёқ — бешинчи класс — паст сифатли бўёқлар сирасига киради. Бугина эмас. Мамлакатимизда АҚШга қараганда икки баробар кўп тракторлар ишлаб чиқарилади. Дой ва бошқа комбайнлар эса уч баробардан кўп ишлаб чиқарилади. Бу техника ремонт билан эса уларни ишлаб чиқараётган қувватга нисбатан 2 баробар кўп ишлаб чиқариш қувватлари банд. Муддатидан илгари сафдан чиқарилаётган машиналар сон тобора ортиб бормоқда.

— Сирасини айтганда, — дея орадаги жимликни бузадди Аширмат ака, — узоқ йиллар мобайнида машиналарнинг заводдан камчилик билан чиқишига механизаторлар кўнигиб қолишган. Завод мутахассислари механизаторларни машинани яхши билмасликда, ундан тўғри фойдалаймасликда қанчалик айбланмасин, шу пайтгача уларнинг гуноҳларини ҳудди ўша механизаторлар ёниб келишди. Заводдан келган машина дала бошида ўзига хос «давлат қабули»дан ўтарди. Механизатор янги машинани олгач, унинг ҳар бир механизминини, ҳар бир болтагайкасини қайта қотириб, сошлаб чиқарди. Конструкторларимиз терим апаратыдан ана шу ишчи оралиқни автомат равишида созланадиган қилиб ишлашса яхши бўларди.

— Машинада ортиқча қисмлар кўп, — дея суҳбатга қўшилди Зокиржон Шерғозиев. — Механизаторнинг эгат-

борлигини, деҳқонларимизнинг талабларига жавоб бермаётганлигини биргина вазиятдан — машина бир марта ўтган жойдан теримчининг икки-уч бор ўтишига тўғри келаётганидан ҳам билиб олса бўлади. Нима қилиш керак? Назаримизда, мавжуд машиналар конструкторлари механизаторлар, оддий инженерлар билан кўпроқ мулоқотда бўлишса деймиз. Улар ўз лабораторияларида димиқиб қолишмадимикин? Бундан ташқари, бутунлай янги принципдаги машиналар яратиш пайти келди. Қачонгача: битта механизмнинг ҳали у жойини ўзгартириб, ҳали бу жойини ўзгартириб ўтамиз... Статистик маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда йилига минглаб механизатор кадрлар тайёрланади. «Ташсельмаш» заводи конвейеридан ўн минггача пахта териш машинаси ўтади. Республикамиз далаларида ўттиз мингдан ортиқ пахта териш машинаси ишлатилади.

Мазкур маълумотлар, албатта, ҳеч кимни айбламайди. Аксинча, булар республикамызда илм-фан ўсаётганидан, машинасозлик саноати ривож топаётганидан далолат. Лекин ана шу илғор илм-фан, ривож топган саноат маҳсули бўлган машиналарнинг кўнгилдагидек ишламаслиги ёки уни ишлата билмаслик кишини қайта-қайта ўйлашга ундайди. Балки, биз масаланинг моддий томонларига ҳаддан ташқари кўп эътибор бериб, маънавий жиҳатларини унутиб қўйяпмизми? Битта илмий ғоя пайдо бўлиб, рўёбга чиққунга қадар қанча вақт ўтади? Ана шу муддатни чўзиб юбормаяпмизми? Агар шундай бўлса, бу ниманинг оқибати? Айтайлик, кўпгина машинасоз олим ва конструкторлар ўзлари яратган пахта териш машиналарини мукамал деб билишади. Аксинча, улар деҳқонларни ғўзани машинабон қилиб ўстирмасликда, далаларни машина теримига яхшилаб тайёрламасликда айблашади. Агар ана шу мулоҳазаларда ҳам ҳақиқат борлигини ҳисобга олсак, деҳқон ёки механизатор ўз ишига чуқур масъулият билан ёндашяптими? Аксинча бўлса, бунга нима сабаб?

Назаримизда, бу саволларнинг илдизи инсон маънавиятига бориб тақалади. Пахта териш машиналари билан шуғулланаётган кўпчилик олимлар билан суҳбатлашсангиз, улар ўзлари яратган янгиликлар ишлаб чиқаришга жорий этилмаётганидан шикоят қилишади. Албатта, синаб кўриш учун таклиф этилган ҳар бир янгиликни ҳам синаб кўришга на илмий ташкилотларнинг ва на заводларнинг ортиқча вақти бор. Уларнинг зиммасида олдиндан белгиланган вазифалар, ишлаб чиқариш планлари мавжуд. Аввало, ана шу ишларни бажаришлари керак.

Айтайлик, олим Ҳасим Ҳайдарович Усмонхўжаев раҳбарлигида бундан ўн йил муқаддам таркибий шпиндель яратилди. Бу шпиндельни айрим камчилликларидан қатъи назар, механизаторлар яхши қабул қилдилар. Шунга қарамай, мазкур шпиндель ҳанузгача оммавий равишда ишлаб чиқарилмапти.

Ёки бошқа бир мисол. Кейинги пайтда матбуот вакиллари Анвар Рустамов деган инженер янги пахта териш машинаси яратганлиги, лекин конструкторлар бу машинанинг тақриба варпантини лойиҳалаштиришга етарли эътибор беришмаётгани ҳақида ёзишмоқда!

Баъзан шундай дейишади: одами касаллик ўлдирмайди. Одами ҳаётнинг бешафқат асаббузар ҳодисалари ўлдиради... Ким билсин, балки шундайдир. Зотан, медицина «ҳар қандай касалликнинг ибтидоси асаб бузлишчдан», дея тан олганига кўн бўлди...

Анвар Рустамов янги типдаги пахта териш машинаси яратгани рост. Олдиндан айтиб кўйишимиз керак, бу машина қанчалик янги принцинга асосланган, деҳқоннинг оғирини қай даражада енгил қила олади, биз аниқ билмаймиз. Буни аниқлаш мутахассисларнинг иши. Лекин шунга қарамай, бу машинанинг ишлаш принципини бир оз бўлса-да идрок қила билган одам уни синаб кўриш фойдадан холи бўлмаслигини ҳис қилади.

Мазкур янги машина пахтани тўкмай, толасини узмай, тоза терини кўзда тутади. Аппаратнинг тузилиши оддий ва кўп қаторли. Аппарат осма бўлмасдан, балки алоҳида, ҳар қандай тракторга тиркаб ишлатилиши мумкин. Пахтани ёғин-сочида ҳам бемалол тераверади. Анвар Рустамовнинг янги аппарати ҳозирда ишлатилаётган думалоқ барабанларга ўрнатилган шпинделли бўлмай, ярим доиралли тўлқинсимон занжирга ўрнатилган тик шпинделлардан иборатдир. Аппарат гўза туиларидаги очилган пахтани бир пайтнинг ўзида ёйиб, айлантириб, кўп сонли шпинделлар ёрдамида қайта-қайта териб олади.

Мазкур янги машина СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Бутуниттифоқ ихтирочилик ва рационализаторлик ишлари Давлат Комитети томонидан янги ихтиро сифатида тан олинди ва муаллиф «Анвар Рустамовнинг пахта териш аппарати» деган гувоҳномаши олди. Демак, машинанинг техник томонлари ўзининг муносиб баҳосини топди.

Хўш, янги машина Давлат Комитети томонидан ишлаб чиқаришга тавсия этилган экан, бу иш нега пайсалга солинмоқда? Бир неча йилдан буён нега машинанинг

синов варианты яратилмайпти? Ая шу саволлар билан бир қатор ташкилотларнинг раҳбарларига учрашганим ҳамон эсимда. Анвар Рустамовнинг машинаси ҳақида гап кетганда улар гўё бир жиноятчи ҳақида гапиргандай ижирганиб, бепсанд оҳангда гапиринларидан мазкур янги машина барибир юзага чиқмаслигига ўша пайтдаёқ ишончим комил бўлган эди. Ўйлаганимдай бўлди: А. Рустамовнинг машинаси турли ташкилотлар, институтлар, лабораториялар орасида сарсон бўлди, бироқта ҳам одам бу машинанинг синов вариантини тайёрлашга ёрдам бермади. Бир оддий инженернинг йигирма йиллик меҳнатининг маҳсули синаб кўрилмай қолиб кетди.

Баъзан ўйлаб қолсанг киши. Бундай сансалорликнинг сабаби нимада? Кексалар олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин, дейишади. Бу иборанинг замирида қандай маъно яширин? Йўқ, биз олимларимиз шаънига бирон ножўя гап айтиш, уларга қандайдир айб тақаш фикридан йироқмиз. Лекин, юқоридаги каби, илм-фан кишилари ўртасидаги сансалорликларни кўриб баъзан ҳайрон бўласан, одам. Бундай ҳол айрим олимларнинг фақат ўзим бўлсам, ҳамма менга таъзим қилса, деган мешчанларга хос тушунча билан яшаётганликлари оқибати эмасмикан?!

Албатта, ҳеч ким, ҳеч қачон ўз молини «ёмон» деган эмас. Сирасини айтганда, олимларимиз ҳам ўзлари яратган машиналарнинг нимага қодир эканлигини яхши билишади. Мабодо, гўза машинабоп қилиб ўстирилса, барглари яхшилаб туширилса, пахта тўла очилган бўлса, машиналарнинг иш унуми ҳам бир неча баробар ошган бўлар эди. Лекин, айтайлик, чўл шароитида бир одамга ўн гектардан ортиқ майдон тўғри келадиган вазиятда далани машина теримига ана шу талаб даражасида тайёрлаш мумкинми? Балки, назарий жиҳатдан мумкиндир. Лекин, амалда бу нарса жуда катта куч ҳамда вақт талаб қилади.

Аввало, чўл зоналарида кишиларнинг турмуш шаронти ларини яхши йўлга қўйиш керак. Бу ерда шундай посёлкалар борки, улардан ўтган ариқлардан ҳеч қачон бир томчи ҳам сув оқмаган...

— Уй-жой етишмаслигини қўя турайлик, — дейди Камол Халилов. — Ичимлик сувининг ўзини бир неча километрдан ташиб келтирамиз. «Правда» совхозининг ташкил топганига эса йигирма йилдан ортиқ вақт ўтди. Ўша пайтда туғилган бола йигит бўлди. Эрта-индин уйланса, жой керак. Лекин тураржой йўқ... Чўл эса бепоён.

Умумаи олганда, чўл посёлкалари шу даражада уқув

сизлик билан лойиҳалаштирилганки, ёқа ушлашдан бошқа илож тополмайсан одам. Бўлмаса, чўл шаронтида — сув танқис бўлиши эҳтимолли борлигини наҳотки ҳеч ким билмаган — икки қаватли бинолар нега керак? Бу бинолар ҳеч қачон сув ва газ билан таъминланмаган. Демак, уларнинг ичидаги ёрдамчи хоналар табиий равишда ҳовлига кўчирилади. Тураржойдан бир қадам нарида ўшандай «хона»лар, бир қадам берида молхона, қўйхона... Қишда совуқ, ёзда эса ҳаммаёқ нашша...

Энди ўйлаб кўринг, ана шундай шаронтида яшаган деҳқон ёки механизаторнинг ўз даласидаги ғўзани машинабон қилиб ўстиришига ким кафилик бера олади. Ҳар йили тайёрланаётган механизатор кадрларнинг қўли ишга тегмасдан совхозма-совхоз кўчиб юришларининг сабаби ҳам, йиғим-теримга келганда эса пахта териш машинасининг штурвалига таърибасиз кишиларнинг ўтираётгани ҳам чўлдаги турмуш шаронтининг яхши йўлга қўйилмаганида эмастикни?! Оқибатда эса, шундай ҳам пахтаги кўнгилдагидек термайдиган машиналарнинг ёмон ишлашига қулай шаронти яратиб берилмаётими?!

Хуллас, қарс икки қўлдан чиқади. Машиналарнинг пахтаги тўкмай-сочмай, сифатли териш олишига деҳқонлар ҳам кўмаклашишлари керак.

Эндиликда пахта териш машиналари устидан жуда кўп муассасалар, турли касбдаги олимлар иш олиб боришяпти. Бу иш билан ҳатто космик кема конструкторлари ҳам шуғулланиб кўришди... Лекин бироқ-бир айтарли натижа ҳозирча йўқ. Гап шундаки, пахта териш машиналари билан бевосита шуғулланиши лозим бўлган институлар, заводлар, лойиҳа-конструкторлик бюрolari айрим экспериментларни ҳисобга олмаганда, анъанавий тартибда, асосан 1939 йилда инженер Л. М. Розенблюм томонидан яратилган тик шпинделли ишчи аппаратини такомиллаштириш устида иш олиб боряптилар, холос. Лекин жуда кўп ҳолларда ана шу такомиллаштириш ишлари ҳам секинлик билан ёки бутунлай муваффақиятсиз равишда амалга оширилмоқда. Жумладан, САИМЭ билан ГСҚБ ҳамкорлигида яратилган Универсаль (ХС—01, ХС—02) машиналарнинг айрим параметрлари оммавий ишлаб чиқарилаётган ХНП — 1,8 маркали машинадан ҳам паст.

Энди ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳурматли ўқувчи. Юқоридаги каби универсаль машиналар яратиш хусусидаги гоё пайдо бўлиб, у рўёбга чиққунга қадар йўқ деганда ўн йил муддат ўтгандир. Ўн йил... Бу айтишга осон. Инсон умрининг ҳар бир дақиқаси ғанимат бўлиб турган ҳозирги

беҳаловат асрда бу жуда катта муддат. Ўз касбини ҳурмат қиладиган, вақтининг қадрига етадиган одам буича вақт ичида кўн иш қилишни мумкин.

Мен ўша универсаль машинанинг бир нуسخасини ГСКБ дарвозаси олдида кўрдим. Бу машинани яратиш учун олимларимиз кўн меҳнат сарф этганликлари кўри-ниб турибди. Лекин ҳар қандай меҳнат оқибати нисбонга қандай наф келтириши билангина қимматли. Бу маши-наларга сарф этилган кўн сонли олимларининг меҳнатла-ри, вақтлари, умрлари сувга оққандай кетди... Лекин ҳали кеч эмас. Чунки, илмнинг хусусияти ўзи шунақа. Қайси бир олим дақиқада оламшумул кашфиёт қилади, бошқа бир олим эса ўша кашфиёт йўлида бутун умрини сарфлайди...

Маълумки, гўзани дефолнация қилиш машина тери-мини осонлаштириши билан бирга атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатади. Далаларга яқин жойлардаги аҳоли пунктлари об-ҳавосини бузади, кишиларнинг саломатли-гига зарар етказди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясига қарашли «Ки-бернетика» институтининг «Пневмодинамик бошқарини» лабораторияси ходимлари кекса инженер Ота Меҳрибо-нович Баҳромов раҳбарлигида ўтказган экспериментлари келажакда ана шу муаммони ҳал этишга қаратилган. Лаборатория ходимлари кучли ҳаво босими воситасида гўзани дефолнация қилмасдан терадиган янги типдаги машина яратадилар. Бу машинанинг ишчи аппарати анъанавий аппаратлардан тубдан фарқ қилади. Очилган пахта аннارات деворларида келган кучли ҳаво босимини бўлиб бериши (пневмопульсация) натижасида чапоқлар-дан ажралиб чиқиб тўғри бункерга юборилади.

Ёки бўлмаса, Тошкент политехника институтида олиб борилаётган ишлар ҳам диққатга сазовор. Бу ерда ХНП—1,8 пахта терини машинаси ишчи аппаратини авто-матик равишда созлаш, ушнинг иш фаолиятини автоматик равишда қузатини ва бошқа ўзгаришлар устида илмий ишлар олиб борилаётганда.

Хуллас, бугунги кунда мукамал пахта терини маши-насини яратиши борасида кескин бурилишлар ҳам йўқ эмас. Гап фандаги ана шу бурилишларини тўғри илғаб олиш, уларни рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратиб беришда, керак пайтда қўллаб-қувватлашда.

— Бушнинг учун, — дейди суҳбатдошларимиздан бири, — Крилов масалидагидек аравани ҳар ёққа тортмаслик керак. — Пахта терини машиналари устида иш олиб бораёт-

ган барча ташкилотларнинг бошини бир жойга қовуштириши лозим. Балки аяна шу марказлаштириши, битта ташкилот раҳбарлигида иш юритиши мукамал машиналар яратиши муаммоларини ҳал қилишда озми-кўими ҳисса қўшар.

Ҳақиқатан ҳам пахта териш машиналари билан шугулланувчи ташкилот, муассасалар ишини марказлаштириши бугунги долзарб масала. Ҳозирда Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириши илмий-тадқиқот институти ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё бўлимига бўйсунди. Пахтачилик машиналари бўйича маҳсуе Бош конструкторлик бюроси эса Бутуниттифоқ саноат бирлашмасига, «Ташсельман» заводи республика саноат министрлигига бўйсунди. Баъзан ташкилотларнинг бирида яратилган илмий лойиҳа иккинчи ташкилотнинг иш планига кирмай қолади. Ёки ўша илмий лойиҳа учинчи бир марказда ишланаётган бўлади. Бундан ташқари ҳар бир олимнинг, инженернинг масалага ўз нуқтаи назари мавжуд. Нуқтаи назарлар эса ҳар доим ҳам муштарак бўлавермайди...

...Дарвоқе, бир пайтлар илғор теримчи Аҳмад полвои терим машинасида голиб келган эди. Унинг набиралари-чи? Тўғри, эндиликда республикада етиштирилаётган пахтанинг камида 60—70 фоизи машиналарда териб олинмоқда. Бу Аҳмад полвоининг даврига нисбатан катта қадам. Лекин фан-техника ривожланган, илмий-техника революцияси галаба қозонган бугунги кунда ҳар йили 3,5 миллион нафарга яқин киши далада тўкилган пахтаи териш билан бандлигини ҳисобга олсак, Аҳмад полвоининг галабаси унинг набираларига ҳамон отамерос бўлиб қолмаяптими?

1983—85 й.

7. А Р 3

Мусулмон аканинг редакцияга ёзган шикоят хатини текшириб қайтаётиб, дўстларнинг тақлифи билан Самарқанднинг машҳур «Оби Раҳмат» ариғи бўйлаб юрдик. Айтишларича, Темур ҳар кун, эрталаб мана шу ариқдан бир коса муздек сувни симириб ичар экан... Бир пайтлар бу ариқнинг номи бутун Мовароуннаҳрга донғил эди. Узоқ-узоқлардан келган сафарчилар мана шу ариқдан бир ибёла сув ичмасдан юртларига қайтмас эканлар. Балки, бизни бу кўҳна ариқ бўйларига ўшандайин ривоят-

лару ҳикоятларининг таъсири, жозибаси етаклаган бўлса не ажаб. Балки, ерининг энг чуқур жойларидан сўргичлар ёрдамида тортиб олинаётган сувлар, тоғ бағридан темир қувурлар билан олиб келинган, йўлда не хил дори-дармонлар билан тозаланган сувлар меъданизга уриб «Оби Раҳмат»нинг сувидаи бир иёла ичқимиз келгандир?! Нима бўлганда ҳам биз ана шу машҳур ариқни қидириб келдик. Мана, ниҳоят унинг бўйларидамиз... Лекин, афеуслар бўлсинким, дунёга машҳур бўлган ушбу ариқнинг қаровсизлигидан, ариқ бўйлаб чўзилиб кетган уюм-уюм ахлатлар орасидан дам олини учун бир парча жой тоини мушкул бўлди... Ариқнинг сувидаи ичқимиз қўйилганига эса кўп йиллар бўлибди... Бехос юрагим сиқилди. Ўтирган жойимиздан икки қадамлар наридаги ахлатларга, сувда оқиб келаётган турли-туман оқиндиларга қараб Мусулмон акани, республикамиз бўйлаб қилган сафаримда учратган кишиларни, кўрган-кечирганларимни эсладим. Бир пайтлар жаҳонгир Темур сув ичган «Оби Раҳмат»нинг қаровсизлиги 40 даража иссиқда кетмон чолиб, кунига 1,5—2 сўм пул ишлаётган қиз-жувоиларни, пахтакор деҳқон халқимизни эслатди. «Халқимиз ҳам мана шў қаровсиз «Оби Раҳмат»га ўхшайди», деган фикр хаёлимдан «лин» этиб ўтди. Бу фикрни хаёлимдан қувдим, ўзимни бошқа нарсалар билан алаҳситдим, лекин бўлмади.

Бир ойдирки, муҳаррир номинга ёзилажак сафар ҳисоботини пайсалга соламан. Ҳар гал қўлимга қалам олар эканман, ўша «оби Раҳмат» бўйларидаги ўйлар тинчлик бермайди. «Халқимиз қаровсиз қолган «Оби Раҳмат», заминимиз ахлатларга, оқиндиларга тўлиб кетган «Оби Раҳмат», деган фикр таъқиб қилаверади... Мусулмон ака ўзининг шикоят хатида шундай дейди: «...Биз ҳозирги пайтда турғунлик йилларида йиғилиб қолган социал муаммолар устида бош қотириб, барча айбларни ўша пайтда ишлаган раҳбарлар шаънига тўнкамоқдамиз. Лекин, бу муаммоларни ҳал этишни ҳозирги раҳбарлар ҳам ўйлаётми деб бўлмайди. Халқимиз эрта тонгдан кечгача очик ҳавода — 40 даража иссиқда ишлаб, атиги 40—50 сўм пул олмаса-ю, халқнинг минглаб сўм пулни ўзлаштириб юборган раҳбарларнинг мушугини биров «ининт» демаса... 1 синфга борадиган болаларимиз қишда, совуқда лой кечиб мактабга бораётган бир пайтда қандайдир бир совхоз директори ёки бошқа бир раҳбар ўша болаларнинг ота-оналари ишлаб тонган пулни ўзлаштиринини инсофданми? Бундай кишилар ҳақида юқори органларга

ёзган кишилар эса маҳаллий партия, совет органлари томонидан тазйиққа олинса...»

Бугунги кунда шикоятчига, аризачига айланиб қолиш ҳеч гап эмас. Район партия комитети бирон чора кўрмаган шикоят хусусида область миқёсидаги ташкилотга ёзсангиз бўлди, сиз энди етти уруғингиз билан шикоятчисиз. Тўғри, етти уруғи шикоятчи ўтган одамлар ҳам йўқ эмас. Мусулмон ака айтган, ёзган гаплар баъзан тасдиқланмаслиги мумкин, лекин кўн ҳолларда у ҳақ. Масалан, совхознинг ёобиқ директори томонидан йўл қўйилган қонун бузилишлари талон-тороқлик Мусулмон аканинг юқори ташкилотларга ёзган хатидан кейин фож этилди. Бундай қонун бузилишлари, талон-тороқликлар ҳақида жуда кўн гапириш мумкин. Лекин мең ушбу мақолада ўзининг беш кунлик умрини ҳақиқат излаб ўтказаетган оби раҳматлар — Мусулмон акаларининг ҳеч қачон, ҳеч қаерда тасдиқланмайдиган ҳақиқатлари ҳақида гапирмоқчиман...

Айтайлик, қашқадарёликми, сурхондарёликми бошиқа бир Мусулмон акамиз шундай ёзади: «Район партия комитетининг биринчи секретари фалончи писмадончининг иккита шахсий машинаси бор. Тўртта ўғлига дангиллама ҳовли солиб берган. Ҳар кунни эрталаб уйига янги қаймоқ, сут, гўшт олиб келиб беришади. Райондаги раҳбарлик курсилари сотилади ва ҳоказо».

Хўш, қани айтнинг-чи, юқоридаги ҳақиқатларни тасдиқлаб бўлармикан?! Билмадим, балки, бошқа бир шароитда ўша райком секретарининг машиналарини ҳам, уй-жойларини ҳам, олган пораларини ҳам аниқлаш мумкиндир ёки бўлмаса бундай қинғир йўлларга унинг ўзи кирмас эди. Лекин, нима десангиз денг, бизнинг шароитда раҳбар одамнинг иккита шахсий машинаси борлигини, районга кезаетган машиналарини шахсан «биринчи»нинг ўзи тақсимлаши хусусидаги ҳақиқатни тасдиқлай олмайсиз. Аслида қашқадарёлик Мусулмон аканинг ёзганлари бор гап: буни ўша райондаги етти ёшдан отмиш ёшгача бўлган ҳамма одам билади. «Палончи товукбоқарга ўтган йили «Волга» берилган. Унга «Волга» райкомники-да...» дейишади улар. Шу билганингиз ҳақида «тилхат» ёзиб беринг, десангиз, «Э, қўйинг, ука, бошимга бало қилиб нима қиламан», деб кўнмайди. Мана шу гапларни энди товукбоқарга бориб айтасиз. У тахминан шундай дейди: «Оғзингизга қараб гапиринг, ука. Райком менинг ҳешим бўлмайди. «Волга»ни олган бўлсам, ўзимнинг нулимга олганман. Ана, гўлага ўтқазиб қўйганман. Истаган пай-

тимда мишаман, истамасам туради...» Ёки айтайлик, райкомнинг раҳбарлик ўринин сотганини қандай аниқлаб бўлади? Бу «механизм» шу даражада устемонлик билан ишланганки, лавозим сотган одами Шерлок Холмс ҳам тута олмайди. Ахир қайси лавозим сотган сотдим дейди-ю, олгани олдим дейди?

Ёки бошқа бир масала. Мен Мусулмон аканинг шифоят хатини текшириш жараёнида шундай қишлоқларга тўғри келдимки, уларда 70 йил мобайнида на мактаб, на касалхона ва на бошқа биронта жамоатчилик биноси қурилмаган. Хайрият, йўлга тош ётқазилган экан. Хайрият, электр бор экан. Қишлоқда 60 хўжалиқдан ортиқ оила яшайди. Ҳар бир оилада ўртача бештадан одам бўлса, 300 киши истеҳкомат қилади. Қолхозчиларнинг оладиган ойлиги эса 30—50 сўмдан ошмайди. Хўш, одамларнинг бундай аҳволда яшашига ким айбдор? Мусулмон ака айтадики, район раҳбарларинийбдор, дейди. Район раҳбарлари эса қишлоқ Советининг раиси айбдор, дейди. Аслида-чи?

— Яқинда районга ўн икки мишга шифер келди, — дейди Мусулмон акалардан бири. — Ана шу шифернинг саккиз мишгаси районининг ўзида сотилиб кетди. Қишлоқ Совети ихтиёрига бирорта ҳам берилгани йўқ. Ахир қишлоқларимизнинг аҳволини ўзингиз кўрдингиз. Шифер сўраб келган меҳнат ветеранлари, инвалидлар, қарайдиган одами йўқ бева-бечораларга биз нима деб жавоб берайлик?..

Райондаги айрим қишлоқларда турли касалликлар кенг тарқалган. Айтишларича, 60-йилларда бу қишлоқларда етиштирилган маҳсулотлар одамларнинг ўзларига қолдирилган. Давлат томонидан аҳолига кўплаб гўшт етказиб берилган. Хўжалиқларда асосан чорвачилик маҳсулотлари етиштирилган. Лекин, кейинчалик, юқори ташкилотларга аҳоли ўртасидаги касалликка бутунлай барҳам берилди, деган ҳисоботлар юборилди. Хўжалиқлар эса асосий ер майдонларига нахта эка бошладилар. Чорва камайди. Олти ой ёз куйининг тигида меҳнат қилиш, тўйиб овқатланмаслик бир оз муддат камайган касалликни яна кўнайтирди. 1988 йида қишлоқда жами 612 та бола туғилган. Шундан бир яшаргача бўлган 35 та бола нобуд бўлган. Район поликлиникаси мудирининг айтишича, болаларда асосан ўнка яллиғданиши, катталарда эса жигар, ўнка касалликлари ўлим ҳолатларини вужудга келтирмоқда.

Энди ўйлаб кўринг. Совхоз фаолиятини тафтиш қилиш пайтида бир печта от кам чиқди. Маълум бўлишича,

отбоқар отларни қабул қилиб олаётган пайтида санаб олмаган экан. Уша отбоқар ўзининг ҳақлигини исботлаш учун кўплаб идораларининг энигини доқди, лекин, бўлмади. Барибир уни қамашди. Ҳамма кўриб-билиб турибди, мана шу соддагина одам бир йил ичида айтайлик ўнта отни еб юбормаган. Бу отлар қачонлардир ўз «эга»сини тошиб кетганини отбоқардан бошқа ҳамма билади. Лекин, ҳозир отбоқар айбдор. Ҳа, унинг айбдорлигини биз ҳам инкор этмаймиз. Бизни бошқа бир нарса ташвишга солади. Ун битта отнинг йўқолгани учун отбоқар жавобгар экан, лекин етмиш йил мобайнида узоқ қишлоққа битта мактаб қурилмагани, турли касалликлардан болаларининг, катта ёшдаги кишиларнинг ўлими кўпаяётгани, одамлар жуда ҳам қийин аҳволда яшаётгани учун ким жавоб беради?.. Бу ерда ган биргина Мусулмон аканинг шикоятти устида эмас. Республикамининг истаган нақтасида аҳвол шундай оғир. Лекин, одамларни мана шундай оғир вазиятга солиб қўйган, «думи»дан тутиб олса бўладиган айбдор йўқ. Мусулмон акаларимнинг арзлари эса ҳеч қаерда тасдиқланмайди... Уша ўн битта от учун жавоб бераётган отбоқарга ўхшаб жавоб бериши керак бўлган раҳбарларга эса планни бажаришни талаб қилиш ҳуқуқидан тортиб, совунни бўлиш ҳуқуқигача берилган. Лекин, улар кунининг тигида эзилиб ишлаётган пахтакорнинг ҳуқуқини бировдан талаб қилиб беришни ё билишмайди, ёки ишташмайди. Уларда барча ҳуқуқ бор. Фақат жавобгарлик ҳуқуқи йўқ, холос.

Уша «Оби Раҳмат»нинг шундоқ бўйида ҳашаматли дам олиш уйини томоша қилдик. Дам олиш уйининг йўлланмаси фалон сўм турар экан. Мана шу дам олиш уйида менинг кўшим Каримжонга ўхшаш оддий милиционерлар бирон марта дам олишганмикин? Ёки Қисловодскда «Ўзбекистон» санаторийси бор. Уша санаторийда Чақар қишлоғида яшайдиган Эсонбой ака дам олганмикин? Балки, Эсонбой ака дам олгандир, лекин республикамиздаги минлаб Эсонбойларининг у ерга бориб дам олишлари учун на маблағи бор, на фурсатлари. Улар ёзда пахтадан бўшашмайди, қишда ерга яхоб суви беришдан. Оладиган ойликлари эса маълум. Хўш, оддий милиционер Каримжонлар, деҳқон Эсонбойлар турмушининг ола хуржунини бир четга қўйиб, ўз вақтида дам олмасликлари, даволана олмаётганлари учун ким жавоб беради? Ахир ўша санаторийлар мана шу одамларнинг маблағига қурилмаганми?

Ёки бошқа бир тақдирни олайлик. Бир неча йиллардан

буён отамерос жойига тўла эга бўлмай юрган бошқа бир Мусулмон акаминг редакцияга ёзган аризасида шундай дейди: «Ўртоқ бош муҳаррир, балки бу аризам охиригисидир. Чунки, область икромўмига ёзган аризамда 1986—1989 йилдан буён мени ҳеч нарса билмайдиган ақденг бир одам, деб билган бюрократ раҳбарларнинг номларини келтирганман. Бу савдолардан менинг асабларим қақнаб кетди. Саломатлигим яхши эмас. Ёрдам сўраб шаҳар партия комитетининг биринчи секретарига ариза ёздим. Ариза тез орада «горком» инструкторига чиқарилди. Инструктор эса мени жипной жавобгарликка тортилган экансан, деб айтди ва аризамни оқибатсиз қолдирди. Нима учун партия ходими бировнинг «мишмиш»ига ишонади. Ишни чуқур текшириб кўрмайди. Ахир менинг иш стажим ўша инструкторнинг ёшидан ҳам кўн-ку. Ёки сизнинг газетангизда босилган «Мерос» мақоласидаги Жалля отага ўхшаб мен ҳам ўзимни отишим керакми. Йўқ, сизлар борсизлар. Бургага аччиқ қилиб кўрмага ўт қўймайман. Кўрнани тозалашим керак. Мен ҳақман».

Мана шундай тақдирларга дуч келган пайтнингда ўйлаб ўйингга етмайсан одам: яна ўша одамларни кўчама-кўча сарсон қилиб қўйган одам ким, деган савол қаршингда кўндаланг тураверади. Ахир одамлар Англияга, Америкага, Германияга, қўйингки, дунёнинг нариги бурчагига бориб ўзига тегишли меросни ҳеч қандай уриш-жанжалсиз, ур-йиқитсиз олиб келишяпти. Лекин, бизда — шундоқ Андижондан йиғирма чақирим наридаги Асакада яшаётган одам ўз отасидан қолган уй-жойга эга бўлиш учун ўн йиллаб сарсон бўлади. Шунда ҳам мерос масаласи ҳал бўлса яхши, бўлмаса 12 фарзанднинг отаси Мусулмон акага ўхшаб қариган чоғида Андижону Тошкентдаги турли идораларнинг оstonасида куни ўтади. Нега шундай? Бундай сарсон-саргардонликларга биров жавоб берадими?

Биз юқоридаги мерос масаласи билан қизиққанымизда, афсуски; бу ишга бевосита жавоб берадиган одамни тополмадик. Охириг етган жойимиз шаҳар икромия комитетида эса: «Тўғри, жой Мусулмон аканинг отасидан қолган. Лекин ер давлатники, демак, унга бошқа бир одам ҳам жой солиб олиши мумкин», деган гапни айттиди. Бу жавобнинг юридик жиҳатлари қандай бўлишини билмадим, лекин, ёруғ жаҳонда инсон бўлиб тутилган ҳар бир одам ким бўлишидан қатъий назар, бир парча жойга эгаллик қилишга ҳақлими ёки йўқми? Агар ҳақли бўлса, ўша жой отадан болага, боладан неварога мерос бўлиб

ўтмайдимми? Агар инсон бир парча жойини ўз боласига мерос қилиб қолдириш ҳуқуқига эга бўлмаса, унинг ёруғ жаҳонда, яна шундай озод мамлакатда бош кўтариб юришидан наф нима? Ерни давлатники деб, бир одамнинг отамеросидан маҳрум қилиш инсон ҳуқуқларини тонтамайдимми?

...Уша куни икки қиргоғи кета-кетгунча ахлат билан тўлган, турли оқиндиларни «ювиб» оқаётган «Оби Раҳмат» бўйида туриб ана шулар ҳақида ўйладим. Аерлар мобайнида одамларнинг, дов-дарахтнинг, экин-тикнининг чоққоғини босган бу сувга не бўлди? Ахир мана шу сув тарихимизнинг бир парчаси эмасми? Наҳот «Оби Раҳмат» ни ифлос қилаётган, унга тишимсиз ахлат ташлаётган кишиларни тутиб бўлмаса? Тутиб бўлади. Фақат арз қилинг! Мусулмон акалар, арз қилинг! Ҳаётимизни, турмушимизни «Оби Раҳмат»нинг ҳолига солаётган кишиларга эмас, халққа арз қилинг! Арз!

1989 й.

8. КОСАГА ТУШГАН ИЛОН...

I

Тўқсонқовун қишлоғига кираверишда, бешик-бешик бўлиб оқаётган капалдан ўтиб, дўкон рўнарасидаги сада остида машинадан тушдик. Бир томон мактаб. Кўримсизгина бино. Хў, парироқда бир киши майкачап бўлиб олиб, томорқасига сув боғлайпти. Аралаш моллар билан савдо қиладиган дўкон эшиги ёнида беш-олтита ёш-яланг ниманидир муҳокама қилмоқда. Бу орада юриб ҳалиги томорқасига сув боғлаётган майкачап одамнинг тўғриси-га келиб қолдик. У киши бизнинг бу жойларга бегона эканимизни илғади шекилли, кетмини кўйиб, биз томонга юрди. Кўришдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Унинг ранги рўйини кўриб юрагим ачиди. Хаёлимдан кўн гаплар ўтди. Эндигина элликка борган бу кишининг ранги гўё бир умр қуён кўрмагандай эди. Унинг аҳволига қараб бу юртнинг олов қуёши борлигига, бу юртнинг тоза ҳавоси, зилол сувлари борлигига ишонгнинг келмай қолади одамнинг... Қишлоқлар бўйлаб қилган сафарларим, ўзим гаплашган, суҳбат қилган одамлар кўз ўнгимдан бир-бир ўтади. Уларни мана шу қаршимдаги одам билан қиёслайман: улар бир-бирларига жуда ҳам ўхшаш. Йўқ, бу дунёда бири-бирига айнан ўхшайдиган одам бўлмайди. Ҳатто,

Хасан-Хусанларнинг ҳам қайсидир бир жойидан, ҳеч йўғи феъл-атворида ажратиб олиш мумкин. Мен айтмоқчи бўлган ўхшашлик: уларнинг руҳида, уларнинг ранг-рўйида, уларнинг турмуш даражаларида... Нега шундай? Нега бугун қишлоқ кишиларининг ранги синиқ, элликка бориб-бормай қариб қолишяпти?

Мен буни шоирдан сўрадим. Шоир: халқим, жон халқим, деб шеърлар ўқиди. Ўн йилларки, мен шоирнинг эл-юрт ҳақидаги, Ватан ҳақидаги эзгин, юрак тирнар шеърларини ўқийман. Унинг ёнида туриб, юртим, жон юртим, деб жўр бўламан. Лекин, бу ҳайқирик, бу куюниш шоир атрофидаги ўнта одамга етса етдики, юртга, элга етмади. Ўша етган ўнта одам ҳам шоирнинг пайини қирқишга, юртим, халқим, деган тилини ичига қайришга интилиб келди. Шоирнинг овози халққа етса ҳам, нияти етмади... Овозни ҳар ким, ҳар жонзот, ҳатто дарахт ҳам эшитди. Лекин, эй, шоирим, ниятни ҳар ким ҳам илғамас экан. Ният эса яхши эди. Халқнинг ранги рўйи синиқмасин. Халқнинг кўни пон-чойга қолмасин, халқнинг ери, суви, тоғ-тошлари, ўрмонлари, дашту далалари, нахтажорлари тоза бўлсин, деган ният эди. Ўн йиллар, минг йиллар халқим, деб шеър ўқиган шоирнинг нияти шу эди. Бу ниятни халқ илғамади чоғи. Ўнта одам эса ўзининг кўни пон-чойга қолмаслигини, тагида мансаб, машина, шаҳар четида дала ҳовлиси, атрофида эса юзларидан қон томиб турган дўстларининггина тан олди. Улар ана шу дўстларини халқ деб билдилар... «Мен тонийман-ку, мен еб-ичяпман-ку, дўстларимнинг ҳаёти фаровон-ку, демак, бошқалар ҳам шундай яшайди», деб ўйладилар ўна ўнта одам. Улар ҳам бир-бирларига ўхшар эдилар... Барваста, кенг елкали, юзлари қиш-қизил...

Мен юқоридаги саводимни олимдан сўрадим. Олим минг йиллик тарихни титкилаб, ўз даврида гуллаб-яшнаган бутун-бутун халқларни, илқирозга юз тутган бутун-бутун давлатларни шарҳлади. Ҳавоси тоза бўлса-да, суви зилол эрса-да, лекин элликка бормамай қариб қолган бутун-бутун элларни тарихдан мисол келтирди. Уларда эрк йўқ эди, улар қул эди, деди олим... Хўш, дедим, нега бугун ҳам шундай? Билмайман, деди олим. Эркимиз бор. Қул эмасмиз, лекин тарихда эрки ўзида бўлган қуллар ҳам бўлган... Улар эрким ўзимда деб, ким нима деса шунини қилади. Ёғоч танқис бўлиб турибди, уйга синч ишлатма, дейишса, ушнинг деворини қуруқ тупроқдан ҳам кўтараверган. Эҳ-ҳа, қанча-қанча синчли уйлар қурилмаб қолган... Тупроқдан тикланганлари эса тутдай тўкилган.

Тарихда дарёларини қуритган, эл бошига бало бошлаб келган, бойликларига қирон келтирган, эртасини эмас, бугунини ўйлаган эркин қуллар кўн бўлган, деди олим ерга қараб...

Мен юқоридаги саволини тўқсонқовушлик Исроил акадан сўрадим. Косадаги илон, деди у. Манови; ёнимиздаги заводга ўхшаш заводлар бизни қаритяпти. Томорқамга сабзи-пиёз эксам, ҳали ишмай туриб баргининг учидан қурий бошлайди. Тунлари аччиқ ҳиддан уйғониб кетаман. Бошим оғрийди. Кўнглим айнийди. Иштаҳам йўқ. Бошим айланади. Қаҳратон қишда манқанингизга эски калишми, латтами тушиб қолса хопанинг ҳавоси қандай бузилса, бизнинг Тўқсонқовушликнинг ҳавоси тунлари шундай бузилади... Артезан сувини ичиб бўлмайди. Тунроққа қуйсангиз вижиллайди. Бу заводнинг «устидан» арз қилиб бормаган жойимиз қолмади, лекин ҳеч ким эшитишни истамайди...

Исроил ака айтган «манов завод» — Янгиқўқон химия заводидир. Мен суҳбат қилган тўқсонқовушлик Исроил ака бу заводни косадаги илон, деб айтди. Бу ўхшатиш қанчалик тўғри ёки йўқбилмадим... Балки, бу бир оз муболагадир. Балки, бу ўша тунлари бузуқ ҳаводан ухлай олмай, касалликка чалинаётган, уч-учидан қуриб бораётган сабзи-пиёзини кўриб дили хуфтон бўлаётган кишиларнинг номақбул ўхшатишидир. Бу ўхшатишликнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини билиш учун Тўқсонқовунда бир-икки кун эмас, ойлаб яшаш керак...

Ҳолбуки, республикамизда Янгиқўқон химия заводи битта эмас. Бу заводларнинг дастидан азоб чекаётган Тўқсонқовун ягона эмас. Республикамизда бундай косага тушган илонлар — химия заводлари ссроб. Чирчиқдаги химия заводи, қапролоктам заводи, Фарғона «Азот» ишлаб чиқариш бирлашмаси, Самарқанд аммофос заводи, «Навоазот» бирлашмаси, Навоий электрохимия заводи...

Масалан, Навоий электрохимия заводида текшириш ўтказилганда, завод турли газлар билан атроф-муҳитни заҳарлаётгани, «Изофен», ва «Фазалон» ишлаб чиқариладиган цехларда ишлатилган сувлар кўпчилик фойдаланадиган сув ҳавзаларига тозаланмасданоқ ташлаб юборилаётгани маълум бўлди. Бу сув одамлар, экин майдонларини заҳарлайпти. «Изофен» цехидан чиқадиган заҳарли газни тозаламасдан туриб ҳавога чиқариб юбориш туфайли 8 нафар ишчи заҳарланиб, касалхонага тушди. СССР минерал ўғитлари министрлигига қарашли «Азот» ишлаб чиқариш бирлашмаси жойлашган ердаги ер ости ичимлик

сувлари текширилганда ҳар литр сувдаги нитратларнинг ҳажми 52 миллиграммга етганлиги аниқланди. Бу йўл қўйилиши мумкин бўлган кўрсаткичдан яқин 10 миллиграммга ортиқ. Химия заводлари, комбинатлари фақат теварак-атрофидаги қишлоқларни, ер ости дарёларининггина заҳарлаб қолмапти. Уларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бутун республика экин майдонларини, кишиларни ҳам заҳарламоқда. Бугунги кунда паники ерларимиз, балки, маълум маънода, деҳқонларнинг ўзлари ҳам ўша заводларда ишлаб чиқарилаётган пестицидларга, минерал ўғитларга ҳаддан ташқари ўрганиб қолишди. Республика қишлоқ хўжалигида ҳар йили 25 минг тоннага яқин турли пестицидлар ишлатилади. Маълумки, кейинги йилларда пахтанинг баргини тўкиш учун ишлатиб келинган бутифос — заҳарли дорини ишлатиш тақиқланди. Лекин ана шу заҳарли дорининг яқин 3 000 тоннаси республикамиз омборхоналарида сақланмоқда. Бу дорилар ҳамон омборхоналарда сақланар экан, кимдир уни ишлатмаслигига кафилик бера оладиган одам борми? Ахир, 1988 йилда шундай воқеа содир бўлди-ку! Маълум бўлишича, бу даражада кўп дорини йўқ қилиб юбориш ҳам қийин экан. Уни ҳатто Қизилқумга олиб бориб ташласангиз ҳам бIRON-бир фожиа юз беришига ҳеч ким кафилик бера олмайдди. Бунинг устига бу заҳарли дори нақ валютага сотиб олинган. Неча миллион сўм туради. Айтишларича, Финляндияда заҳарли дориларни йўқ қилиб юборадиган корхона ишга туширилган эмис. Афтидан, омборхоналарда сақланаётган бутифос ва шунга ўхшаш заҳарларни ўша корхонага юбориш керак. Лекин, Финляндия ҳам уларни бекорга йўқ қилмайди. Унга ҳам валюта тўлаш керак бўлади.

Кўриб турганингиздек, бутифос ва бошқа пестицидлар паники соғлигимизни кетказди, ерларимизни заҳарлади, айни пайтда, экономикамизга катта ўпирилишлар келтирди ва ҳамон зарар етказмоқда. Ахир, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларда ишлатиладиган пестицидларнинг 90 фоизи чет элдан келтирилади. Масалан, ҳозирги пайтда баъзи олимлар пахтаи баргини тўкиш учун тавсия этишаётган «Бухлофос» препаратининг бир тоннаси 35 минг сўм, «Бутифос» эса 37 минг сўм туради. Бу пестицидларни Ғарбий Германиядан сотиб оламиз...

Яна бир фожиа шундаки, кўпчилик қишлоқ кишилари заҳарли кимёвий дориларнинг ишон саломатлигига катта зиён етказишини шу пайтгача тўла тушуниб етмадилар. Улар орасида бу соҳада ҳеч қандай тушуштириш ишлари

олиб борилмади. Бугунга келиб эса қишлоқдаги ҳар учдан бир одамнинг жигари хаста... Ёзувчиларимиздан бирининг аниқлашича, ҳар йили республикада биргина қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган пестицидлардан яқин 200 минг одам заҳарланыпти. Бу республикамиз «химиявий зона»га айланиб қолганлигидан далолат эмасми? Атроф-муҳитнинг ифлосланишини текширўвчи илмий-текшириш институти ходимининг гувоҳлик беришича, заҳарли моддалардан фойдаланишда Ўзбекистон биринчи ўринда туради. Иттифоқ миқёсида об-ҳавоси, теварак-атрофи ифлосланган регион ҳам Ўзбекистон. Оналарнинг сугидан ҳам заҳарли дориларнинг моддалари топилди. Ҳолбуки, республикамизда аҳоли жуда ҳам зич яшайди. Масалан, Фарғона водийсида 1 квадрат километрга 300 киши тўғри келади. Деҳқоннинг оstonасигача пахта экилади. Мана шундай бир шароитда заҳарли химиявий дорилардан орқа-кетига қарамай ишлатавериш мумкинми? Ҳисоб-китобларга кўра дунёда 3 миллиондан ортиқ турда химиявий моддалар мавжуд. Ана шу моддаларнинг катта бир қисми албатта инсон наслига салбий таъсир етказди. Бугун фарзандларимизнинг яхши ўсмаётганидан нолий-миз. Бу гапни биз қанчалик яширмайлик, айтишга исти-ҳола қилмайлик, кейинги ўн йилларда ўсиб-улғайиб келаётган ёшлар бошқа республикалар, хусусан, Россия-да туғилиб ўсган болаларга нисбатан жисмоний жиҳатдан кўримсиз. Улар, халқ тили билан айтганда, пачақ бўлиб ўсишмоқда. Хўш, бу нимадан? Албатта нафақат республикамиз экинзорларида, боғ-роғларида, яйловларида (яйлов билан боғ-ку қолгани йўқ) кўплаб миқдорда заҳарли кимёвий дорилар ишлатилаётганидан. Бу ҳақда кишилар олдиндан огоҳлантирилмаганидан. Бугун бўйи паст, жисмоний жиҳатдан ногирон бўлиб ўсаётган болаларнинг отаси бундан беш йил аввал гўзага дори сепаётган самолётга йўл кўрсатиб, байроқ ушлаб турган бўлса не ажаб... Ҳа, биз нафақат самолётларга йўл кўрсатиш учун байроқ кўтардик. Айни пайтда биз (йўқ, биз эмас, бизнинг раҳбарларимиз деб эътироз билдиради ўқувчи) республикани химиялаштириш ишида ҳам, ҳосилдорликни кимёвий дорилар ҳисобига оширишда ҳам, болалар ўлими, турли номли ва номсиз касалликларга чалинишда ҳам, боғлар, яйловлар, полизлар ўрнига пахта экишда ва буларнинг барчаси эвазига кўкракларимизга орден ва медаллар тақишда ҳам байроқдорлик қилдик. Бундай байроқдорлик туфайли халқ шу пайтгача зўр-базўр кунини кўриб келди. Гўшт, сарийёғ, мева-чева ўрнига ҳам нон-чой билан

кифояланди. Соғлиғига путур етди. Пушти куйди. Насли бузилди.

Чимкентлик Йўлдошали табибнинг иш фаолиятини ўрганиш учун ўн кундан ортиқ унинг ҳузуриди бўлим. Ана шу кунлар ичида бирор кун бўлмадики, ҳар беш касалнинг учтаси атроф-муҳитнинг ифлосланиши туфайли касал бўлмаган бўлса. Бирор кун бўлмадики, у ёки бу одам пуштининг, жинсий алоқа органининг заифлигидан шикоят қилиб табибга мурожаат қилмаган бўлса...

«Правда» газетаси 1989 йил 26 январь сониди шундай деб ёзди: «СССР халқ контроли томонидан текширилган материалларни таҳлил қилар экансиз, ўзингиз билмаган ҳолда шундай фикрга борасиз: тузлар ҳақида худди ошга солинадиган ёғдек қачонлардир шаклланиб қолган содда тасаввур кабинетда ўтириб олиб «мўл ҳосилдан» дарак берувчи айрим кишиларнинг бошида ҳали-ҳозир ҳам маҳкам турганга ўхшайди. Бунинг устига мамлакат Давлат планлаштириш комитети, юқори қишлоқ хўжалик органилари, «Союзсельхозхимия» томонидан қистиқафасга олинаётган саноат минерал ўғитлар ишлаб чиқаришни (кейинги йигирма йил ичида беш марта кўнайди) йилдан-йилга оширмоқда. Бу билан хўжаликларни химикатлардан керагидан ортиқча даражада фойдаланишга мажбур қилишмоқда».

Юқорида тилга олинган минерал ўғитларнинг катта бир қисми (агар асосийси бўлмаса) Ўзбекистонда ишлаб чиқарилади. Ҳозир Ўзбекистонда биргина фосфор ишлаб чиқарадиган заводдан тўрттаси ишлаб турибди... Бунга яна ўнлаб бошқа химиявий бирикмалар ишлаб чиқаришга мўлжалланган заводлар, комбинатларни қўшсангиз, республикамиз атроф-муҳити, бу заводлар жойлашган территориядаги халқ нақадар оғир аҳволда эканини билиш қийин эмас. Бу қандай гап? Тупроқ таркибини бузиш, инсонлар саломатлиғига путур етказиш ҳисобига ҳосилдорликни кўтариш бориб турган жиноят эмасми?

Юқоридаги каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Лекин, мен ушбу мақолада ўша заводларнинг биттаси ҳақида батафсилроқ тўхталиб ўтмоқчиман. Уйлайманки, биргина Янгиқўқон химия заводи мисолида ҳам республикада экологик вазият қанчалик ташвишли ҳолда эканини кўриш-мумкин.

II

Хўш, СССР минерал ўғитлар министрлигыга қарашли Янгиқўқон химия заводи қандай маҳсулот ишлаб чиқаради? Завод қурилган жой табиати­нинг қандай бурчаги эди? Бу завод бугунги кунда атроф-муҳитга, кишиларнинг ҳаётига қандай хавф туғдирмоқда?

Янгиқўқон химия заводининг лойиҳаси А — 7756 номерли ташкилот томонидан 1974 йилда тайёрланган. 1983 йилдан бошлаб завод йилига 500 минг тонна миқ­до­рида олтингугурт кислотаси ишлаб чиқара бош­лади. 1985 йил сентябрь ойидан бошлаб эса йилига 700 минг тонна аммофос ишлаб чиқарадиган цех ишга туширилди. Завод йилига 50 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқара­ди. Айни пайтда йилига 3 миллион 200 минг сўм зарар кўради. Демак, корхона давлат дота­циясида туради. Янгиқўқон химия заводи тош­лоқ ерларга жойлашган бўлиб, Сўх дарёси бош қис­мида пайдо бўладиган ер ости сувларининг, ай­тиш мумкин, дарвозасига жойлашган. Ўзбекистон ССР Геология министрлигининг дав­лат инспектори томонидан текширилганда завод атроф-муҳити, ер ости сувларини йил сайини иф­лос қилаётгани маълум бўлди. Айтайлик, завод қурилмасидан илгари мазкур раён­даги ер ости сувларининг таркибидаги фос­фатлар ҳар литр сувда 2 миллиграмми таш­кил этган бўлса, бу кўрсаткич эндиликда 4 миллиграммга ошиб, ҳозирда 6 миллиграммга етди. Завод қурилмасидан илгари Сўх ер ости сув ҳав­засидаги минераллар ҳар литр сувда 0,3 граммдан ошмаган, ҳозирда эса 2-но­мерли кузатиш қуду­гидан олинган натижалар шунини кўрсата­дики, ҳар литр сувдаги минераллар 2,5—3 граммга кўтарилган. Завод ҳов­лисидаги чиқиндилар ташланадиган (шламо­покопитель) иш­шоотгача ҳар литр сув таркибидаги кальций, ма­гний минерали 4 мг экв/лни ташкил эт­са, ишшоотдан кейинги қудуқларда бу кўрсаткич 50 метр чуқур­ликда 26 мг л, 90 метр чуқурликда эса 9,6 мг экв/лни ташкил этади. Чиқинди тў­планадиган ишшоотгача ҳар литр сувда 100—200 мг. л сульфат бўлса, ишшоотдан на­стдаги қудуқларда бу кўрсаткич 1 000—2 000 мг. лни ташкил эт­моқда. Кейинги пайтларда сувда нитратлар кў­пайди. Ҳар бир литр сувдаги 45 миллиграмм азот кўрсаткичи 120 мил­лиграммга кўтарилди...

Яхшиямки, тузларнинг номлари ўлик тил — латин­чада ай­тилади. Агар умар ҳар бир халқнинг ўз тилида ёзилиб, ўқилганида, била­мадим, кишиларнинг юраклари

қилидан чиқиб кетармиди... Лекин, бугунги кунга келиб турли тузларнинг инсон саломатлигига солаётган хавфни ўлик тиллар ҳам яширолмай қолди. Одамлар бу хавфни паники газета-журналлар орқали, биринчи навбатда ўзлари нафас олаётган ҳаво, ичаётган суви, тановул этаётган озиқ-овқатлари орқали сезиб қолдилар. Улар бу хавфни бир-бирларининг рангидан, касалхопаларда ётган беморларнинг кўнлигидан, тугилиб-туғилиб оламдан кўз юмаётган гўдакларнинг ўлимидан сезиб турибдилар. Ўлик лотин тилининг «нитрат» деган сўзи орқасида азот кислотасининг тузлари, «фосфат» ортида фосфор кислотаси тузлари, «сульфат» ортида эса олтингугурт кислотаси тузлари инсон саломатлигини ўзига сездирмай емириб келгани бугун фош бўлиб қолди. Сув, ҳаво, тунроқ таркибида бу тузлар табиий равишда бўлади ва ўша табиий тузлар инсон саломатлиги учун зарур. Лекин, ана шу тузлар сунъий равишда ишлаб чиқарилиб, сув, тунроқ, ҳаводаги табиий тузларнинг миқдорини оширса энди у зарардан бошқа нарса эмас.

Мақоланинг юқоридаги қисми ёзиб бўлинганига кўп ойлар бўлди. Неча ойки, Янгиқўқон химия заводи ер ости сувларини қай даражада заҳарлаётгани ҳақидаги мутахассислар томонидан берилган аниқ-тиниқ рақамларга шубҳа билан қарайман. Бу шубҳаларимни йўқотиш учун яна қай бир одамлар билан, бу ишга мутасадди кишилар билан суҳбатлашишга, уларнинг фикрини билишга ўзимни мажбур қиламан. Лекин ҳар гал ўшандай кишилар ишлайдиган ташкилот сари йўл оларканман, ярим йўлдан қайтаман. Хўш, республика агросаноат бирлашмасидаги ўртоқлар Янгиқўқон химия заводи Сўх дарёси ер ости сувлари устига қурилганини, мазкур завод эндиликда ана шу ер ости сувларини заҳарлаётганини билишмайдими, билишади. Бу фактни, Ўзбекистон ССР Геология вазирлигидаги ўртоқлар ва қолаверса Ўзбекистон ССР Министрлар Советидаги мутахассислар, раҳбарлар билишмайдими, билишади. Лекин, бу заводга қарши, унинг фаолиятига қарши бирон-бир чора кўриш, айтишлик, бу заводни тўхтатиб қўйиш қўлларидан келмайди. Чунки, завод СССР минерал ўғитлар вазирлигига қарашли. Шундай бўлгач, бу соҳага оид республика ташкилотлари раҳбарлари, мутахассисларининг фикри айтилди нима-ю, айтилмади нима, ҳамонки, бу фикрлар. Москвадан туриб бошқарилар экан... Бу ёқда эса, неча ойдирки, Тўқсонқовун қишлоғининг аҳолиси илҳақ. Ахир, нима бўлганда ҳам уларнинг овозини редакция

эшитди. Қишлоққа мухбир келиб кетди. Бирон-бир натижа бўлар. Ёки бу мухбир ҳам, газета ҳам бошқаларга ўхшаб оғизларига талқон солиб олганмикин? Наҳотки, бугун ҳам ўша илгариги «сукутлар» давом этаверса? Неча ойки, тўқсонқовуликлар ана шундай турли-туман фикрлар билан андармон. Мухбир эса икки оғиз сўзини: «Янгиқўқон химия заводи ер ости сувларини, теварак-атрофини, одамларни, табиатни заҳарлайпти», деган гапни қандай қилиб силлиқроқ, ваҳима қилмасдан, СССР мишерал ўғитлар министрлигига етиб борадиган даражада ёзсам экан, деб ўй ўйлайди. Ниҳоят, шундай қарорга келади: унинг ёзганлари ҳеч қачон СССР мишерал ўғитлар министрлигининг қулоғига бориб етмайди. Завод фаолият кўрсатаверади. Сўх ер ости сувлари эса ана шу завод тагидан оқиб ўтаверади. Тўқсонқовуликлар бошқа жойга кўчирилмайди... Хўш, шундай экан, мухбирининг ёзганларидан нима фойда? Ахир қанча-қанча мухбирлар, ёзувчилар «Бўстонлиқни қутқарайлик» деб ёзишмоқда, елиб-югуришмоқда. Буни қарангки, шунча ёзишмалар, шунча овоз ҳам Москвадаги қандайдир министрлиқнинг қулоғига бориб етмайпти. Бу овозларни бўғаётган, халқнинг номидан ёлгон гапирётган қандайдир кружилчилар, хисомовларнинг овози эса ҳаммаёқни тутмоқда. Уларнинг овозларини республика юқори ташкилотларида ҳам, Москвада ҳам яхши эшитишади. Халқнинг номидан, юртининг номидан гапирган ўзбек ёзувчисининг овози эса кружилчиларнинг қўлига тегиб, шаналоқ бўлиб қайтмоқда... Энди қурилмоқчи бўлган завод атрофидаки шунча гап-сўз бўлаётган экан, ишлаб турган завод ҳеч қачон тўхтатилмайди. Ваҳоланки, бизга шундай дейишмоқда: ҳа, деса турғунлик йилларининг хатоларини, камчиликларини бугунги кунга ишбатан бераверманглар, бугунги муваффақиятларимиз, ютуқларимизни кенгроқ оммалаштирайлик, дейилмоқда. Ахир, Янгиқўқон химия заводининг ер ости сувлари дарвозаси устида қурилиши, яна шу заводнинг лойиҳаси махфий ташкилот томонидан лойиҳалаштирилиши турғунлик йилларининг хатоси (менга қолса жиноятти, деб атардим) эмасми? Нега бугун эришаётган ютуқларимизни оммалаштиришни истар эканмиз, юқоридаги каби турғунлик йилларида йўл қўйилган, қўл билан ушлаб, кўз билан кўрса бўладиган хатоларни тuzатмаймиз? Агар ана шу заводни турғунлик йилларининг хатоси сифатида тугатсак, шунинг ўзи ҳам бизнинг муваффақиятимиз эмасми? Бизга нима керак ўзи? Кичиларимиз касал, хаста бўлса-да, бой-бадавлат бўлиши

муҳимми ёки ҳам соғлом бўлиб, ҳам бой-бадавлат бўлиши яхшими? Бизга бошда шундай тушунтиришган: «Минерал ўғитлар, қишлоқ хўжалиги, саноат учун кимёвий моддалар ишлаб чиқарадиган химия заводлари, комбинатлар республиканинг ўзида қурилса харажатлар камаяди, одамлар иш билан таъминланади, пахта майдонларидан мўл-кўл ҳосил етиштирилади. Охир-оқибатда кишиларнинг даромадлари кўпайиб, бой-бадавлат яшашади». Билмадим, республикада турли химия заводлари, қомбинатлари қурилиши билан кимлардир бой-бадавлат бўлгандир, кимлардир иш билан ҳам таъминлангандир (ахир республикада химия саноати 1983 йилга келиб 1970 йилга нисбатан 345 фоиз ўсди, биргина 1983 йили жами 7420,3 минг тонна минерал ўғит ишлаб чиқарилди). Лекин, деҳқон бойгани йўқ. Аксинча, у пайинки соғлигидан айрилди, айни пайтда, минерал ўғитлар турли кимёвий дорилар боис серҳосил, тоза ер ва сувларидан ҳам маҳрум бўлиб турибди. Мана шундай шаронда сифатли, сархил қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириб бўладими? Албатта йўқ. Деҳқонларимиз шаънига шундай бир гап айтилмоқда. Мамлакатда ҳар бир ходим ҳисобига ўртача 6,5 — 7,8 минг сўмлик қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштирилаётган бўлса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 3,8 — 3,9 минг сўмни ташкил этмоқда. Хўш, нима қилиш керак? Дорининг кучи билан гектаридан 9 — 10 центнер пахта бераётган ердан қандай қилиб мўл ҳосил олиш мумкин? Агарки, бизнинг деҳқонларимиз 1 сўм сарфлаб 61 тийинлик маҳсулот етиштиришаётган экан, бу маҳсулотнинг катта бир қисмини кимёвий дорилар етиштирмоқда. Бугун шунини етиштиряпти, эртага етиштирмаслиги ҳам мумкин. Чунки, ер пашаванд бўлиб қолди. Бир гектар ерга жами бир-бир ярим тонна минерал ўғит соямаса ҳосил бермайди. Бу ўғитни ишлаб чиқариш эса пайинки моддий, айни пайтда маънавий жиҳатдан ҳам қимматга тушаётгани билан бировнинг иши йўқ. Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг санитария, гигиена ва касб касалликлари илмий-текшириш институтини ходимлари томонидан ўтган йили бир қатор текширишлар ўтказилди. Хусусан Жиззах областида механизаторлар, сувчилар ва чорвадорининг ҳамда 14 ёшгача бўлган болаларнинг захарли химиявий дорилар билан боғлиқ бўлган касалликлари ўрганиб чиқилди. Текширишлар шунини кўрсатдики, бир гектар ерга 15—20 килограммдан (?) кўп захарли химиявий моддалар ишлатилаётган жойларда катталарнинг қон босими, ошқозон-

ичак касалликлари, ўнка сиён билан, 14 ёшгача бўлган болаларнинг эса анемия (камқонлик), кўз, қулоқ, томоқ касалликлари, гинертрофия (инсон бирор аъзосининг ҳаддан ортиқ ўсиб, катта бўлиб кетиши) касалликлари билан оғриши бошқа жойларга нисбатан юқори (2 барабар) экани аниқланди. Бундай жойларда ҳар гектар ерга 1,5 килограмм (?) заҳарли кимёвий моддалар тўғри келадиган жойларга нисбатан болалар ўлими кўп. Юқоридаги фактлар Соғлиқни сақлаш вазирлиги ходимларининг докладларидан олинди. Бу рақамлар ҳақиқий аҳволни билдирмайди. Ҳақиқий аҳвол бошқача: республикамизда ҳар гектар ерга 54 килограммдан заҳарли кимёвий дорилар тўғри келади. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган бир мажлисда химия институти директорининг «СССРда бир гектар ерга 140 килограмм, Ўзбекистонда эса 500 килограмм минерал ўғитлар тўғри келади», деган сўзлари ҳам ҳақиқий аҳволни билдирмайди. Биз яқинда бир совхоз бригадасида кўпчилик бўлиб, бир гектар ерга 1,5 тонна минерал ўғит тўғри келишини ҳисоблаб чиқдик. Юқорида айтиб ўтилган мажлисда Химия институтининг директорига шундай савол беришди: Самарқанд аммофос заводи кенгайтириляпти. Нима сабабдан бизда минерал ўғит ишлаб чиқарадиган заводлар бу даражада кўп?

Директорнинг жавоби қуйидагича бўлди: «Сиз айтганчалик кўп эмас. Аксинча, бу заводларнинг самарадорлигини ошириш муҳим вазифа».

Ўша мажлисда ҳозир бўлган ўзбек генетик олими Абдуқодир Эргашев ўз сўзида шундай деган эди: «В. И. Лениннинг «Коммунизм, плюс бугун мамлакатини электрлаштириш», деган машҳур ибораси кейинчалик бузилиб, унинг ёнига «химиялаштириш» сўзи ҳам қўшилди. Мана шу биргина сўз — идеологик хато қанчалик катта талафотларни келтириб чиқарганини бугун ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. Ишлаб чиқарилган ҳар бир килограмм кимёвий дори фойда билан бир қаторда зарарга ҳам олиб келди. Азотнинг инсон аъзоларига салбий таъсирини уранга қиёслаш мумкин. Биз ичаётган сувнинг асосий манбаси ер ости сувларидир. Шу тоза сув турли чиқиндилар, минераллар билан ифлосланмоқда. Ёки ўша Тожикистонда қурилган, лекин бутун жабрини Ўзбекистон кўраётган алюмин заводини олинг: ундан фтор-водород гази чиқади. Бу гази оддий ишда ҳам сақлаб бўлмайди. Махсус идишларда сақланади», Бу гаплар ҳамон қулоғимда жанрағлайди.

Химиялаштиришнинг салбий оқибатлари хусусида

бунга ўхшаган юзлаб факт ва рақамларни келтириш мумкин. Лекин, бу оқибатларга юқори ташкилотлар нарво қилмагач, москвалик министрлар, республикани «химиявий зона»га айлантиришга бош-қош бўлган кишиларнинг қулоғига етмагач, уларни минг марта қайтаришдан нима наф... Печа ойки, шундай иккиланишлар, шундай истихोलалар мухбирининг мақолани охирига етказишига изи бермайди. Қўлига қалам ушласа, кўнглида аллақандай ноаниқ шубҳалар туғилади. Бу нима, кўрқинчми? Кимдан, нимадан? Қачонгача кўрқиб яшаймиз? Бизни халқнинг ҳақиқий аҳволини очиқ-ойдин айтишдан, нима сабабдан ерларимиз, сувларимиз заҳарланиб бораётганини кўнчилиikka маълум қилиш ва уни олдини олишдан тўхтатиб турган куч қандай куч? Қачон биз қардош республикалардан, қардош халқлардан ўрнак оламиз? Қардошлатиш халқи атроф-муҳитни, ер, сувни тоза сақлаш, табиат бойликларини асраб-авайлаш, халқнинг хотираси бўлиши — тарихини, тилини авлодларга етказиш йўлида «Халқ fronti» ташкилотини тузди. Бугунги кунда ташкилот жуда катта фаолният кўрсатмоқда. Қайта қуришга тўғаноқ бўлаётган бюрократларни фош этмоқда. «Халқ fronti» умумхалқ ташкилоти амалга ошираётган ишлар ҳақида «Правда», «Известия» каби марказий нашрлар ёзишмоқда, қўллаб-қувватлашмоқда.

Хўш, биз-чи? Биз ҳалиям «бу нарса ҳақида ёзса бўлади, буни эса ёзиб бўлмайди», деб, мавзуларни саралаб ўтирибмиз. «Исломи дини ҳам одамни ёмон бўлгани демайди», «Республикамиз табиий бойликларини асраб-авайлайлик», «Табиат қўйишга турли-туман, керак-покерак заводларни қуравермайлик» деган сўзларни айтган кишиларга ёмон кўз билан қараямиз. Ваҳоланки, бугунги қайта қуриш, демократиялаштириш сиёсати етилган муаммоларни қуруқ ган билан айтиш эмас, балки амалга оширишни талаб қилмоқда. Биз эса уларни айтишга ҳам кўрқяпмиз. Бировдан эмас, ўзимиздан, маъсбимиздан, тутиб турган ловозимимиздан кўрқяпмиз...

Агар мухбирининг қўлига Янгиқўқон химия заводига оид бир ҳужжат тушмаганида, балки ушбу мақола ҳам чала қолган бўлармиди. Чунки, мухбир ҳам кўрқади. Унинг ҳам бола-чақаси бор.

Ўша ҳужжатда шундай дейилади: «Янгиқўқон химия заводининг қурилиши ер ости ичимлик сувлари тозалиги ва сифатига хавф туғдиради. Заводнинг айнан мана шу ер ости сувлари оқиб ўтадиган жойда қурилиши хато эканлигини Фарғона область партия комитетининг вакили

Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездида очиқ-ойдин таъкидлаган эди. Уша пайтлардаёқ гидрогеологлар завод қурилиши келтириб чиқарадиган оқибатлар ҳақида огоҳ-лантиришган эди. Лекин, уларнинг ого—лаптиришларига ҳеч ким қулоқ солмади. Бугун гидрогеологлар айтган оқибатлар юзага чиқмоқда...»

Кўриб турганингиздек, Янгиқўқон химия заводининг номақбул ерга қурилаётгани унча-мунча жойда эмас, нақ партия съездининг ўзида айтилган экан. Хўш, партия съездида айтилган гапгаки старли элтибор бермаган куч қандай куч бўлди? Умуман, тагидан шариллаб ер ости дарёси оқиб турган тошлоқ устига химия заводи қуришдан мақсад биргина минерал ўғитлар ишлаб чиқаришми ёки бошқа мақсадлар ҳам борми? Агар бўлса, қандай мақсадлар? Балки, бундай саволлар қўйиш шарт эмасдир. Зотан бу саволларни кимнинг номига беришга ҳам ҳайронсан одам. Ахир, завод қурилишини республика коммунистларининг энг олий анжуманини тўхтатолмаган экан, оддий бир мухбирнинг саволлари қаерга бориб старди-ю, унга ким ҳам жавоб берарди?

Янгиқўқон химия заводи остидан оқаётган ер ости дарёсидан сув ичадиган ўнлаб қишлоқларнинг аҳолиси, бу завод кечалари чиқарадиган заҳарли нодан касал бўлаётган Тўқсонқовун ва шу атрофдаги бошқа қишлоқларнинг аҳолиси эса жавоб кутмоқда. Уларнинг саволлари жуда ҳам оддий ва тўпори: давлатга косага тушган илондай ҳаммаёқни заҳарлаётган Янгиқўқон химия заводи каби заводлар керакми ёки ўша кўсадан сув ичаётган халқми?

1988 й.

Пашриётдан: китоб теринга тушиши олдидан шундай хушxabар олдиқ. Юқори партия, ҳукумат ташкилотлари мухбирининг ҳам овозини эшитишибди: Янгиқўқон химия заводи фаолияти тўхтатилибди.

ИНСОН ҚАДРИ

1. ЙУҚОЛГАН АТТЕСТАТЛАР...

Чўл районларидан бирида эски танишимни учратиб қолдим. Унинг ёнида йўлдоши ҳам бор эди. Олимжоннинг мени кўриб қувонгани шундоқ юз-кўзларидан сезилиб турарди. Албатта, бу учрашувдан мен ҳам хурсанд бўлдим. Хол-аҳвол сўрашдик. Ўғил-қиз, келин-кертакининг соғлигини билдик. Шу алпозда кўча ўртасида анча туриб қолдик.

Жазирама қуёш эса аямасдан олов нурқар, йўл бўйла-ридаги ўт-ўланлар қуриб-қақраб, жизгинак бўлиб ётарди. Олимжон менинг тирсагимдан олиб, ҳў наридаги акация дарахтлари соясига етаклади.

Сезиб турибман, у менга ёрилмоқчи. Кўнглида нимадир гани бор. Биз Олимжон билан бундан ўн йил илгари мана шу совхозда танишганмиз. Мен ўшанда бу ерға пахта териш машиналарини ўрганиш, битта машинада қанча пахта териш мумкинлигини ўз тажрибамда синаб кўриш учун меҳнат отпускамни олиб келгандим. Ҳали-ҳали эсимда, менга шалағи чиққан машинани кўрсатиш-ган. У ўтган йил шудгордан қандай чиққан бўлса, ўшан-дайича устахонада турган экан. Терим апарати йўқ. Филдирақларининг бири дами чиқиб, машина ёп томонга қийшайиб ётибди. Оддий мурватидан тортиб бункеригача занглаб кетган... Бу ёқда эса, теримнинг бошланишига бор-йўғи ўн кун вақт қолган. Ўшанда менга машинани тиклашга мана шу Олимжон ёрдам берган эди. Ундан кейин ҳам совхозга бир неча марта келдим. Бу жойдаги ўзим билган, кўрган одамлар, уларнинг меҳнати ҳақида ёздим.

Мана бугун Олимжон билан яна учрашиб турибмиз. Айтганимдай, у ёрилди.

— Энди, ака, ган бундай,— деди Олимжон,— Манави йиғит билан бир пайтлар сизга ўхшаб бирга ишлаганмиз. Улар бу ерда бир неча йил ишлаб кетишган. Хабарингиз

бор, мен бор-йўғи тўртинчи синфни битирганман, холос. Кейин тракторчи отамнинг этагини ушлаб кетганман. Тракторига сув ташганман, сеялкасига уруғ ташлаганман, хуллас, темир-терсаққа ўч эдим, ҳалиям шундай. Лекин, кейинги пайтда, айниқса, мана бу дўстимнинг бошига тушган ишни эшитиб, ўқимаганимга кўн афеус қилдим. Агар ўқиганимда, дунёда битта тракторчи кам бўларди... Лекин, бундан кимга фойда, кимга зиён... Гапнинг индайлосини айтсам, одамнинг кимлиги ўқиган-ўқимаганида ҳам эмас. Мана, ўқимаган бўлсам ҳам ўнта болани боқиб, оилани тебратиб келинман. Турмушда ҳамма нарса бўлади: бир кун оч бўласан, эртасига тўқ. Ўқиганларининг ҳаммаси ҳам ошиб-тошиб кетаётгани йўқ. Агар ошиб-тошиб кетгани бўлса, бир оз қинғирлиги бор... Бўлмаса, бизнинг ойлиқлар билан бир ойдан нарига ўтиш қийин. Шунинг учун ҳам ойлик, деса керак-да?!

Манави дўстимга шу гапларни айтиб, қўявер энди, битта аттестат йўқолса йўқолибди, уқангни ёнингга олу тирикчиликнинг ташвишини қил, дейман-у, яна ўйлашиб қоламан. Ахир битта одамнинг умри нари борса, етмин йил экан. Унга ҳам етган етади, етмагани бизга ўхшаб, эллиқка бормаёқ, анави йўл бўйидаги кўкатга ўхшаб жизгинаги чиқади-қолади. Шундай экан, ўн йил мактаб остонасини яласа-ю, аттестатини бошқа биров — отасининг даврида ўтирган жойидан илиб кетса, нафақат манави ошнамга, менга ҳам алам қилиб кетди...

— Ҳой, Олимжон, гап ўзи нимада, мундоқ тушунтириб гапирсангиз-чи?

— Мана, ўзи айтсин. Бу ёғини сўрасангиз, шу кетишда почтага бораётган эдик. Хат солгани. Баҳром, гапни чўзиб ўтирмай, акамга ёзган хатингни бериб қўя қол. Ўзи ўқисин.

Баҳром ёнидан тўрт буклоғлик қоғоз чиқариб, менга узатди. Хат шундай бошланади:

«Хурматли редакция! Авваламбор ўзимни таништирай. Мен, Баҳром Алиев «Коммунизм» колхозида истиқомат қиламан. Колхозда ишлаймайман. Аслида-ку ўзгаларнинг устидан ёзишни хуш кўрмайман. Лекин бошқа иложим қолмади. Мен ёзмоқчи бўлган воқеа шундай: биз оиламиз билан 1975 йилда чўлни ўзлаштириш ишида қатнашиш учун бу ерга кўчиб келдик. Катталар чўл ўзлаштирди. Кичиклар мактабда ўқишди. Жумладан, укам Собир 1977-78 ўқув йилида 10-синфни битирди. Мактаб маъмурияти дастлаб укамнинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномаси йўқлигини баҳона қилиб ўрта мактабни битирганлиги

ҳақидаги етуклик аттестатини бермай юрди. Бу орада мен Совет Армияси сафига ўз хизмат бурчимни ўтагани чақирилдим. Мен армияга кетгач дадамиз вафот этиб, оиламиз яна қишлоққа қайтган. Укам ўз аттестатини олиш учун Совет Армияси сафига чақирилгунча овора бўлиб ололмаган. Кейин маълум бўлишича, мактабнинг собиқ директори С. Ғоипов аттестатни бошқа одамга ёзиб берган экан. Мана, менинг армия сафидан қайтганимга ҳам икки йил бўлди. Бу орада бир неча марта укамнинг аттестатини олиш учун югурдим. Мактабга борсам РАЙОНга бор дейишади, РАЙОНга борсам, областга бор дейишади. Облонодаги ўртоқлар эса, мактаб директоринга мурожаат қилинг, дейишади. Ахир менинг ҳам оилам, ишим бор. Қолхозда механизаторман. Мен ишлаймайми ёки чўл билан қишлоқ йўлида сарсон бўлиб юравераманми?

*Баҳром АЛНОВ,
механизатор».*

Хатни ўқиб бўлиб, Баҳромга қарадим. Унинг чўл самолётида қуриб, қуёшда қорайган юзлари аянчли эди. Қон-қора, оху кўзлари гўё «Мен-ку тирикчилик деб ўқийлмаган эдим. Мана, аллақандай одамларнинг лоқайдлиги, виждонсизлиги боис укам ҳам ўқиймай қолди. Наҳотки, бизнинг пешонамизга битгани бир дала...» деяётгандай эди.

Шу пайт узоқда Тошкентга борадиган автобус кўринди. Мен Олимжон билан Баҳромга хатни текшириш учун бошқа келишимни айтиб, Тошкентга жўнаб кетдим. Орадан бир неча кун ўтиб, йўлим яна ўша районга тушди. Баҳромнинг хати билан қизикдим.

Маълум бўлишича, Баҳромнинг укасига бериш керак бўлган аттестатни мактаб директори саҳийлик билан бошқа бир, мактабнинг остонасини умумаң кўрмаган Назира деган қизга ёзиб берибди. Албатта, кейинчалик, Баҳромнинг шикоят хатлари, газетанинг аралашувидан сўнг, кеч бўлса-да, ҳақиқат тикланди. Лекин чала тикланди. Биринчидан, Баҳромнинг укасига 10-синфини тугатган йили билан эмас, бир неча йил кейинги сана билан аттестат ёзиб берилди. Назиранинг номига ёзилган аттестат эса бекор қилинмай қолиб кетди. Бу билан ҳеч ким шуғулланмади.

Балки, бу, маориф системамизда учраган ягона ҳодисадир. Балки, боланинг қўлида аттестати бўлгани билан бошида ҳеч вақо бўлмаса, кун келиб албатта чувн чиқади,

деган ақидага амал қилингандир ва ўша мактаб остонасини кўрмаган қизга аттестат ёзиб бераётиб, мактаб директори ўзинча савоб иш қилинган, деб ўйлагандир. Нима бўлса бўлган. Энди уни қайтариб бўлмайди.

Лекин мени бошқа бир нарса ўйга толдиради. Халқ хўжалигимиздаги, маориф ва медицинадаги, ҳатто, ҳуқуқ-тартибот ва қолаверса, адабиёт ҳам санъатимиз, журналистикадаги бўшлиқлар, тўғриси, кишилар маънавиятидаги бўшлиқлар — йўқотилган аттестатлар ҳақида ўйлайман. Ана шу ҳаммасининг бир учинчи мактаб директори ўтирилган (аттестат ўз эгасига тегмагач ўтирилган бўлади-да) аттестатга, мактабдаги, оиладаги бошқа маънавий жароҳатларга бориб тақалмайdimи?

Хўш, ўзи нима бўлган эди? Мухбирлик йўлларида жуда кўп кишиларни учратганман. Абдусамад ака ана шулардан бири. У киши бор-йўғи бошланғич маълумот олган. Хали-ҳали эсимда, у билан қишлоқ марказидан оқиб ўтадиган ариққа ўрнатилган чорноя устида учрашган эдик. Назаримда, Абдусамад ака колхозга ана шу чорнояда ўтириб раҳбарлик қилаётгандек туюлганди менга. Балки, ундай эмасдир. Лекин, шундай бўлса нима қилти? Ахир колхозда ким нима билан шугулланыпти, биринчи бригададаги гўзанинг ўсиши қандай, чорвага хашак тўпланыпти-ми-йўқми — барчасини Абдусамад ака мана шу чорнояда ўтириб бригадама-бригада юрганидан кўра яхшироқ, аниқроқ кўра оларди. Чунки у одамларни, уларнинг эҳтиёжларини, ерини, сувини яхши билар ва яхши англади эди. Билмадим, у ҳам раис сифатида баъзи хатоларга, камчиликларга йўл қўйган бўлиши, иш юзасидан кимнингдир дилига озор берган бўлиши мумкин. Камчилик кимда бўлмайди. Лекин, у тўлиқсиз ўрта маълумот билан салкам 50 йил раислик қилди. «Коммунизм» колхозини областдаги машъал хўжаликлардан бирига айлантирди.

Мен бу гапларни марҳум раис Абдусамад акани мақташ учун айтаётганим йўқ. Шунча иш қилган, шунча одамга бошчилик қилган раҳбарнинг дастлабки маълумоти бор-йўғи тўрт синф бўлгани учун айтилган, холос.

Хўш, бизда нима бўляпти? Нега ўн йил мактабда «аъло» баҳоларга ўқиган, олий ўқув юртини «қизил диплом» билан битирган агроном бугун колхозга раис ёки совхозга директор бўлгач, эртасига одамлар ўртасида обрўсини йўқотиб қўйяпти. Олий маълумотли врач касалга нотўғри диагноз қўйиб, нотўғри даволаб, медицина обрўсини ерга уряпти? Ҳуқуқ-тартибот ходими ашаддий жиҳоятчи бир томонда қолиб, баъзан жабрлауувчини жинно

ятчига чиқариб кўймоқда. Нега? Бизнинг ҳақиқий «аттестат»ларимизни аллақандай директорлар аввал-бошдан оқ сотиб юборишмаганмикин?

Ота-боболаримиз авлоддан-авлодга «Нонни притма, ёмон бўлади», «Сувга ахлат ташлама, ёмон бўлади», деб панд-насиҳат бериб келишган. Ана шу «ёмон бўлади» деган сўзга амал қилишнинг ўзиёқ ўша ота-боболаримиздан қолган аттестатимизга кўйилган «аъло» баҳо эди. Лекин, биз бугунга келиб ўша баҳолардан маҳрум бўлдик. «Ёмон бўлади» деган сўздан қўрқмай кўйдик. Аслида-ку, ўша сўзни айтадиган одамнинг ўзи қолмади. Бугун шаҳар ичидаги қайси ахлат яшигига қарамаи ичи тўла нон, қайси ариққа кўз ташламаи ахлат оқяпти... Бугун армия сафини ўтаётган солдат болалардан тортиб, боғча болаларигача бир-бирларига нон отиб ўйнашмоқда...

Яқинда Андижонга бораётиб бир одам билан суҳбатдош бўлиб қолдим. Шу сатрларни ёзяману, унинг на исмини, на тураржойини сўрамаганимдан афсусланиб ўтирибман. Ўша киши ёнингдаги суҳбатдошнинг сенга бир хил гапириб, нарига бориб бошқача гапираётгани ҳақида нолиб, одамлар нимадир, энг азиз нарса йўқолиб қолганини айтди. Ўша азиз нарса нима? Диёнатми? Ҳалолликми? Ростгўйликми? Балки, уларнинг ҳаммасидир?

Яна ўша одам сўзида давом этиб шундай деди: нега кишилар масжидга калишларини ечиб киришган? Чунки, ҳамма тенг, барча баробар эканлиги мана шу худонинг уйида эслатиб турилган... Бугун сиз қаерга калишингизни ечиб кирасиз?...

Албатта, мен ўша суҳбатдошимнинг бу фикрларига кўшилмадим. Чунки: дунёда тенг ҳуқуқли кишиларнинг мамлакати ўнта бўлса, шунинг биттаси — бизнинг мамлакат, агар битта бўлса — у ҳам бизнинг мамлакат. Бу ҳақда баҳেলাшиш, тортишиш очиқ эшикни беҳуда зўриқиб билан итаришдек гап.

Суҳбатдошимга шу гапларни айтган эдим, у киши мийиғида кулди-да, сиз мени тўғри тушунабсиз, аслида ҳамма гап ҳозиргидай бир-биримизни тўғри тушунаганимизда, деди-кўйди. Бошқа сўз қотмади. Шундан кейин, мен то манзилга етгунга қадар ҳам бу одамга гапиришга журъат этмадим. Ўйладим, ўйладим... шууримнинг қайси бир пучмоғидан нимадир йилт этгандай бўлади-ю, лекин энди унга етдим деганда у сўниб қолади. Қандай ёруғ нур эди? Унинг манбаи қаерда? Нечун кўз қароғларимга тутқич бермайди? Ўйлаб-ўйлаб, шу ҳулосага келдимки, ҳар биримизнинг шууримизда боқий бир ёруғлик мавжуд.

Лекин, бизни ана шу ёруғликдан қандайдир гумонлар, ваҳимаю кўрқинчлар тўсиб туради. Ва биз ўша ёруғликка энди етдик деганда, ўша ваҳима, ўша кўрқув, ўша гумон кўзимизни тўсади-ю, биз ёруғликни йўқотамиз ва... бир-биримизни тўғри англамаймиз, тўғрироғи, англашга қодир бўлолмаймиз.

Шукур Холмпрзаевнинг «Яшил Нива» деган кичик бир ҳикояси бор. Ўша ҳикоя қаҳрамони (уни шартли равишда Абдусаттор деб атайлик) бошқа бир шаҳарга бораётиб, ҳар галгидек айланма йўлдан юрмасдан, довои орқали ўтмоқчи бўлади. Чунки, ўзи шошиб турибди. Институтда дарси бор. Етиб бориши керак. Бу ёқда баҳор. Довон эса баҳор пайтлари гўзал бир чирой касб этади. Абдусаттор «Жигули» пчида бирга кетиши керак бўлган рафиқаси ва болаларига ана шу баҳорни илинади... Лекин довоида «диктатор директор» бор. Довондан охиб ўтаётган қурт-қумурсқадан тортиб, то одамгача унинг назарида. Унинг кўзлари ҳамма нарсани кузатиб туради. Ҳар бурчакда пайт пойлаб турувчи унинг айтоқ «кўзлари»дан қутулиш қийин. Абдусаттор ана шундан хавотирда. Диктатор учраб қолишидан юраги безовта. Хавотир олганича бор экан. Бир муюлишдан шундай ўтиши билан олдида яшил «Нива» пайдо бўлади. Бу «диктаторнинг» машинаси. Ҳикоя қаҳрамони буни сезади, кўради. Иш шунга борадики, Абдусаттор диктаторни қувиб ўтишга журъат қилолмайди. Имиллаганча унинг ортидан кетаверади, кетаверади... Оқибатда, даредан ҳам қолиб кетади, бу ёқда эса баҳорни иллингани — оила аъзолари бундай имиллаб юришдан, оталарининг журъатсизлигидан хуноб бўлишадди. Бир жойга бориб «Нива» тоққа ўрлаб кетади ва Абдусатторнинг қаршисида кенг йўл очилади. Лекин машинасини тезлатиб улгурмай ГАИга рўпара келади. ГАИ ходими уни тўхтатиб шундай дейди: хўжайин айтди, одобли йиғит экансиз...

Абдусатторни қайтаётганда яна ўша ГАИ ходими тўхтатади. Унга тез келясиз дейди ва уч сўм штраф олади. Абдусаттор хўжайинни сўрайди, ГАИ ходими шундай дейди: қанақа хўжайин, уни кеча партиядан ўчириб, ишдан бўшатишди... Кейин сўкинади... Абдусаттор ГАИ ходимидан қутулиб, озгина юрган эди ҳамки, олдида яшил «Нива» пайдо бўлади. Абдусаттор ўзи сезмаган ҳолда машинасини секинлатиб, унинг ортидан имиллаб кета бошлайди. Бир пайт ҳалиги яшил «Нива»дан бир рус йиғити бошини чиқариб, «Нега изимдан пойлайсан?» — деб шубҳаланади. Абдусаттор кейинчалик ҳам яшил

«Нива»ларни кўплаб учратади. Лекин, ҳар сафар яшил «Нива» учраганида юрагида аллақандай қўрқувни ҳис қилаверади.

Нега? Чунки, у, яъни биз, итоатгўйликка кўникиб қолганмиз. Бонлигимиз тўғри гапирадими, нотўғри гапирадими барибир — унинг кўзига мўлтираб қараб турамыз. Ҳали-ку, Абдусаттор дарси қолиб кетаётган, ўттиз-қирқта талаба унга маҳтал бўлиб, кутиб ўтирган экан, агар унинг яқин бир қариндоши вафот қилганда ҳам у яшил «Нива»ни қувиб ўтмаган бўларди. Чунки у йиллар давомида ана шундай итоатгўйликка, каттанинг (кекса одам эмас) олдини кесиб ўтмасликка, «катта» гапирганда қуллуқ қилиб турнишга кўникиб қолган. Энг ачинарлиси шундаки, бугун олдида қўл қовуштириб турган ўша «катта» шидан кетса, лавозимдан насайтирилса, бошқаларга кўнишиб у ҳам ўша «катта»нинг олдида ҳеч йўғи кеккайиб ўтиб кетади ёки орқасидан сўқинади. Ахир кеча шунга қуллуқ қилиб тургандик-ку, дея ўйлаб ҳам ўтирмайди.

Бундай буқаламушликнинг босиши не? Унинг идизлари қаердан келади-ю, қаерга кетади? Наҳотки, бу баъзи бировлар айтганидек, бизнинг юмшоқлигимиз ва ёқимтойлигимиз оқибати бўлса?

Тўғриси, бугун жуда кўн одамлар ўз-ўзига ана шу саволларни бериб кўряпти. Бу ҳақда кўн гапирляпти. Ўз сўзимиз, мустақил фикримиз бўлиши дейляпти. Бировни яхши кўрсак лавозими, мансаби учун эмас, одамлиги, одамийлиги учун яхши кўрайлик, ҳурмат қилайлик, деб уқтириляпти...

Ростини айтсам, газета-журналлар саҳифаларидан, минбарлардан туриб айтилаётган ана шу гаплар менга жуда ҳам оғир ботади. Менинг нафсониятимни тонтайди. Кўнглим ойнасини қоронғилик қоплайди. Ахир, ўша Абдусаттор ҳам аслида итоатгўй, юмшоқ ва ёқимтойгина эмасди-ку?! Унинг табиатида ҳам озгина бўлса-да, саркашлик, журъат бор эди-ку? Қани ўша саркашлик, қани ўша журъат?

Бугун республикамиздаги кўнгина қишлоқларда социал-маданий шароит жуда ёмон аҳволда. Кўнгина қишлоқларда, айниқса Қашқадарё, Сирдарё, Сурхондарё областларидаги қишлоқ жойларга ичимлик сув ташиб келтирилади. Далада ишлайдиган кохозчининг уйда баъзан егани гўшти йўқ. Ҳафталаб чой-нон билан кун кечирадиган кишилар ҳам йўқ эмас.

Яқинда мен бир журналист дўстимга шулар ҳақида

гапирган эдим, ўша ҳамкасбим ўйлаб-нетиб ўтирмай: халқимиз ўта айёр, деди. Бу гапни эшитиб, пешонамдан тер чиқди. Наҳотки, шундай бўлса? Наҳотки, тонг ёришгандан қора кечгача ғўзанинг ичида тупроқ ялаб, сув кечиб юрган деҳқон айёр бўлса? Наҳотки, унинг уйининг девори баланд, пишиқ-пухта эмаслигига, пишиқ ғишдан қурилмаганига, ҳовлисининг шундай ёнидан катта оғизли трубаларда оқиб келаётган газдан фойдаланиш ўрнига, ўтин-кўмир учун ижроқўмнинг секретарига эланиб ўтиришга унинг ўзи — айёрлиги, дангасалиги сабаб бўлса?!

Ўша ҳамкасбим менга шундай маслаҳат берди: сиз ҳадеб, деҳқоннинг маоши кам, уйда егани овқати йўқ, чолдеворда ўтиради, деб унга нисбатан бошқаларда раҳм-шафқат уйғотишга тиришаверманг. Бундай йўл билан деҳқоннинг аҳволини яхшилаб бўлмайди. Унч ишлашга мажбур этиш керак. Ахир, ўша деҳқоннинг қўлида жуда катта имконият бор. Қудратли техника бор. Ишласин, ишлатсин...

Билмадим, балки ўша ҳамкасбим ҳақдир: деҳқонни ишлашга мажбур этиш керакдир. Лекин, қандай қилиб? «Албатта, илғор тажрибадан кенг фойдаланган ҳолда», дейди ҳамкасбим ва давом этади: «Масалан: бригада пудратини, оилавий пудратни кенг йўлга қўйиш керак. Бугун меҳнатга белгиланган нормалар асосида ҳақ тўлаш принципи эскирди. Бугун меҳнатга ҳақ пировард-натигага қараб тўланади». Жуда тўғри ва ўринли таклиф. Лекин... лекин мулоҳаза этиб кўрадиган ўринлар ҳам йўқ эмас.

Хўш, бригадада пудрати қаерда туғилган эди. Адашмасам, қурилишда. Қурилишда меҳнатга пировард-натигага қараб ҳақ тўлашни мунтазамлаштириш, такомиллаштириш мумкин бўлар. Чунки, қурилиш — қурилиш-да, қурилайётган бинонинг материаллари мустаҳкам бўлса, ҳисоб-китоби тўғри бўлса, тезда қулаб кетмайди. Ҳар ҳолда ўпировард-натигадагига қадар — белгиланган плани бажаргунча туриш беради. Лекин, даланнинг томи йўқ. Жуда яхшилаб парвариш қилинган, техникадан усталик билан фойдаланиб чопиқ, чеканка қилинган ғўза айни гулга кирган пайтда гармсел эсиб ёки бўлмаса сув йўқ бўлиб ҳосил нишонлари тўкилиб кетади, оқибатда бригадада пахта плани тўлмай қолади. Бригада пудрат асосида ишлайётган эди. Пировард-натига барбод бўлди. План 60 фоизга ҳам бормади. Хўш, унда нима бўлади?

Энди, иккинчи бир илғор тажрибани олиб кўрайлик. Бу-оилавий пудрат. Бугун бу илғор тажриба бутун республикамиз бўйлаб кенг тарқалмоқда. Айтайлик, битта

колхозчи ўзи ишлаётган бригададан 3-4 гектар ернинг пахтасини ўзим етиштириб бераман, деб шартнома тузаяпти. Оилада эса бир эркагу бир хотин. Қолганлари болалар. Улар мактаб ёшида... Оилам билан уч гектар ернинг пахтасини пишириб бераман, деган ота бугун ўша пахтани битта ўзи пиширмаяпти. Ё болалари билан пиширяпти, ёки бўлмаса фақат болаларнинг ўзи пиширяпти.

Хўш, нега ўша уч гектар пахтани фақат колхозчининг ўзи пиширмаяпти? Аввало, уч гектар ернинг пахтасини битта одам эплаши қийин. Қолаверса, ўша уч гектардан чиқадиган ойлик меҳнат ҳақи бир тўп оиланинг эҳтиёжларини қопламайди. Энг асосий яна бир сабаб шуки, колхозчи даланинг томи йўқлигини бошқалардан кўра яхшироқ билади. Баҳордаги ният кузга бориб ҳам ниятлигича қолавериши мумкин. Шунинг учун «борди-ю об-ҳаво...» деган шубҳа унинг кўнглини тарк этмай туради. Пахтадан келадиган даромадга кўп ҳам умид боғламайди. Шу боис далага боласини чиқаради. Ўзи эса ҳар эҳтимолга қарши нақдроқ даромаднинг кетидан қувади: томорқасини парвариш қилади, чорвасига қарайди, уйига яқинроқ қурилишгами, заводгами ишга кетиб қолади.

Балки бу фикрлар баъзи бировларга жуда ҳам жўн, ҳақиқатдан йироқ туюлар. Бошқа биров эса уларни «айтилавериш миси чиққан мулоҳазалар», деб баҳолаши ҳам мумкин. Лекин гап ҳозир бу мулоҳазаларнинг қанчалик ҳақиқатга яқин ёки йироқлигида эмас. Ҳақиқат эса битта: бугун деҳқоннинг оладиган маоши муқим эмас. У деҳқон оиласининг эҳтиёжини тўла қопламайпти. Гап ана шуида. Ахир шу пайтганча ҳам (ҳатто ҳозир ҳам) биз «план — қонун, мажбурият — шараф», деб келдик-ку! Тўғри, план — қонун бўлиши керак. Лекин ўша қонунга айланган план ҳар жиҳатдан асосланган, ҳаётга тўғри келиши керак эмасми? Ўша план деҳқонни қаншоқлаштириши эмас, бойитишга даъват этилмаганми?! Худди шундай, план деҳқонни, нафақат деҳқонни, балки социализм шароитида бутун жамиятни бойитишга, ишлаб чиқариш маҳсулотларини кўнайитишга ва ана шу асосда турмуш тарзини яхшилашга, одамларни рағбатлантиришга даъват этилган. Бизда эса кўпинча бунинг акси бўляпти.

Масалан, шартли равишда, айтилик, «Коммунизм» колхозининг ўн минг гектар пахта ери бор. Область агросаноат бирлашмаси ана шу ҳар бир гектар учун ўттиз центнердан пахта плани берган. Шунга яраша сўв, уруғ, техника, минерал ўғит ажратилган. Совхозда, айти-

лик икки минга яқин ишчи кучи бор. Ана шу икки минг одам кеч куздан бошлаб келгуси йил ҳосили ташвишга киришиб кетади. Ернинг шўрнини ювади, аригини чопади, сув юрадиган қилиб текислайди, маҳаллий ўғит олиб чиқади. Хуллас, ўша икки минг одам то пахта теримга киргунча ўн минг гектар ердаги пахта билан банд. Пахта ҳам пишиди. Теримга киришилди. Лекин куз охирига бориб хирмоннинг чўғи пландаги ўттиз центнерданга етмади. Бўлмаса, баҳор ҳам яхши келди, чигит оби-тобда экнади, парвариш яхши бўлди, сувдан, ўғитдан қийинчилик бўлгани йўқ. Ўша икки минг одам меҳнатини аямади. Лекин план тўлмади. Шундай бўлиши мумкин-ку! Бўляпти-ку! Бекорга халқ: «Дехқончилик — бўлиб берса-чилиқ-чилиқ, бўлмай қолса — қуруқчилик», деб айтмаган-ку!.. Хуллас, план тўлмади. Дехқон олти ой ёз далада ишлаб ойнага етмиш сўм маош олган бўлса, ўша маоши билан қолаверади. Мукофот пули йўқ. Чунки план тўлмаган... Мана шу фактнинг ўзи баъзан планларимиз кишиларни бойитиш ўрнига қашшоқлаштираётганига мисол бўла олмайdimи? Назаримда, бўлади.

Яна бир бор айтиб ўтишим керак. Мен қишлоқ хўжалик мутахассиси ёки бўлмаса, иқтисодчи эмасман. Юқоридаги фикрларнинг ҳаммаси ҳам юз фоиз тўғри деб айтолмайман. Лекин, мен суҳбатда бўлган ўилаб дехқонларнинг гувоҳлик беришича, план тўлмаса совхоз ишчисига мукофот берилмайди. Буниси аниқ. Зотан, гапнинг пидалмаси ҳам ана шунда. Шундай экан, мени бошқа бир нарса ҳайратга солади: хўш, ўша икки мингта одам ўн минг гектар ердан пландаги ўттиз центнер эмас, йнгирма беш центнердан ҳосил олибди-ку! Ўша етиштирилган ҳосил — 25 центнердан келган даромаднинг маълум қисмини халққа бўлиб берилса бўлмайdimи?

Гап айланиб мана шу нуқтага келаверганда, мен суҳбатда бўлган экономистлар, хўжалик раҳбарларнинг фикрлари бир жойдан чиқавермайди. Биров бўлиб берамиз деса, бошқаси харажатлар кўпайиб кетгани боис бўлиб берилмайди дейди, яна бошқа бирови шунчаки елка қисиб, «биз кичкина одам, қандай кўрсатма бўлса, ўшани бажарамиз», дейишади. Мана шу нуқтада мен партиянинг бугунги талабларини, қўяётган вазифаларини ўйлайман. Партия бугун шундай демоқда: одамларнинг манфаатдорлигини оширмасдан туриб, қуруқ шнорлар билан, асосиз равишда тузилган планлар билан хўжаликни, кишилар оинини қайта қуриб бўлмайди!

Чунки, биз қанчалик юксак орзулар қапотида юрмай

лик, буюк пиятлар билан банд бўлмайлик, барибир инсон миз. Инсоний ожизликлардан, ҳаётний эҳтиёжлардан бутунлай халос бўлишимиз мумкин эмас. Бу ҳаёт қонуни. Нон топиб сийиш учун далада меҳнат қилишгина эмас, далада меҳнат қилиш учун ҳам қорин тўқ бўлиши керак... Назаримда, бизнинг баъзи ишларимиз, орзу-ниятларимизнинг ҳозирча ҳавода муаллақ турганига сабаб ҳар доим ҳам инсон рўҳиятидан, инсон табнатида келиб чиқмасдан иш тугаётганимизда. Одамнинг табнати эса биз нстайимизми-йўқми моддий манфаатдорликка мойил.

Битта мисол. Тошкент шаҳрида турарийкой массивлари сероб. Ана шу массивлардан метро станцияларига автобуслар қатнайди. Илгарилари ишдан қайтар пайтимида автобуслар кетма-кет келаверар эди. Ҳатто, ўз маршрутнингиздаги автобус бўлмаса, бошқа автопаркка бораётган автобуслар ҳам йўловчиларни «экспресс» қилиб олиб кетарди. Шаҳар транспорти абонемент системасига ўтди-ю, одамлар маршрутнинг ҳар икки қутбида соатлаб автобус кутишга маҳкум бўлишди. Мени тушунгандир сиз: абонемент системасига ўтиш билан ҳайдовчилар моддий манфаатдор бўлмамай қўйишди. Ҳайдовчи моддий манфаатдор бўлмагач, 40 даражали иссиқда жизганаги чиқиб турган ёки бўлмаса совуқдан турган жойида ҳақ калаётган йўловчи билан унинг бир чақалик ҳам иши бўлмайди, тўғри, автобуслар аннқ белгиланган график асосида юриши керак. Лекин ҳайдовчи моддий манфаатдор бўлмагач, «график»ни ҳам алдашга қурби етади: техникада, автобус бузилиши мумкин, ёки бўлмаса ҳайдовчининг боши оғриб қолиши бор. Хуллас, графикдан «чиқишга» сабаблар сероб. Агар одамлар ўз пулларини абонемент билан савдо қиладиган дўкончаларга эмас, автобуснинг олдидан тушаётиб ҳайдовчининг қўлига беришганда эди, автобуслар нафақат ўз вақтида юрар, балки графикларнинг оралиги анча-мунчага қисқарган бўлур эди. Ҳозир эса ундай эмас.

Мен бу гапларни айтиш билан ҳайдовчиларнинг шаънига маломат тошларини отмоқчи ёки бўлмаса, абонемент системасидан қайтиб, билетни ҳайдовчи ёки билетчи хотинлар қўлига олиб берилсин, уларга меҳнатсиз даромад қилишга йўл очилсин, демокчи эмасман. Бундай фикрдан мутлақо узоқман. Айтмоқчиманки, илгари автобус ҳайдовчиси қандайдир тарзда йўловчи билетни автобустга чиқиб олганидан манфаатдор эди. Энди ўша манфаатдорлик йўқ. Моддий манфаатдорликнинг қонунга зид йўлига тўсиқ қўйилди. Меҳнатсиз даромад қилишнинг пайи

қирқилди. Бу жуда олижаноб иш. Лекин, тўғрисиини айтиш керак, ана шу олижаноб ишдан ўша ҳайдовчиларнинг ўзлари қанчалик зарар кўришди, билмадим, аммо йўловчилар қаттиқ азият чекишмоқда. Бугина эмас, шаҳар пассажир транспортида жуда катта узилишлар содир бўляпти. Ҳар кунин, кун ора ўтказилаётган мажлисларда шаҳар транспорти мутасаддилари қаттиқ танқид эшитишяпти, раҳбарлар алмаштирилмоқда. Натижа эса ўша-ўша... Бекатлар тўла одам, автопаркларда эса машиналар бекор...

Яқинда бир ҳайдовчи билан гаплашиб қолдим. Ўзининг иши ҳақида сўзлаб у менга шундай деди: бугун ҳайдовчилик қилишдан кўра, қоровул бўлиб ишлаш афзалроқ бўлиб қолди. Ҳали эрталаб гараждан чиқиб улгурмасингдан йўқ деганида уч сўмга тушасан. Ташқарида эса ГАИ ходимлари пойлаб туради... Машинаниг бузилгудек бўлса, эҳтиёт қисмларни ҳам ўзинг қидириб, нақд пулинга сотиб олишинг керак. Автопарклардаги колонна бошлиқлари, инженерлар, омборчилар «йўқ»дан бошқа сўзини билишмайди. Балки ростдан ҳам йўқдир, дейсан ва кетасан. Аммо эртасига ўзинг билан ишлаётган ҳамкасбинг худди сенга керак бўлган эҳтиёт қисмини бошқа жойдан эмас, шу автопаркнинг омборчисидан «шанка»сини тўлаб олганини эшитиб, хафа бўласан, кўнглиниг оғринадди.

Энди ўйлаб кўринг: мана шундай шароитда ҳайдовчининг ишлаб топган ҳалол маоши оиласини тебратишга етадими? Албатта етмайди. Шу боис ҳам у «турли харажатлар учун» йўловчи давлатга тўлаган (машина давлатники-да) пулдан оз-оздан уриб қолар эди. Бугун ана шу «даромад»нинг пайи қирқилди. Лекин ҳайдовчининг харажатлари кўнайса кўпайдики, камайгани-йўқ. Мана шунинг учун ҳам у эндиликда ҳайдовчиликни қоровулликка алмаштирмоқчи.

Бундай ўйлаб кўрсангиз бу ишларнинг ҳаммаси гўё боши-учи йўқ халқгага ўхшайди. Механик омборчидан, омборчи ҳайдовчидан манфаатдор, ҳайдовчи йўловчидан, йўловчи эса... унинг қандай касбда ва ким бўлиб ишлаганига боғлиқ. Агар йўловчи ишчи билан деҳқон бўлса, бу икки халқнинг ҳеч қандай манфаатдор бўладиган кишилари йўқ... Айланиб келиб манфаатдорликнинг бутун оғирлиги ана шу икки халқ зиммасига тушаверади.

Мен, балки, юқорида манфаатдорлик тушунчасини бир оз ижобий маънода айтгандирман. Балки, уни тамағирлик дейиш керакдир. Лекин, ундай дейишга тилим

бормади. Чунки, бугунгача ишларимиз шу даражада чалкашиб кетган эдики, ҳалол манфаатдорлик билан тамагирлик чегаралари кўп пайтларда аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Шунинг учун ҳам, маломатга қолмаслик учун ҳам мен сўзларимни бир оз нардалаб айтгандирман.

Шу пайтгача инсоннинг зеб-зийнатга, мешчанларча турмуш кечирishга интилишини қоралаб беҳисоб даражада бадий асарлар, публицистик мақолалар, пьесалар ёзилди, кинолар ишлаб чиқилди. Бундаи кейини ҳам мешчанларча ҳаётга қарши курашаверамиз. Лекин, менга бир нарса доимо тинчлик бермайди: ўша зеб-зийнатларга, ҳашамларга интилган одамларни, мешчан кишиларни қанчалик танқид қилмайлик, уларга инсбатан интилиш тобора кучаймоқда. Хўш, бундай «салб юриш» ниманинг оқибати? Бугун кўпгина ёшлар қорнига емаса емайдики, лекин турли жойларига ҳар хил «тимтимак»лар қадалган кўйлак-иштонлар сотиб олишга ўч. Кўпгина ишчи, деҳқонлар қорнидан қисиб, болаларининг насибасини қирқиб енгил машина олишга, данғиллама тўйлар қилишга интилишади... Биз бундай ҳодисаларни фаровон замонамизга, мўл-кўлчиликка олиб келиб боғлаймиз. Аслида, ундай эмас. Аслида, ўша енгил машинаси бор деҳқоннинг уйида нон-чойдан бошқа «мўл-кўлчилик» йўқ. Аслида эса бу оддий ҳол. Инсоннинг табиатидан келиб чиқадиган эҳтиёж. Унинг ҳам бошқаларга ўхшаб яхши яшагиси, машинада юргиси келади. Одамлар олдига ош-нон қўйгиси келади. Бундай орзуларни амалга ошириш учун эса маошини етмайди. Шундай қилиб «автобус»дагилар бир-бирларига тамагирлик билан қарай бошлайди. Ҳатто, ўша ишчи билан деҳқон ҳам. Фақат улар ўз болаларининг насибасини қирқиб, қозонни ҳафталаб сувга солиб қўйиш ҳисобига (пахта плани тўлганда ҳам бошқа ган эди) ўз орзу-ҳавасини қондиради.

Демак, биз шу пайтгача кишиларни «зеб-зийнатга интилма», «мешчанларча яшама», деб, аслида уларнинг яхши яшашига бўлган истакларига қарши курашиб келган эканмиз. Инсондаги яхши яшашга бўлган истак, эҳтиёж уни йўлдан ураётган экан, уни тамагирга айлан-тириб қўяётган экан, буни қандай тушуниш керак? Энг муҳими, бундай яхши ниятнинг ёмонликка эврилиб кетишига ким ва нима айбдор?..

Билмадим, балки бу савол бировлар учун ўта тутуриқсиз туюлиши мумкин. Лекин, шахсан мен учун оғир савол. Бу савол юракни ўртагувчи савол. Бу савол нафақат йнгирма-йнгирма беи йил наридан, балки, ленинча

принциплар бузила бошлаган дастлабки социядаёқ ҳаракатга тушган кишилар маънавиятидаги бузилишлар, экономикадаги, қонунчиликдаги, умуман жамиятнинг барча жабҳаларидаги катта-катта хатоларга — йўқолган аттестатларга етакловчи саволдир.

1986 й.

2. БИРОВ ЁЗИБ БЕРГАН НУТҚ...

Яқинда район партия комитетининг собиқ биринчи котиби — Хурсанд Ҳотамов билан учрашиб қолдик. У турғунлик йилларида эмас, яқин тўрт-беш йил бурун минбарда сўзлаш учун ўзинга қандай қилиб «нутқ» тайёрлаб беришгани ва бу «нутқ»ни сўзлашдан бош тортгани босиб бошига тушган маломатлар ҳақида куюниб гапирар эди.

Хурсанд аканинг сўзлари кишини ўйга толдиради. Биз неча ўн йиллар мобайнида минбардан туриб бировлар фикрини ўзимизники қилиб айтиб қолдик. Бугун республикада юз берган иқтисодий-ижтимоий тағлик ўз-ўзидан найдо бўлгани йўқ. Бундай аҳволга тушишимизга кўнгиша раҳбарларимизнинг ана шундай бир қолнига туширилган, бировнинг фикри, туйғуси билан ёзилган нутқлар, яхши ўйланмаган, мустаҳкам асосга эга бўлмаган таклифлар, мулоҳазалари ҳам сабаб бўлди. Ўн йиллар мобайнида фақат ютуқларимиз, қўлга киритган зафарларимиз ҳақидагина гапирилди. Битта райком секретарининг қурултойда сўзлаши учун бутун бир район газетаси хизмат қилди. «Нутқ» тайёрланга ихтисосланган райком ходимлари сўнги «тахрир»ларинигина амалга оширишар эди. Энг ачинарли томони шундаки, бундай «нутқ»ларга мисол тариқасида кириб қолган баъзи кишиларнинг бахти очилса, баъзиларнинг шўри қурир эди. Эсимда, бундан бир неча йиллар олдин республика газеталаридан бирининг ўша пайтдаги муҳаррири оғзини тўлдириб шундай деган эди: «Ўзбекистонда 600 га яқин ёзувчи бор. Шунлардан фақат битта фалончиев қурултойда тилга олинди...» «Тилга олинган» ўша ёзувчининг «Қувван ҳофизаси» адабиёт оламида маълум эди... Сирасини айтганда, акаришит ҳолларда, бониқа соҳаларда бўлганидек, адабиёт ва санъат жабҳасида ҳам «нутқ»ларга киритилган ижодкорларнинг «ишлари» ҳам бирданга юришиб кетарди... Шунингдек, бир умр ҳалол хизмат қилиб, ўзлари истама

ган ҳолда айбениз айбдор бўлиб қолган ўилаб кишиларнинг номлари катта раҳбарларнинг бировлар ёзиб берган нутқларидан нутқларига кўчиб юрди. Улар давлат ерини талон-тороғ қилишда, нокаментарликда, кўчиб ёзишда, ота-онасига, қариндош-уруғига жаноза ўқитганликда айбланишди. Ўрмонга ўт туниса хўлу қуруқ баравар ёнганидек, гуноҳкорлар қаторида жуда кўп бегуноҳ одамларнинг ҳам юзига қора чаплаган мажлисларимиз кўп бўлди. Иши терговга берилди. Қамалди. Бир умр мисқоллаб тонган обрўлари катта раҳбарнинг минбардан туриб айтган бир оғиз ганидан кейин ер билан яксон бўлди. Йўқ, мен нутқларга қарши эмасман. Фақат уларда тилга олинадиган одамларнинг тақдирлари чуқур ўрганилса, ҳар томонлама мулоҳаза қилинса. Бировнинг бир нарча маълумотномаси билан бир тақдирга зиён-заҳмат етини бориб турган адолатсизлик. Айниқса, саксонинчи йилларнинг бошлари ўрталарида сўзланган нутқларнинг аксариятида кўнгина партия, совет ходимларининг фаолиятларига баҳо беришда бир томонлама ҳукм чиқарилди. Бу фикрни ўша йиллари кўчиб ёзишда, порахўрликда айбланган 500 га яқин кишининг оқлангани ҳам тасдиқлаб турибди. «Пахта масаласи», «Ўзбеклар иши» юзасидан шунча кишига ноҳақ айб қўйилди. Бегуноҳ кишиларнинг терговга берилишининг асосий сабабларидан бири, ҳозир қамоқда ўтирган ёки иши судга берилган кўилаб область, республика миқёсидаги раҳбарлар ўз жонларини сақлаб қолиш мақсадида учраган «хас»га ёнишганларида: уларнинг «нутқлари»га чуқур текширилмаган, ҳар томонлама ўйланмаган ҳулосаларнинг киритилганида. Бошқача айтганда, яна ўша бировларнинг фикри, ҳис-туйғуси билан иш кўрилганида.

В. И. Ленин ер халқиники, деб эълон қилди. Ленин, Лениндан кейин унинг ер ҳақидаги концепцияси шу қадар кўнол равишда бузилдики, охир-оқибат ер давлат монополиясига айлантирилди. Бизнинг кунларга келиб эса уй-жой солиши учун халққа ер берган раҳбарлар давлат ерини талон-тороғ қилишда айбланиб, шидан олшиди, партия сафидан ўчирилди.

«...Тақдирининг қалтис ўйинини қарангки, тўсатдан менга қарши иниҳона жанг бошланди, — деб ёзади собиқ совет ходими Йўлдон ака. — Обкомнинг биринчи секретари тошириғи билан текширини ўтказиб, кўилаб кишиларга ер участкаси берганликда айбланиди. Одамларга ер беришда бирои-бир гавозли мақсадлар бўлмагани текширишда маълум бўлди. Лекин шунга қарамай, шидан озод қилини-

ди. Гўё кўнглимни кўтариш учун «Газ—24» автомашинаси ҳам беришди (ўша пайтларда лавозимдан машина билан кузатиш урф бўлган эди). Охир-оқибат ўша «Волга» машинаси бошимга бало бўлди: яна обком секретариининг топшириги билан нокамтарликда айблашиб партиядан ўчиришди. Масалани райком бюросига ва пленумга менидан яширинча тайёрлашди. Мен билан бирон киши суҳбатлашгани йўқ. Ҳатто бу ишдан бошлангич партия ташкилоти, партия комиссияси ҳам хабарсиз бўлган. Бу эса партия Ҳустанга бутунлай хилоф йўл эди. Хайриятки, буни пленум аъзолари англаб етдилар. Район партия комитетининг пленуми мени партиядан ўчириш ҳақидаги райком бюросининг қарорини тасдиқламади. Пленумнинг бундай йўлнинг обком ҳам, райком ҳам тап олмасликка ҳаракат қилишди. Обкомнинг ўша пайтдаги иккинчи секретари Семёнов кечалари райкомга келиб пленум аъзоларини тўплаб, дағдағалар қилди, баъзи ўртоқларни ишдан четлаштирди. Мен ҳақимда эса юқори ташкилотларга «давлат ерини талон-торож қилган раҳбар, мансабинини сунистеъмом қилган нокамтар коммунист», деб ахборотлар берилади. Менга нисбатан бундай ноҳақ тамғалар республика миқёсидаги раҳбарларнинг нутқларидан-нутқларига кўчиб ўтди. Фақат КПСС Марказий Комитетининг аралашуви билангина бундай ноҳақликларга чек қўйилди. Партия сафига қайта тикландим... Лекин, инсон шаъни-чи? Уни ким тиклайди? Ахир бутун республикага менинги номим «мансабинини сунистеъмом қилган, нокамтар раҳбар» сифатида таништирилади-ку! Республика аҳлини кўя турайлик (ҳар ҳолда илгари республикада мени ҳамма биларди, деган даъводан жуда йироқман), хатто, райондаги жуда кўн кишилар ҳам мени партиядан ўчирилган, ишдан ҳайдалган одам деб билишади. Менга нотўғри айблар қўйилганини район миқёсида ҳам ҳеч ким бирон жойда туриб айтгани йўқ. Йўқ, мен бировлардан иззат-талаб эмасман. Иззат-ҳурматга маҳсус қарор билан эғалик қилиб бўлмаслигини яхши биламан. Бунинг устига менга ўхшаб, ноҳақ айблар қўйилиб, номлари нутқлардан нутқларга кўчиб юрган кишилар қанча?! Ана шундай истихोलалар мени бирон жойга мурожаат этишга изн бермай юрди. Бироқ бугунги ошкоралик, қайта қуриш, атрофимда бўлаётган вақсалар мени сизларга мурожаат этишга мажбур этди.»

Инсонни тушуниш, дегани нима ўзи? Қачон ва қандай ҳолатда уни тўғри тушуниш мумкин? Умуман, қачон бир инсон зоти биров-биронини тўғри тушунган? Бизнинг-

ча, борлиқ мавжудот нисбий бўлганидек, нисонини тушуниш ҳам нисбийдир. Бу оламда ҳар ким ўз ақли даражасида бировни ё тушунади, ёки йўқ. Шу маънода Йўлдош акаши ва унинг тақдирига эни бўлган ўилаб тақдирларни ҳар ким ўзича тушунди. Уларни биров ўзи ўтирган мансаб курсидан анча юқори кўтарилиб тушунади, биров эса бу борада жуда настраб кетади... Мухбирлик йўлларида ўилаб шикоятлар, аризаларни текшириш жараёнида юзлаб кишиларга, тақдирларга дуч келдим. Мен ҳам уларни ўзимча тушундим, хулоса этдим. Лекин биров-бир кишининг кўнглидаги дардини охиригача тушундим, ҳис этдим, деб айтолмайман. Чунки, ноҳақликка, адолатсизликка учраган тақдирни тўла ҳис этиш, унинг кўрган-кечирганларини бор бўй-басти, даҳшати билан тушуниш, англаш жуда мушкул. Ушандай одамларни тўла тушуниш учун улар бошдан кечирганларини ўз бошингдан ўтказгандагина тушунишни мумкин. Ушанда ҳам тўла эмас. Ахир бекорга халқ: «Бошдан ўтган табиб», демайди. Шу маънода юзлаб Йўлдош Қаҳҳоровларининг индоси бугунгача ҳам кўпчилик кишилар учун тушунарсиз бўлиб келмоқда. Уша сўзимизнинг бошида тилга олинган Хурсанд Ҳотамовни ҳам кўпчилик раҳбарлар тушунишмади: «Оқланди, партияга тикланди, яна нима керак унга?» — деган иддаолар ҳамон уларни тарк этган эмас.

Ёки бошқа бир мисол. Себзор қишлоғида 15—20 йилдан буён ер жанжалли бўлиб келади. Битта-иккита одамнинг орасида эмас, икки хўжалик аъзолари ўртасида. 60-йилларнинг охирида баъзи хўжаликларининг бирлашиши ва ажраши юз берди. Райондаги «Меҳнатобод» совхозига қарашли бир қанча ер «Олга» совхозига ўтиб кетади. Меҳнатободликларининг «Олга»да қолиб кетган ерларини ўртадаги дарё ажратиб туради. Айтишларича, бир пайтлар меҳнатободликлар бу ерларда шу дарё устига қурилган кўприк орқали ўтиб ишлашган. Олгаликлар эса бундай дейди: тўғри, мана шу дарё бўйидаги ерлар «Меҳнатобод» совхозига қарарди. Лекин, жуда қаровсиз эди. Охириги пайтларда ташландиқ ҳолга келиб қолганди. Бунинг устига дарё соҳили бўлгани учун ерлар ўйди-чүкур, жарликлардан иборат эди. Бундан ташқари бир йили дарё устидаги кўприкни сув олиб кетди-ю, париги соҳилдан бу ерга ўтиб ишлаш қийинланди. Шу боисдан бўлса керак, ерларни бизга қўниб беринди. Бу ташландиқ ерни ер қилгунча елгиртагимиз оқариб кетди. Ҳозир мана ўша ерлар бекорга айланди... Шунча меҳнат

сарфлагандан кейин қандай қилиб бу боғларни уларга берамиз, бермаймиз. «Меҳнатобод»ликлар эса: ер бизники, қайтариб беришени ёки иккала совхоз қўшилсин, деб талаб қилишади. Шу пайтгача бўлган раҳбарлар эса — республика ҳукуматининг собиқ раисиғача — иккала томонни муроСага келтирадиган тўғри йўлни тона билмадилар.

Одамга, унинг дарди, эҳтиёжларига тўраларча ҳисиз муносабатнинг, мана, яна бир мисоли:

«Менинг бешта амаким ва акам Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлдилар. Шунга қарамай бардош билан ўқиб, маълумотли бўлдим, — деб ёзди «Меҳнатобод» совхозни партия ташкилотининг собиқ секретари, — турли хўжаликларда қурувчи-инженер бўлиб ишлаб келдим. 1975 йилдан КПСС аъзосиман. 1985 йил 28 октябрида совхоз коммунистлари партия ташкилоти секретарилигига сайландилар. Бу ишда то 1988 йил 8 апрелгача ишладим.

«Меҳнатобод» совхозининг 450 гектар ери қўшни «Олга» совхозига ҳеч қандай ҳужжатсиз олиб берилган эди. Совхоз ишчилари 1980 йилдан буён юқори ташкилотларга бир неча маротаба мурожаат этишди. Натига бўлгани йўқ. 1985 йил май ойида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг собиқ раиси келиб, 15—20 кишини совхоз директорининг хонасига тўнлаб, «ер масаласи ҳал бўлмайди» деб қарор чиқариб кетган эди. Ушбу қарорни ҳеч ким ҳеч қаерда ўқимаган. Унинг тақдири билан собиқ раиснинг ўзлари ҳам қизиқиб кўрмаган бўлсалар керак. Уша пайтда мен «Меҳнатобод» совхозида қурилиш бўйича прораб бўлиб ишлар эдим. 1988 йили ер масаласи яна кўтарилиди. Яна жумҳурият вазирлар кенгашининг раисига мурожаат қилинди. У киши 1985 йил ўзи чиқарган қарорни унутган шекилли, комиссия тузиб, ерни қайта ўлчаш тўғрисида маслаҳат берди. Юборилган комиссия эса негадир ҳеч нима демай кетди. Бундан халқнинг газаби ошди. 1988 йил 29 мартда қишлоқ аҳли ҳеч кимнинг ганига ишонмасликларини наҳор қилиб, «Олга» совхозни даластарига ўтиб, ўзларига тегишли бўлган ерни ажратиб олдилар. Ва бу ерда баҳорги дала ишларини бошлаб юбордилар.

1 апрель куни бу ерга Ўзбекистон ССР вазирлар кенгашининг Раиси бошчилигида область, район раҳбарлари етиб келишди. Улар мени чақириб, сен партком экансан, нима учун халқнинг тарбияламадинг, нимага 1985 йил май ойидаги қарорни ишлаб чиқмадинг, деб сўроқ қилишди. Мен бу қарор қабул қилинганда партком

секретари бўлиб ишламас эдим. Буни қараганки, ўша қарордан мендан илгариги парткомнинг ҳам хабари йўқ экан. Хуллас, раҳбарлар келишлари билан совхоз теварақ-атрофини соф-сапоқсиз милиция босиб кетди. Ҳатто ўт ўчирувчилар ва «тез ёрдам» машиналари, бир қанча исковчи итларини ҳам олиб келишди. Бундан ҳаммамиз ҳайрон бўлдик. Чунки сохозда милиция аралашадиган ҳеч қандай гап бўлган эмас эди-да. Совхознинг 9-бригадаси дала шийнони олдиди қарийб 300 га яқин киши тўпланди. Уларга 1985 йилда чиқарилган қарорни ўқиб эшиттирдилар. Шундан кейин одамларни қўрқитиш учун прокурор, милиция бошлиғи сўзга чиқди. Раҳбарлар ишчиларининг аҳволи ва оладиган маоши билан, бир ҳовлида неча киши яшашлари билан қизиқмадилар ҳам. Халқ катта раҳбардан ер масаласини ҳал қилиб кетишни қатъий туриб талаб қилди. Одам кўп эди. Биров-бировга қулоқ солмасди. Бир пайт катта раҳбарнинг машинаси одамларнинг ичида тўхтаб қолди. Нега тўхтагани менга нобмаълум. Лекин милиция ходимлари бир қўлида қалқон, бир қўлида тўқмоқ билан тўпланган халқни ура кетди. Бу воқеадан кейин ёш болалар, мактаб ўқувчилари (қаниқул пайти эди) милиция ходимларига ва автомашиналарга қаратиб тош ота бошладилар. Милиция ходимлари халқни калтаклашдан тўхтагандан сўнг, болалар ҳам тош отишдан тўхташди. Нозирлар кенгашининг собиқ раиси одамларга «Олга» совхозини билан «Меҳнатобод» совхозини бирлаштирилди, деб хат ёзиб жўнаб кетди. Бу сохта қоғозга ишонган халқ 2—3 апрель кунлари ҳашар йўли билан иккала совхоз орасига кўприк қуришди. 4 апрель эрталаб эса орган ходимлари Себзор қишлоғини ўраб олдилар. Олдин кўприкни бузиб ўт қўйдилар. Ким кўринса аёлми, эркекми, болами ур-йиқит қилиб машинага солиб кетавердилар. Айрим хотин-қизларини ишлаб турган жойларидан кўтариб машинага иргитиб, олиб кетишди. Эмизикли болалари қолаверди. Орган ходимлари исковчи итлар билан уйма-уй кириб тинтув қилдилар. Бундай ҳол 10 апрелгача давом этди. 15 апрелга келиб, сал сусайди. Оқибатда 200га яқин киши 15 кунга жазоланди. 26 киши бир йилдан уч йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Уч киши — ишчилардан ўлди. Юздан ортиқ киши 50 сўмдан жарима тўлади. Бу воқеаларнинг ҳаммаси меннинг ўз кўзим олдиди юз берди. Албатта, тўсатдан ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган воқеалар содир бўлди. Қарордан келиб чиқди, кимларнинг айби билан бўлди, ҳозиргача ақлим етмайди. Балки раҳбарларимиз халқни қўрқитиш учун шундай қилиш-

гадир, билмадим. Чунки қишлоқ халқи ҳар бир қийинчиликка чидаб келган. Улар газсиз, сувсиз, 40—50 сўм ойлик билан кун кечиршади.

Мени тўсатдан 8 апрель кuni райкомнинг биринчи секретари чақириб, еси партиядан ўчдинг, деб партия билетимни олди. Бюрода сўз сўрадим, беришмади. Олти ой ишсиз юрдим, болаларим қай аҳволга тушди, қандай яшади — буни ҳеч бир ишон ўйламади. Мана шунча воқеадан сўнг партия ва давлатга ишонч қоладими?»

Ушбу мактубни тўлалигича келтиришдан мақсад, ўша «жанжал ер»ни бир совхоздан иккинчисига олиб бериш ё бўлмаса ўз жойида қолдиришга уриниш ёки шундай ҳам ёниб турган жуда чигал муаммога мой сениш эмас. Мақсад: адолатсизликка учраган, нима бўлаётганини тушунишни истаган бир коммунистни охиригача тинглаш, тушунишга ҳаракат қилиш. Хат юзасидан Себзорда бўлдиқ. Район раҳбарлари, орган ходимлари билан гаплашдик. Улар: «Ўша ерда тўпланган халқ ҳукумат раҳбарига ҳужум қилишди, милиция уларни ҳимоя қилди, холос», деган гапни айтишмоқда. Бу дунёда ҳеч ким ноҳақман, демаган. Агар мана шу мантиқдан келиб чиқиладиган бўлиса, ҳурматли раис ҳам, район раҳбарлари ҳам ўзларича ҳақ. Шунингдек, республика собиқ раҳбарининг одамлар ҳузурига милиция паноҳида боргани ҳам ҳақ. Шундай бўлгач, бошқа воқеалар хусусида, ҳурматли китобхон, ўзингиз хулоса чиқариб оларсиз...

Ана шу ихтилофларга, уларнинг келиб чиқиш сабабларига назар ташласангиз, бу жанжаллар жуда оддий нарсадан — тушунмовчиликдан келиб чиққанлигига туюв бўласиз. Раҳбарлар оддий одамларга, оддий деҳқонлар эса раҳбарларга тушунмайди. Бундай тушунмаслиكنинг сабаби эса яна ўша масалага тўғри баҳо бермаслик. Мавжуд ерлар ҳақида рақамларнинг ҳар хиллиги, одамларга ёки раҳбарларга етказилган ахборотларнинг турлитуманлиги, одамларга гапнинг ростини айтмаслик, ошқораликнинг йўқлиги, масалани ҳал этишда қатъиятсизлик, иккинюзламачилик қилиш ва ҳоказоларда. Оқибат шу даражага бориб етдики, ана шу ер жанжали боис ўнлаб одамлар тартиббузарликда айбланиб, турли маъмурий, жиноий жазоларга маҳкум этиддилар. Ҳолбуки, халққа тўғри гап, рост гап айтилса, тушунади. Унга қараб бир гап, бунга қараб бошқа гап айтилса, масала фақат чигалланади, холос. Бизнингча, ушбу можаро юзасидан мутасадди ўртоқлар иккала ҳўжаликнинг тексаларидан иборат оқсоқоллар комиссиясини тузиб, меҳнатободлик-

ларнинг дарёнинг нариги соҳилидаги ерлари илгари қандай бўлгану ҳозир қандай? Бу ерларни ер қилиш учун «Олга» совхозининг ишчилари қанча ҳаракат — ҳаракат, меҳнат қилишган? — каби масалаларни халққа очиқ-ойдиқ, далиллар билан айтиши лозим эди. Мутасадди ўртоқлар эса бундай қилишмади. Тўғри, ўйлаб комиссиялар тузилди, хўжаликларининг раҳбарлари алмаштирилди. Лекин бу комиссияларининг биронтаси себзорликларининг кўнглига йўл топа олмадилар. Уларнинг қўлларидаги мавжуд далилларни амалдаги далиллар билан қиёслаб, керак бўлса бу ишни одил суд ёрдамида ҳал этиш, бор ҳақиқатни иккала хўжалик аъзоларига етказиш лозим эди. Ҳақиқат эса шундай: «Олга» совхози ҳисобидаги 400 гектардан ортиқ ер ҳақиқатан ҳам «Меҳнатобод» совхозига қарашли бўлган. Лекин дарёнинг кўпригини сув олиб кетгач, одамлар бу ерларга ўн икки километр масофани айланиб ўтиб ишлашга анча қийналишган кўринади. Ўша пайтдаги совхоз маъмуриятининг эса яги кўприк солишга бўйини ёр бермаган. Оқибатда кимдир нариги соҳилдаги ернинг баҳридан ўтиш таклифи билан чиққан. Кўприк қуришга бўйини ёр бермаётган маъмуриятга эса бу таклиф қўл келган. Ер «Олга» совхозига қўниб берилган. Олғаликлар эса ташландиқ қолга келиб қолган ерларни қайта ишлашиб, ерга ер қўнишган. Бугунга келиб бу ерлардан мўл-кўл мевалар етиштирилмоқда. Албатта, шунча йил меҳнат қилиб, боғ-роғга айланган ерни бировга берилари келмайди. Ер жанжалли эса ҳамон давом этмоқда. Таниқли ёзувчилардан бири бу давом этаётган жанжал ҳақида марказий газеталардан бирида икки миллат вакиллари ўртасида ер тўғрисида муросасизлик бўлмоқда, деб ёзди. Йўқ, ундай эмас. Меҳнатободликлар ҳам, олғаликлар ҳам бир миллат вакиллари — ўзбеклар. Улар ўртасидаги жанжал асосида миллий инзо йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Мазкур ер жанжалининг асосида шу пайтгача давом этиб келган маъмурий — буйруқбозлик системасининг асорати ётибди. Унинг асосида халқнинг ернинг ўзлаштириб олган бюрократиянинг ўзбошимчалиги ётибди. Балки уруш йиллари ва ундан кейинги дастлабки йилларда ер тақчиллиги сезилмагандир. Аммо, айни турғунлик йиллари ва ундан кейинги йилларда ҳам ҳар бир ўзбек деҳқони бир парча ерга зор бўлиб келди. Ахир, ишма қилсин: оилаида саккиз-ўнтадан бола бўлса. Фарзандлар учун нафақат non-чой, шунингдек, уй-жой ҳам керак. Асосий қисми қишлоқларда яшаб келаётган ўзбеклар учун бир

кафт ер жуда катта бойлик. У мапа шу кафтдек ерга фарзанди учун ҳам уй-жой солади, ҳам оиласини боқиб учун дехқончилик қилади. Биз ушбу оддий ҳақиқатни ўн йиллар мобайнида тушунишни истамадик. Тушунсак ҳам уни амалга оширишга бўйнимиз ёр бермади, аниқроғи, марказ берган пахта планини бажаролмай эгаллаб турган лавозимимиздан ажраб қолишдан қўрқдик. Ер — давлатники, деган ёлгон, ҳеч қандай адлу диднатга тўғри келмайдиган ишлар билан яшаб келдик. Эҳ-ҳе, ана шу шиор остида қанча-қанча оилалар бир парчагина ерга эгалик қилолмай бузилиб кетди. Қанча-қанча қўшнилариинг бир-бирларига адоватлари кучайди. Қонунга хилоф бўлсада, одамларнинг кемтигини ямамоқчи бўлиб, ер ажратган раҳбарлар ишдан олинди, партиявий жазога тортилди. Мен Озода исмли бригадир аёлни биламан. Ана шу онани давлат ерини талон-торож қилишда айблашиб судга беришди. Опанинг айби шу эдики, унинг аъзолари ташландик, бино бўлиб биров кетмон солмаган қўриқ ерни ўзлаштириб, қўй-моли учун маккажўхори экишган эди. Бошқача айтганда, унинг айби ўша «ўзбошимчалар» га бригадирлиги...

Еки бошқа бир мисол. Қўқон атрофидаги совхозлардан бирида пахта плани туфайли икки қишлоқнинг бош планини ниҳоясига етказиш ўн йилдан ошиққа чўзилди. Ҳали ҳам тўла ниҳоясига етгани йўқ. Ўн йил одамлар сарсонун саргардон бўлишди. Ўн йил оддий ер ўлчовчининг қадами тўтнёга айланди... Ўн йилда ўнлаб қўшнилари бир-бирлари билан юзқўрмас бўлишди. Маана, ерни давлат эгаллигига бериб қўйиш қандай оқибатларга олиб келди. У кишиларни наинки иқтисодий жиҳатдан бўғди, айни пайтда, маънавий кадрларимизга ҳам путур етказди.

Бошқача айтганда, пландаги пахта инсонлар тақдиридан устун бўлиб келди. Маана шу воқеаларнинг ўзиёқ бошқа бир шиоримизнинг ҳам асосий нобонлигини кўрсатади. Бу «Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахти саодати учун» деган шиордир. Етмиш йил халқ — яъни инсон кеча-кундуз демай ишлади. Бу орада «босмачилар» деб ном олган ўз биродарларимизнинг устидан «галаба» қозондик. Иккинчи жаҳон урушида халқимизнинг энг сара йигит-қизлари ҳалок бўлдилар. Уйга зафар билан қайтдик. Тикланиш йиллари дедик. Сифат беш йиллиги, дедик. Бундай ўйлаб кўрсак, бутун-бутун авлодларнинг умри меҳнатдан ташвишдан чиқмабди. Лекин, етган жойимиз яна ўша чалдивор уй, нон билан чой. Наҳотки, халқимизнинг етмиш йил қилган меҳнати

мана шунгагина етган бўлса... Инсон учун яратилган бахт-саодат шунгинами?..

Мен яқинда яна юқоридаги совхозда бўлдим. Афтидан, районга ҳали ҳам қайта қуриш, ошкоралик етиб келмаганга ўхшайди. Бу сафар у ерга газета муҳаррирининг топширигисиз, сайловчиларнинг шахсан ўзимга сиз орқали қилган мурожаатлари юзасидан ҳеч қандай йўлланмасиз борган эдим. Мен сайловчилар билан учрашмоқчи эдим. Афсуски, район партия комитетида мени 7 соат ушлаб туришди. Диктафонимни олиб қўямиз, деб дағдага қилишди. Хуллас, сайловчилар билан учрашувимга ҳаллақит беришди... Лекин, бу дегани бутун республикада қайта қуриш денсиниб турибди дегани эмас. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика ҳукуматида ҳар бир оиллага ер ажратилиш ҳақидаги қарорнинг ўзи бизнинг шароитимизда қайта қуришнинг ажойиб меваси бўлди. Бугун жуда кўпчилик хўжаликларда одамларга ерлар бўлиб берилмоқда. Бошқача айтганда, ер ўзининг ҳақиқий эгасига қайтарилмоқда. Аммо, ҳамма жойда ҳам қарорда айтилганидек, 20—25 сўтихдан ер берилмаяпти. Хусусан, Фарғона водийси хўжаликларида бу кўрсаткич 6—8 сўтихдан ошмаётди. Умуман ер бермаётган хўжаликлар ҳам йўқ эмас. Баҳона эса бор. Яна ўша пахта плани. «Одамларга ерни бўлиб берасан, пахта планини қандай бажарамиз», дейишмоқда хўжалик раҳбарлари. Бундай ўйлаб кўрсангиз уларнинг важдари ҳам ўрилади. Лекин, бугун вақт кўрсатиб ўтираверадиган вақт эмас. Ўша вақтларга қарши курашни пайтидир бугун. Чунки, эндиликда ҳамма нарса ўз пизига тушмоқда. Ҳамма нарса Ленинга қайтмоқда. Ҳар ким ўз фикрини, ўз гапини айтишга интилмоқда. Бугун бировнинг фикрини бошқа биров иутқ қилиб айтадиган кун эмас.

1989 й.

3. «САВОДХОНЛИК» БАЛОСИ...

ЭКИ ИНСОН ҚАДРИ ҲАҚИДАГИ БИР МАҚТУБ

САБОҚЛАРИ

I

Хушвақт билан дорилфунунда бир факультетда таҳсил кўрганмиз. Шонртабат йиғит. Дорилфунунни тамомлагач, ўз қишлоғига кетди. Ўша ерда ўқитувчилик қила бошлади.

Мана, орадан яқин ўн беш йил вақт ўтди. Қўлимда Хушвақтнинг мактуби: «Дўстим Ёқубжон, соғлигингиз, ишларингиз яхшими? Мендан аҳвол сўрасангиз, ҳозирча тирикман, яшайман. Қирқ ёшдан ўтдим... Мен сиз ишлаётган газетага (севимли газетам, нафқат менинг...) журъат қилиб, «Муаллимлик ҳуқуқи» мақоласи муносабати билан бу борадаги ўз фикр-мулоҳазаларимни ёзиб юборгандим. Лекин... Узр. Мен мақола чиқариб, шуҳрат қозонмоқчи эмасман, асло, лекин, газетада бирон нарсам чиқиши мен учун сув билан ҳаводек зарур. Сабаби, ўзим салкам 13 йил ишлаган мактаб коллективи ва РайОНО улуғлари менинг тирик эканимни, ҳали ўлмаганимни билишсин...»

Хушвақтнинг мактуби шу тариқа аччиқ изтиробга тўла эди. У бир неча йил мобайнида касалхонама-касалхона юриб, бахтсиз ҳодиса туфайли синган оёғини даволатгани, айрим врачларнинг уқувсизлиги боис, сал бўлмаса ҳаётдан кўз юмишига оз қолгани, Тошкентга келибгина жароҳати тузала бошлаганини ёзган эди. Бу хат наинки Хушвақт ишлаган мактаб коллективи, РайОНО ходимлари учун, балки, биз, Хушвақтнинг дўстлари учун ҳам сабоқ бўларли эди... Бу мактуб кишини инсон қадри ҳақида, яшашнинг маъноси хусусида ўйлашга мажбур қилади... Хўш, инсон нима учун ва ким учун яшайди? Ўз ихтиёрсиз дунёга келар экан, ихтиёри ўзида бўладими? Ота-онаси, Ватани, халқи олдида қай даражада бурчли? Табиат томонидан берилган узун-қисқа умрини кимга ва нималарга бахшида этса, бу умр ўз қадрини топади?

... Ҳар куни эрталаб ишхонага Инқилоб хиёбони орқали ўтаман. Хиёбон эрталаблари шаҳар аҳолисида кўра бошқа жойлардан келган саёҳатчилар билан гавжум бўлади. Тўп-тўп бўлиб ўз йўлбошловчиларини тинглаётган сайёҳларнинг юзларида ажабланиш, ҳайрат... Улар хиёбон ким томонидан барпо этилгани-ю, бу ердаги азамат чинорларининг унча узоқ бўлмаган тарихини мароқ билан тинглашади. Шу пайт йўлбошловчи шундай дейди: «Инқилобгача Ўзбекистон аҳолисининг бор-йўғи 2 фонзи саводли эди, холос. Қолган 98 фонз аҳоли жоҳил, саводсиз эди...»

Ҳар куни эрталаб ишхонага Инқилоб хиёбони орқали ўтаман. Ҳар куни эрталаб, бир эмас, бир неча тўп сайёҳлар орасида юқоридаги гап айтилади. Ҳар куни эрталаб хиёбондан юрагимда қандайдир оғриқ билан чиқиб кетаман. Шу оғриқнинг аччиги болалик йилларимни эс-

латади Бошларига оқ саллаларини қўндириб олган бир-гина бизнинг маҳалламиздаги ўнлаб оқсоқолларни кўз олдимга келтираман. Бир оиладан чиққан ака-ука қориларни, опа-сингил отинчаларни эслайман. Отамнинг «Домлашинг бир учи остонагача етадиган калтаги остида билим олганмиз, ўғлим», деган сўзларини қайта эшитаман. «Наҳотки, бор-йўғи 2 фоиз!» Тўп-тўп сайёҳларга қараб: «Ёлғон, ишонманглар, кишиларнинг уст-боши жулдур бўлса ҳам, оғзида илми борлар кўп эди», деб ҳайқиргим келади, лекин, овозим чиқмайди. Бу ҳайқирикни ташқарига чиқаришга қўрқаман. Ун йиллар мобайнида хиёбонга минглаб сайёҳлар келиб кетишди. Улар «Инқилобгача Ўзбекистон аҳолисининг бор-йўғи 2 фоизи саводли эди, холос. Қолган 98 фоизи жоҳил, саводсиз эди», деган ахборотни ўз юртларига бориб миллионлаб ҳамюртларига айтишди... Биз эса, уларга «Йўлбошловчи (гид)нинг гапларига ишонманглар, халқимиз орасида саводли кишилар кўп бўлган», деб айтишга қўрқдик ва ҳамон шундай дейишга қўрқамиз. Ҳамон Инқилоб хиёбони эрталаблари сайёҳлар билан гавжум. Ҳамон уларни «гид» етаклаб юради. Ҳамон унинг оғзидан «2 фоиз» кўрсаткич тушганича йўқ. Шу тариқа ҳамон сайёҳлар қаршисида отабоболаримиз қадри ер билан битта бўлиб тўкилмоқда...

Хўш, савод нима ўзи? Наҳотки, саводхонлик ҳарф танишу ёзиш-чизишни билиш билангина чегараланса? Не-не ёзувларни таҳлил эта биладиган, не-не тилларни мукамал биладиган, лекин маънавияти қашшоқ кишилар камми? Айни пайтда «алиф»ни «лом» деса-да, лекин савқитабиати бой, латиф инсонлар озми? Шундай экан, халқларнинг саводхонлигини, маънавиятини рақамлаштириш жуда ҳам шартмикан? Ахир хат-савод чиқариш билангина инсон маънавиятини камолга етказиб бўлмаслиги кейинги олтмиш йиллик тажрибада синаб кўрилади-ку! Агар республикамизда 1924-1925 йилларда бор-йўғи 913 та умумтаълим мактаблари бўлган бўлса, бу кўрсаткич 1983-84 йилларга келиб 9380 тага етди. «Гид»нинг таъбири билан айтганда, республикамиздаги «99 фоиз аҳоли саводхон». Лекин «99 фоиз саводхонлик» билан кўримсиз, инкубатордан чиққан жўжалардай бири-бирига ўхшаш маъмурий бинолар, тураржой массивлари қурмоқдамиз. «99 фоиз саводхонлик» билан 40-йилларда қашф этилган механизм асосида яратилган пахта териш машиналари билан пахта термоқдамиз. Ана шу «саводхонлик» билан тарихимизнинг оёғини осмондан қилиб ёздик. Оқибатда мактабларда тарих фанидан имтиҳонлар тўхта-

тидди. Ана шу саводхонлик кириб келган қишлоқларимизнинг йўлларидаги ёзда юрсангиз чанг, қишда юрсангиз тиззадан лойга ботасиз. Жуда кўи қишлоқларимиз «2 фойз саводхонлик» пайтида қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. «99 фойз саводхонлик» билан икки килограмм гўит тоғиш учун ошхонама-бишхона зир югурмоқдамиз. Уша «саводхонлик» табиат мувозанатини бузишга, атроф-муҳитни ифлос қилишга, кишиларнинг саломатлигига путур етказувчи ўнлаб кимё ва бошқа турли-туман заводлар қуриш ва уларда маҳсулот ишлаб чиқариш учун жуда ҳам қўл келди. Юз минглаб гектар яйловлар, серҳосил ерлар, боғ-роғлар, шинам қишлоқлар, тарихий архитектура ёдгорликлари мавжуд бўлган масканлар ўрнида сув омборлари, сунъий денгизлар барпо этдик. Айни пайтида ўша сув омборлари, сунъий денгизлар туфайли улар атрофидаги яна минглаб гектар серҳосил ерлар зах босиб, шўр босиб истеъмолдан чиқиб кетмоқда. Урта Осиёнинг ҳаёт кечирishi учун биринчи даражали омил бўлган Орол денгизи қуриб бормоқда. Олимларнинг фикрига кўра бугунги кунда нашки далаларимизда етптириляётган экинлар, боғ-роғларда пишган мева-чевалар, хатто оналарнинг сути ҳам кимё туфайли заҳарланган. Қуриб бораётган узоқ Оролдан учган туз Тошкентгача етиб келмоқда. Қозонистонда туриб космосга учирляётган кемалар, ер остида ўтказилляётган турли спонвлар ҳавода, атмосферада физикавий ўзгаришларни юзага келтирмоқда: қон-томпр ва бошқа юрак касалликлари бор кишиларнинг ҳаёти хавф остида қолмоқда. Чирчиқдаги химия комбинати, канролактама заводи тоғдан келадиган тоза ҳавони заҳарламоқда. Чирчиқ дарёсини ифлос қилмоқда. Фаргона химия комбинати, Янгиқўқон химия заводи, Туреунзода шаҳридаги алюмин заводи (уларини санашга оёқ-қўлнинг бармоқлари етмайди) аҳоли ўртасида кун сайини турли касалликларнинг кўнайишига сабаб бўлмоқда.

Фан-техника тараққиётига қарши бўлган одам шундай дейиши мумкин: бу офатларининг барчасига «99 фойз саводхонлик», «цивилизация» сабаб! Биз бундай фикрдан жуда йироқдамиз. Биз айтамызки, бу офатлар ўша «99 фойз саводхонлик»нинг юзакилигидан, у номигагина саводхонлик эканидан, фан-техника тараққиётдан тўғри фойдаланилмаётгани, табиатга зугум қилиб, бойликларини талон-тороғ қилляётганимиз туфайли юзага келмоқда. Энг замонавий техника билан қуролланган геологларимиз янги-янги ер ости бойликларини очишдан тўхтамайпти-

лар. Нима учун шундай бўлиши керак? Нима сабабдан биз фақат бугунги авлодни ўйлашимиз керак? Ер ости бойликлари, гўзал табиатимиз фақат бир неча авлод учунгина яратилмаган-ку? Ахир биздан кейин ҳам мана шу тунроқда инсон яшаши, тирикчилик ўтказиши керак-ку! Ахир бундай очкўзлигимиз билан келажакнинг илдизига болта урмаймизми? Табиатнинг бетакрор мўъжизаси саналган Оролнинг қуриб қолиши яшаб турган авлод учун эмас, биринчи навбатда келажак учун мислсиз фожиа эканини наҳот ҳали ҳам тушуниб етмасак? Наҳотки, янги қон очаётган геолог-олим, қавлаб олаётган қончи бировнимас, ўз наслини — болаларни, невара-чевараларини, улардан кейин давом этадиган неча-неча авлодларни ўйламаса? Мана шу қавлаб олинаётган маъданда уларнинг ҳам ҳаққи борлигини билмаса? Ёки химия заводлари қуришга, янги қонлар очишга фармон бераётган кишиларнинг юраклари тошми?

Тўғри, мамлакатга темир, олтин, пахта, химия маҳсулотлари керак, лекин, эви билан керак. Республикамиз далаларида ҳар йили миңглаб пахта териш машиналари ишлатилади. Тўғриси айтиш керак, ана шу машиналардан фойдаланиш даражаси жуда ҳам паст. Машиналарни сақлаш, ремонт қилиб, зангдан ҳимоя қилиш ишлари жуда ёмон. Наттижада, техника бир-икки йилдаёқ ишдан чиқиб, янчисига алмаштиришга тўғри келмоқда. «Ташсельмаш» заводи конвейеридан эса ҳар йили 10 миңга яқин машина ўтади. Агар машиналар сифатлироқ ишланса, улар яхшилаб сақланиб, «умри» узайтирилса, ишчиларга маҳсулот сонига қараб эмас, сифатига қараб ҳақ тўланса, ҳам ашёдан тежаб-тергаб фойдаланилса, балки ҳадеб янги қонлар очавериш учун ҳожат бўлмас. Бундай ибтидоий ҳисоб-китоблар, балки айрим кишиларга қулғили туюлар. Лекин, биз айрим иқтисодчию сибсатдонларнинг истехвосидан эмас, келажакнинг қон-қақшаб қолишидан хавфсирашимиз керак.

Яқинда Тошкентнинг «Новомосковский» (?) маҳалласидаги газета-журнал дўконларидан бирида сотувчи билан бизнинг ўртамизда шундай мулоқот бўлиб ўтди. Биз сотувчидан ўзбек тилидан чоп этиладиган газета-журналлар туриб қолмаётгани, деб сўрадик. Сотувчи аёл баъзи газета ва журналлар туриб қолаётганини айтиб, ўзбекларда маданият, газета-журналлар нашри эндигина ривожланиб келяпти, улар кам ўқилади, шундай экан, мана шу туриб қолаётган журналларни камроқ пуسخада босиш керак, кунни кеча туриб қолган журналлардан

45 сўмлигини қайта топшириб келдим, деди.

Сотувчи аёлининг сўзлари суяк-суягимдан ўтди. Иччимда нимадир узилгандай бўлди. Йўқ, сотувчи ўзбек тилида чоң этиладиган баъзи журналлар ўтмаяпти, ўзбеклар кам ўқишади, деганида ҳақ. Ҳатто унинг «ўзбекларда маданият, поширлик эндигина ривожланипти» деган гапларидан ҳам хафа бўлганим йўқ. (Бундай гапларга ўрганиб қолганмиз. Бунга ўхшаш гапларни панки, бошқа миллат вакиллари, ҳатто, Европалашган маҳаллий кишилар ҳам айтишади). Мен бошқа нарсага, асрлар мобайнида яшаб, бизгача етиб келган бир пайтда, унинг устига тунроқ тортганимиз маданий меросни ўйлаб юрагим ачишди. Ахир, ўз тилини қўйиб, бошқа тилда сўз айтадиган ўзбекки, ўз халқининг жуда катта тарихга, маданиятга, маданий меросга эга эканлигини билмай, «маданиятсиз халқмиз», деб турганда, оддий сотувчи аёл бу маданиятни қаердан билсин. Йўқ, ўша сотувчи мени «маданиятсизсан» дер экан, ундан хафа бўлганим йўқ. Ўзимдан хафа бўлдим. Шундай аҳволга тушиб қолганимдан юрагим зил кетди. Наҳотки, халқимиз шу даражада лоқайд, бепарво бўлиб кетган? Наҳотки, уни оламда, қолаверса, ўз тева-рак-атрофида бўлаётган воқеалар қизиқтирмаса? Унда бундай лоқайдлик, ўзининг қаерда ва қандай яшаётганини билишга ҳам бепарволик қачон бошланган? Наҳотки, Навоийдек, Берунийдек, Улугбекдек, Бобурдек даҳоларни, Муқимийдек, Зокиржон Фурқатдек, Абдулла Ориповдек беқиёс истеъдодларни берган халқ «ўқимаслик» касалига мубтало бўлган? Кioskачи аёлининг сўзлари ҳақиқат экан, «99 фоиз саводхон халқ» деган статистик маълумотга нечун шу пайтгача ишониб келмоқдамиз ва бошқаларни ҳам ишонтирмоқчи бўлмоқдамиз? Ахир толиби илмлик қадимдан халқимиз турмуш тарзининг ажралмас бўлаги бўлиб келган-ку!

Саволлар кетидан саволлар келади. Юрагим ёнади, ўртайди... Кўз олдимда ўн йилларнинг буёғида потирлаб чиқаятган газета-журналларнинг алвон саҳифалари жонланади. Байрамлар, олдқишлар, қарсақлар ва яна совет халқи дунёда энг кўн ўқийдиган халқ экани ҳақидаги маълумотлар, рақамлар, тўйган қўвддек миқти гавда-ю, силанқ юзлар, «лиш» этиб ўтувчи ростлару, баҳайбат ёрғонлар... Сесканиб кетаман. Ахир бугун бошқа давр, қайта қурини... Ошқедан, билмадим, ўша кioskаларнинг токчаларида ўз ўқувчисини кутиб ётган газета-журналлар орасидан қисдир «ўнаман, онгим ўна-ўша» деб сўз бергандай бўлади. Бу овоз ачишган юрагимга туз бўлиб

тушади... Нега марказий газета-журналлар бир соат, ярим соат ичида тарқаб кетади-ю, лекин республика, область газеталари, журналлар туриб қоляпти? Бу кўпгина материаллар ўз савиясига кўра бугунги ўқувчиларни қониқтирмаслигидан эмасмикин? Ваҳоланки, матбуотда босилаётган бирон-бир мақола йўқки, унда «қайта қуриш», «демократия», «ошкоралиқ» деган сўзлар ишлатилмаётган бўлса... Лекин бу мақолаларни, хабарларни ўқисангиз, сизнинг оингизга, ҳис-туйғуларингизга ҳеч нарса бермайди. Сизни маънан бойитмайди. Айрим кишилар қишлоқ аҳолисининг социал-маданий шароитларини яхшилаш деганда, ҳали ҳам кўчага асфальт ётқизиш, болалар боғчалари қуришининга тушумоқдалар. Тўғри, булар ҳам социал масалалар таркибига киради. Лекин, қишлоқ кўчаларига асфальт ётқизиш, болалар боғчаси қуриш одатдаги воқеа.. Агар бугунга келиб ҳам бу ишлар амалга оширилмаган бўлса-ю, энди асфальт ётқизиладиган, болалар боғчаси қурилган бўлса, бу ҳолдан жуда миннатдор бўлиш эмас, балки, юқоридаги ишларга нега илгари эътибор қилинмагани ҳақида қайғуриш керак. Ахир биз неча ўн йиллар олдин қилиниши керак бўлган ишларга эндигина киришмоқдамиз. Агар бу ишларнинг олдин қилинмагани сабабларини бугун таҳлил этмаса, эртага вақтимиз бўлмайди. Ҳаёт кун сайин ўзининг янги-янги вазифаларини олдимизга кўндаланг қилиб қўяверади. Биз эса ўтмишни чуқур ўрганмасак бу вазифалар қаршисида эсанкираб, яна эскича иш йўсинига тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Кишиларни яна ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ «рахмат» айтишга, «қуллуқ» қилишга ундайверамиз.

Иккинчидан, ҳалигача биз ичимизда илондай кемириб ётган, Сталин давридан қолган кўрқувдан қутула олмаганимиз. Ҳозирги ўрганиб қолган фикрлар тарзига мос келмаган фикрни қабул қилишдан, уни матбуот саҳифасига олиб чиқишдан кўрқамиз. Яна бирон гап-сўз бўлиб юрмасини, деган хавф бизга тинчлик бирмайди. Айтайлик, Тошкентимизда қурилган катта-катта тураржой массивларининг бир қилинган солиб қўйилгани, миллий анъаналардан келиб чиқиб қурилмаганининг туб илдизлари ҳақида фикр юритиш наҳотки кимгадир хавф солса? Ёки бўлмаса экологик-демографик муаммолар ҳақида, халқимизнинг тарихи, тили юзасидан бирон янги гап, янги таклиф билан чиқиш наҳотки шаккоклик бўлса? Бу масалалар марказий газета-журналларнинг ҳар бир соҳида атрофлича, қизишмасдан, аниқ позициялардан туриб, далил муҳокама қилишмоқда. Шу билан улар кинескаларнинг тоқчалари-

да туриб қолмаяпти. Бугун матбуотнинг ўткир сўзсиз, кишиларда фикр уйғотадиган мақолаларсиз жамиятни қайта қуриб бўлмаслиги маълум бўлиб қолди. Бугун «саводхонлик» тушунчаси «ҳарф таниш» тушунчасига тенг келмай қолди. У яна кенгроқ кенгликларни, янада юксак парвозларни талаб этмоқда. Агар бу талабни ҳис этмас эканман, фарзандим ҳам ўзимга ўхшаб ҳарфдан бошқа нарсаларни танимаслиги ва тан олмаслиги шакшубҳасиз. Шундай бўлмаслиги учун «99 фоиз саводхон» халқ ичидаги саводсизликни тугатиш учун ҳам матбуот сергак бўлиши керак.

II

Республикамизда «99 фоиз саводхонлик» бўла туриб, «2 фоиз саводхонлик» яратган минглаб қўлэзманинг бирортасига тишим ўтмаслигидан тақдиримга лаънатлар ўқидим. Бу ахир битта эмас, иккита эмас, бутун бир халқнинг фожияси эмасми? Минг йиллар мобайнида яратилган маданий меросни ўқий оладиган одам бутун бир халқ ичида бармоқ билан санарли бўлса, шу халқнинг кўргилиги эмасми? Ленинград, Москва ва бошқа шаҳарлардаги, чет эллардаги китоб хазиналарида сақланаётган дурдоналарни қўя турайлик. Биргина Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 мингдан ортиқ қўлэзма асарлар мавжуд бўлиб, бу асарларнинг жуда катта қисми устида нанки тадқиқот ишлари олиб борилмаяпти, балки, бу асарлар нима ҳақда эканлиги ҳам номаълум. Уларни бир сидра ўқиб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиш учун неча юзлаб мутахассис, неча юзлаб йил керак.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг вице-президенти Эркин Юсунов бу ҳақда шундай ёзади: «Ўлкамизда ўтмишда юз берган урушлар, турли ғалаёнлар, адолатсизликлар кўпгина қимматли қўлэзмаларнинг хорижий мамлакатларга олиб кетилишига сабаб бўлди. Улар ҳозир ҳам Европа ва Осиёдаги айрим мамлакатлар кутубхоналарининг кўрки сифатида сақланмоқда... Эски қўлэзмалар устида малакани иш олиб бора оладиган мутахассислар етишмаслиги туфайли кўйлаб подир асарлар ҳануз ўрганилмай ётибди. Агар қадимий қўлэзмаларнинг мазмунини ўрганиш бугунги суръатлар билан борса, фақат ЎзФА Шарқшунослик институти фондларидаги қўлэзмаларни ўрганиш ва нашр этишнинг ўзига энг камиди 4000 йил керак бўлади...» Бир сўз билан айтганда, республикамиз

аҳолиси «99 фоз саводли» бўлса-да, илмий муассасаларда, кутубхоналарда саргайиб ётган қўлёзма асарлар — маданий меросимизнинг 9 фозини ҳам кенг халқ оmmasига етиб бормади. Бу ҳолнинг асосий сабаби асарлар мобайнида қон-қонимизга, руҳимизга сингиб кетган имлодан — эски ўзбек ёзувидан ажратганларидир.

Бу ҳақда Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг академиги, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Зиё Мусаевич Бунёдов «Огонёк» журналнинг 1988 йил 45-соннда босилган ўз суҳбатида шундай дейди: «Сталин ва унинг «малайлари» кўрсатмаси билан Озарбайжон ва бошқа айрим республикаларда араб имлоси бебошларча йўқ қилиб юборилди. Ваҳоланки, тарих, ҳуқуқ, фалсафа бўйича биздаги барча асарлар ана шу имлода ёзилган эди. 1917 йилгача биргина Бокунинг ўзида араб имлосида 160дан ортиқ газета ва журналлар нашр этилган, фан, маданият, санъат, техника соҳалари бўйича китоблар чоп этилган.

Араб имлосини зўрлик билан ўзгартиришга қарши турганлар эса буржуа миллатчилари сифатида йўқ қилиб юборилди!..»

Мен Навоийни, Абу Али ибн Синони, Берунийни, Маҳмуд Қошғарийни, бу алломаларнинг асарларини ўйлаганим сари устимдан зил-замбил юк босгандек, ерининг туб-тубига сингиб кетгандек бўлавераман. Ваҳоланки, мен бу донишмандлардан, уларнинг асарларидан фахрланишим, уларнинг қанотида юксак-юксакларга учишим лозим эди. Мен эса, аксинча, тубанлик, зимистон сари қулай бошлайман. Чунки, мен улардан ажралиб қолганман. Уларнинг китобларига тишим ўтмайди. «2 фоз саводхонлик» билан боболарим бу алломаларнинг асарларини ўқишган, уларга шарҳлар ёзишган. «99 фоз саводхонлик» билан эса шарҳ ёзиш у ёқда турсини ҳижжалаб ҳам ўқий олмайман. Бир-бирларини ўқишгани, тушунишгани учун ҳам боболаримиз Навоий ўзбекиники, Ибн Сино тожикники деб ажратишмаган, илм кишиси бани башарники, деб билишган. «99 фоз саводхонлик»ка эришибмизу, лекин шунга ақлимиз етмабди. Саводхонлиги сон жиҳатдан биздан настроқ, лекин ҳақиқий саводхон бўлган Европа Ибн Синонинг «Ал-қонун»идан асарлар давомида медицинада асосий қўлланма сифатида фойдаланиб келди. Бизда эса «Ал-Қонун» ҳали ҳам ўзбек тилида тўла ва мукамал босилиб чиққани йўқ. Босилган қисмининг эса таржимаси гализ («Ал-қонун» араб тилида ёзилган), бундан ташқари жуда кам нусхада нашр этилган.

Хуллас, халқимиз қадимий маданий меросидан ажралиб қолди. Бунинг биринчи ва асосий сабабчиси эски ўзбек ёзуvidан воз кечганимиздир. Эски ўзбек имлосидан воз кечиб, напнки бой маданий меросни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдан, у билан фахрланишдан маҳрум бўлдик, айни пайтда она тилимизнинг жозибаси, шираси, оҳангларига ҳам путур етди. Масалан, ўзбек тилидаги унли ҳарфлар тил олди ва тил орқа фонемаларга ажралади. Рус графикасига ўтиш билан эса ана шу фарқ ёзувда ажратилмайдиган бўлинди. Чунки рус тилида унлилар бу ҳилда фарқланмайди. Бугина эмас. Шеъримиз гўзал ҳарф ўйинларидан, сўз ўйинларидан маҳрум бўлиб қолди. Масалай, Навоийнинг «Саъд» номига муаммоси бор.

Бу гулшан ичра йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур ихшилик бирла чиқса от.

Ҳикматли нақлга айланиб кетган ушбу фард аслида муаммо. Унда «саъд» сўзи яширинган. Фардин эътибор билан ўқилса, яширинган сўзнинг калити «саодат» сўзида эканлиги маълум бўлади. Агар «саодат» сўзидан (алиф) билан «..» (тэ) ҳарфларини (улар қўшиб ёзилса «от» сўзи ҳосил бўлади) чиқариб ташласак «саъд» қолади. Бу санъат фақат эски ўзбек имлоси орқалигина амалга оширилади.

Шундай савол туғилади: бир қатор қардош республикалар халқлари инқилобгача бўлган амалдаги ёзувларини сақлаб қолиб, нима ютқазишди? Ҳеч нарса? Аксинча, қўш нарса ютишди. Биринчидан, ўзларининг ёзувини, тилини ривожлантира бориб, айни пайтда рус графикасини ҳам ўрганишлар. Қолаверса, энг муҳими, ўз ёзувларини сақлаб қолган халқлар маданий меросларидан ажралиб қолишгани йўқ. Маданий меросдан, халқнинг туб илдиз анъаналаридан ажралиб қолган киши мисоли ипи узилган варрак. Қайси томондан шамол оқими келса ўша оқимга тушиб учаверади. Унинг фикрлаш тарзида, дунёқарошида барқарорлик бўлмайди. Балки, менинг бу фикрларим бугунги қайта қуриш даврида айрим кишиларга ўта субъектив, ўта жўн, бир томонлама бўлиб туюлар. Лекин, начора, биргина озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, инсоннинг маънавий ҳаёти учун зарур бўлган турли буюмлар ишлаб чиқариши ва уларни истеъмол қилишдангина иборат эмаслиги, бу аксиома. Менинг назаримда, инсон биринчи навбатда маънавий озиқ билан, руҳ билан тирик. У маънавийятидан, руҳидан ажралган кунин — ҳеч нарсага айланиб

қолади. Агар биз миллий республика, миллий тил, миллий адабиёт, миллий анъаналар ҳақида баландпарвоз сўзлар айтсагу, лекин ўша миллий республиканинг давлат имкониятлари чегараланган бўлса, унинг тили давлат тили бўлмаса, мактабда 1-синфга кириш учун ариза қабул қилаётган ўқитувчи «аризани фақат рус тилида қабул қиламиз», деб турса, янги ўқув йили учун мактаб қурилса-ю, лекин бу мактабда миллий синфлар учун то 1 сентябргача ҳам бола қабул қилинмаса, мактабдаги барча ёзувлар фақат рус тилида ёзилган бўлса (кираверишдаги мактаб адреси бундан мустасно), бошқа бир ишхонадаги кадрлар бўлимининг инспектори «анкетани фақат рус тилида тўлғазасиз», деб оёқ тираб туриб олса, автобусдаги йўловчи аёл «маҳаллий тил мен учун ҳеч қачон керак бўлган эмас», деб турса, инсон руҳи майиб бўлмайди, унинг қадри топталмайди, деб ким айтади?!

Биз юқоридаги ҳодисаларни қанчалик кўриб кўрмасликка олмайлик, юмшатишга, силлиқлашга, ҳатто дағдага билан бостиришга ҳаракат қилмайлик, улар бор ва кишиларда ёмон кайфият уйғотмоқда. Қайта қуриш ҳаёт тақозоси эди. У осмондан келиб тушгани йўқ. Жамиятнинг ичидан пишиб етилди. Ун йиллар мобайнида кишанланган онгнинг чеккан заҳар-заққумидан, изтиробларидан пайдо бўлди. Энг ажабланарли ва хавфли томони шундаки, ҳар бир миллий республиканинг давлат тили ўша республиканинг миллий тили бўлсин, деган ҳаққоний талаб айрим кишиларга ёқмайпти. Бундай таклифларга улар экстремистик гоялар тусини беришга интиломқдалар. Мана шу интилишнинг ўзи кишини ўйлатади: «Наҳотки... ўша кунлар яна қайтса?»

Яқинда республикамиз газеталаридан бирида босилган «Кучимиз — бирликда, қудратимиз — дўстликда» деб аталган мақолада қуйидаги сўзларни ўқиб ҳайрон қолдим. «...Шу ўринда Болтиқбўйи республикаларидагига ўхшаш порасмий тузилмаларни республикамизда ҳам вужудга келтиришга уришишлар бўлаётганлигидан кўз юма олмаймиз. Уларнинг фаолияти шубҳали платформага эга. Хўш, уларга ким ваколат берган ва улар бизни кимлардан ҳимоя қилишмоқчи, деган ҳақли савол туғилади. Бундай шахсларга ҳеч ким ҳуқуқ ҳам, ваколат ҳам берган эмас», дейилади ўша мақолада.

Юқоридаги мақола авторининг ташвишларида қандайдир миқдорда жон бор. Ҳақиқатан ҳам Болтиқбўйи республикалари ва бошқа жойларда янгор фикрли зиёвлар ва халқ вакиллари томонидан яхши ниятлар асосида

тузилган ташкилотлар ичига кириб олиб, айрим кишиларни жалғитаётган ёт унсурлар йўқ эмас. Ахир бундай салбий ҳодисалар жаҳонда мавжуд бўлган ҳар қандай ижтимоий-сиёсий ҳаракат тажрибасида учрайди-ку! Биргина Коммунистик партиямизнинг тузилғунча ва тузилгандан кейинги фаолиятидаги қийинчиликларни, душманлар томонидан коммунистлар, партия раҳбарлари орасига солинган инфоқларни бир эслайлик. Оддий мисол. Бир маҳаллада тинч-тотув, эмин-эркин, тўкин-сочин яшашга ҳаракат қилиб, ҳалол меҳнатлари билан кўпроқ даромад қилишга интиляётган ўнта оилани ўша маҳаллада ҳеч йўғи бешта бошқа оила кўра олмади. Улар орасига инфоқ солини, бир-бирлари билан уриштириб қўйишга, ҳаётдан кўнглини совитишга ҳаракат қилишади. Қайта қуриш шарофати туфайли вужудга келаётган турли жамоат ташкилотларини ҳам ўша яхши яшашга, эркин турмуш кечирishга интиляётган юқоридаги ўнта оиллага ўхшатиш мумкин. Улар орасига суқилиб кириб олган экстремистик унсурлар эса ўша ўнта оиланинг тутган йўлини бузиб кўрсатишга, оила аъзоларини эса асосий йўлдан жалғитишга ҳаракат қилишмоқда. Лекин, «бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш» ярамайди. Биз бу ташкилотларни қанчалик қораламайлик, таъқиб қилмайлик, уларнинг тутган йўлида катта ҳақиқат бор. Нега биз бу ташкилотлардан хавфсирашимиз керак? Ахир совет ҳокимияти ўз тажрибасига, мустаҳкам асосига эга бўлган ҳокимият. Коммунистик партия турли гоявий жангларда, граждандар урушида, кейинги турли урушларда тобланган, сафлари мустаҳкам партия. Ахир мана шу ҳокимият учун, партия учун неча минглаб ота-боболаримиз ўз жонларини фидо қилишган. Наҳотки, шу даража қурбонлар, йўқотишлар эвазига барпо этилган социалистик тузумдан юз ўгириш мумкин бўлса? Йўқ, ҳеч қачон. Шундай экан, бу «норасмий тузилмалардан» хавфсираш социализмнинг мустаҳкамлигига шубҳа туғдирмасмикан? 70 йил мобайнида қўлга киритган муваффақиятларимизни кишилар кўз ўнгиде омонат қилиб кўрсатмасмикан? Юқоридаги каби тузилмалардан хавфсирашдан, уларни бутунлай қоралашдан олдин ана шулар ҳақда ўйлаб, бу ташкилотларнинг асл мақсадларини идрок қилиб кўрсак яхши эмасми? Ахир шу пайтгача раҳбарларимизнинг, турли органларнинг фаолиятида йўл қўйилаётган камчиликларни, хатоларни дадил айтадиган на биров ташкилот, на биров ваколатли тузум бўлмади. Оқибатда сталинизм вужудга келди, брежневчилик авжига чиқди, турғунлик

йиллари пайдо бўлди. Қадриятларимизга путур етди.

Яхши ҳамки қайта қуриш шабадалари эсди. Одамлар кўксига шамол тегди. Бугун биз «ўз хатонмизни энди ўзимиз тузатиб оламиз, бутун жараёنларни кўз-қулоқ бўлиб кузата оламиз», деб қанчалик уринмайлик, бу ишни кенг халқ оммасининг, хусусан зиёрак, ўқиминли, ҳаёт мазмуниши еб-ичини, кийинини, ўйнаб-қулишдангини иборат деб билмайдиган зиёлилар иштирокисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шундай қинилоқ ёнидан газ қувурлари ўтган бўлса ҳам, лекин уйида гўзаноя ёқиб чой қайнатаётган деҳқон олдига бориб, «ҳаётнингиз қандай, отахон?» деб сўрасангиз, у «ёмон» демайди. «Яхши, сўраганингиз учун раҳмат», дейди. Бизнинг халқ шунақа... Сталинизм ваҳимаси остида онгга сингиб кетган кўрқув, тобелик, мустарлик, меҳмоннавозлик, билмадим, ҳали яна печа замонлар яшаб қолади... Менга ўхшаган «саводхон» мухбир эса «деҳқоннинг ўзи ҳаётидан мамнун», дейди-да, яна фаровон турмуш, эзгу мақсад ҳақида мақолалар ёзади. Эстонияда тузилган «Халқ fronti» вакили эса ўша деҳқон айтмаётган, айта олмаётган ҳақиқатни айтади. Токи қишлоқ ёнидан ўтаётган газ қувури деҳқоннинг уйига кирмагунча ёзаверади. Унинг мақсади, менимча, оддий меҳнатқашни, она тупроғини, сувини, об-ҳавосини, тилини, тарихини «қимлардан» эмас, нималардан ҳимоя қилади. У ўз ҳамюртларини лоқайдликдан, ношудликдан, илдизи қуриш ўрнига илақ отаётган маъмурий буйруқ-бозликдан, ич-ичимизда мустаҳкам ўрнашиб олган кўрқувдан, «саводхонлик» балосидан, ҳатто айтмиш мумкинки, ўз танкилотига суқулиб кириб олган экстремистлардан қутқармоқчи. Биз эса унинг ўзини экстремист деб қоралаямиз. Бундай ҳол қоралашининг, таъқибнинг жуда ҳам жўн усули. Етигиб келган муаммоларни ҳал этишдан бош тортинидек ҳолат. Бундай усул эндигини қалта қаддини тиклаётган, эл назарига тушаётган қадриятларимизнинг яна юзтубан кетишига сабаб бўлиши мумкин. Шу жиҳатда қайта қуришнинг янада жадаллаши, совет қишилариининг маънавияти камол топиши, халқ фаровонлигининг ошиши учун софдил «танқидчи уюшмалар» жуда ҳам зарур. Шунинг учун бўлса керак, партия ва халқ ўшандай уюшмалар тузиш учун шароит яратмоқда. Бундай «норасмий тузилмаларининг» фаолиятига баҳо берганда бир-иккита ёт унсурининг ҳаракатидан келиб чиқиб эмас, балки ўша тузилмаларининг асл мақсадларидан келиб чиқиб фикр юритмоқ тўғри бўларди.

Беморхонадаги ҳамхонам, 82 ёшга кирган Шоҳидой ота шундай дойди: «Болам, дунёда инсондан улуг, инсондан мўътабар нарсаси йўқ. Инсон бу дунёнинг мўъжизаси. Унинг қадрини туширган, инсонни оёқ ости қилган одамнинг келгуси йўқ. Ундайлар бир кунлик умр билан яшайдилар. Юз йил, икки юз йил эса тарих учун бир кунлик ҳам эмас».

Ҳақиқат дегани нақадар содда, нақадар яқин бўлмаса. Биз гумроҳлар эса унга турли айланма йўллар билан бир-биримизни алдаб, топтаб, ер билан яқсон қилиб бормоқчи бўламиз, лекин қани энди етиб бўлса... Кўз олдидан кўрган-кечирганларим, ўқиган тарихларим бир-бир ўтади: «қулоқлар», «босмачилар», «халқ душманлари» — Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Усмон Носир, Чўлпон... Минглаб деҳқон болалари, хунармадилар, зиёлилар...

Ўтган йили дам олиш учун Чорвоққа чиқдик. Ўша ерда Инқилоб хибонидаги каби бир нечта сайёҳларга рўбарў келдик. Уларни ёшгина бир йигит бошлаб юрарди. Чорвоқ сув омбори яқинидаги тоғ бағрида босмачилар томонидан ўлдирилган бир қишлоқ Совети ходимига ёдгорлик ўрнатилган экан. Сайёҳлардан бири ўша ёдгорлик ҳақида сўзлаётган йўлбошловчидан «босмачи» деган сўзни изоҳлаб беришни илтимос қилди. Йўлбошловчи ўз тушунчасидаги, китобларда ўқиган, киноларда кўрган «босмачи» ни таърифлаб берди. Шунда сайёҳлардан бири сўради: «Улар (босмачилар — Ё. Х.) сизларни қайси юртдан босиб келишган?» — деб сўраб қолди. Йўлбошловчи босмачиларнинг бошқа юртдан келишмаганини, маҳаллий аҳоли орасидан чиққанини айтди... Сайёҳлар елка қиснади... Улар кишининг ўз юртига, ўз элига қисбатан беҳудага қурол кўтариши мумкинлигини тасаввурларига сиғдиrolмадилар шекилли... Қандай бахтли сайёҳлар! Уларнинг юртида битта халқнинг вакиллари бир-бирини қоп-қақшатмаган, бир-бирига пичоқ урмаган, ўқ отмаган... Бир-бирининг қадрини ер билан яқсон қилмаган... Шу тариқа «босмачи» деган сўз мен учун қандай қоронғи бўлса, улар учун ҳам шундай қоронғилигича қолаверди. Асянда мен ҳам ўша сайёҳ каби инсонман-ку! Ахир қайси инсон биродаркушликни оқлайди, уни тушунади?.. Наҳотки, Шоҳидой ота айтган инсон қадрига етиш шу қадар қўл етмас бўлса? Наҳотки, Хушвақт ўзининг «ўлмаганини, тириклигини» айтиш учун газета саҳифасидан бир парча жой ололмаса?..

...Хушвақтнинг мактубини ўқиб туриб юқоридаги гап-

лар кўнглимдан кечди. Тушундимки, наинки, Хушвақт, балки ҳаммамиз ҳам ҳали тириклигимизни, ўлмаганимизни билдириш учун кўп иш қилишимиз керак...

1988 й.

4. САБРНИНГ ТАГИ ОЛТИМИ?

Каримжон яқинда кўчиб ўтган янги уйни олгунига қадар йиллаб ижарада кун кечирди. Бир ўзи эмас: рафиқаси, яна олтита фарзанди билан. Мана, ниҳоят у янги уйга эга бўлди. Кенг, шинам хоналар... Бундай уйларда узоқ-узоқ яшагинг келади... Мен Каримжонга кўшшиман. Унинг бошидан ўтган «ижарама-ижара» юришлар, икки хонали уйда тўртта бола билан қисилиб яшашнинг азоблари менинг бошимдан ҳам ўтган. Ниҳоят, мана, беш хонали кенг-мўл уй-жой. Қўлингни қаёққа узатсанг етади, гўё... Лекин, мундоқ ўйлаб қаралса, инсон уй-жой билангина тирик эмас экан. У уй-жойнинг номи бўлганидек (ахир Каримжоннинг уйи деймиз-ку), маҳалласининг номи бўлишиёки, бўлганда ҳам одамнинг ақли бовар қиладиган бўлишини, уйининг ёнидан ўтган бетон ариқчалардан сувлар жилдираб оқишини, уйга яқин жойда нонвойхона, ҳеч бўлмаса, нон магазини қурилишини, ишга қатнаш учун автобус, бунинг учун текис-равон йўлларни ҳам истар экан.

Куйбишев районига қарашли Тошкент трактор заводи ишлаб чиқариш бирлашмаси зонасида кўпгина янги тураржой массивлари қурилди. Уларнинг бирига «Южная сторона Луначарского шоссе», иккинчисига «Ясный», учинчисига яна бир нарсалар деб номлар қўйилди. Баъзан шаҳримизнинг айрим тураржой массивлари, магазинлар, болалар муассасалари, меҳмонхоналар номларини эшитиб, Ўзбекистонда яшаётганингга ишонмай қолсан одам.

Ўша «Ясный» массивини олайлик. Мазкур массивнинг ўрни бир пайтлар кўлхоз ерлари бўлган. Бу ерда кишилар деҳқончилик қилишган. Кўлхознинг номи эса, кексаларнинг айтишларича, «Қизил Азамат» деб юритилган. «Қизил Азамат...» бу ном нафақат кўпчиликка тушунарли, аини пайтда тарихий ҳамдир. Айтишларича Азамат номи коммунист қоллективлаштириш даврининг қаҳрамонларидан бўлган. Собиқ «Қизил Азамат» кўлхози ўша одамнинг номига қўйилган. Шундай экан ҳозирда «Ясный» деб юритилаётган тураржой массиви «Қизил Азамат»

деб юритилса яхши эмасми? Бу билан ҳеч йўғи ўша коммунист-деҳқоннинг хотирасини улуғлаган бўлмайми? Янги қурилаётган тураржой массивлари ёки кўчаларига наҳотки ўша жойнинг илгариги ўз номини бериб бўлмайди?

Утган йили Андижонга борганимда шундай воқеани ҳикоя қилиб беришди. Айтишларича, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумидан сўнг шаҳардаги Қуйбишев номидаги мактаб Бобур номи билан алмаштирилган экан. Марказий Комитетнинг собиқ секретари ўша жойга бориб, Бобур ҳақида қораловчи нутқ сўзлаган. «Бобур бизга ким? У қонхўр, босқинчи подшоҳ! Қуйбишев эса бизга озодлик берган одам. Бизнинг тарихимиз 1917 йилдан, Октябрь революциясидан бошланади. Шундай экан, Қуйбишев номини Бобур номи билан алмаштириш жиноят». Марказий Комитет секретарининг нутқи тахминан шундай бўлган. Қуйбишевнинг Ўрта Осиёда совет ҳукуматини ўрнатишда кўрсатган жонбозликларини ҳеч ким инкор этмайди. (Унинг бу хизматлари халқимиз томонидан муносиб тақдирланмоқда. Республикамиздаги ўилаб колхоз-совхозлар, мактаблар, шаҳарларнинг районлари ана шу бизга озодлик берган одамнинг номи билан аталади). Лекин, бу хизматлар ўзбек халқининг тарихи 1917 йилдан бошланган дейишга, ўзбек халқининг одис тарих қаъридаги асл бир шoirини азбаройи подшоҳ бўлгани учунгина қонхўр, босқинчи деб, уларни бир-бири билан қиёслашга изи бермайди. Ахир қачонгача биз тарихга баҳо берганда уларни ўз давридан, атроф-муҳитидан ажратиб олиб, кейин баҳо берамиз? Айрим кишилар айтишлари мумкин: мана, ўша собиқ секретарь халқнинг хоҳиш-иродасига қарши боргани учун ҳам жазосини тортиб ўтирибди, шундай экан, бу гапларни қайтариб ўтириш шартми? Билмадим, балки шарт эмасдир. Лекин шунини айтиб қўйиш шартки, орамизда ҳали бундай инсонлар истаганча топилади...

Яқинда Тошкент шаҳрида «Тошкент гўзали» конкурси ўтказилди. Кимдир, аллақандай бир қиз «Тошкент гўзали» деб тан олинганини «Тошкент оқшоми» газетасида ҳам ёзишди. Тўғриси, ана шу конкурс меннинг энсамини қотирди. Ахир бу қандай гап. Шахсан мен бу конкурсни қизларимизни бозорга солиш, деб биламан. Бошқаларни билмадим, мен ана шу конкурсда қатнашган ўзбек қизларига ачирдим... Нимага, кимга керак бундай «қиз кўрди». Бу кўрик бир менга ёқмаган, замондан орқада қолипман шекилли, деб юрсам ундай эмас экан. У кўрик кўпчи-

ликка маъқул тушмабди. Ахир гўзаллик ташқи кўринишда эмас-ку! Инсоннинг юзи эмас, ич — маънавий дунёси гўзал бўлиши керак эмасми? Биз қизларимизни ташқи гўзалликларини бозорга солишни эмас, уларнинг маънавийятлари қанчалик юксак эканлигини «кўз-кўз» қилсак бўлмайдими?! Улар тарихимиз, тилимиз, урф-одатларимизни қай даражада билишади — ана шулар ҳақида кўрик-конкурслар ўтказсак ярашмайдими? Тўғрисишни айтиш керак, бугунга келиб биз ўз халқимизнинг минг йиллар мобайнида шаклланиб, ҳаётимизда муқимлик топган кўнгини урф-одатларидан, турмуш тарзидан йироқлаб кетдик. Бу йироқлашни яхши томонга бўлганда ёди, балки, бу ҳақда гапириб ўтириш ортиқча бўларди. Афсуски, ундай эмас. Оддий ўзбекча «салом»ни олайлик. Ахир бизнинг ота-боболаримиз ўз фарзандларига эрталаб туриб ота-онанга, ака-ука, опа-синглингга салом бер, кўчада бировнинг ёнидан саломсиз ўтма, деб таълим берган. Бу таълим бизнинг қон-қонимизга сингиб кетган, деб ўйлаб юрардик. Афсуски, ундай эмас экан. Қон билан қирган нарса жонсиз ҳам чиқар экан... Бугун вояга етаётган, анча ёшга бориб қолган саломсиз, безбет, юраги тош тақа мўйловлар, сочининг учидан тирноғигача чет эл либосларига бурканган «хепни»лар қаёқдан пайдо бўлди? Ахир биз бир-биримизга меҳрибон, оқибатли кишилар эдик-ку! Юқоридаги саломсизлар осмондан тушмагандир!

Осмондан-ку тушгани йўқ. Лекин ердан ҳам чиққан эмас. Уларни ўзимиз яратдик. Бошқаларга қараб, улардан ўрганиб андоза олдик. Биримиз буни шунчаки қизиқишдан, ишқибозлик учун қилдик. Ибтоҳамизнинг юқори мансаблар, мўтабар лавозимлар, ёғли жойлардан қуруқ қолмаслик учун ўтирган жойимизни икки қўллаб ушлаб, фарзандларимизни тарбиялашга бошқа бир, учинчи қўлимиз бўлмади. Яна бошқа бирларимиз эса (бу тоифа кўпчилигини ташкил этади) ўз халқининг ҳаётини, турмуш тарзини бутунлай инкор этди. Сандалда ўтиришдан тортиб, хотинларигача импорт бўлишини истади. Ваҳоланки, сандал бодининг давоси эди... Ана шу тариқа ўз халқимизнинг турмуш тарзидан, урф-одатларидан узоқлашиб бордик. Етган жойимиз эса «Тошкент гўзали» каби кўрикларини халқ байрами сифатида қабул қилмоқдамиз. Биз бугун халқимизнинг қандай байрамлари бўлгани ҳақида аниқ тасаввурга ҳам эга эмасмиз. Уларни ўрганиш билан эса ҳеч ким шугулланмайди. Шугулланган одамлар бирон-бир қадимий урф-одатимизни; байрамимизни оммалаштириш ҳақида гапиргудек бўлишса, юксак

маданиятли ўртоқларимиз ё уларнинг устидан кулишади, ёки «бу эскилик сарқити, диний», деган тамга билан ўша байрамни ҳам, бу байрамни тарғиб қилмоқчи бўлган одамни ҳам бадном қилишади («Наврўз»нинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади). Қарабсизки, кунимиз «Тошкент гўзали», «Фарғона гўзали» ва бошқа шунга ўхшаш пардасиз кўриклари фақат рақамлардан иборат байрамларга қолади. Мен бу ҳақда бир пайтлар «Байрамшараст кимса» деган шеър ҳам ёзган эдим:

Кучугим хурса ҳам байрам қиламан,
Товугим тугса ҳам байрам қиламан.
Бировдан қарз олиб байрам қиламан,
Бировга қарз бериб байрам қиламан.

Кўчада йиқилиб байрам қиламан,
Сўзимда сўроқ йўқ, барчаси хитоб!
Еяғоқдай чақилиб байрам қиламан,
Кунларим шундайин бўлади китоб!

Сўзимиз тураржой массивлари ҳақида бораётган эди. Маълумки, бизда кишиларнинг шахсий сирлари, телефон орқали гаплашган гаплари чет қулоқлардан қонун билан ҳимоя қилинади. Буни қарангки, кейинги пайтда қури-лаётган уйларда, хусусан, катта тураржой массивларида мазкур қонун ўз-ўзидан кучини йўқотади: тўртинчи қаватда суҳбатлашиб ўтирган эр-хотиннинг гап-сўзи бешинчи қаватдаги кўшнилари бемалол эшитилиб туради... Ёки бошқа бир ҳолат: ўша юқорида айтганимиз «Ясний» массивида кўплаб тўққиз қаватли бинолар қурилган. Бу биноларга ўрнатилган зиналарнинг ораси яқин бир метрга етади. Олтинчи қаватдан туриб пастга қараган одамнинг боши айланиб кетади... Катталар-ку ўзларини тутиб қолишар, лекин бу уйларда асосан кўп болали оилалар туради. Болалар эса шўх бўлишади, бир-бирларини қувлашади, туртилишади... Зиналарга қўйилган сунячиқларнинг бўйи паст, оралари очик. Бир-бирини қувлаб юрган болаларнинг бирови эҳтиёсизлик қилиб бошқасини қаттиқроқ туртиб юборса энди уни ушлаб қолиш қийин... Бу уйларнинг зиналари нима сабабдан бир-бирларига жипс ўрнатилмаган боисини сўраганимизда, айрим кишилар шундай изоҳлашди: тўққиз қаватли уйларнинг зиналари асли энига кенгроқ бўлиб, ўрнатилганда орада ҳеч қандай очик жой қолмаслиги керак. Гап шундаки, мазкур уйларга ҳам беш қаватли уйларга мўлжалланган зиналардан фойдаланилган. Бу гаплар қанчалик

тўғри ёки нотўғрилгини билмадик. Балки, зиналар ўртасидаги очик жой лойихада ҳам кўрсатилгандир. Балки, қурилиш эҳтиёжлари учун ёки бўлмаса ёнгип чиққан пайтда ўт ўчирувчиларга қулай бўлиши учун шундай жой қолдирилгандир. Лекин, бу очик жой шу уйларда яшаётган кишилар учун катта хавф туғдираётгани аниқ.

Ёки шаҳар қурилишидаги бошқа бир муаммо. Кўпгина катта шаҳарларда саноат корхоналари шаҳардан четга чиқарилган. Ҳатто, СССР Министрлар Советининг бир қанча шаҳарларда, жумладан, Тошкент шаҳрида саноат корхоналари қуришни ман этувчи махсус қарори ҳам бор. Хўш, амалда ўша қарор қандай қўлланыпти. Иттифокдаги бошқа шаҳарларни билмадиму, лекин Тошкент шаҳрида ҳукуматнинг мазкур қарорига бўтушлай амал қилинаётгани йўқ. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган «Ташхимсельмаш», ва бошқа «маш-маш»лар гуриллаб инлаб турибди. Уларнинг очик ва яширин трубаларидан чиққан турли газлар туфайли, об-ҳаво бюросининг тили билан айтганда, «Соат ўн олтида 40 даража иссиқда» нафас олиш юз фоиз қийинлашади. Агар бунга орқасидан қора тутун чиқариб бораётган минглаб автомобилларнинг газини кўшсак, шаҳар ҳавосининг қанчалик бузилгани янада равшанлашади. Тошкент трактор заводи ҳам бир пайтлар шундай — шаҳардан четда эди. Лекин вақт ўтиб, кўчиб келувчи (миграция) кишилар ҳисобига шаҳар аҳолиси кўпайди. 1958 йил Тошкент шаҳрида 927минг аҳоли яшаган бўлса, бугунга келиб 2 миллиондан ортиқ киши истиқомат қилмоқда. Ҳозир Тошкентда 27 миллион кв. метрдан ортиқ уй-жой мавжуд. Халқда бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув деган мақол бор. Шаҳар аҳолиси-ку инсон. Уларга наинки нон билан сув, бошқа жуда кўп нарсалар керак... Айрим кишиларда шундай бир одат бор: биттаси хизмат юзасиданми ёки бўлмаса шунчаки «бахт излаб юрибми шаҳарга жойлашиб қолса бўлди, бир ойдан кейин бутун уруғ-аждоди биттадан жомадонини кўтарганча «Қайдасан нон шаҳри» деб орқасидан кириб келади. Шу тариқа республикамизнинг чекка-чеккалари, Россиянинг, бошқа республикаларнинг энг ичкаридаги ўнлаб қишлоқлари хувиллаб қолмоқда. Ахир, Тошкентдек шаҳар, Ўзбекистондай юрт фақат биз учунгина яратилмаган-ку! Бу азим шаҳар, бу гўзал юртда бизнинг авлодларимиз ҳам яшашлари учун эса яна ўша — бизга керак бўлаётган озиқ-овқат, тоза ҳаво, зилол сув; тураржойлар қуриш учун бўш ерлар керак. Ваҳоланки, бугунга келиб Тошкент шу даражага етдики, биронта чет одами қабул

қилиш имконига эга эмас: у сурхондарёлик ишчиси, Россиядан келган врачми, бундан қатъи назар, шаҳарда бўш ўрин йўқ. Тошкент шаҳри аҳолиси ҳозирга келиб ўша ишчисиз ҳам, врачсиз ҳам старли. Расмий маълумотларга кўра 1988 йилининг ярим йилидагина шаҳар аҳолиси 35 миңг кишига кўнайган. Бу ўсишнинг катта бир қисми бошқа жойлардан «оқиб» келиш ҳисобига бўлган. Зудлик билан уй олиши керак бўлган кишиларнинг сони яқин 100 миңг кишини ташкил этади. Агар шаҳарга «оқиб» келувчиларнинг йўли тўсилмаса, уй-жойга, озиқ-овқатга турган навбатларнинг кети янада чўзилаверади. Ҳатто бугун-эрта уй оламан деб турган ўқитувчининг навбати орқага сурилиб, унинг ўрнига Россиядан кўчиб келган мухбирми, врачми, инженерми уй олиши мумкин.

Тўғри, шаҳар ижроия комитети бундай «оқимни» тўхтатиш мақсадида четдан мутахассис, ишчи қабул қилган ташкилотлар, корхоналар шаҳар ижроия комитети фонди-га ҳар бир ишчи-мутахассис учун 16 миңг сўм тўлаш шартини қўйган. Лекин ижрокўмнинг бу қарори ҳамма ерда ҳам бажарилипти деб бўлмайди. Ярим йилдаки шаҳар аҳолиси 35 миңг кишига кўнайган экан, ушбу қарорнинг куч-қудрати ҳали айрим наҳанг корхоналарга етиб борганича йўқ. Бу ёқда эса шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш кун сайин оғирлашиб бормоқда. Маошга яшаётган одам икки дунёда бозорда гўшт-ёғ харид қилиб яшай олмайди. Маошхўр ойда-йилда бир бозор ёнига бормаса, бошқа пайтда қайси ошхона хўрандалардан ортган гўштни сотар экан, деб ошхонама-ошхона югургани-югурган. Онда-сонда ярим фабрикат маҳсулотлари сотадиган «Зарафшон» магазинига гўшт чиқмаса, бошқа магазинларда гўшт фақат уруш инвалидларига ва юқори ташкилотларнинг ходимлари учун берилади, холос.

Яна бир гап, шаҳарнинг бир учи Тошкент трактор заводига бориб тақалиб қолди. Шу кунларда трактор заводи кенгайтирилиб, янги корпуслар қуришмоқда: хусусан, «Ясний» массивининг шундай биқинида Пўлат қуйиш заводи қад кўтармоқда. Мазкур завод қурилиб биттач, атмосферага мана шуича миқдорда тутун чиқаради деб ҳозирча айтолмаймиз. Айни пайтда ушбу завод ҳавони булғамайди, деб ҳам бўлмайди. Чунки, республикамизнинг бошқа жойларидаги заводларнинг ишлаб турган қуйиш цехлари об-ҳавони ифлос қилаётгани сир эмас. Бизни бир нарса ҳайрон қолдиради: завод қурилар экан, нега унинг ёнига тураржой массиви қурилди? Умуман, нима

учун бизда қурилышлар ҳар жиҳатдан ўйланиб, кейин қурилмайдими? Ҳар қапдай фаросатли одам уй қуришдан аввал йўл қуради. Сув олиб келади. Ахир уй қуришдан мақсад яйдоқ жойга тўрт деворни тиклашгина эмас, балки ана шу яйдоқ жойни яйраб-яшнатини эмасми? Йўқ, бизда ҳамма нарса тескариси. Аввал бетон деворлар тикланади, кейин йўл қилина бошлайдими, бетон ариқлар ўтказилади... То бу йўллар сонга кириб автобус қатнашунга қадар кишилар йиллаб ёзда чанга буланиб, қишда эса тиззадан лой кечиб юришади. Бетон ариқларга эса.. Билмадим, шаҳар марказида қурилган уйлarning ёнидаги ариқлардан сув оқмаса агар, шаҳар четида қурилган тураржой массивларидаги кўпчилик ариқчалардан умуман сув оқмайди. Айтишингиз мумкин: «Хўш, унда ўша массивлардаги дов-дарахтлар, 5-6, 9 қаватли биноларнинг биқинидаги кафтдек томорқалар нима билан ўсяпти? Бунинг жавоби битта: водопровод суви билан! Шаҳар аҳолиси учун шундоқ ҳам ичимлик сув танқис бўлиб қолган бир найтда, биз массивлардаги ўнлаб гектар майдонга эга бўлган томорқаларни водопроводдан сугормоқдамиз. Ваҳоланки, жуда кўпчилик массивлар ёнидан анҳорлар оқиб ўтади. Наҳотки, массивлардаги бетон ариқчаларга ўша анҳорлардан сув бойлаб бўлмаса? Агар электр сўргичлар орқали сув боғлаш давлатга қимматга тушадиган бўлса, қадимий усул — чархпалаклардан фойдаланилса, шинам, мустаҳкам чархпалаклар ясаб, ўша анҳорларга ўрнатса бўлмайдимиз? Бўлади, фақат бунинг учун район ижроия комитетлари, ЖЭКлар бош-қош бўлишлари, одамларнинг ўзлари ҳам қараб турмасликлари керак. Тўғриси, янги тураржой массивларини рисолага солишда одамларнинг ўзлари ҳам лоқайдлик кўрсатишмоқда. Хизмат юзасидан республика областларида бўлганимда бир гапни кўп эшитаман: «Тошкентдаги «гугурт қутни» уйларида турган одамлар бир-бирини танимайди. Автобусда туриб бирон кишидан маънави уйни биласизми деб сўрасангиз, «йўқ» деб жавоб беради. Автобусдан тушгач эса ҳали сиз адрес сўраган одам қўшни уйга кириб кетаётган бўлади...» Бундай ҳолнинг сабаблари кўп. Айтайлик, шаҳарда нима кўп, уйга ўғри тушиш кўп. Ким кўп, турли қиёфадаги ўғрилар кўп. Айрим кишилар ана шундай ҳодисаларни ўйлаб, билган адресини ҳам, билган кишинини ҳам билмайман деб айтади. Бу билан ўзича ўша сўралган одамни бир бахтсизликдан қутқариб қолдим, деб ўйлайди. Лекин адрес сўраган ҳар бир одам ҳам ўғри-каззоб бўлавермаслигини ўйламайди. Бундай

«эхтиёт чоралари»га қарамай, «гугурт қути» уйларда яшайдиган одамлар ҳақидаги фикрда жон бор; уларнинг асосий кўпчилиги бир-бирларини билишмайди. Билишни истамайдилар ҳам. Уларнинг бирларида меҳр-оқибат бўлса, ўзаро яқинлик йўқ. Яқинлик бўлганларида эса меҳр-оқибат етишмайди. Уйимизга меҳмонга келган ҳам-қишлоқ чоллардан бири шундай дегани ёдимда: болам, энди сенинг ҳам оёғинг ердан узилибди. Ердан оёғи узилган одамдан меҳр-оқибат кўтарилади... Тўғриси, бундан ўн йилларча илгари айтилган бу гапдан ўша пайтда бир оз хафа ҳам бўлган эдим. Лекин, кейин, «ердан оёғи узилган» кўп одамлар билан яшаб билдимки, меҳмон чол ҳақ экан. Инсоннинг ҳаёти учун пайинки ҳаво, сув, озик-овқат, балки, товони тегиб туриши учун бир парча ер ҳам керак экан. У ана шу бир парча ерсиз бағритош, меҳр-оқибатсиз бўлиб, қолар экан. Ер бизни нафақат едириб-ичирар экан, у айни пайтда қўни-қўшнига, тева-рак-атрофдаги одамларга, ҳаётга нисбатан кўнглимизга илиқлик ҳам соларкан... Биз худобехабарлар эса далаю даштларимизни, ўзимиз ўсган тоғу тошларни, ўрмонларни, қишлоғу кентларни ташлаб арининг уясидай гужгон шаҳарга интиламиз. Оқибатда наинки ўзимизни, авлод-аждоди шу шаҳарда ўтган кишиларнинг ҳам оёғини ердан узишга — «гугурт қути» уйларда яшашга мажбур этамиз. Улар тўй-тўрқинлари, турли маъракаларини ҳам эмин-эркинроқ ўтказолмай қолянтилар. Келин-куёвнинг тўйини бошқаларга ўхшаб ресторан, кафеларда ўтказай деса ортиқча маблағи йўқ. Ўзбекчилик — элликтадан ортиқ одам келмасин, деёлмайди. Иккита «дом»нинг ўртасидаги жой эса болалар «майдони». Қани бу майдондаги тахта соябони ёки темир ҳалинчакни бир четга суриб кўринг-чи, қўшнилардан нима гап эшитаркинсиз? Майли, дейсиз, гапирса гапирар, тўй ўтгач ўрнига қўйиб қўяман, дейсиз. Эрталаб ошга саф-саф одам келади. Бу ёқда машшоқлар хонишни бошлашади. Шу пайт икки тарафдаги «дом»ларнинг деразалари очилиб ёки пардалари кўтарилиб; хўмрайган башаралар кўринади, ахир уларнинг ширин уйқулари бузилди-да! Бу ҳолга айримлари чидайди. Чидамагани «Бас қилинглар», «Сменадан ҳозиргина келиб ётдим, уйқу берасизларми-йўқми?» (асли: покой дадите или нет) деб қўл силтайди. Унинг гапи ҳам тўғри, деб ўйлайсиз. Унга ҳам юрагингиз ачишади. Лекин, мана шу тўйга саф-саф келаётган одамларнинг ичида «Ҳозиргина сменадан келганлари» йўқми, бор. Ахир, ўзбекчилик. Биз тўйлар ҳақида нима демайлик, қандай танқид қилмай-

лик, уларни йўқотиб бўлмайди. Ахир тўй-маърака — тирикликнинг зийнати... Хуллас, уйқуси бузилган кишиларнинг хўмрайган назарларидан тўй тўйдайд бўлмайди. Тўй қилган одамнинг юрагида армон, ошга келган кишининг эса томоғидан ҳеч нарса ўтмайди...

Ёки чойхона масаласини олинг. «Оёғи ерга тегиб турган» маҳаллаларда «отахонларнинг чойхоналари» ишлаб турибди. Бу ерда нафақат кексалар, шунингдек, ёшлар ҳам бир пиёла чой устида қуюқ суҳбат қилишади, бир-бирларининг ҳолидан хабардор бўлишади. Ахир кишилар ўртасида меҳр ришталарини ана шундай мулоқотлар ҳам ўзаро боғламайдими?! Чойхона эса бир восита. Бу ҳол «дом»да қандай? Эндиликда ижрокўм томонидан қуриб берилган, одамлар ўз кучлари билан қурган кўпгина биноларга ЖЭКлар хўжайинлик қилишмоқда. Улар айтишадики: «Бу ер чойхона эмас. Агитпункт. Бу бинолардан биз сиёсий тадбирлар ўтказишда фойдаланамиз. Турли тўғарақлар очамиз». Шундай ҳам қилишмоқда. Ҳатто ўша агитпунктларда самовар ҳам қайнаб турибди. Баъзи кексалар бу ерларга баъзан-баъзан чой ичгани ҳам чиқишади. Лекин бино пештоқига агитпункт деб ёзиб қўйилганининг ўзиёқ, унинг ичида нечта самовар қайнамасин бу ер чойхона эмаслигини билдиради, одамларни хушёр торттиради. Ахир чойхона дегани кишилар бир-бири билан эмин-эркин гаплашадиган жой-ку! Халқ ичида «бу гапинг кўчани гапи, чойхонани гапи», деб бекорга айтилмайди-да.

Биринчи Қорасув массивидаги 43-уйда яшовчи аҳоди ўз кучлари билан шундай «дом»ларининг ёнига чойхона қуришди. Улар бу чойхонани уй-жойлар қуриб бўлиниб, тупроқ остига кўмиб юборилган, каналариқларга ташлаб кетилган бетон деворлардан, эски бузилган уйларнинг гиштларини, дераза-ромларини сотиб олишиб тиклашди. Шу икки хонали чойхона ўн йилдан буён қурилади. Ўн йилдан буён ЖЭК ходимлари чойхонани қурган бутун бошлиқ иккита «дом»даги кишиларни «материални» қаердан олгансан?» деб ҳоли жонига кўмайди. Чойхонанинг бетон деворларини тупроқ остидан кавлаб олишганию ариқлардан тортиб олишганининг шахсан ўзим гувоҳи бўлганман. Шу одамлар ўша ташландиқ бетон деворларни топиб келиб чойхона қуришмаганларида, ўша деворлар тупроқ остию сув тагида қолиб кетаверар эди-ку! Халқнинг ичида шундай гап бор: давлатнинг олди кенгу орқаси тор... Бу дегани уй-жой қураётган қурувчилар материаллардан хўжасизларча фойдаланишади, ортиқча бетони кўмиб юборишади, битта деразага кўз солиш

учун тахта-тахта ойнани исроф қилишади. Бунга ҳам ҳеч ким жавобгар эмас. Лекин қайси бир одам ўша кўмиб ташланган ерни гишти тупроқ остидан кавлаб олиб, бинони синган парчасидан фойдалангудек бўлса, бу одамни судга беришади. Худо хайригизни бергур ЖЭЖ ходимлари, қурувчилар, ижроком вакиллари янги қурилган «Ясний» массивининг атрофини бир кўриб чиқинглар: яна битта беш қаватли иморатга бетон деворларни топасиз. Ахир Қорасув, Чилонзор, Қорақамиш, Юнусобод массивлари қурилганда ҳам улар атрофидаги ташландиқ жойларда ўнлаб ташландиқ бетон деворлар йўқмиди? Бор эди. Бизнинг қурувчиларимиз битта уйга иккита уйнинг хом ашёсини ишлатмаса қуришмайди... Тупроқ остидан кавлаб олиб, камига одамларнинг чўнтагидан пул сарфлаб, қанча меҳнатда қурилган кичкина бир бинони «агитпункт» қиламиз, «кооперативга берамиз», дейиш эса бориб турган муттаҳамлик. Бу одамларнинг меҳнатини, урф-одатларини менсимаслик. Ахир, тек қўйлик. Чойхона, деб ният қилиб, йўқни йўндириб қуришган экан, ўша ерда яйраб чой ичишсин, суҳбат қилишсин, тўй-маъракалар ўтказишсин. Ваҳоланки, бу ер биргина чойхонага эмас, шунингдек, ёшларнинг спорт билан шугулланишларига ҳам мўлжалланган. Олдида спорт майдони. Шахмат-шашка, доминолар харид қилишмоқчи. «Қорасув»га ўрнатган чарх-палакларидан сув келиб турибди. Ўша бетон деворлар тупроқ остида кўмилиб кетгандан кўра, одамларнинг кунига ярагани яхши эмасми? Бунинг учун уларга раҳмат айтиш керак-ку! Йўқ, бизда ундай эмас — халқ бойлигини тупроқ остига кўмиб, синдириб, майдалаб ташлаганлар нззатда, ўша кўмиб ташланган бойликни минг машаққат билан кавлаб, улогини ямаб, чандиб, кўпчиликнинг хизматида кўндаланг қилганлар эса қувгини қилинади. Мен бундай иш услубини нима деб аташга ҳам ожизман...

Кўришиб турибдики, оёғи ердан узиллиб, «гугурт қути» да яшаётган кишиларнинг аҳволи анча огир... Уларнинг қалбини меҳр-оқибат тарк этаётгани бежиз эмас...

Еки бошқа масала. Шаҳарда янги қурилган мактаблардан бирида 1988-ўқув йилида ўзбек синфлари ўқини бошлангандан кейин очилди. Нега шундай бўлиши керак? Наҳотки, икки қаватли катта мактабда ўнинчи синфгача ўзбек синфлари бўлмаса? Массивга кўчиб келган аҳолининг юқори синфларда ўқийдиган болалари қаерда ўқишади? Қаердан келган бўлишса ўша жойдаги мактаблардами? Ундай тақдирда ҳайҳотдек мактаб кимлар учун қурилди? Бу борадаги саволларимизни «ўзбек синф-

ларида ўқини учун болалар йиғилмайди. Юқори синфларда ўқиш учун болалар йиғилмади. Юқори синфларда ўқини керак бўлган болаларнинг сони 10-15 тадан нарига ўтмайди. Айримларида эса ўшанча ҳам йўқ. Маориф системасида эса бола сони 30 тага етмаса синф очилмайди...» деган жавобни олдик.

Ўйлаб-ўйлаб ҳеч ўйимга етолмадим: массивда қирққа яқин 5-9 қаватли бинолар бор. Наҳотки, шунча уйда яшайдиган оилалардан ўзбек тилида ўқийдиган битта 8-синфни очишга етадиган бола тўпланмаса... Демак, айрим кишилар айтаётганидек, туғишни режалантиришни эмас, фарзандларни кўнайтиришга муҳтож эканмиз. Иккинчидан, хўш, айтайлик, 8-синфда ўқийдиган 12 та бола йиғилган экан, нега ўша синфни очмаслик керак? Қачон-гача мактабларимиздаги ҳар бир синфда 30-40тадан бола ўқийди?

«Болалар келажакимиз!» деймиз. Лекин ўша келажакимизнинг 40 тасини битта хонага қамаб ўқитамиз. Ахир болаларимизнинг институтларга киролмай оммавий равишда икки олинётганининг асл сабабларидан бири ҳам битта синфда 30-40 тадан бола ўқитаётганимиз эмасмикан? Битта синфда 15-20 та бола ўқигани қайқда-ю, 30-40 та ўқигани қайқда. Билмадим, балки, мен ноҳақдирман. Балки, масаланинг иқтисодий жиҳатларини, мактабларини ўқитувчилар билан татыминлашдаги муаммоларини ҳисобга олмаётгандирман. Лекин мен бир нарсага аминманки, токи «Болалар келажакимиз!» деган ишорини баланд кўтарар эканмиз; ўша келажакимиздан ҳеч нарсани: маблағни, меҳнатни аямайлик. Уларнинг 30-40 тасини битта хонага ўтқазиб қўйиб, ойда бир сабоқ сўраб, саводсиз, маънаи майиб кишиларга айлантириб қўймайлик. Ҳозирда ёши 50, 60 ёшга борган кўн кишилар шундай дейишади: биз ўқиган пайтларда билимни пухта беришар эди. Ўқитувчиларимиз ҳар кун сабоқ сўрашган. Битта синфда 10-15 та бола ўқирдик. Шунинг учун ҳам фалончи Олимжон раисни биласанми, 4 синф саводи билан 50 йилдан буён колхозни бошқариб келипти...

Бу гаплар қанчалик тўпори, қанчалик «памий асоеланмаган» бўлсин, уларда ҳақиқат бор. Ахир рус тилини, бошқа чет тилларни алоҳида гурунналарга бўлиб ўтилади-ку! Бу ўша тилларни болалар яхши ўрганишсин дегани эмасми? Нега физикани, математикани, ўзбек тилини алоҳида гурунналарга бўлиб ўтмаслик керак?

Хўш, майли, борингки, ўша биз айтган мактабда, ўзбек синфларини очини учун бола тўпланмаётган экан,

нега шундай 500 қадам наридаги қўшни массивдиги ўқувчиларнинг бир қисмини жалб этмаслик керак. Ахир бу мактабдаги 8, 9 10,-синфларда 30-40 тадан бола ўқитилмоқда-ку. Ёки бўлмаса шундоққина ариқнинг бу тарафида жойлашган геологлар посёлкасидаги аҳолининг болалари 2-3 чақирим наридаги мактабга бориб ўқишади. Янги мактабга шу болалар ҳам жалб этилса бўлмайдими? Бўлади. Ҳаммаси бўлади. Ўша 15 та бола билан синф очса ҳам бўлади. Фақат бунинг учун хоҳиш, истак керак.

Мен ҳам бирипчи синфга борадиган ўғлимни ана шу мактабга олиб бордим. Табиийки, мактаб директори номига ёзган аризам ўзбек тилида бўлди. Ҳали ҳам қулоқларимга ишонмайман. Хужжат қабул қилаётган аёл — исм ва фамилияси билан қизиқмадим — аризани фақат рус тилида қабул қилишини билдирди. Мен асабийлашдим. У эса ҳеч нарсани билмагандек, сезмагандек қалтираётган қўлларимга лоқайд, бепарво қараб тураверди. Кейин мени лақиллатмоқчи бўлиб: майли, аризангизни қабул қиламиз. Фақат «Боламни ўзбек тилида ўқитадиган синфга қабул қилишингизни сўрайман», деган мазмундаги яна битта аризани рус тилида ёзиб берсангиз. Аёлнинг бу гапидан кейин тилим калимага ҳам келмай қолди... Сўнг у менинг аризаларимни кўтариб, директор хузурига кириб кетди. Орқасидан мен ҳам кирдим. Хайрият, ҳақиқат бор экан: директор ҳалиги аёлга аризалар ўзбек тилида ҳам қабул қилинишини билдирди. Лекин, шуни айтиш керакки, ўша аёл ўғлимнинг хужжатларини шу кунни ҳам, эртасига ҳам қабул қилмади... Фақат орадан 3-4 кун ўтиб, хужжат топшириш шарафига муяссар бўлдим. Янги мактаб даргоҳида гувоҳ бўлганим яна бир қизиқ ҳолат шуки, кираверишдаги ўзбек тили ва рус тилида ёзилган шиор ва мактаб адресидан бошқа биронта ўзбек тилидаги ёзувни кўрмайсиз...

Хўш, энди ўзингиз ўйланг. Сизга ва сизнинг тилингизга шундай муносабат бўлиб турган бир пайтда, ўзбек синфлари очиш учун бола йиғилмаяпти, деган гапларга қандай ишониш мумкин? Балки, кимлардир ишонар. Лекин, мен, шахсан, ишонмайман. «Ахир кўз олдингизда сизни ва сиз гапирадиган она тилингизни камситиб, таҳқирлаб турганда, қандай ҳам бу аёлга ишониб ўз фарзандимни унинг қўлига топширай», деган ўйлар қийнайди шу кунгача мени. Лекин, фарзандим, минглаб фарзандларимиз ўқиши керак. Ота-оналаримиз бизни ҳам шу йўсинда ўқишга топширишган эмасми? Сиз билан мени ота-боболаримиз бу домлаларга бошиданок, «Гўшти сиз-

шундан булган. Шундай бўлгач чидаймиз. «Ахир сабоқ олиш керак-ку!» деган ўйлар эса таскин беради ва мен бошимни эгганча кундалик турмуш ташвишларига, тирикчилик қаърига шўнғиб кетаман...

Мана шундай чала, ўйламасдан, қилинган ишларга, ноҳақликларга (катта бир мактаб очилса-ю, лекин унда ўзбек синфлари очилса ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаса, бу ноҳақлик эмасми?) дуч келган пайтингда ўйлаб қоласан одам. Хўш, тирикчиликнинг маъноси нимада? Наҳот одам бир умр тўрт томони берк бетон деворга эга бўлиш учунгина яшаса? Нега биз кўзбўямачилик қиламиз? Ахир инсон ҳаёти учун энг керакли шароитларни яратмасдан, йўл чиқармай, одамларнинг қатнаши учун машина қатнови қўймай, ҳеч йўғи магазин қурмасдан аввал қўққайтприб тураржойлар қуриб кетавериш кўзбўямачилик эмасми? Қуруқ уйни қуриб қўйиб, бу йил фалонча кишининг турмуш шароити яхшиланди, дея юқорига рапорт бериш қўшиб ёзиш эмасми? Ахир инсоннинг «турмуш шароити» жуда кўп нарсаларни қамраб олади. Мен бу ерда ўша қурилган уйларнинг ичидаги ўнлаб камчиликларга урғу бериб ўтирмайман. Ваҳоланки, жипс ёпилмайдиган деразалар, камалак бўлиб эгилиб турган эшиклар, эшик-дераза икки марта ёпилгач «дув» этиб тўкилиб қоладиган кесаклар, ётқизилмай қолиб кетган ленолеумлар ва бошқа камчиликлар ҳам «инсоннинг турмуш шароити»га киради. Янги уйга кўчиб келган кишилар ўша камчиликларни бартараф этиш учун қанчалар вақтини кетказади, маблағ сарфлайди, асабини бузади.

Айрим кишилар таъна қилишлари мумкин: ахир қандай ношукур одамсиз. Давлатимиз шундай уйларни қуриб берса-ю, яна сиз улардан камчилик қидирсангиз, шундай шароит яратиб берган кишиларни кўзбўямачиликда айбласангиз? Балки шундайдир. Балки, ростдан ҳам биз ношукур одамлардирмиз. Лекин, қачонгача шукур қилиб яшаш мумкин? Шукур қилиб-қилиб, етган жойимиз шуми? Агар бугун биз икки килогина гўшт топиш учун ошхонама-ошхона югуриб юрган эканмиз, уйларимиз сифатсиз қуриладиган экан, урф-одатларимизни, тўй-маъракаларимизни бировдан қисинмай ўтказолмаётган эканмиз, тилимиздан, тарихимиздан узилиб қолган эканмиз, ерларимиз кимёвий дорилар билан заҳарланиб битган экан, кенгайиб бораётган завод ва фабрикалар аҳолининг устидан босиб-янчиб ўтаётган экап-ҳамма нарсага «шукур» қилиб яшаб келаётганимиздан эмасми?! Бошимизни бун-

доқ кўтариб, «ахир қачонгача шундай яшаймиз», деб айтмаганимиздан, «сабрнинг тағи олтин» деганларга ишонганимиздан эмасми?! Бугун ҳаммамиз қайта қуриш ҳақида гапиряёмиз, Бировлар қайта қуришни ўзимиздан бошлайлик деса, бошқалар иқтисодий ҳаётимизни кўтариш керак, деб айтишмоқда. Буларнинг ҳаммаси тўғри гаплар. Яна шу нарса ҳам борки, сафимизда қайта қуришга эҳтиёжни йўқ, оқил, билимдон архитекторлар, инженерлар, қурувчилар ҳам бор. Қўлимизда анча-мунча маблағ ҳам йўқ эмас. Ҳар йили минглаб квадрат метр уй-жой қуришмоқда. Агар уй-жой қурилиши бугунги суръатда кетса, балки, ростдан ҳам, 2000 йилга бориб ҳар бир одам ўзининг бошпанасига эга бўлар... Лекин, токи бошқа жойлардан одамларнинг Тошкент шаҳрига «оқиб» келиши давом этар экан, уй-жойлар қапчалик тез суръатлар билан қурилмасин, бари бир ҳаммани ўз бошпанасига эга қилиш қийин кўчади.

Шунинг учун ҳам шаҳар қурилишида бор имкониятлардан оқилона фойдаланиш керак. Иккита массив эмас, битта массив қурайлик. Лекин ўша қурилган массивда яшайдиган аҳолига ҳақиқий турмуш шароитини яратайлик. Уй-жойларни маҳаллий шароитлар, кишиларнинг эҳтиёжидан келиб чиқиб қурайлик. Ахир бугун бетон конструкцияли уйларга нисбатан, гиштли уйлар арзон тушиши исботланди-ку! Нега биз ҳаммасёқни бетонлаштириб ташладик? Ишхона бетондан қурилган, яшайдиган уйнинг бетон! Ахир инсон бетон эмаслигини, атрофимиздаги бетон деворлар саломатлигимизни ўзимизга сездирмай емираётганини наҳотки тушуниб етмасак. Тушунамиз, лекин атрофимизни бетон билан ўрайвераёмиз. Чунки, бетон уйлар қиммат бўлса ҳам, тез қад йўтаради... Одамларга эса соғлиғидан кўра, уй зарурроқ... Ана шу зарурият бизни «шукр» дейишга, халқнинг турмушини яхшилашга, даъват этилган мутасадди ўртоқларни эса қандай қилиб бўлмасин кишиларга ўша заруратдан келиб чиқиб «шароит яратиб» беришга мажбур қилади. Мажбуран қилинган ҳар қандай ишнинг, фаолиятнинг замини эса бўш бўлади.

1988 й.

5. ОХИРГИ ҚҰНҒИРОҚДАН KEYIN...

Баҳор охирлаб қолаётган бўлса-да, далалар, кўм-кўк, қийғоч очилган лолақизғалдоқлардан қир-адилар бағри шундай гўзалки... Бир гуруҳ ёзувчи ва шоирлар билан республикамиз областларига сафарга отландик. Ёзувчиларнинг қишлоқ аҳли билан, зиёлилар, мактаб ўқувчилари билан учрашувлари жуда мароқли ўтди. Ўзаро фикр олишувлар, баҳс-мунозара, савол-жавобларга бой бўлди.

Мактаблардан бирида сўнгги қўнғироқ устидан чиқдик. Битирувчи синф ўқувчилари ўн йиллик таълимнинг сўнгги сабоғини тугаллаб, адиблар билан учрашдилар. Мактаб ўқувчилари адибларга қай даражада қизиқишса, биз ҳам уларнинг ҳар бир ҳаракатларини қизиқиб кузатдик. Улар шоирларнинг шеърларини, ёзувчиларнинг ҳаёт, адабиёт ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини жон қулоқлари билан тинглашди. Меҳр-муҳаббатларининг рамзи сифатида гулдурас қарсақлар билан олқишлашди, даста-даста гуллар тутқазишди.

Шундай пайтларда мактаблардан «учирма» бўлаётган йигит-қизларнинг эртанги кунлари, қизиқишлари, охирги қўнғироқдан сўнгги ҳаётлари, қувончу ташвишлари ҳақида ўйлаб қоласан киши. Энди уларнинг қайси бирлари туғилиб-ўсган қишлоғида кўнглига ўтирган ишнинг бошини ушлайди. Бирови деҳқон, бирови ишчи, бирови механизатор бўлади. Яна кимдир эса ўқини давом эттириш учун шаҳарга, олий ўқув юртига жўнайди... Хўш, кейин-чи? Улар ўн йил мобайнида мактабда олган билимларини, меҳрибон ўқитувчилари берган сабоқларни ҳаётга, турмушга қай даражада татбиқ қила билдилар? Адабиётга, илм-фанга бўлган қизиқишлари қанчалик собит? Ёки бу қизиқишлар, жон қулоқлари билан тинглашлар, бу қарсақлар, бу гуллар катта йўл қаршисидаги маҳобат, охирги қўнғироқ сўнгидаги ўткинчи ҳайратми?

Биринчи мактуб

«Хурматли редакция! Биз бу йил иккинчи тур район олимпиадасида қатнашиш шарафига сазовор бўлдик,— деб ёзади қашқадарёлик ўнинчи синф ўқувчиси Тозагул. — Олимпиадада иншо ёздик.

Бундай ўзига ҳос илмий мусобақаларда бир нарса кишини ранжитади. Айрим муаллимлар иншо ёзилаётган пайтда таниш ўқувчининг ёнига бориб, ёрдамлашадилар. Баъзан эса очикдан-очик айтиб туриб ёздиршади. Бундай

аҳвол ёшларни кўзбўямачиликка етакламайдими? Очиғини айтганда, бизнинг 10-синф ўқувчиларидан бирортаси ҳам иншони мустақил равишда ёза билмайдилар. Китоб ёрдамида, ўқитувчининг шипшитуви билан ёзилган иншо иншо бўладими?!»

Ўтган йили қабул имтиҳонлари олдидан, иттифоқо, Тошкент Давлат университетига йўлимиз тушиб қолди. Танишларимиздан бирининг ўғли университетга ҳужжат топшираётган эди. Бордик. Қабул комиссияси жойлашган қаватда одам тирбанд. Биров бировга қайрилмайди, биров бировни эшитмайди. Ҳамманингни кўнглида бир хил ташвиш — тезроқ ҳужжатларни топширсаю имтиҳонларга пухта тайёрланса.

Ҳалиги танишимиз ҳам ўғли билан тенг югуриб-елиб ҳужжатларни топшириб чиқишди. Бир оздан сўнг танишимиз нимадир иш билан яна ичкарига кириб кетди. Биз йигитни ганга солдик:

— Қайси факультетга ҳужжат топширдингиз?

— Филологияга.

— Адабиётга қизиқасизми?

— Қизиқаман. Энг муҳими, математикадан имтиҳон йўқ экан...

— XV аср ўзбек адабиётининг пешқадам вакиллари-дан кимларни биласиз?

— ...

— Алишер Навоийнинг бирон газалини ёддан айтиб беролмайсизми?

— Нима деяпсиз, газал ёдлашга вақт бўлмаган, ака...

Абитуриентнинг қўлидаги етуклик аттестат кўчирмасида эса унинг ёзма иши «яхши», оғзақиси эса «аъло» баҳоланган эди... Шундай мулоҳазага бордик: бу боланингни ростдан ҳам классик адабиётимизни чуқур ўрганишга, газал ёдлашга вақти бўлмагандир ёки адабиёт ўқитувчиси шу йўлга етаклагандир. Балки у адабиётимиз бугунги вақтнинг вакиллари-нинг асарларидан, ёшлар прозаси, шеърятидан яқинроқ хабардордир? Ундан ана шу ҳақда сўраймиз. Йўқ, бу борадаги саволимизга ҳам қониқарли жавоб ололмадик. Нега? Наҳотки, бугунги мактаб ўқувчиларининг она тили ва адабиёти дарсларидан олган сабоқлари саёз, шоирлар, ёзувчилар билан бўлаётган учрашувлардаги, суҳбатлардаги интилишлари, адабиёт фани юзасидан ўтказилаётган олимпиадалардаги иштироклари шунчаки, кўр-кўрона қизиқишлар бўлса?

Яқинда газетадаги бир мақолага кўзим тушиб қолди. Муаллиф тил ва адабиёт, филология факультетларида

таълим олаётган айрим талабаларнинг билим савияси, фикрлаш доирасининг пастлиги ҳақида куюниб гапирди.

«Шундай манзарани кўз олдингизга келтиринг, — деб ёзади у. — Имтиҳон. Студент жавоб бермоқчи бўлади. Олайлик, савол шундай: «Навойи ғазалларининг тематик доираси». Иккинчиси — «Бобур рубойлари».

Эшита бошлайсиз.

— Улуг ўзбек совет шоири Алишер Навоий...

Энди тасаввур қилайлик. Ўша домлага имтиҳон топширган студент, балки, биз университетга кириш имтиҳони олдидан суҳбат қилган танишимизнинг ўғлидир. Балки, у қашқадарёлик Тозагул ўз хатида ёзган, адабиёт олимпиадасида муаллимнинг ёрдами билан фахрли ўрин олган эркатой ўқувчидир? Агар шундай бўлса, бу абитуриентлар шу қадар чаласавод билан олий ўқув юртларига қандай қабул қилиняпти? Айб кимда? Кириш имтиҳонларида «кўнгилчанлик» қилиб яхши баҳо қўйиб бераётган ўқитувчилардами? Еки ғазал ёдлашга вақт тополмаётган адабиёт «шинавандалари»дами? Гап фақат тил ва адабиёт факультетлари хусусидагина эмас. Бу мулоҳазалар олий ўқув юртларининг барчасига тааллуқли.

Иккинчи мактуб

«Хурматли редакция!

Айтайлик, мактабни бир амаллаб битирган ўқувчи институтга таниш-билиш ёрдамида кириб қолди. У бир амаллаб институтни ҳам битиради. Хўш, кейин нима бўлади?

Борингики, ўша одам мактабда она тилидан дарс берсин, дейлик. Ўзи бир амаллаб институтни битирган бўлса-ю, лекин у қандай қилиб ўқувчиларга ўзбек тилининг қоидаларини, бу тилнинг баъзан қоидаларга ҳам сиғмайдиган маъно кенглиklarини, жозибасини тушунтира олади? «Уч болалик аёл автобусга чиқди», деган гапнинг турли маъноларини англаш, тушуниш учун балки, институтда ўқиш шарт эмасдир, лекин ҳар қандай ўқитувчи «тиргак»-сиз, таниш-билишсиз мустақил фикрлаши шарт. Агар ўқитувчи дарсликларнинг измидан чиқиб кетолмас экан, унда мустақил фикрлаш қобилияти бўлмас экан, қандай қилиб ўз фанига нисбатан ўқувчиларида қизиқиш уйғота олади?

Мана, масалан, мен адабиётга қизиқаман, 8-синфдан буён она тили бўйича ўтказиладиган олимпиадаларда қатнашиб келаман. Адабиётга меҳр қўйишимда ўқитув-

чимиз — Зулайхо опамнинг хизматлари катта. Унинг ҳар бир дарси, фикр-мулоҳазалари бизда она тили ва адабиётига нисбатан меҳр-муҳаббат, қизиқиш уйғотади.

Айрим ўқитувчиларнинг қилаётган ишини кўриб, ҳайрон қоласан киши. Ўзига яқин бўлган ўқувчининг бор-йўқ билими базўр «уч»га илашса ҳам, лекин ҳамманинг кўз ўнгида унга «беш» баҳо қўйишади. Нимага шундай қилишади, ҳеч тушунмайман. Ўзим таниган бир ўқувчига муаллимлари дарслардан билса-билмаса доим «беш» баҳо қўйишар эди. Уша ўқувчи мактабни олтин медаль билан битирди. Лекин, афсуски, кириш имтиҳонларидан йиқилди, институтга киролмади. Мен ҳам 1-синфдан бошлаб ҳамма фанлардан «беш»га ўқиб келаман. Лекин рус тилини унчалик яхши ўзлаштиролмайман. Шундай бўлса ҳам, чоракда «беш» чиқаришади. Бу ҳам бояги гапга бориб тақалади...

Мен сизлардан бир нарсани сўрамоқчиман. Айтишларича, айрим олий ўқув юр்தларида пора олиб, ўқишга киритиб қўювчи кишилар бор, дейишади. Лекин, мен бу гапга ишонмайман. Шундай бўлса-да, «балки, ўшандай кишилар ҳам бордир», деган фикрим ҳам йўқ эмас. Менинг орзуим — олий ўқув юртига кириб ўқиш, лекин, бу орзуимга оиламиздаги бир киши (тўғриси, янгам) норози. Унинг фикрича, мен ўқишга кира олмас эмишман. Чунки, ўқишга кириш учун таниш-билиш, пул керак эмиш. Шу тўғрими? Тошкентдаги Медицина институтида шундай эмиш? Шу ростми?

Салом билан, сизлардан жавоб кутувчи Жумагул».

Жумагул таниш-билиш ёрдамида институтга кирган талабадан; ошна-огайниси туфайли бирор мансабни эгаллаган аммалдорлардан; институт эшигини кимларгадир пора эвазига очиб берган профессор ёки доцентдан жирканади. У ёзган мактубининг замирида ана шу пафрат ётади. «Институтга кириш учун таниш-билиш, пул керак эмиш, шу ростми?» дея савол беради ёш қалб. Бундай савол ҳаётнинг унча-мунча аччиқ-чучугини тотган кишидан эмас, балки ҳаётга энди қадам қўяётган ёш қиздан чиқишининг ўзиёқ одами уйлаптиради.

Хўш, нега шундай бўляпти? Кундалик турмушимизда, баъзан, гуруч ичидаги курмакдек кўзга ташланаётган салбий оқибатларга ёшларнинг ўзлари қандай муносабатда бўлишмоқда?

Гап фақат институт ва абитуриент масаласидагина эмас. Умуман ёшларнинг ҳаёт, турмуш ҳақидаги қарашла-

рида ҳам. Гап халқнинг муҳим бойлиги — маънавий қисфаси (Н. Г. Чернышевский) эканлигида.

Яқинда хизмат юзасидан Андижонга йўлимиз тушди. Сафардан қайтишда уч нафар ёш йигит билан ҳамроҳ бўлиб қолдик. Уларнинг иккитаси олий ўқув юртларида таҳсил кўришаркан. Бошқа бири ошхона хизматчиси экан. Йигитларнинг учаласи ҳам ёшлар ичида урф бўлган расмда кийинишган. Ёшларида чўнтак магнитофони. Магнитофон ҳам, унинг қулоққа тутиб эшитадиган карнайчалари ҳам шу қадар зеб билан, заргарона ишлапганки, буни кўрган ҳар қандай ёш йигит ўзининг ҳам шундай буюми бўлишини жуда орзу қилади.

Йигитлардан бири бизни магнитофон эшитишга таклиф қилди. Жажжи карнайчаларни қулоқларимга тутиб олганимдан сўнг, ҳалиги йигит тутмачани босди. Дастлаб, қандайдир чет эл хонандаси кекирдаги узилиб кетгудай бўлиб, бор овози билан кўшиқ айтди. Сўнг... фахш кўшиқлар. «Кўшиқ айтаётган ким?» деб сўрайман ҳамроҳларимдан. «Токарев, айтишларича одессалик эмиш», деб жавоб берди улардан бири.

Жавобни эшитгач, ажабланасиз: наҳотки, ё биз ҳаётдан жуда орқада қолганмиз, ёки мана бу ёшлар ортиқ даражада кўп билишади. Бундай кўшиқчининг санъат оламида пайдо бўлганидан беҳабар эканлигимиздан бир оз хижолат ҳам бўлди. Лекин гап ҳозир аллақандай «хижолатпазликда» эмас.

Хўш, бу ёшларни чет эл эстрадасининг, фахш кўшиқларининг нимаси қизитиради? Ахир улар кўшиқ сўзларини тушумайдилар-ку, дерсиз. «Кўшиқ тексти билан ишимиз қанча? Сезилсизми кўшиқчи қандай берилиб, завқ билан айтяпти. Музикасига эътибор беринг, музикасига», дейди ҳамроҳларимнинг ёшроғи. «Қани бизга мана шундай завқи баланд, музикаси билан киши руҳига ором бера олувчи бирорта кўшиқчининг номини айтиб беринг-чи? Айтолмайсиз! Биз ёшлар бу кўшиқчиларнинг овози билан музикасини севамиз», дейди яна ўша йигит.

Поезд тобора илгарилайди. Вагон деразасидан Ўзбекистон ёзининг лаҳча чўгдай оловли куёни оламга нур сочади. Шу нурларгина эгилиб гўза яганалаётган дехқоннинг, ҳозиргина даредан чиқиб, далага югурган мактаб ўқувчисининг белларини, юзларини қиздиради. Уларнинг юрагига тафт беради. Бу нурлар нилла қуртчи учун яшил барг кесаётган ниллакорнинг кўзларидаги мудроқни ҳайдайди. Қаллакланиб, осмонга мушт бўлиб қадалган тут дарахлари узра синади... Поезд ҳамон илгарилайди.

Қаршимда чет эл қўшиқларидан маст уч йигит... Ерга ташланган бир жуфт қора чигитни кўм-кўк гўза қилиб кўкартирган шу сахий тупроқ, ху далаларда қолиб кетган болалигимни эслайман. Хотиримга шоирнинг ушбу сатрлари қуйилади:

Далалар ҳам уфқларга туташар эди,
Атрофдаги тоғлар чеки кўринмас, буюк.
Отамиз ҳам, онамиз ҳам минг яшар эди,
Эртақларни яшардик суйиб.

Секин-аста одам кўриб улгайган сари
Баъзимизнинг юрагимиз тош мисол қотди.
Олисдаги болаликнинг қайноқ, жангари
Эртақларини, афсус, йўқотдик.

Манзил йироқ, йўлларнинг бор азоб, қийноғи,
Энди гўзал эртақлардан бизлар қочамиз,
Инсон бир кун иллатлардан қутулган чоғи
Эртақларга қучоқ очамиз...

«Ёшлар енгил ҳаёт кечирришга ўрганиб қолишяпти, улар ишқмас, дангаса, ёшлар бало, ёшлар баттарин, дейсизлар, лекин...» Тўсатдан хаёлимни бўлади ошхона хизматчиси. «Лекин, ўша ёшларнинг шундай бўлишларига ким айбдор? Мана, ҳалигина бўлиб ўтган воқеани айтиб берай сизга. Вокзалга келсак, касса ёнида одам тирбанд. Бир илож қилиб, қассанинг дарчасига яқинлашдик, ёлвордик, бўлмади. «Билет йўқ, осмон қўлингизда бўлса, ташлаб юборинг, лекин билет йўқ», деди кассир кекирдагини чўзиб. Нима ҳам қила олардик. Йўқ бўлса йўқ-да... Шу пайт кимдир нарироқда турган темир йўл кийимидаги одамга ишора қилиб: «Уша одам тўғрилайди», деди. Унинг ёнига бордик. Тўғридан-тўғри, билет керак, деб айтдик ва қўлига битта эликталикини қистириб қўйдик, Хўш, ўша одам учта билетдан ошган пулни қайтариб берди, деб ўйлайсизми? Ҳечам-да! Ҳар бир билетнинг «шапка»си олти сўмданга тушди... Энди, ўзингиз ўйлаб кўринг: кассада ўтирган акам, билет йўқ, қўлингда бўлса осмонни ташлаб юбор, деб турса-ю, лекин унинг ҳамкасабаси ҳар бир билетнинг ўстига фалон сўмдан қўйиб сотса. Хўш, кимга ишонайлик?.. Айтнинг, кимга? Уларнинг бундай «таълимидан» ўқинишга бораётган минглаб абитуриентлар сабоқ олмайди, деб ким айта олади. Хусусан, мен сабоқ оламан, чунки шундай қилишга мажбурман. Уйда икки бола

«ейман», «ичаман» деб турибди. Хотиним ишламайди. Ўз нархига олишим мумкин бўлган билетнинг устига пул тўлаб турганимдан кейин, мен ҳам юзимни сидириб ташлайман-да, ҳар бир хўрандадан, борингки, беш-олти тийин бўлса ҳам ўмариб қолиш пайидан бўламан. Ахир, билетнинг устига тўлаган пулимни чиқариб олишим керак-ку, ака!»

Жумагул, жон синглим! Дунёнинг ҳақиқатлари нақадар улуг, аини пайтда кўз илғамас. Унинг адоғига етиш шундай мушкулки, баъзан уни ҳақиқат, деб тая олгинг келмай қолади... Ошхона хизматчисини айблама. Унинг ҳам ўз ҳақиқати бөр. Бу дунёда ноҳақ одамни топишинг қийин. Ҳар ким билан гаплашма: ўзим ҳақман, дейди. Ўзининг ҳақлигига фатво топади. Ҳақиқатнинг тили эса сенинг сўзларинг каби оддий бўлади.

Жумагул, гап инсоннинг маънавий қиёфаси хусусида бөрар экан, у сен айтгандек, пора эвазига бировни институтга олиб кириб қўядими, бировга тухмат қиладими ёки бировнинг номусига тажовуз қиладими — барчасининг замирида ахлоқсизлик ётади. Ахлоқсизлик, маънавий қашшоқлик эса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди.

«Ҳозирги замон ёшларини тарбиялаш, ўқитиш ва уларга таълим бериш ишларининг ҳаммаси, — деб таъкидлаган эди В. И. Ленин, — уларни коммунистик ахлоқли қилиб тарбиялашдан иборат бўлсин!» (Тўла асарлар тўплами, 41-том, 344-бет.).

Фан-техника ривожланган бугунги кунда бу сўзларнинг қадр-қиммати ҳар қачонгидан ҳам аҳамият касб этмоқда. Чунки, эндиликда ёшларни тарбиялаш, ўқитиш ва таълим бериш ишида энг ривожланган техник воситалардан, электрон-ҳисоблаш машиналаридан, радио, телевиденидан кенг фойдаланилмоқда. Буларнинг ҳаммаси яхши. Лекин, тарбия ишида инсоннинг ўрнини босадиган, унинг жонли мулоқотидан устун келадиган ҳеч бир нарса йўқ. Баъзан ўйлаб қоласаң киши: бугунга келиб ўз ўрнимизни темир-терсақка, турли автоматларга бўшатиб бермаяпмизмикин? Уларга ҳаддан ташқари ишониб қўймадикми? Инсонни, жонли мулоқотни унутиб юбормадикми? Лугатимизда «ўрناق бўлиш», «ибрат бўлиш» каби сўзлар мавжуд. «Фалончининг ўгли-Муҳаммадан ўрناق олсанг бўлмайдими?» дейишдади оталаримиз. «Хулқи одатинг одамлигингни кўрсатиб турсин. Турнш-турмушинг бошқа бировга ибрат бўлсин...»

Булар шунчаки айтилган гаплар эмас. Бу насихатларнинг замирида ота-боболарнинг асрлар давомида орттирган

турмуш ҳақиқати, ҳар томонлама тугал инсонни кўриш истаги, армони ётибди.

Бугун биз фарзандларимизни боғчага, мактабга машинамизда элтиб қўямиз. Эртага у мактабни битиради. Институтга киритиш учун таниш-билиш қидирамиз. Бу ҳаракатимизни ўз фарзандимизга нисбатан ғамхўрлик, деб биламиз. Айримларимиз эса болаларимизни институтга «киритиб» қўйганимиздан кейин, тагига «ғижинглатиб» машина олиб берамиз. Магазинма-магазин юриб, ўзимиз ва болаларимизга чет элда тикилган кийимлар ва бошқа буюмларни харид қиламиз.

Албатта, бундай кишилар жамиятимизда озчиликни ташкил қилади. Лекин синфдошнинг мактабга машинада элтиб қўйишганини кўрган бошқа бир боланинг хаёлидан нималар ўтмайди?! Узоқ қишлоқдан келган ёш йингит ҳамкурсининг шахсий машинасини кўриб, қандай хаёлларга бормаёди, дейсиз?!

Биз бу билан ота-оналар ўз болаларини шахсий машиналарида олиб юришмасин ёки ўз фарзандлари учун машина сотиб олишмасин, демоқчи эмасмиз. Ган шундаки, ҳамма нарсанинг вақти, меъёри бор. Бу борада буюк совет педагоги В. А. Сухомлинскийнинг «Сенинг ҳар бир хатти-ҳаракатинг бошқа кишиларда акс этади; ёнингда инсон борлигини унутма», — деган сўзларини бот-бот эслаб туриш жоиз. Зотан, инсон ахлоқсиз бўлиб туғилмайди. Унинг хулқ-атворини теварак-атрофдаги кишилар, жамият шакллантиради.

Синглим Жумагул! Хайриятки, дунёда яхши одамлар кўп. Миллионлаб, юз миллионлаб ёшларимиз улардан ибрат олиб яшашади. Чунки ҳар қандай ҳодиса фақат инсон қалби, ақли орқалигина идрок қилинади, яхши ва ёмонга ажратилади. Жасур жангчи Александр Матросовнинг Улуғ Ватан урушида кўрсатган жасоратини минглаб ёш жангчилар такрорладилар. Душман ўқларига кўрақларини қалқон қилдилар.

Лекин не сўзки, баъзан ёмонлик, кўзбўямачилик, порахўрлик ҳам ибрат бўлиб қолмоқда. Ҳаёт мураккаб. Инсон табиати эса ундан ҳам мураккаб. Маъна, сен мактабни битириб, медицина институтида таҳсил олишини орзу қилибсан. Бу жуда ҳам яхши ният. Мен ишонаманки, бу орзу-мақсадингга албатта эришасан. Лекин бу йўлда қанчадан-қанча қувончлар, ташвишлар, қийинчиликларини енгиб ўтишингга тўғри келади. Биргина мисол. Ўзинг ёганингдек, ҳали мактаб остонасини тарк этмасингдан

сенга «ўқинишга киромайсан, бунинг учун пул, таниш-билиш керак», деб ваҳима солишмоқда.

Тўғриси айтганда, янганг бир жиҳатдан ҳақ. Лекин унинг ҳақлиги вақтинча. Сен ташвишланган, янганг ҳақ бўлиб чиққан қусурлар қош этилмоқда. Ҳар қандай кўзбўямачилик, порахўрликнинг илдиригига болта урилмақда. Бундай салбий оқибатлар, албатта, барҳам топади. Шу боис ҳам сен иккиланмасдан мактабни аъло баҳолар билан тугалла. Институтга, албатта, кирасан!

Ҳар йили республика умумий таълим мактабларининг уч юз минг нафардан ортиқ киши битириб чиқади. Кечки мактабларнинг битирувчилари ҳам шу жумладан. Масалан, 1983 йилда умумий таълим мактабларининг кундузги бўлимини 252, 6 минг киши тамомлади. Олий ўқув юрларининг кундузги, кечки ва сиртки бўлимларига эса 56,1 минг нафар бола қабул қилинди. Қабул ҳақида фикр юритганда масалага кенгроқ ёндашиш керак. Теварак-атрофда бўлаётган турли гап-сўзларнинг барчасига ҳам ишонавериш инсофдан эмас. Айтайлик, базўр «уч»га ўқиган бола институтга кириб қолади-ю, лекин мактабни «тўрт», «беш» баҳолар билан тамомлаган ўқувчи киромайди. Мана шу фактдан, албатта, мактабни базўр тамомлаган бола институтга пул билан кирди, деган хулосага келиш керакми? Афсуски, қабул қондаларидан беҳабар бўлган, оғзига кучи етмайдиган жуда кўп одамлар ҳе йўқ, бе йўқ ўшандай хулоса чиқаришади. Ахир, институтларнинг қабул комиссияларида ишлаётган ўқитувчилар ҳам инсон, кўриб-билмай туриб, уларнинг барчасини ҳам порахўр дейиш яхши эмас. Шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, или-фанимизни ривожлантиришда, халқ хўжалигига мутахассислар тайёрлашда ўша кишиларнинг жуда катта ҳиссаси бор. Албатта, битта-яримта ярамаси учраб туради. Аслида ана шу битта-яримтаси бутун бир коллективга иснод келтиради. Ҳолябуки, бу ерда ор-номусли, диннатан кишилар жуда кўпчиликини ташкил этади.

Энди юқоридаги фактга қайтайлик. Мактабни базўр битирган ўқувчи институтга кириб қолади-ю, лекин яхши ўқигани киромайди. Бу ерда қатор объектив сабаблар бўлиши мумкин. Айтайлик, математика фанидан ёзма имтиҳон бўляпти. Одатда бу фандан имтиҳон вариант бўйича топширилади. Хўш, ана шу вариантлардаги мисол ва масалалар ўз таркибига кўра турлича — ечилиши осон ва мураккаб бўлиши мумкинми? Албатта мумкин. Худлас, ўша мактабни базўр тамомлаган абитуриентнинг чекига

осонроқ вариант тўғри келиб қолиши мумкинми, албатта мумкин. Ахир, у қандай бўлмасин мактабда ўн йил ўқиган. Шу давр ичида ҳеч бўлмаганда, озми-кўпми масалани ечгандир. Ҳалиги, мактабда яхши ўқиган абитуриент эса мураккаброқ вариантга тўғри келиб қолди, дейлик. У анди бир оз қийналиши, ҳатто, масалани тўла еча олмаслиги мумкин. Чунки, имтиҳонда вақт чегараланган бўлади. Натигада, унинг баҳоси бир балл, ёки икки балл камайиши, баъзан қониқарсиз деб топилиши ҳам мумкин. Қарабсизки, шу биргина вазиятнинг ўзи ўрта ўқиган боланинг институтга кириб қолишига, яхши ўқиган боланинг эса киролмай қолишига сабабчи бўляпти. Бундан беҳабар одамлар: «Ҳа, фалончининг ўғлими, пул билан кирган», деб юришади. Бундай вазиятда шуни айтиб ўтиш керакки, баъзан вариантларга жуда мураккаб масала ва мисоллар танланади. Уларнинг айримларини ўрта мактабни битирган ўқувчи нари турсин, туппа-тузук ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ечолмасликлари мумкин. Агар масалага шу нуқтадан назардан қарасак, имтиҳон вариантларига мисол ва масалалар танловчи ўқитувчиларнинг масъулиятини ошириш лозим. Токи улар ўзларининг бепарволиклари, баъзан лоқайдликлари билан институтларга тасодифий студентларнинг қабул қилинишига, муносибларининг эса қабул қилинмай қолишига ўзлари сезмаган ҳолда йўл очиб беришмасин.

Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Албатта, ўқувчининг муайян бир фандан қай даражада муваффақиятга эришгани, аввало, шу ўқувчининг ўзига боғлиқ. Қолаверса, бу нарса муаллимнинг ўз фанини ўқувчиларига қай даражада сингдира олганида ҳам зуҳур қилади. Мактабда ўрта ўқиган боланинг институтга кириб қолиши, яхши ўқиган боланинг эса киролмай қолишида ўқитувчининг бир қарашда кўзга чалинмайдиган таъсири ҳам бўлади. Бу таъсир ўша муаллимнинг ўзига ва ўқувчиларига нисбатан қай даражада талабчанлигида ёки лоқайдлигида намоён бўлади. Айтайлик, бир адабиёт муаллими ўзига ҳам, ўқувчиларига ҳам катта талаблар билан ёндашади. У программани ўзлаштиришда ҳеч қандай узилишларга йўл қўймайди. ЕНгиликларга аёвсиз бўлади. У, «ўқувчим бир ой янанада, уч ой пахта йигим-теримида бўлган эи, ке, сал баҳосини кўтарай», демайди. Ҳатто, дарсда берган жавобига нисбатан баҳосини бир балл, ярим балл пасайтириброқ кўяди. Бир сўз билан айтганда, ўқувчини баҳо билан эркалатмайди. Чунки адабиёт дегани, бу — гўзаллик, инсон руҳини тадқиқ қилиш, бу жамяят тарихини, ўз

халқининг тарихини ўрганиш дегани. Адабиётни ҳис этмасдан, ўз халқининг тарихини билмасдан туиб на етук инженер, на медик, на педагог бўлиш мумкин.

Талабчан муаллимдан сабоқ олган ўқувчи бир қарашда, олаётган баҳосига нисбатан ўрта ўқиётгандай туюлади. Чунки, унинг кундалик дафтарида адабиёт фанидан «тўрт» ҳам бор. Охир-оқибатда бу баҳолар етуклик аттестатига ҳам кўчиши мумкин. Лекин бундай ўрта билим фақат кундалик дафтарга, етуклик аттестатига қарагандагина ўрта, аслида эса ўша ўқувчининг билими яхши бўлади. Бу ўқувчи институтга кириш имтиҳонларида қийналмасдан топшириши мумкин. Бу ҳодисани ҳам баъзи оғзига эрк берган кимсалар «фалончининг ўғлими, пул билан кирган», деб талқин қилишади.

Бошқа бир адабиёт ўқитувчиси эса ўз ўқувчисини баҳо билан эркалатади. Алишер Навоийнинг ғазалини ёд олишга вақт тополмаган ўқувчини кечиради. Баҳо-чи? Баҳоми, нима бўпти, бугун ёдламаса, эртага ёдлаб келади. Шоирнинг исми билан тугилган йилини билди-ку, «уч» — нинг ўрнига «тўрт» қўйсам, асакам кетармиди, дейди-да, жавобга нисбатан баҳони ошириб бораверади. Қарабсизки, ўқувчининг билими кундалик дафтар билан етуклик аттестатида «аъло» бўлади. Аслида эса ўша ўқувчи шеър билан ғазалнинг фарқига бормайди. Одамлар яна гапир-ришади: қандай яхши ўқирди-я, таниш-билиши йўқлиги учун институтга киролмади, деб...

Жумагул, агар эътибор бераётган бўлсанг ҳеч бир инсон ўз қилмишидан, ўз кечмишидан, ўз тақдиридан узоққа қочиб қутулолмас экан. Инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати унинг маънавий қиёфасини белгилаб туради. Бундан бир неча йил олдин республикамиз шаҳарларидан бирида 59 нафар йигит-қиз ўрта мактабни олтин медаль билан тамомлади. Самарқанд медицина институтининг собиқ талабаси Н. шулар жумласидан. Кейин маълум бўлдики, мактаб директори ўша пайтда масъул лавозимда ишлаб турган Г.нинг «хурмати» учун унинг қизи Н.га олтин медаль олиб берган экан. Бугина эмас. Шаҳардаги савдо ташкилотларидан бирининг директори Р. ҳам қизи Н.га олтин медаль олиб бериш учун таниш-билишларини ишга солган. Шундай қилиб, 59 медаль соҳибининг катта бир қисми бундай уввонга нолыйқ деб топилди.

Ёки бошқа бир мисол. Қува районидаги мактаблардан бирини олтин медаль билан тугатган Ғ. исми бола бир амаллаб Фарғона давлат педагогика институтининг ўзбек

филологияси факультетига ўқишга кирган эди, — деди бир суҳбатда шу институтнинг доценти К. Юсупов. — Ўқиш даврида Ғ. Ғанларни ёмон ўзлаштирди. Синнов ва имтиҳонларни ўз муддатида топшира билмади. Куредошлари унга: «Сиз олтин медалисиз, Ғанлардан «аъло» ва «яхши» ўқишингиз, хулқингиз билан бошқаларга ибрат бўлишингиз керак», — деганларида, у: «Олтин медали онам олиб берса, мен йўқ дейманми?» қабилда жавоб берган. Опаси эса мактаб директори бўлган. Яқинда ўша медал соҳиби Ғанларни ўзлаштирамагани, хулқининг ёмонлиги учун институтдан ҳайдалди.

Юқоридаги воқеаларнинг маънавий жихатлари хусусида кўп гапириш мумкин. Лекин бу ҳақда ота-оналарнинг, ўқитувчиларнинг ўзлари ўйлаб кўришмас экан, гап гап-лигича қолаверади. Балки юқоридаги каби воқеаларда болаларнинг айби йўқдир, балки улар ўзларини олтин медалга муносиб ҳисоблашмас. Лекин ота-она, мактаб директори: йўқ, сен олтин медалга лойиқсан, дея ўқтириб туришса, шўрлик болагина нима ҳам қилсин. Ахир, ўзимиз унга — ота-онангни, ўқитувчингни гапини қайтарма, деб таълим берамиз-ку! Бу нима? Тарбиянинг акс таъсирими? Йўқ, бу, ўша боланинг мешчанларга ҳос турмуш кечирувчи ўз отта-онасидан, хушомадгўй ўқитувчисидан олган ибрати... Бола ўзининг олтин медалга муносиб эмаслигини сезиб турса-да, атрофидаги кишилардан олган ибрати унинг қалбидаги ўша сезгини бўғайди. Кейин... Кейин, ҳаёт шу экан-да, деб хулоса чиқаради бола ва ўзига ибрат бўлган кишиларнинг оқимига тушиб қолади. Қарабсанки, орадан кўп ўтмай яна бир мешчан, яна бир хушомадгўй пайдо бўлибди.

Жумагул, бир йилдан сўнг сен ҳам мактаб кучоғини тарк этасан. Балки мактабни олтин медал билан тугалларсан. Гап бунда эмас. Гап сенинг ҳаётга, турмушга қай даражада тайёр эканлигингда.

Сезиб турибман, сен катта ҳаёт бўсағасида туриб, охири кўнгироқ чалинишини сабрсизлик билан кутмоқдасан. У чалинади. Бу энди ҳаёт кўнгиirroғи... Бу кўнгироқ садоларидаги сохталикдан табиийликни, мунофиқликдан самимийликни фарқлай олишингни жуда-жуда истардим, жон синглим!

1985 й.

ҲАҚИҚАТНИНГ ЎТКИР КЎЗЛАРИ...

1. СИРЛИ ҲОВУЗ

Нисон ахлоқий ҳис-туйғуларга эга бўлгани учун ҳам кинотда улугвор.

Уильям ФОЛКНЕР

Аввал, расмий жавоблар хусусида.

Расмий жавоблар... Уларнинг шаклу шамоийли ҳам, мавзуларини мазмунилари ҳам турли-туман. Улар қаватлардан қаватларга, бинолардан биноларга, шаҳарлардан шаҳарларгача... бориб етади. Лекин, баъзан, шундай ёнигизда турган нисон қалбига бориб етмайди. Нега? Чунки у расмий. Хўш, расмий бўлса нима қинти? Ахир ўша расмий жавобни қандайдир «темир одам» эмас, жонли нисон ёзган-ку!.. Лекин ичингиздаги «бирров» эътироз билдиради: «Расмий нарса расмий бўлиши керак-да».

Бу эътироздан жаҳлингиз чиқади, қийналласиз ва кўзингизни «чирт» юмиб, ўша ичингиздаги «бирров»ни сугуриб оласиз... Кўзингизни мундоқ очиб қарасангиз, кафтингизда бир тутам кераксиз қоғоз... Шу пайт оёқдан тийдириб кетгудай бўлиб оқаётган хавfli бир тошқинни сезиб қоласиз. Юрагингиз увишади. Бу тошқин — РАСМИЙЛИК.

Айтайлик, ҳузурингизга узоқ қишлоқдан бир аламзада шикоят билан келди. Ўша аламзада одамнинг саломига алик олиб-олмай у ёқ-бу ёғингизни тўғрилашга, иш стулида тикроқ ўтиришга, бир четда чағ босиб ётган телефонга ҳеч қандай заруратсиз қўл чўзишга ҳаракат қиласиз.

Мана шу тариқа биз кўп пайтларда «мағрурлик» билан «расмийлик» тушунчаларини чалкаштириб юрамиз. Мағрур бўлиш керак бўлган бир пайтда... аттанг... бутун борлигимиз билан хушомадга айланиб, ерпарчин бўламузу қоламиз... Бу ганлар расмийликнинг чизгилари, холос...

Расмий жавобнинг вазифаси нима?

Иккита ёки учта жумла билан кўпчиликнинг кўнглига таскин берувчи, талабини қондирувчи фикр айтиш мумкинми? Қандай қилса жавоб кутаётган кишиларнинг кўнгли тўлади?

Баъзан ўйлаб қоламан: нисон ва унинг тақдирини

ҳал қилишда тошбағирликка, сансалорликка, лоқайдлик бепарволикка йўл қўймайсизми? Кундалик ҳаётимизда терговчининг, суднинг, орган ходимининг ва ниҳоят раҳбар ходимнинг, қолаверса, бир-биримизнинг бепарволигимиз, тошбағирлигимиз оқибатида лат еган, «қарс» этиб синган ҳақиқатлар, ер билан чилпарчин бўлган адолат тарозулари озми? Ана шу бепарволик, лоқайдлик туфайли егани заҳар, кийгани қафан бўлган тақдирлар-чи?

«Ушбу аризани, — деб бошланади Раҳмат Жўраевнинг редакцияга ёзган хати, — коммунист, олти нафар фарзанднинг онаси, синглим Шарофатнинг сирли ўлими ҳақида юқори ташкилотларга ва орган идораларига мурожаат қилиб ёзган аризаларимга қониқарли жавоб ололмаганим туфайли сизларга мурожаат қилишга мажбур бўлиб ёздим. Ишончим комилки, воқеа тафсилоти билан танишганингиздан кейин бепарқ қараб туролмайсиз...»

Воқеа тафсилоти билан эса танишдик. Ҳақиқатан ҳам бепарқ қараб туролмадик. Қоронғиликка қараб кесак отмаслик учун ҳам бўлган воқеани эшитганимиз бўйича қисқача айтиб ўтмоқчимиз.

Қиш тунларининг бирида қурилиш ташкилотининг ҳайдовчиси Собиржон уйига маст ҳолда келиб турмуш ўртоғи Шарофатни икки шапалоқ уради. Кўтарган жанжал-суронида чарчагач, ўзи ухлаб қолади. Соат бирларда уйгонса, хотини уйда йўқ. Шу йўқолганча Шарофат орадан ўттиз кун ўтгач шу маҳалладаги аҳоли сув ичадиган ҳовуздан ўлик ҳолда топилади. Медицина экспертизасининг хулосаси: «Шарофатнинг ўлими бировнинг зўрлови билан эмас, юқори нафас йўллариининг суюқлик билан бекилиб қолиши — сувга чўкиши туфайли содир бўлган».

Бўлиб ўтган воқеа ана шундан иборат.

Бу каби воқеаларга дуч келганда, уларнинг тафсилотини иккитагина жумла билан баён этганда ўйлаб қолсан киши: инсон қадр-қиммати нима билан ўлчанади? Олти фарзанднинг онаси, эндигина ўттиз уч ёшга кирган аёл ўзининг жуда ҳам қисқа умрида нима кўрди? Эридан икки шапалоқ егунга қадар унинг ҳаёти шириимиди ёки аччиқмиди? Қўлида эмизикли боласи бўлган она фақат икки шапалоқ учугина ўзининг жонига қасд қилишга қандай журъат этди? Ва ниҳоят бир коммунистнинг фожиали ўлими сабабларини қидириб топиш нима сабабдан ҳаддан ташқари узоқ — уч йилга чўзилиб кетди? Тасаввур қилайлик: агар бу фожиали ўлимнинг қотили бўлса, у аллақачон ўз исмини йўқотиб улгурмадимкин?!

Бу масалаларнинг юридик жиҳатларини аниқлашди

биз ўз зимамизга олмаймиз. Буни аниқлаш тергов ва суд органларининг вазифаси. Бизни кўпроқ масаланинг маънавий жиҳатлари қизиқтиради. Унинг маънавий жиҳати эса охир-оқибатда бир инсоннинг ўлими сабаблари аниқланиб, марҳумнинг қариндош-уруғлари, наинки, қариндош-уруғлари, балки бутун бир район аҳолисининг безовталигига барҳам берилмаётгани масаласига, бунинг оқибатида ўша фожиали воқеа атрофида турли «миш-миш» лар кўпайиб кетгани, одамларда орган ходимларига, тергов ва суд ходимларига нисбатан ишончсизлик туғилаётгани масаласига бориб тақалади.

Қишлоқда учраганки киши билан суҳбат қилсанг, ўша воқеа ҳақида гап очади. Бу борада ўз «миш-миш» ини айтади. Айниқса, хотин-қизларнинг ҳасратидан чанг чиқади. Улар «агар бугун Шарофат ўзини ҳовузга ташлаб ўлдирган бўлса-ю, лекин бу ўлимнинг сабаблари фақат икки шাপатига тиркаб қўйилса, эртага бизнинг ҳолимиз не кечади, бировимизнинг эримиз маст бўлиб келиб, икки марта тепса-ю... худо кўрсатмасин... сабабини этикнинг нағалидан деб билишадими?!» деган аниқшларга боришади. Бу воқеани чуқурроқ текшириб, ҳақиқатни юзага чиқаришни талаб қилиб, кўпгина ташкилотларга мурожаат этишди. Лекин... уларнинг бу мурожаатлари барча жойда ҳам акс-садосини топди, деб бўлмайди.

Газета ва журналларнинг редакцияларига ҳар кун келадиган хатларнинг эса саноғи йўқ. Бу хатларнинг катта бир қисми, албатта, шикоят хатлари бўлади. Хат республика ёки область миқёсидаги органларга текшириш учун жўнатилади. Буни қарангки, ўша муайян бир маҳаллий орган ёки маҳаллий раҳбарнинг ишини қониқарсиз, деб танқид қилинган шикоят хати бизда худди ўша органнинг ёки раҳбарнинг қўлига бориб тушади. Оқибат? Оқибат маълум. Редакция «Текширдик. Келтирилган далиллар тасдиқланмади», деган мазмунда жавоб хати олади.

Бундай жавоб хати редакция ходимларининг кўнглини жир оз тинчлантиради. Энг қизиғи орадан бир ой, икки ой ўтгандан кейин содир бўлади. Кунлардан бир кун эрталаб ишхонага борсангиз, илгари редакцияга хат билан мурожаат қилган ўша «миш-миш» чи энди ўзи келган бўлади: мен фалон числода шундай-шундай мазмунда хат ёзган эдим. Сиздан, хатингиз текшириш учун жўнатилди, деган жавоб олдим. Уша, сиз, менинг шикоятимни юборган ташкилотдан текширувчилар келди. Лекин, улар фақат раҳбарлару папқалардаги қуруқ қоғозлар билан танишди-

лар, холос. Оддий одамлар билан, мен ёзган воқеаларининг ҳақиқий гувоҳлари билан кўришишни ҳам исташмади. Агарки, газета адолат тарафдори экан, мухбир юбориб, бўлиб ўтган воқеани аниқласин. Мухбир боради. Воқеалар билан танишади... Ва... бу ерга текшириш учун ўздан аввал келган масъул одам ҳам «миш-миш»ларга асосланиб иш кўрганлигига ишонч ҳосил қилади. Фақат у киши халқнинг «миш-миш»ларини эмас, балки айрим раҳбарларнинг «миш-миш»ларини эшитади ва уларни ҳужжатлаштиради. «Миш-миш» қандай бўлишидан қатъи назар, ҳужжатлашгандан кейин, уни протоколлардан, темир садиқлардан чиқариб ташлаш қийин...

Хуллас, Шарофатнинг ўлими атрофида турли «миш-миш»лар, гап-сўзлар кўп бўлади-ю, лекин иш оз эди... Шу нинга алоқадор ҳужжатлардан бирида шундай дейилади: «Собиржон уйига маст ҳолатда қайтиб, яна турмуш ўртоғини асоссиз равишда бузуқликда айблаб: «Никоҳ кечаси ҳам қизлик иффатинг бузилган ҳолда эдинг», деб ҳақорат қилади ва «эртага қариндошларингни чақириб шарманда қиламан», деб кўрқитиб, ҳеч бир сабабсиз жисмоний куч ишлатиб, уради. Натижада хўрланган Шарофат Жўраева ўзини ўлдириш мақсадида шу кечаси уйдан чиқиб, уйи яқинидаги ҳовузга ташлайди». Шундай савол туғилади: Собиржон Шарофатга айнан шундай деганлигини ким тасдиқлайди? Болаларми? Чунки, эрхотини ўртасида юз берган можаро пайтида болалар уйгоқ бўлган. Лекин болалар «никоҳ кечаси», «иффат» деган сўзларнинг маъносини гувоҳлик бериш даражасида тушуниб етганмикинлар?

Қишлоқ аёллари кўпроқ бир нарсадан: Шарофат уйдан чиқиб кетиб, ҳеч қаердан, ҳатто ўша маҳалладаги ҳовуздан ҳам (бу ҳовуз қирқ кун мобайнида жуда кўп марта лаб текширилади, ҳатто ҳовузнинг туби кўрилиб тургани, сув озлиги, синчиклаб текширилгани, унинг тубида уч дона консерва идишидан бошқа ҳеч нарса йўқлиги ҳақида ўп уч кишидан иборат комиссия акт тузган) топилмаганидан кейин, Собиржоннинг қариндош-уруғлари тарқатган «миш-миш»лардан яарзага тушишади. Аёлларнинг гапига қараганда, Шарофат ор-номусли аёл эди. Собиржоннинг ота-онаси у ҳақда тухмат гаплар тарқатди. Шарофат ўз оёғи билан чиқиб кетди, уйдаги 6 минг сўм пулини олиб кетди, деб гап-сўз тарқатишди. Афсуски, бу пуллар ҳовуздан топилмади...

Ана энди, мақоланинг аввалида ўз-ўзимизга берган саволларга жавоб бериш пайти келди. Хўш, нисон қалр-

қиммати нима билан ўлчанади? Олти фарзанднинг онаси бўлмиш, эндигина ўттиз уч ёшга кирган Шарофат ўзининг қисқа умрида нима кўрди? Эридан икки шапати егунга қадар унинг ҳаёти ширинидами ёки аччиқмиди?

Шарофатнинг қўшилари билан таплаганимизда, улар Собиржоннинг отаси анча йилдан буён касаллигини, у бировнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолганини, кампир эса касал чолига кўп ҳам қарайвермаслигини, уни доим Шарофат парвариш қилиб келганлигини айтишди. Чолнинг кексайиб, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолганлиги рости. Кампир ҳам қариб қолган. Шарофат уларнинг кирини ювган, овқатини қилиб, эшик-элагини тозаллаган. У ҳатто олти фарзанднинг қаторига боладдай қўшилиб қолган ўша қарияларнинг хизматини қилиш учун ишини ҳам ташлади. Бунга ўз ихтиёри билан қилганими, эрининг тазйиқи остидами, барибир исбот шуки, уйдаги қариялар билан бирга олти болага қараш, уларни парвариш қилиш учун ишини ташлаган.

Бўлмаса, у ҳам бошқалардай эрталаб ишга бориб, кечкурун бамайлихотир қайтса, болаларини боқчага берса, қайнонасига чолга ўзингиз қаранг, деса бўлар эди. Лекин, у бундай демади. Бу ишларни ўзи қилди. Ана шу қариялар деб, болалар деб, ўз ҳаловатидан, ишидан, коллективидан кечди.

Мана шу далилнинг ўзи «табнатнинг гултожи» деб таърифланган инсоннинг кадр-қиммати нақадар баландлигини кўрсатмайди? Айни пайтда... айни пайтда нақадар тубанлик. Ўша Шарофат ўз бошига кўтарган қариялар, уларнинг ўгил-қизлари у ҳақда тилга олиб бўлмайдиган маломатларни қилишди. Хўш, нима учун? Нега шундай бўлди? Лекин бу саволларга «Меҳр кўп кўргаздим аммо меҳрибони топмадим», деб нола қилган Навоий бобомизнинг ҳам аниқ бир тўхтамга келмагани маълум. Инсон табиасти шу қадар мураккаб.

Шарофат ҳам меҳр кўрсатди, лекин меҳрибонлик топмади. Топгани эса сизга маълум... Шундай экан, Шарофат умид билан бир ёстиққа бош қўйган кишисидан кўрган-кечиргани хўрлик ва зўрлик бўлди. Унинг қисмати икки шапати егунга қадар ҳам, ундан кейин ҳам аччиқ бўлди...

Бундан бир печа йил илгари районлардан бирида шундай ҳодиса рўй берди: қишлоқда ўтказилган тўйдан сўнг она аъзолари бир бўлиб, бошқа, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган йигитни уриб ўлдириб қўйишди. Ана шу жиноят. Яққол кўриниб турган иш бир печа марта

қайта тергов қилиниб, қайта суд бўлди. Ҳар бир суд бир неча кундаб давом этди. Шу иш ҳақида ёзган журналистнинг мақоласида шундай сатрлар бор: «Юқоридаги иш область суди томонидан иккинчи маротаба кўрилиши керак эди. Биринчи кун суд ҳайъатида қатнашиш учун битта халқ маслаҳатчиси топилмагани сабабли суд қолдирилди. Ўттизга яқин одим кунбўйи сарсон бўлиб, уйларига жўнаб кетишди. Айни пахта йигим-терими даври эди. Бу кишиларнинг деярли ҳаммаси теримда қатнашадиган одамлар...

Эртаси кун улар яна келишди. Ҳадеганда судд бошланавермади. Бугун суд мажлисида қатнашадиган секретарь йўқ эмиш...» Ана шу мақола юзасидан мўътабар ташкилотлардан келган жавобда гап содир этилган жиноят юзасидан суд нега муносиб жазо тайинламагани ҳақида эмас, балки, суд процесси икки кунга кимнинг айби билан қолдирилгани ҳақида боради.

Шу нарса ажабланарлики, мақоладан хабарсиз бўлган ҳолда жавоб хатини ўқиган одам, мақоладаги асосий масала — суд мажлисининг икки кунга кечикканлиги экан-да, деб тушуниши табиий. Ваҳоланки, ундай эмас. Мақолада гап инсон тақдири ҳақида кетган эди. Гап бир инсонни — марҳумнинг онаси таъбири билан айтганда — ўғирланган қўйчалик ҳам кўрмаган айрим бағритош қонуншунослар ҳақида эди. Мақолада кишиларга қарата: «... Бироқ, давлат қонунчилигини химоя қиладиган, халқ номидан иш кўрадиган айрим қонуншунослар, ҳуқуқ-тартибот химоячилари ўз қилмишларини нима билан оқлайдилар?» дейилганди.

Тўғри, расмий жавобларда «иш»га бевосита алоқадор айрим ходимларнинг ишдан кетганлиги, жазоланганлиги ҳақида айтилади. Лекин бу одамларнинг айнан шу «иш» туфайли ишдан кетган-кетмаганлиги ёки бўлмаса қандай жазо олгани ҳақида расмий жавоблар тўла тасаввур бермайди. Шундай бир савол туғилади. Агар бирон-бир кишининг жинояти ишдан бўшаб кетгандан кейин маълум бўлиб қолса, ўша жиноят ёпилиб кетмайди-ку! Қонунни бузиш, инсоннинг ўлимига сабабчи бўлган кишиларга енгил-елпи жазо тайинлаш, ёки муайян бир жиноий иш юзасидан ногўрри тергов юргизиш, ҳукмнинг адолатсиз бўлганлиги ҳақида юқори ташкилотларга арз қилганлиги учун «ўч» олиш жиноятми ёки жиноят эмасми? Зотан, муайян бир жиноят айрим кишилар томонидан қанчалик хаспўшланмасин, барибир, моҳият ўзгармайди. Моҳият эса оғир —

бир одамнинг ўлимига сабабчи бўлиш! Бировни ўлдириш, унинг ўлимига сабабчи эканлигининг ҳис этиш, бир умр одамларнинг тавқи лаънати кўтариб юриш инсон учун ҳар қандай оғир жазодан ҳам оғирроқ эмасми?!

Хўш, нега бундай? Нега энди битта жиноятни аниқлаш ва унга жазо муддати белгилаш бир босқичда бошқа-ю, иккинчи бир босқичда бошқача? Тўғри, биз шу пайтгача «совет суди — одил суд!» деб келдик... Ҳақиқат сўнгги миқолигача аниқланиши шарт. Бунинг устига ўша ҳақиқат ҳар доим ҳам юзада қалқиб турмайди. Унинг поёнига етгунча адлия ходими озмунча тер тўкади дейсизми. Баъзан ҳақиқатга элтувчи йўл эса янглиш бўлади. Янглиш йўлдан қайтиб, ҳақиқат йўлини топгунга қадар эса қанча вақт, қанча куч-қувват, қанча асаблар сарф бўлган. Бунда биз ходимнинг масъулиятсизлиги, кишилар тақдирига бепарволиги, лоқайдлиги, бирёқламалигини назарда тутяпмиз. Назаримизда, кўпгина қайта-қайта тергов юргизиб, суд қилинаётган жиноятларни аниқлашдаги англашилмовчиликлар, янглишлар айрим ҳуқуқ-тартибот ходимларининг масъулиятсизлиги, кишилар тақдирига бепарволиги, лоқайдлигидан бошқа нарса эмас.

Агар масала биргина биз тилга олган воқеа хусусидагй-на бўлганда эди: гапни бу қадар чўзишнинг ўзи ноўрин бўларди. Чунки, масалага ҳолисона муносабатда бўлинса, юқоридаги воқеада фақат бир марҳум — ёш йигит фожиасигина эмас, — айти пайтда уни ваҳшийларча уриб ўлдиришган, — оиланинг (бутун бир оиланинг) фожиаси ҳам намоён бўлади. Бирови эридан, бирови хотинидан, ота-онасидан, фарзандларидан узоқ муддатга жудо бўлишмоқда. Оилада битта эмас, иккита эмас, тўққизта фарзанд бор. Ҳам ота, ҳам онанинг қамоққа ҳукм этилиши ўша оила учун катта фожа.

Лекин мазкур фожиани ким келтириб чиқарди? Албатта, ўша оиланинг ўзи. Шундай одамлар ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган йигитнинг умрига завол бўлишди... Шундай бир вазиятда қандай йўл тутиш керак?

Кўришиб турибдики, мазкур жиноятни аниқлаш ва жазо муддатини белгилашда прокуратура ва суд ходимларига ҳам осон бўлмаган. Улар ҳар бир ҳолатни, ҳар бир детални ҳисобга олишлари керак бўлган.

Лекин, афсуски, жойлардаги суд залларида, прокуратура органларида бўлсангиз, редакция почтасига келаётган хатларни кўздан кечирсангиз бундай ҳодисалар ягона эмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Баъзи адлия ходимларининг айби билан кўпгина жиноятлар тўғри тергов қилин-

маётганлигининг, судлар бир ишни бир печа маротаба қайта кўраётганлигининг гувоҳи бўласиз. Бундай ҳошлар кўпинча фақат айрим ходимларнинг ўз ишига масъулиятсиз ёндашаётгани туфайлигина эмас, баъзан таниш-бийишчилик, порахўрлик оқибатида ҳам юз бераётгани маълум бўлади.

70-йилларда республикада ҳуқуқ тартибот ишларига раҳбарлик сусайгани оқибатида иллатларга қарши курашнинг ҳуқуқий асосига анчагина путур етганлиги, назоратсизлик шароитида ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига сиёсий жиҳатдан гўр, ўз обрўсини тўккан, номуносиб кишилар суқулиб кириб олгани, бу кимсалар жинойтчиларнинг ва турли-туман товламачиларнинг раъйига қараб давлат манфаатларига ва социалистик қонунчиликка хиёнат қилганликлари маълум бўлди.

Мен бу сўзларнинг фош қилувчи кучи ҳақида гапириб ўтирмайман. Улар шундай ҳам ҳаммага тушунарли.

2. УРМОНГА УТ КЕТСА...

Бир неча йил илгарди республика районларида биринчи бўлишимизга тўғри келди. «Тошкент — Бекобод» автобусида ёнма-ён ўтирган кўшим билан суҳбатлашиб кетдик. Суҳбатдошим — ёши элликлардан ошган киши экан. Кўзларида аллақандай ҳадик, безовталиқ бўлса-да, бу одамнинг самимийлигини сезиб олиш қийин эмас эди. Суҳбатдошим аввалига жим кетди. Бир-биримиздан «қаёққа», «нима иш билан» деган одатдаги сўровларга жавоб бўлгач, у киши тўсатдан шундай деб қолди:

— Мухбир экансиз, биз томонларга бир бормайсизми? Ажаб ишларнинг гувоҳи бўлар эдингиз-да...

— Бораман. Унгача ҳам айтинг, қандай ишлар бўляпти?

— Э, сиз сўраманг, мен айтмай... Ҳар қачон ҳам, ука, яхшини яхши деб, уффи кўкларга кўтариб мақтаб, унга атаб дoston битишга қараганда ёмонни ёмонсан, ноҳақни ноҳақсан, дейиш қийин бўлган албатта. Бу гапни бундай дангал айтишга ҳамма ҳам журъат этавермаган.

Ҳукуматимизга балли, текинхўрни — текинхўрсан, порахўрни — порахўрсан, кўзбўямачини — кўзбўямачисан деб рўйрост айтипти. Аллақандай қипгир йўллар билан мол-дунё орттираётган шахсларга нисбатан қаттиқ чора кўряпти. Ҳукуматнинг бу ишдан ким манфаатдор? Албатта халқ. Лекин бир нарсага доим ҳайрон бўламан.

Устаси фаранг кўзбўямачию сиртига сув юқтирмайдиган текниҳўр баъзан жазодан қутулиб кетаркан. Мана бир йилдирки, биз ёқларда «пахта масаласи» кўриляпти. Баъзан «хўлу қуруқ» барабар ёниб кетяпти. Мен сизга айтсам, республикада пахта етиштириш асоссиз равишда кўпайтирилиб, қандай аҳволга тушганлигимиз ҳаммага маълум. Охирида пахта ўрнига қовочоқ топширдик. Давлат ана шу қовочоққа пул тўлади. Бундай ҳолга чек қўйилди. Эндликда сонга эмас, сифатга эътибор кучайтирилмоқда. Бу яхши, албатта.

Лекин мени ўйлатаётган бошқа нарса. Гап шундаки, аввалги жинойтлар юзасидан бўлаётган баъзи тергов ва суд ишларида англашиловчиликлар содир бўляпти. Халқ таъбири билан айтганда, «Ҳолвани ҳоким ер, калтакни етим» қабилда иш тутилмоқда. Шундай бир мисол. Яқинда бўлиб ўтган суд мажлисида қишлоғимиздан бир неча киши қамоққа ҳукм этилди. Ўша суддаги бир манзарани сизга айтиб бермоқчиман. Давлат қоралевчиси (район прокурорининг ўринбосари) судланувчиги савол беряпти:

— Сиз, ўртоқ палончиев, мана шу «приписка» учун, ифлос пахталар учун қамалиб кетишим мумкин, деб ўйламадингизми? Бу ҳақда район раҳбарлари ёки органга мурожаат қилмадингизми?

— Айтганман, айтганда ҳам нақ ўзингизнинг бошлигингизга айтганман. У киши менга дўқ қилиб, «қанақа пахта бўлса ҳам оласан, вассалом», дея хонасидан ҳайдаб чиқарган...

Шу пайт залда одамлар шивир-шивир қилиб қолишди: «Судда прокурорнинг ўзи йўқ, келмабди, одамларнинг юзига қарашга бети чидамайди-да! У сувдан қуруқ чиқиб кетди... Ахир бу қандай гапки, «ҳар қандай» пахтани қабул қилишга прокурорнинг ўзи мажбур этса-ю, яна шу жинойт учун ўзи обориб қамаса...»

Мана шунақа гаплар, ука, яхшиси, биз томонларга бир келинг...

Автобус катта йўл бўйидаги бекатлардан бирида тўхтади. Суҳбатдошим мени қишлоғига таклиф қила-қила, тушиб қолди. Шунча суҳбатлашиб ҳам унинг кўзларидаги ҳадик, безовталиқ йўқолмади. Ҳозир ўша учрашувни тасаввур қилишга, суҳбатдошимнинг бўй-бастини, юз тусилишларини эслашга ҳаракат қилишману, лекин эслай олмаيمан. Эсинда қолгани қўй кўзларини, улардаги ҳадик, безовталиқ...

Лекин, ҳозир гап ўша йўловчи кимлиги ва қандай одам

эканлигида эмас. Гап ўша одам ҳикоя қилиб берган воқеаларнинг ҳақиқатга қай даражада яқинлигида. Бу ҳақда ўйлар эканман, қачонлардир мухбирлик йўлларида учраган одамлар, воқеалар бир-бир кўз олдидан ўтади. Айни йигит-терим мавсуми эди. Чўл районларнинг биридан репортаж ёзиб келиш учун командировкага йўл олдим. Манзилга етиб бориб, илгор теримчилар, кўпнинг тонначи механик-ҳайдовчилар билан учрашдик. Кечқурун эса пахта топшириш ҳақида энг сўнгги маълумотни олиш учун пахта қабул қилиш пунктига келдик. Нима бўлди-ю, ҳамроҳимиз шу ерда бир пиёла чой ичиб кетсак, деган таклифни айтиб қолди. Кундузи билан далама-дала юрариб, очқаганимиз шекилли, рози бўла қолдик. Бизни бир хонага таклиф қилишди. Кирдик. Хона ўртасига қўйилган катта стол атрофида уч-тўрт одам гурунг қилиб ўтиришар эди. Тепароқда басавлат бир киши чой ҳўплаб ўтирибди. Эшик томонда ўтирган бақалоқ киши биз хонага киришимиз ҳамано қоматига ярашмаган бир чаққонлик билан ўрнидан даст турди-да, бизни столга таклиф қилди. Стол ўртасида муштдай-муштдай устухонли қовурма гўши, pista-бодом, олма-анор, хуллас, барча ноз-неъматлардан бор...

Ҳамроҳимиз бизни ўтирганларга таништирди. Ҳалиги бақалоқ киши эса бизга бу ердагиларни номма-ном таништириб, навбат тўрда ўтирган одамга келганда шундай деди:

— Уполномочийимиз, ройонимизнинг пиркурори!

Прокурор бизга қараб бош ирғаб қўйди. Шу пайт хонага икки йигит кириб келди. Уларнинг бири столга яқин келиб, ўтирганлар билан салом-алик қилгандан сўнг ҳалиги бақалоқ кишини ташқарига чақирди. Лекин бақалоқ ташқарига чиққиси келмади шекилли, э, сиригдан ўргилдим, шу ерда айтавер, шахсан менинг бировдан яширадиган сирым йўк, нима дедингиз, прокурор бобо, деб тўрда ўтирган одамга қараб илжайди.

«Пиркурор бобо» бақалоқни бош ирғаб маъқуллади. Кейин, эртадан кечгача кетмон чопган одамдай эринчоқлик билан сўради:

— Нима гап ўзи? Енингиздаги ким?

— Даштнинг «сдаччиги», пахтаси ўта нам, бунинг устига уқуди пўчок.

— Нима, олгинг келмаяптими?

— Олинга-ку оламан-а, искидкаси кўп, деб, жанжал қиляпти...

— Нима? Жанжал қиляпти? Ким жанжал қиляпти? —

дей ҳалигина тўралардай сипо ўтирган вакил ўрнидан шитоб билан кўтарилди-да, оёнада турган йигит томон юра бошлади. — Сенми жанжал қилаётган? Мен сенга кўрсатиб қўяман қандай жанжал кўтаришни. Бу юрган кунинг ҳолва бўлиб қолади. Тувакка ўтирасан, ҳали!

Вакилни шу дамда таниб бўлмас эди. У тилига келган гапни қайтармасдан вағиллар, ҳалиги йигитни эртагаёқ қаматиб юбораман деб дағдага қиларди. Бақалоққа қараб эса шундай деди:

— Бу дейман, «сдаччик»лар сизни қўрқитиб олганга ўхшайди, а. Искидкани кўпроқ-кўпроқ олиш керак. Пунктда пахта учуи сиз эмас, мен жавоб бераман.

Вакилнинг дағдагасидан ўтирганларнинг ҳам дили хуфтон бўлди. Ҳалиги йигитлар ҳам узун-қисқа бўлиб, чиқиб кетишди... Биз ҳам ўрнимиздан турдик... Бир пиёла чой насиб қилмаган экан.

Бу воқеага жуда кўп бўлди. Рост гап ўша пайтда бундай воқеаларга кўп ҳам эътибор берилавермас эди. Чунки, райкомнинг хонасига кирсангиз райком бобо хўжалик раҳбарларини қалдирғочнинг боласидай қатор ўтқизиб қўйиб дағдага қилар, плани бажармасанг қаматаман деб қўрқитар, ҳатто бўралаб сўнардди. Раиснинг хонасига кирсанг ҳам шу аҳвол. Фақат бу ерда раислар эмас бригадирлар ўтирарди. Гаплар, қўрқитишлар эса ўша-ўша.

Хўжалик юритишдаги бундай аҳволга одамлар кўникиб қолишган эди. Уларнинг онгига «раҳбар дегани шунақа бўлади-да, уради, сўқади, керак бўлганда бошиниғи силайди», деган ақида сингиб кетган эди.

... Автобусдаги суҳбатни қайта-қайта мулоҳаза қилар эканман, ўша қачонлардир кўрганларим, эшитганларим эсга келди. Суҳбатдошимнинг чуқур бир армон билан айтган гаплари кўнглимга гўлгула солди. Унинг кўзларидаги ҳадик ва безовталиқ сабабларини англагандай бўлдим.

... Райҳоннинг омонат кассага ишга келганига кўп бўлгани йўқ эди. У икки ойга етиб-етмай ишлади. Кунларнинг бирида контролёр аёл Райҳонга қараб «бир омонатчининг эри тасодифан бахтсиз ҳодисага учраб ўлибди, пулни ўзим олиб бориб берай, кассадан ўн икки минг сўм бер», деб сўради. Райҳон контролёрдан тилхат олиб, унга ўн икки минг сўм пулни санаб берди. Аёл пулни олгач, Райҳонга «тушлиқдан кейин ишга келма, мен ҳам келмайман», деди. Аёл Райҳоннинг бошлиғи эди. Бошлиқки «ишга чиқма» дегандан сўнг у ўтирариди. Қайтага яхши. Онаси касалманд, онасига ёрдам беради...

Уша кунни омонат кассани тафтишчи босди. Кассадан

дастлаб озроқ, узоқ текшир-текширдан кейин эса мазкур омонат кассада бир неча йиллар мобайнида катта миқдордаги пул йўқ қилиб юборилгани маълум бўлди. Иш терговга оширилди. Контролёр аёл қамоққа олинди. Райхон очикда қолди. Терговчи ундаи ҳар кунни бир нарсани қайта-қайта сўрайверди: мана шу ўзингиз ишлаган икки ой ичида ўн бешта омонатчидан пул қабул қилган экансиз. Пулларнинг ордерлари контролёр аёлниг уйидан топилди. Бу пулларни қаерга қўйган эдингиз? Райхон ҳам бир хил жавоб берарди: баъзан кассага қўйганман. Баъзан эса почтага олиб бориб топширганман. Бундай савол-жавоб жуда кўп марта бўлиб ўтди.

Бир кунни терговчи кассир қизга: «Ҳар доим ўзинг келасан, бирон-бир қаришдошинг борми, бор бўлса, уларга айт, менга учрашишин, сенга қўйилаётган модда оғир», деб айтди. Қизнинг икки акаси бўлиб, улар ҳам ўқишни битириб, ишга тушишганига энди бир-икки йил бўлган эди. Хуллас, қизнинг акаси терговчига рўпара бўлди. Терговчи унга «синглингизнинг иши оғир, бўйинга фалоннинг сўм миқдорда пул қўйиларти», деб айтди.

Йиғит ҳайрон бўлди. «Синглимнинг бу ерда ишлаётганига ҳади икки ой бўлгани йўқ. Бир марта юз йиғирма сўм миқдорида ойлик олиб келди уйга. Сиз айтган пулни қаёққа қўйди экан, ўзидан сўрамадиларингизми», деди бир оз жаҳл билан. Терговчининг ҳам жазаваси тутди: киноя қилманг, давлатнинг қонуни — қонун. Сизга ўхшаганларга яхшилик қилганинг уйи куйсин. Мен яхшилик қилиб, синглингизни очикда қўйибман. Эртадан бошлаб қамоққа оламиз, деди.

Терговчининг бу гапидан йиғитнинг энди ростакамига жаҳли чиқди: «Яхши, қамаш керак бўлса қаманг! Лекин, синглимнинг шунча пулни олганига қани исбот, ким гувоҳлик беради? Ўша контролёр аёл билан учраштиринг, синглимга қанча пул берганини ёки олганини айтсин», Терговчи ҳам бўш келмади: «Контролёр аёл чарчаган. У ҳозир нима деяётганини ўзи билмайди...»

Райхоннинг бир нарсага ақли етмас эди. Қандай қилиб, ўзи қабул қилиб олган пулларнинг ордерлари контролёр аёлниг уйига бориб қолди экан?.. Шунини аниқлаш учун ҳам у терговчидан контролёр билан учраштиришни кўп марта сўрайди. Лекин, терговчи кассир қизни қамоқда ётган контролёр аёлга бирор марта бўлсин рўпара қилмади. Аксинча, уни кўрқита бошлади: контролёр аёл билан ўрта ларингда шунча пул йўқолган. Шунинг ярмини тўласанг, қутулиб кетасан, деб ваъда берди

Охири бўлмади. Кассир қизининг касалманд онаси, икки акаси бировлардан қарз кўтаришиб уч минг сўм пул қилишди. Пулни олиб терговчига учрашдилар. Терговчи: «Кассир қизининг акаси сипгянсининг камомадини қоплаш учун далиллий ашё сифатида кассага пул топширди», деб протоколга ёзиб қўйди.

Ана шу далиллий ашё билан кассир қиз гўё ўз айбини бўйнига «олди». Суд бўлди. Судда контролёр аёл кассир қизининг камомадда айби йўқлигини, ипма иш қилган бўлса фақат ўзи қилганлигини айтди. Лекин, унинг сўзи инobatга олинмади. Суд Райҳонни олти йил муддат билан қамоққа ҳукм қилди. Райҳон шундан сўнг олий суд Президнумига шикоят ёзди. Олий суд шикоятни кўриб чиқиб, уни қамоқ жазосидан озод этди. Лекин област суди қайта ҳукм чиқариб, кассир қиздан терговчининг қистови билан тўлаган ўша уч минг сўм сипга қўшимча яна анчагина пул ундириб олди.

— Бу воқеага саккиз йил бўлди, — дейди кассир қиз, — лекин ҳамон калаваининг учини тополмайман. Кимга пул тўладим, нега пул тўладим. Бунинг учун ким айбдор? Ханузгача билмайман...

Мана сизга ўз ишини тез битишини ўйлаб, ишон тақдирига лоқайд қараган терговчидан кўнгли зада яна бир одамнинг тарихи. Йўқ, Райҳон айни шароитда бировдан шикоят қилаётгани йўқ. Чунки, у ноҳақдан-ноҳақ пул тўлаётгани ҳақида кўп марта ёзди, лекин фойдаси бўлмади. Қамоқдан қутулиб қолганга шукур қилиб яшайверди. Фарзандлар кўрди. Лекин орадан шунча йил ўтганга қарамай, ўзининг нега қамалгани кераклигини, нега бекордан-бекор пул тўлаганига ҳамон тушунмайди...

Афсуски, бу эртак эмас, ҳақиқат. Биз гоҳо кўп нарсани тушунмаймиз. Кўпинча ҳақиқат биз томонда эканлигини унутамиз-да, арзимаган дағдагада, қаршимиздаги одамнинг салобатидан, унвонидан, жавоб хатларига босилган мўътабар имзолардан эсанкираб қоламиз. Автобусдаги суҳбатдошим ҳикоя қилиб берган воқеадаги пахта топширувчи ҳам, кассир қиз — Райҳон ҳам ўша тушунмасликнинг қурбони бўлишди. Кўнгли қора, такаббур, фақат ўз манфаатини ўйлайдиган кимсалар эса уларнинг соддалигидан, халқ таъбири билан айтганда, омилигидан фойдаланишди. Улар аввало ўзларини тушуниб етмадилар. Ўзини тушуниб етмаган одам эса ҳақиқатнинг ўткир кўзларини ялғаб етмайди.

3. ЖАВОБСИЗ ҚОЛГАН САВОЛЛАР

Ушбу саволлар республика миқёсидаги адлия ходими билан бўлажак суҳбат учун тайёрланган эди. Лекин, афсуски, айрим сабабларга кўра суҳбат икки йил давомида ҳам амалга ошмади. Бу орада ўша пайтда қамалган ёки устидан жиноят иши қўзгатилган кишиларнинг ҳам тақдирлари у ёки бу даражада ўзгарган бўлиши табиий. Лекин ган ҳозир редакцияга хат йўллаган алоҳида кишиларнинг тақдири ҳақида эмас. Балки, улар ўз хатларида кўндаланг қўйишган масалалардир. Бу масалалар эса бугун ҳам у ёки бу тақдир мисолида такрорланмоқда. Улар қачон ўз ниҳоясини топади, бу ҳам номаълум. Шу боис ҳам китобхонларда яқиндаги ўтмишимиз хусусида фикр уйғотиш, мулоҳаза юритиб кўришларини истаб «Жавобсиз саволлар»ни ҳам чоп этмоқдамиз. Ўйлаймизки, ушбу саволларга ҳар бир китобхон ана шу саволларни ўзиданоқ ўзича жавоб топа олиши ҳам мумкин.

1. Ҳурматли раис, агар йўқ демасангиз, бугунги суҳбатимизда «Жиноят ва жазо» ҳақида қатъий белгиланган қонунлар чегарасидан бир оз чиқсак-да, масалага янада кеңроқ, айтайлик, инсон иродасининг собитлигини унутмаган ҳолда, унинг ожиз томонларини ҳам бир қадар назарда тутиб фикр юритсак. Шу жиҳатдан айрим ҳуқуқ-тартибот ходимлари пахта масаласида гапириб, «колхоз ва совхозларнинг раҳбар ходимлари, пахта заводлари ва пунктларининг раҳбарлари ва классификация борадари жиноятни юқори мансабдор шахсларнинг мажбурияти натижасида еодир этганликларини рўкач қилишлари одат тусига кириб қолди. Бундай важлар уларни жиноий жавобгарликдан озод қилишга асос бўла оладими», деб айтишмоқда. Қонун нуқтаи назаридан қаралса, бу тўғри. Лекин, инсон тирик жон. Шу жиҳатдан ҳар қандай метин иродали инсоннинг ҳам маълум бир ожиз томонлари мавжуд бўлади. Редакцияга келаётган кўплаб хатларда хўжаликлар раҳбарлари, бригадирлар ва бошқа қуйи бугунги раҳбарлари ўша пайтларда пахта пунктлари, пахта тозалаш заводларида ташкил этилган штаблар томонидан берилган кунлик графикларини бажармасликка, бу графикларни белгилаётган район, область раҳбарларининг гапини икки қилишга ожизлик қилишгани ёзилмоқда. Жумладан, Муҳтарам исмли қиз ўз хатида: «Кўшиб ёзишларга келсак, бу ишда ким айбдор? Бу ўша вақтда матбуотда эълон қилинмайдиган мавзу эмасмиди. Пахта заводларида пахта сотадиган, олмаса отадиган штаблар

ташкил қилинди. Бу штабларда райком, обком, ҳатто республикадан келган вакиллар ҳам бўлишган-ку! Кишиларни хоҳласа сўкиб, хоҳласа ишдан бўшатиб, ёки ҳаманинг олдида бюродан ҳайдаб чиқарганлар ҳам ўшалар-ку! Ушса пайтда бу ишларни нотўғри, деб айтадиган бирорта ҳам мард топилмади... Суд, прокуратура қаерда эди?..» деб савол беради.

Албатта, бу гапларни ўзингиз айтмоқчи, бир «манфаатдор шахснинг» фикрлари деб тушуниш керак. Чунки, унинг отаси — колхоз раиси бўлган. Ун икки йил муддат билан озодликдан маҳрум этилган. Лекин ҳозир гап Муҳтарамнинг отаси қанчалик тўғри ёки нотўғри жазо олганлигида эмас, гап у келтираётган далилларнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигида. Шу нуқтаи назардан қараганда, иккита савол туғилади. Биричиси: инсоннинг (айни вазиятда кунлик графикларни бажармасликка, штаблардаги раҳбарларнинг гапларини икки қидишга юраги дов бермаган кишиларнинг) ожиз жиҳатлари, тазйиқ суд томонидан ҳисобга олинадими? Иккинчи савол: саксонинчи йилларнинг бошларида суд, прокуратура органлари кўшиб ёзиш, кўзбўямачилик каби иллатларга қарши қандай кураш олиб борган?

2. Маълумки, бизнинг социалистик мамлакатимизда барча яхши нарсалар болалар учун деган инсонпарвар ғоя мавжуд. Ҳақиқатан ҳам нимагаки эришилган бўлинса, бу ҳаммаси болалар — инсоният келажаги учун. Зотан, улуғ рус ёзувчиси Достоевский шундай дейди: башариятнинг бутун чеккан азоб-уқубати, ташвишлари чақалоқ кўзидаги бир томчи ёшга арзимади.

Шу маънода редакцияга келаётган хатларни ўқиб ўйланиб қоласан киши. Бунинг оқибати қандай бўларкин, деган савол қаршимизда кўндаланг туриб қолади. Келинг, яхшиси, ўшандай хатлардан айримларини ўқиймиз: «Мен колхозда яшайман, — деб ёзади Санобар. — Уч фарзандим бор. Улар билан фахрланаман. Давлатимизга Ватан посбонлари, фарзандлар тайёрлаб бераётганимдан қувонаман. Ҳа, мен боғ яратганман. Аммо оғир аҳволда қолдим. Боғимнинг боғбони — турмуш ўртоғим асоссиз равишда беш йил муддат билан озодликдан маҳрум этилди. Боғимдаги ниҳолларимга она вазифасини ўтар эканман-у, лекин оталик қилолмас эканман...» Ёки бошқа бир мактубни ўқиймиз: «70 сўм маош билан тўрт болани кийинтирайми, едирайми, ичирайми, — деб ёзади Зарифа. — Кишлоғимиз газлаштирилмаган. Уйларни ҳамон кўмир ёқиб иситамиз. Бир машина кўмир 200-250 сўм. Бир тонна кўмир олиш

учун бир неча ойлигимни йиғишим керак бўлади. Рўзгор-чи? Турмуш ўртоғим қамалгандан кейин (12 йилга) болаларимнинг ўқиши кескин пасайиб кетди. Мен уларга: «Нега ўқимайсизлар?» десам улар: «Дадам китоб, газета, журналларни кўп ўқигич эди. Барибир қамашди», дея бир-бирларига қараб йиғлашади. Шундай вайтларда уларга нима деб жавоб беришни ҳам билмайман. Дадаишлар қилмишларига яраша жазо тортяпти, дейин десам, турмуш ўртоғим давлатнинг бир тийин пулига тегинмаган. Айбсиз айбдор бўлиб ётибди, дейин десам, пункт мудирлигидан бўшаш учун бир неча марта ариза беришига қарамай ишдан бўшатишмаган. Натийжада «пахта масаласига» қандайдир маънода аралашиб қолган. Нима бўлса ҳам бир ёқда эрим, бир ёқда болаларим. Улар оталарининг қамалганларини танларига ҳеч сингдира олмаяптилар. Агар улар келажакка шундай қарайдиган бўлишса, уларни қандай тақдир кутмоқда?..»

Ниҳоят яна бир хат: «Районимизда юздан ортиқ киши қамалди, — деб ёзади Меҳринисо. — Уларнинг ҳар бирининг камда 4-5 тадан болалари бор, айримлариники 10 тагача. Ҳаммасини ҳисоблаб кўрсак 400-500 бола ўртача 10-12 йил муддатга ота меҳридан маҳрум этилди. Агар бир райондаки, шунча бола ота меҳридан жудо бўлган бўлса, бу рақам республикамизда қанчани ташкил этади? Бу ҳақда биров ўйлаб кўрдимики?»

Албатта, ҳозир гап юқорида хатларидан нарча келтирилган кишиларнинг турмуш ўртоқлари, ака-укалари, ўғиллари қанчалик одил жазо олганлари ёки йўқлигида эмас. Бу нарса тергов ва суд ходимларининг виждонларига, қонунга қанчалик тўғри ёндашганларига боғлиқ. Бизин бошқа нарса ташвинга солади. Гап, бу одамлар содир этган жинойтларига қанчалик муносиб жазо олишганими ёки йўқми, далил шуки, улар қамоқда. Уларнинг ҳар бирининг эса, юқорида Меҳринисо айтганидай, 5-10 тадан фарзанди бор. Бир адлия ходими, қолаверса, граждани сифатида сиз ана шу оталари жинойий жавобгарликка тортилган болаларнинг тақдирини қандай тасаввур қиласиз? Уларнинг келажакги бир оз шубҳа уйғотмайдими?

3. Маълумки, тергов органлари ва судлар томонидан жинойтда иштирок этган шахсларнинг ҳаракатларига юридик баҳо беришда хатога йўл қўйиш ҳоллари ҳамон учраб турибди. Шу сабабдан Ўзбекистон ССР Олий суди бир қанча шахсларга нисбатан чиқарилган ҳукмларни ўзгартирди. Сизнинг назарингизда тергов ва суд органлари

хатога тасодиф туфайли йўл қўйишдими ёки билиб билмасликка олишадими?

Айтайлик, шундай бир вазият. «Кейинги ўзгаришлар бизда адолатга ишонч уйғотди, — деб ёзади Барно она. — Турмуш ўртоғим момик фабрикасида бир неча йиллардан бери турли хил лавозимларда ишлаб келди. 1984 йил октябрь ойигача цех бошлиғи вазифасида ишлади. Рост-гүй, виждонли, ишчан партия ходими эди. 1984 йил апрель ойида фабриканинг собиқ директори, омбор мудирининг бир неча кишилар иштирокида «приписка»нинг ўрнини қоплаш мақсадида яна қўшиб ёзилади. Булар бу сирдан турмуш ўртоғимни хабардор қилишмайди. Улар иккинчи марта келганда пулни директорнинг буйруғи билан район меҳмонхонасида ўша одамлардан бирини олади, уйда сақлайди. Шу йили директор тўй қилди. Уғил уйлади, қиз чиқарди.

Шу иш юзасидан жинсий иш қўзғатилди. Шу кунини сўроқда ҳалиги пулни олган одам пулни ҳар кимга соча бошлагани, пулни ҳисобини ҳам йўқотиб қўйгани. Турмуш ўртоғимга ўн икки минг берганман, директор айтган, деган. Юзлашган пайтда пулни унга бермаганини, директорга берганини айтган. Турмуш ўртоғимга бу ишга аралашмаган, бирор сўм ҳам пул олмаган, деган мазмунда «тушунтириш хати» ёзиб берган. Иккинчи терговда ёзма равишда ҳам пул олмаган, билмаган деган мазмунда кўрсатма берган. Орадан 4 ой ўтди. Иш бошқа терговчига ўтказилди. Терговчи ёш йигит (сўнгги молада кийинадиган, оғзи тўла тилла тиш, қўлида машинанинг қалити, кибр-ҳаволи йигит). Ҳалиги пулни олган одам ҳам терговда меннинг турмуш ўртоғим бу ишда аралашмагани, унга билдиришмагани ҳақида кўрсатма берди. Лекин ёш терговчи бирор ишни очини керак экан. Бошлиқлари мажбур қилса керак-да, план бажар деб. Тергов органлари учун группа жиноятини очини олий мақсад экан. Уч киши бўлса группа бўлар экан. Турмуш ўртоғимнинг отаси Улуғ Ватан урушининг II группа инвалиди, опасли меҳнат ветерани, оилада бир ўғил ва бир қиз, холос. Шунинг учун бўлса керак, авайлаб ўстирган. У табиатан жуда кўнгличан, бўш-баёв, бировнинг юзига тик қараб гапира олмайди. Бундан терговчи ўз манфаати учун фойдаланди, яъни бир иш очиб, группа ҳосил қилди. Июнь, ойида директорни, омборчинини қамоққа олди. Турмуш ўртоғимни ҳам тинимсиз тергов қила бошлади. 300 сўм олиб келсанг, терговдан озод қиламан, уйингда юрасан, олиб келмасанг қамаласан деб. Турмуш ўртоғим бунга

кўнмай бир ҳафта юрди. Ҳар куни уйга кечаси терговдан келяпман деб келади. Эримнинг онаси терговчининг олди-га нима гаплигини билиш учун борди. Терговчи: «Ўғлин-гиз катта пулга илашмайди, палончидан 300 сўм қарзи бор, шунини бериши керак, бери терговдан қутулади, ўйин-гизда юради, ёлғиз фарзандингиз экан. Сизлар қариб қолибсизлар, қамалгани яхшими, олдингизда юргани-ми?» — деб авраган. Онаизор 300 сўм берсам болам қамоқ-дан қутулар экан, деб уйга жуда хурсанд келди. Қайси она ўғлининг қамалишини истайди. Менинг отпусқа пу-лимдан кўшиб 300 сўм қилиб эрталаб ўғлининг қўлига мажбур тутқазиб терговчининг олдига жўнатди, мен ваъда бериб келдим деб, мана энди ўзини ўзи еб, адои тамом бўлди, мен ўғлимни қаматдим, деб. Терговчи пулни санаб сейфга солиб қўйиб, ўзи 12 минг сўм олган пулини ишлатиб, қолган 300 сўмини ихтиёри билан олиб келди, деб ёзибди. Кечгача шахсига тегадиган гаплар қилган, қўл қўйсанг қутуласан, бўлмаса ҳозир қамаймиз, деб руҳан азоблаган. Қўл қўйган, бошқа илжи бўлмаган. Кун бўйи овқатсиз қўл қўй, бўлмаса қамайман деяверса ҳар қандай одам ҳам асабийлашади-да. Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг яна тергов қила бошлади»...

Шу тариқа Барно она турмуш ўртоғининг 10 йил муддат билан озодликдан маҳрум этилганлигини, ҳукми республика Олий суди ҳам тасдиқлаганини ёзади. Шунини алоҳида таъкидлашни истардимки, юқоридаги хатда келтирилган воқеага ўхшаш ҳодисаларни кўп эшитамиз. Редакцияга келган шикоятларнинг яна бир қанчасида ҳам терговчиларнинг фаолиятидан арз қилинади.

Балки, жиноятни фош этиш учун терговчининг баъзан ёлгон гапиришига, турли ваъдалар беришига қонун йўл қўяр. Бунинг билмаймиз. Лекин, юқоридаги айтилган вазиятда қари кампирни алдаш, унинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлдириш ва бунинг оқибатида кампирнинг ўғли бўйнига айб қўйиш воқеасини шарҳлаб берсангиз? Умуман, терговчининг бундай ҳаракати қонунга мувофиқми?

4. Редакцияга келаётган шикоят хатларини ўқир экан-сиз, улардаги бир нуқта кишининг диққатини жалб этади: жиноятчи сифатида, хусусан пахта масаласида қамалган жуда кўп кишилар халқ судлари томонидан узоқ муддат билан озодликдан маҳрум этилган бўлсалар-да, лекин улар ўзларини жиноятчи деб билмайдилар. Жумладан, тўрт йил муддат билан озодликдан маҳрум этилган Мансуров ўзининг яқинларига ёзган хатида шундай ёзади: «Ота-она, болаларим, қариндош-уруғларим,

ҳеч қачон қаддиларинг букулмасин. Мен ўғирлик қилиб, халқ мулкини еб қамалганим йўқ, менинг раҳбарлик лавозимида ишлашим худди шундай даврга тўғри келиб қолди. Менинг қалбим пок, виждоним бутун, чунки бировнинг ҳақини еганим йўқ».

Албатта, бозорга келган одамнинг ҳеч бири «молим ёмон» демагани каби, бошқалар ҳам «мен айборман» демаслиги тайин. Лекин, барибир ҳар қандай инсон ҳаётининг ҳал қилувчи нуқталарида турган пайтда виждони олдиди, ҳақиқатнинг ўткир кўзларига тик қараб, ўзининг қилмишига тўғри баҳо бера олади, деб ўйлайман. Шу маънода кўшиб ёзишлардан моддий манфаатдор бўлмаган, лекин у ишга ўзлари билиб-билмай аралашиб қолган кишиларни «жиноятчи» дейиш масаласига сиз қандай қарайсиз?

5. Қашқадарёлик Бўрихол редакцияга ёзган хатида куйидагиларни ёзади: «Инсон ҳаётга бир марта келади. Унга ахир минг йил умр берилмаган-ку. Кўпи билан 50-60 йил умр кўради. Бу қисқа умрга ҳам шунчалик азобми? Кеча эримни турмаҳонага бориб кўриб келдим. Аҳволига қараб йиғладим. Кунига 33 тийинлик овқат берар экан...» Мана шу фактни қандай шарҳлайсиз?

6. Кўпинча шундай бўлади: кмшилар район ёки область прокуратураси, суди иш фаолиятдан, муайян бир ишнинг нотўғри тергов қилингани ёки ноҳақ ҳукм чиқаргани хусусида юқори ташкилотларга, айтайлик, Олий Судга ёки Бош прокуратурага шикоят қилишади. Кўп ҳолларда ана шундай шикоят хатлари текшириш учун ўша фаолиятдан норози бўлиб арз қилинган район ёки область ташкилотининг ўзига юборилади. Бу ташкилотлар, табиийки, ўз ходимларининг ишини қониқарсиз, деб баҳолашлари жуда камдан-кам учрайди. Кўп ҳолларда ўша ташкилотлар шикоятчига: «Фалон ташкилотга ёзган шикоятингизни кўриб чиқдик, бу масала илгари кўрилган» қабилида жавоб беришади ёки умуман шикоятчи жавобсиз қолади. Сизнингча, шундай йўл билан адолатни тиклаб бўлармикин?

7. Дастлабки тергов пайтидаги чалкашликлар, жиноятчига қўйилаётган айбларнинг ишончли ёмаслиги туфайли баъзи жиноий ишлар қайта терговга юборилади. Бизга келаётган хатларда қайта-қайта тергов олиб борилишига қарамай, суд нотўғри ҳукм чиқарганлиги ёки бўлмаса тергов муддати жуда ҳам чўзиб юборилгани ҳақида шикоят қилинади. Шу жиҳатдан, суд нямаларга асосланиб ишни қайта терговга юборади? Қайта тергов муддати белгила-

димин? Агар дастлабки тергов материалларида айбланувчи-га қўйилаётган айбни тўла тасдиқловчи далиллар бўлмаса, қўшимча тергов ёрдамида эса янги далиллар бўлиши имкони йўқ бўлса, маана шундай вазият ва судлар айбдорни оқлаб юборишлари мумкин эмасми?

8. Одамлар редакцияга ёзган хатларида биздан оқин оқ, қорани қора қилиб ажратиб беришни илтимос қилишади. Оталари, ака-укалари, фарзандларига қўйилаётган айбларни батафсил ёзиб юборишади. Лекин, афсуски, редакция кишиларнинг бундай илтимосларини бажариш имкониятига эга эмас. Бу ишни фақатгина судлар бажара олади, ҳолос. Шу маънода сўнгги савол. Маълумки, асос-сиз равишда қамоқ жазоси бериш социалистик қонунчи-ликни қўпол равишда бузиш ҳисобланади. СССР Олий Судининг кейинги пленумида эса бир қатор иттифоқдош республикаларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам тўғридан-тўғри қонун бузилиши ҳоллари учраб турганлиги кўрсатиб ўтилди. Шу маънода, қонуннинг бузилишига йўл қўйган маъсул кишиларга қай тартибда жазо берилади?

Сизнингча, ҳуқуқ-тартибот органларининг ишнинг яхшилаш, айрим маъсул ходимларининг юракларидаги ғаразни — мансабпарастлик, порохўрлик, шуҳратпарастлик каби иллатларни йўқотиш нафақат ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги, шунингдек, ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилувчи, мустақкамловчи органлари фаолиятидаги қонун бузулишларини қандай бартараф этиб бўлади? Адолат принциплари қачон тўла қарор топади?

1985 й.

4. ҲУҚМ ЕКИ БИР ТЕЛБА ОДАМНИНГ

ТАҲҚИРЛАНГАНИ ХУСУСИДА

«Ҳурматли редакция!

Район халқ суди ўғлим Бахтиёрни телба, иккинчи группа инвалиди бўлишига қарамай, тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум этган эди. Жазони кучайтирилган тартибда ахлоқ тузатиш колонияларида ўташга ҳукм қилинди. Район судининг ушбу ҳукмини область суди коллегияси тасдиқлади. Орадан бир печа йил ўтиб республика прокуратураси район халқ судининг ҳукми билан область суд коллегиясининг ажримини бекор қилиб, ишни қайта терговга юбориш ҳақида порозилик билдирди. Ўғлим Москвага текшириш учун юборилди. Шу йил февралда яна

ўша район суди ўғлимни ноҳақ қамалган деб топиб, олти йил олдинги ҳукмини бекор қилиб, у Самарқанд шаҳрига юборилди. Ўғлим қамалмасдан илгари унга ҳар ойига 49 сўм 50 тийиндан нафақа тўланиб боришар эди. Мен ўғлимнинг қамалган давридаги нафақа пулларини нотўғри тергов олиб борган ва телба одамни соғ деб айтган медицина, тергов ва суд ходимлари ҳисобидан ундириб берилишини ҳамда ўғлимнинг қонунга хилоф равишда қамалишига йўл қўйган кишилар муносиб жазоланишини талаб қилиб, турли ташкилотларга мурожаат этдим. Афсуски, менинг бу талабим ҳеч қаерда инobatга олинмади...

Б. Маҳмудов; ўқитувчи.

Барот акани афтода бир кайфиятда учратдик. Унинг қўл панжаларидан бири дока билан маҳкам боғланган эди. Қўлингизга нима қилди, деган саволимизга «Бахтиёр лат едирди», деб жавоб берди. Маълум бўлишича, Барот ака Каптархонадаги область руҳий касалликлар беморхонасида даволанаётган телба ўғли Бахтиёрни вақтинчага уйига олиб келган экан. Телба ўғил отаси билан жанжаллашиб, унинг қўл панжасига қаттиқ шикаст етказибди. Бахтиёрни маҳалладаги уч-тўрт киши зўрга ушлаб, яна Каптархонадаги диспансерга олиб бориб топширишибди...

Агар Бахтиёрнинг соғлиги, руҳий касаллик даражаси хусусидаги ҳужжатларни кўздан кечирсангиз шундай манзарага дуч келасиз: у дастлаб, мактабда ўқиб юрган пайтларда ҳам телбалик белгилари бор эди, фақат касаллиги ҳозиргичалик кучайиб кетмаган эди. Ўқитувчининг тушунтириш хатидан кўчирма:

Мен 1969 йилдан буён совхоз марказида жойлашган мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаб келаман. Маҳмудов Бахтиёрни яхши биламан. У мактабда ўқиб юрган пайтларида дарсларни ўзлаштириши паст эди. Болалар билан кўп уришарди. Ўқитувчилар Бахтиёрдан доимо шикоят қилар эди. 10-синфда ўқиётган даврида, айниқса, ўқитувчиларни кўп қийнади. Мактабни битиргандан кейин, 1978 йилнинг февраль ойи бўлса керак, унинг отаси Барот ака уйимга келиб, ўғлини шахсий машинам билан область руҳий касалликлар беморхонасига олиб боришимни илтимос қилди. Мен рози бўлдим. Шундай қилиб, Турди исмли медврач, Барот ака ва мен уч киши бўлиб, Бахтиёрни касалхонага топшириб қайтдик. Мен ўшанда боланинг ўқув давридаги мавжуд камчиликларни мана шу касаллик ало-

мати экан-да, деган хулосага келдим. Кейин бир куни у ким биландир уришиб, иши судга тушганлигини эшитдим. Синф раҳбари Қораева судга қатнашган экан. Бизга келиб Бахтиёрнинг умуман ақлдан озганлигини айтди. Бахтиёрнинг укаси Ихтиёр ҳам тўққизинчи синфда ўқиётиб пахта йигим-терими даврида руҳий касаллиги аён бўлиб, ҳозиргача касалхонада эди. Ихтиёр мактабни битира олмади. Уларда бу касаллик суяк суряпти...»

Ўқувчининг тушунтириш хатидан кўчирма:

«Мен Маҳмудов Бахтиёр билан бир синфда ўқидим. У дарсларга ўз вақтида келмас эди. Ўзлаштириши ёмон бўлган. Дарс пайтида тўполон қилиб ўтирар ва ўзидан-ўзи кулаверарди. Мен Бахтиёрни тўй-томошада, кинода ёки концертда кўрган эмасман. Биз унга: сен ҳам бирор марта кинога тушганмисан, десак, у: кинода нима қиламан, деб кулар эди. Яна бир одати ўзи гаплашарди...»

Касаллик тарихидан кўчирма:

«Бемор Маҳмудов Бахтиёр 1960 йилда туғилган. Қурбонободдаги 10-уйда яшайди. Бир неча ой область руҳий касалликлар беморхонасида даволанди. Диагноз: Шизофрения. Ушбу касалхонага иккинчи марта тушиши. Оиладаги саккиз фарзанднинг каттаси. Болалигида нима бўлган, нима билан оғриганини эслай олмайди. Мактабга саккиз ёшидан борган. 10-синфни битирган. Катта бўлган пайтда овқатдан заҳарланиб юқумли касалликлар беморхонасида даволанган. 1978 йил январь ойида, овқатдан заҳарланишдан сўнг қизиққон бўлиб қолган. Атрофдаги кишилар билан уришади. Тунлари ёмон ухлайди. Шу боис ҳам биринчи марта 1978 йил 16 февралдан 3 мартгача бизнинг касалхонада даволанган. Касалхонадан чиқаётган пайтда руҳий мувозанати яхши эди. Уйига боргач ўзини ёмон ҳис эта бошлаган.»

Аҳволи руҳияти: кайфияти яхши эмас. Отаси билан уришади. Уни ёлгон гапиришда айблайди, баъзан ҳеч нарса йўқ: менинг бошим спортчиларникига ўхшайди. Миям қимирлайди, икки бетим бўлак-бўлакка ажралади, деб ўз-ўзидан кулади.

Касалхонада даволангач беморнинг аҳволи яхшиланди. Руҳияти осойишта, ўзини тута оладиган бўлди. Мехнат қилишга қизиқа бошлади. Шу муносабат билан уйига руҳсат берилди. Мунтазам равишда диспансерга мурожаат қилиб туришга айтилди...»

Районлараро медицина комиссияси хулосасидан кўчирма:

«Маҳмудов Бахтиёр комиссия томонидан текширилиб,

II группа инвалиды деб топилди. Асосий касаллиги: Шизофрения. Хулоса: меҳнатга яроқсиз. Қайта ўқитиш ва касб ўргатиш таъсия этилади. ВТЭК раиси. Имзо».

Юқоридаги тушунтириш хатларидан, касаллик тарихи, врачларнинг хулосаларидан кўришиб турибдики, Бахтиёр қўшнилари Холбой билан бўлиб ўтган жанжалга қадар ҳам руҳий касал бўлган. У ўзини ўзи бошқара олиш ҳолатида бўлмаган. Шундай эканлигини Москвадаги В.П. Сербский номидаги умумий ва суд психиатрияси илмий-текшириш институтида ўтказилган экспертиза хулосалари ҳам тасдиқлайди:

«В.П.Сербский номидаги институтда ўтказилган клиник текширишлар натижасида беморнинг қуйидаги руҳий ҳолати аниқланди. Бемор билан мулоқот қилиш қийин кўчади. Берилган саволларга узоқ сукутдан кейин қисқа-қисқа, кўпинча саволга алоқасиз жавоблар бўлади. Аввал қаерларда даволангани, соғлиғи ҳақида сўралганида бемор ҳеч нарса айтмайди. У руҳий касал эмаслигини, врачларни алдаб юрганини такрорлайди. Бунинг сабабини ҳам айтмайди. «Қамоқда ўтирганимда худо билан гаплашдим», дейди. Шундан буён худо уни доимо «кишанлаб» кўяр эмиш, ҳаяжонланмайди. Баъзан ўз-ўзидан кулаверади. Ҳаммадан ажралиб юради. Бир ҳолатда узоқ муддат ётади. Бошини кўрпага буркаб олади. Медицина ходимларига мурожаат қилмайди, фикрлаш тарзи изчил эмас. Ўзининг аҳволига танқидий баҳо беролмайди. Юқоридаги кузатишларга асосланиб комиссия, Б.Маҳмудов шизофрения шаклидаги руҳий касаллик билан кўпдан буён оғрийди, деган хулосага келди... Жиноий иш материаллари, медицина ҳужжатлари ва беморнинг руҳий ўзгаришлари хусусидаги клиник кузатишлар Б.Маҳмудов юқорида кўрсатилган касаллик туфайли унга қўйилаётган айбни содир этиш вақтида ҳам ўзининг ҳаракатларига ўзи ҳисоб бериш, ўзини бошқариш ҳолатида бўлмаган. Шунинг учун уни содир этган жиноий ишига нисбатан телба деб қараш керак».

Шундай қилиб, халқ судининг ҳукмига асосан бир телба одам тўрт йил муддат билан озодликдан маҳрум этилган эди. Жазони кучайтирилган тартибда ўташга ҳукм қилинди...

Хўш, ўшандай жазога лойиқ жиноят қандай жиноят эди?

Район судининг ҳукмида бу жиноятнинг ибтидоси шундай изоҳланади: «Кунлардан бир куни кечқурун, соат 8 лар чамасида Маҳмудов Бахтиёр безорилик қилиш

мақсадида ўзи яшайдиган уйнинг ҳовлисида шу кўчада яшовчи ҳамсоғларининг ҳовлиси томон тош отади ва бу тошлар 30 метрлар чамаси узоқликда жойлашган уйда яшовчи Холбойнинг ҳовлисига келиб тушади. Ишдан келиб турган Холбой Бахтиёрнинг ҳаракатидан газаблик бўлиб Маҳмудовлар яшайдиган уйга бориб, Бахтиёрнинг ота-онасига: «Болаларингиз бизнинг ҳовлимизга тош оташтилар, болаларингизни йнгиштириб қўйинг, тош кичкина болага тегиши мумкин, бу иш ҳамсоғчиликка яхши бўлмайди»,—деб турганда Бахтиёр Холбойнинг орқасидан яширин равишда келиб қўлидаги таёқ билан уни қасдан ура кетади Таёқ билан чап қўлига, елкасига, тўғри келган жойига уриб йиқитади. Холбойнинг овозини эшитиб, қизи билан келини чиқиб келади. Холбойнинг чап қўли очик ҳолда спниб, ҳаёти учун хавфли бўлган даражада шикастланади...»

Энди шу вазиятни Бахтиёрнинг отаси Б.Маҳмудов редакцияга ёзган шикоят хатида шундай изоҳлайди:

«Кечқурун соат 8.30—9.00 лар орасида Холбой кайф билан келини, қизи ва бир меҳмонни етаклаб, бизнинг уйга келди. Кела солиб руҳий касал ўғлим Бахтиёрга: «Сен бизнинг ҳовлига тош отдинг», деб, уни босиб ура бошлади. Бахтиёр хотиним билан ўғлим Ихтиёрнинг ёрдамида ўридан туриб қочмоқчи бўлганида, Холбой қўлидаги калтаги билан Бахтиёрнинг елкасига уради. Шунда Бахтиёр унинг қўлидан калтакни тортди олиб, ўзини бир соғанда у йиқилади ва Холбойнинг чап қўли жароҳатланади...» Демак, бир телба одамнинг қилган жинояти: соғ одамнинг уйига тош отиш ва ўша соғ одамнинг чап қўлини сийдиришдан иборат. Лекин, бу ҳодисалар қай тарзда, дастлаб ким томонидан содир этилганлиги ҳақидаги кўрсатмалар турлича. Ҳар ким ўзим ҳақман дейди... Шу боис ўз-ўзидан бир қатор саволлар, мулоҳазалар туғилади. Масалан, суд ҳукмида Холбой Маҳмудовлар уйига келиб «...тош кичкина болага тегиши мумкин» дегани ҳақида айтилади. Айни шу ҳодиса эса терговчи томонидан ёзилган қарорда: «... меннинг кичкина набирамга тош тегибди», деб изоҳланади. Суд ва тергов ҳужжатларидаги, гувоҳларнинг кўрсатмаларидаги ҳар хилликлар Холбойнинг уйига умуман тош отилгани масаласини ҳам, Холбой Маҳмудов хонадонига шунчаки, «болаларини йнгиштириб қўйинг», дейиш учунгина борганини ҳам бир оз шубҳа остига олади. Чунки Бахтиёрнинг тош отганини фақат Холбойнинг хотини, қизи ва келинигина кўрган. Икки эшик орасида яна бир ҳовли, дов-

дарахатлар бўлишига қарамай отиған тошни улар кўришган! Буни қарангки, Бахтиёр отган тошлар ўртадаги ҳовлига тушмай тўғри Холбойнинг томига тушаверган... Бу жуда ҳам шубҳали, чунки, айтайлик, отилган бешта тошнинг ҳеч бўлмаса иккитаси ўртадаги ҳовлига тушмаслиги мумкин эмас.

Еки, айтайлик, гувоҳларнинг кўрсатмалари. Албатта, бундай савол ва мулоҳазалар айрим одамлар учун ўта майда туюлиши мумкин. Бироқ, инсон тақдири ҳал этилаётган пайтда, бу майда масала, катта масала, деб ажратиб ноўрин.

Лекин, ҳозир гап Бахтиёрнинг кимларнинг уйига тош отганлиги-ю, кимнинг қўлини таёқ билан уриб сиқирганлигидан кўра кўпроқ бир телбанинг соғлиги чуқур текшириямасдан, ҳар томонлама ўрганизмасдан туриб оғир жазога ҳукм этилганида.

— Яқинда район халқ суди бир пайтлар ўзи чиқарган ҳукмини ўзи бекор қилиб, ўғлимга берилган қамоқ жазосини ноҳақ деб топди, — дейди биз билан суҳбатда Бахтиёрнинг отаси Б. Маҳмудов. — Лекин ана шу ўтган 5—6 йил вақт ичида нималар бўлмади, дейсиз. Қандай адолатсизликларга дуч келмадим. Ичимдан ўтганини бир ўзим биламан... Шунда ҳам нешонаси шўр бўлган ўғлимнинг қамалганига қуяман. Ўғлимнинг соғлигини яхши текширмай, сўраб-суриштирмай қамаб юборганлар эса адолатли қонун олдида жавоб беришмаганидан ўкинаман...

Иш материаллари билан танишгач, қатор одамлар билан суҳбатлашгач, Б. Маҳмудовнинг уйда бўлгач, унинг аҳволи руҳиясини бир қадар тушунгандай бўлдим. У мана шу ўтган йиллар мобайнида, ўғлимнинг қонунга хилоф равишда қамалгани ҳақида ёзмаган ташкилоти, бормаган жойи, кирмаган кўчаси қолмабди. Унинг почта кутиси лоқайд жавоблар, асоссиз справкалар, ҳақиқий аҳволини текширмасдан туриб юборилган хатларга тўлибди. Натижада Б. Маҳмудовнинг ҳамма нарсадан — суд, прокуратура ва бошқа адолат қилувчи жамоат ташкилотларидан ихлоси қайтган. У гўё дунёдан умид узиб дарёга чўкаётган одам дуч келган хасга ёпишганидек, адолат-ку, қилишмади, ҳеч бўлмаса, мана шу арзимас нафақа пулини ундириб беришар, телба боланинг борди-келдисига яратарман, деган мақсад билан редакцияга шикоят ёзган...

Ана сизга бир адолатсизликнинг натижаси. Албатта, бугунга келиб Бахтиёрни ишини кўрган на терговчи, на бу хом-хатала терговни тасдиқлаган район прокурори, на медицина — суд экспертизаси ходимлари ва на ўз

хукмини ўзи бекор қилган район халқ судининг раиси — уларнинг ҳеч бири, мен айбдорман, дейишмайди. Ҳамма ўзини оқлайди. Ўртада эса бир телба бола ноҳақ таҳқирланди. Бир серфарзанд одам ҳақиқатни тиклаш учун болаларининг ризқини қийиб, узоқ йиллар мобайнида шаҳарма-шаҳар, ташкилотма-ташкилот югурди, сарсон у саргардон бўлди. Соғлигидан путур кетди. Турмушида ҳаловат бўлмади. Воқеанинг асл моҳиятини тушуниб етмаган ёки тушунишни хоҳламаган кишилар ўртасида «шикоятчи» деган номни олди.

Хўш, нега шундай бўлди? Нега баъзан шундай кўл чўзсак етадиган, тийракроқ кўз билан қарасак кўрадиган, ишга масъулият билан ёндашсак, эриша оладиган ҳақиқатни йиллаб кутамиз? Унга томон жуда узун эгри-бугри, айланма йўллар билан боришга мажбур бўламиз? Кўпинча эса ўша ҳақиқатга мана етдим деганда умримизнинг сўнгги кунларини кечираётган бўламиз ёки бўлмаса бутун ҳаётдан, турмушдан, одамлардан кўнглимиз совиб, музга айланиб қолган бўлади. Шундай ҳолга тушиб қолишимизга ким айбдор?

Айрим кишилар бир телба бола бировнинг қўлини синдириб, қилмишига яраша жафо олса олибди-да, бунинг устига аввалги суд ҳукми бекор қилиниб, бола қамоқдан озод этилиб, даволанишга юборилибди. Шундай экан, бу даражада ваҳима қилиш шартми, дейишлари мумкин. Балки, ростдан ҳам ўтган ишга салавот, деб кетавериш мумкин эди. Лекин, инсон шаъни, қадр-қиммати-чи? Бугун бир телбани таҳқирлаб, темир панжара ортини «мана шу сенинг уйинг бўлади», деб кўрсатсак ва шундай қилганимиздан виждонимиз заррача қийналмаса, эртага нима бўлади? Ахир одам, у соғми ёки касалми, йўлда ётган тош-кесак эмас. У ўз номи билан инсон! Уни бир тепки билан йўқликка рўбарў қилиб бўлмайди.

Ана шу сабабларга кўра ҳам нафақат соғ Одамнинг, балки бир телба Одамнинг ҳам таҳқирланиши хусусида жим туриб бўлмайди

1986 й.

5. МЕРОС

Комил ота ёши ўтиб қолгач, уй-жойини бир қариндошининг ҳали юмга етмаган ўғлига хатлаб берди. «Кучдан қолсам, боқасиз, улсам кўмасизлар», деди у меросхўрнинг ота-онасига. Шу тариқа улар бир неча йил иноқлик

билан, тотув яшашди. Кунлардан бир кун янги туғилган бузоқ боис ораларига совуқлик тушиб, Комил ота меросхўридан кечди. Уй-жойини энди бошқа бир кўшнисига хатлаб берди. Улар билан ҳам анча йил тинч-тотув кўшничилик қилди. Бир куни Комил отанинг янги меросхўрининг томорқасига экин эймоқчи бўлди. Отадан сўрамасдан шудгорга трактор киритди. Шунда Комил ота янги меросхўрға: «Мен ҳали тирикман. Бир иш қилсанг, маслаҳат билан қилайлик», деди. Лекин янги меросхўр: «Ховли энди меники бўлди, хоҳлаган ишимни қиламан, истасам, сен чолни уйдан ҳайдаб чиқараман», деди. Уларнинг орасида қаттиқ жанжал кўтарилди. Бундай зўравонликдан газабланган Комил ота туни билан уйдаги бутун кўрпа-тўшагига керосин сешиб, томга чиқарди. Саҳарга янги кўлига ов милтигини олиб, янги меросхўрнинг йўлини пойлади. Саҳархез меросхўр ташқарига чиқди. Айвонда кўриниши билан Комил ота унга қараб ўқ узди... Кейин милтиқни бағрига босганча уйга чонди. Бора солиб олдиндан тайёрлаб қўйилган лўпчикни ёқди-да, томга улоқтирди. Керосинга бўктирилган кўрпа-тўшак, унга кўшилиб бутун уйга ўт кетди... Уйга ўт кетганига кўнгли ишонгач, Комил ота кўчада турган «Жигули» машинасига ўтириб тўғри қабристонга йўл солди. У ерга боргач, кўлидаги милтиқ билан ўзини ўзи отди...

Кўлимдаги хатни ўқиб ўтириб хаёлимдан ана шу воқеалар кечди.

«Хурматли редакция! Мен оилам билан бувимнинг онасидан қолган жойда шу кунгача яшаётган эдим. Тўртта фарзандим бор. Энамнинг вафотигача унинг касалини боқдик. Энам менга «Касалимни боқасан, қазоим етиб ўлсам, ўлигимни кўмиб, маърака, расм-русумларимни қилиб, эшигимни очиб ўтирасан», деб маҳалла оқсоқоллари, кўни-кўшнилари ҳамда маҳалла комитетининг раиси гувоҳлигида уйини васиқа қилиб берган эди. Васиқа асосида қишлоқ Совети энамнинг уй-жойини менинг номимга ўтказиб беришди. Шундан кейин кўп ўтмай энам ўрнидан бир йўла туролмайдиган бўлиб қолди. Касалига қарадик, докторларга кўрсатдик. Бўлмади. Ниҳоят, энам вафот этди. Шундан олдироқ уйга даъвогар бўлган — энамнинг кейинги чолнинг қизи Темирова ҳамда чолнинг кевараси Хамроали ҳам ҳаракатга тушиб қолишди. Улар уй-жой даъво қилишиб район халқ судига боришди. Район халқ суди ишни кўриб чиқиб, уй-жой ҳақиқатан ҳам менга тегишли, деб қарор чиқарди. Лекин даъвогарлар область судига ариза бердилар. Область суди эса

ҳалқ судининг қарорини бекор қилиб, ишни кўшни район халқ судига оширди. Кўшни район халқ суди энанинг тирикчилигида уйга келиб, ундан уй-жойга қим меросхўр, деб сўраганида энам: «Ўз ҳаётимни ва уй-жойларимни набирам Саиджонга топширганман. Ҳамма ҳужжатларни қилиб берганман», дейишига қарамай, суд чолининг невараси Ҳамроали фойдасига қарор чиқариб берди.

Ҳурматли редакция! Мана шу жанжалли ишга аниқлик киритиб беришларингизни сўрайман.

Саиджон».

ТИЛХАТ

«Мен, Олимова Хосиятбуви, 1900 йилда туғилганман. Ҳозир ёшим 85 да. Энди қариб қолдим. Айниқса, қиш-қи-ровли кунларда бир ҳовлида ёлғиз яшаш мен учун жуда оғир бўлиб борапти. Ўзимнинг ўғил-қизларим йўқ. Шунинг учун синглимнинг қизи ва унинг ўғли Саиджон энди менинг уйимга кўчиб келишиб, бирга яшамоқдамиз. Деворларим қишда йиқилиб кетган эди, Саиджон йиқилган жойларни ўнглади. Менинг озиқ-овқатимдан хабар оляпти. Энди мен шу ҳовли-жойни Саиджонга ўз ихтиё-рим билан топширмоқдаман.

(имзо) *Олимова Хосиятбуви».*

Гувоҳлар; маҳалланинг оқсоқоллари.

Янгиқўрғон маҳалласида яшовчи Олимова Хосиятбу-виги

Область суди сизнинг ёзган аризонгиз асосида гражд-данлик ишини халқ судидан чақириб олиб, назорат тар-тибида текшириб чиқди.

Иш материалларига қараганда, Сиз Олимов Мамир билан 34 йил бирга яшаган бўлсангиз-да, ўрталарингизда никоҳ қайд қилинмаган, шу сабабли суд сизни Олимов қарамо-ғида бўлган, мулкнинг бир қисмига меросхўр, деб топ-ган. Темирова Б. ҳам марҳум эрингизнинг аввалги окла-сидан боласи бўлгани учун ҳам уни ГКнинг 579-моддаси асосида отасининг мулкига меросхўр, деб тўғри топган. Сизнинг Саиджоннинг онасини бола қилиб олганингиз ҳақида юридик ҳужжат йўқ, шу сабабли унинг ўғли Саиджон бу уйдан мерос олишга ҳақли эмас. Шунингдек,

уйиң 1935 йида ўзингиз сотиб олганингиз ҳақида ҳам ҳеч қандай ҳужжатларингиз йўқ. Аксинча, ишнинг 11-варақасидаги давлат архиви берган ҳужжатга қараганда уй 13 сўтих ери билан эрингиз Олимов Мамир номиде бўлган.

Шу сабабли суднинг қарорини бекор қилишга асос топмай, аризангизнинг оқибатсиз қолганини маълум қиламиз.

Область судининг раиси вазифасини бажарувчи. (имзо)

Биз юқоридеги ҳужжатларни меросхўрларнинг бири ҳақ, иккинчиси ноҳақ дейиш учун келтирмадик. Йўқ. Бундай қарорни яна ўша адолат носбонлари — суд органлари чиқаради. Чунки, меросга кимнинг қонуний ҳаққи бор ёки йўқ, бу нарса биздан кўра кўпроқ уларга аён. Зеро, қонуний бўлган нарсагина адолатлидир.

Хўш, унда гап нимада? Район суди ўз қарорини чиқарган экан-ку. Бу хусусида катта бир очерк ёзиш шартмиди? — деган савол тугилиши табиий. Гап шундаки, кейинги йилларда мерос масаласи кундалик турмушимиздаги энг чигал, жанжалли масалаларга айланиб қолмоқда. Битта иморат, янги машина, олти сўтих ер деб ака укадан, ота боладан юз ўгирган ҳоллар содир бўляпти. Нега? Бундай ҳол етишмовчилик туфайли юзага келяптими ёки мўл-кўлчиликдан? Наҳотки ўртадеги битта иморат ёки бўлмаса енгил машина деб ака укадан, тоға жияндан юз ўгирса? Наҳотки, одам бу дунёда фақат мол-дунё тўплаш, болачақасига уй-жой солиш, машина олиб бериш учунига яшаса? Ишон умри биргина ўша моддий бойликлар билан ўлчанадиган бўлса, унинг қадри қаерда қолади? Мамлакатимизда кейинги йигирма йил ичида юз берган хатоликлар, камчиликларнинг бир жиҳати кишилар ўртасидаги меҳр-оқибатнинг кўтарилганига бориб тақалмайдими? Мерос тушушчасини жуда тор маънода англамаяпмизми?

Хосиятбувининг мероси ва унинг меросхўрлари ҳаётини ўрганиш жараёнида тўпланган ҳужжатларни батафсил келтиришдан мақсад ҳам юқоридеги саволларга баҳолан қудрат жавоб излаш, мерос ҳақида ҳукм чиқариш эмас, фикр юритишдир.

Биз Янгиқўрғонга бориб кишилар билан гаплашганимизда бир нарса ҳақида аниқ гувоҳлик беришди: «Тугилганимиздан буён шу қишлоқда яшаймиз. Мамир акани ҳам, Хосиятбувини ҳам яхши биламиз. Мамир ака Хосиятбувиникига ичкүёв бўлиб кирган. Агар уй Мамир

аканинг номида бўлса, нима қипти? Ахир қайси бир ота-бобомизнинг уйи хотинининг номида бўлган? Илгарилари уйда эркак бўлгандан кейин хатлаб юрадиганлар «уй хотинингизникими ёки сизникими», деб сўрашмаган-ку. Уй албатта эркакнинг номида бўлган. Бунинг устига Хосиятбуви раҳматлик юмшоқ кампир эди. Қайси бир ҳужжатда уни бизга саводсиз эди, деб ўқиб беришди, бу ёлгон, у аёл саводли эди, оғзида илми бор, хат-савод чиқарган. Агар эскича ўқиганларнинг ҳаммаси саводсиз бўлган бўлишса, бундан чиқди Навоий ҳам, Луқмони ҳаким ҳам саводсиз экан-да? Хосиятбуви эрининг юзига тик қараб: «Йўқ, сиз ичқуёвсиз, уй менинг номимда бўлиши керак», дейдиган аёл эмасди. Ахир ЗАГСдан ўтиш, уй-жой, рўзгорни «сеники-меники» дейдиган бўлсак, бу одат кеча пайдо бўлди-ку! Наҳотки, маҳалладаги тирик гувоҳлардан архивнинг «Уй Мамир Олимов номида» деган қоғози устун турса, шу ҳам адолатданми?»

— Ёшим саксон еттида,— деди кекса отахон.— Икки-уч йилдан буён «Бу уй Хосиятбувиники, Мамир ака ичқуёв эди, шунинг учун Хосиятбуви уйни кимга васият қилиб берган бўлса, ўшаники бўлади. Бунинг устига Хосиятбувининг касалини Мамир аканинг қизи билан невараси эмас, Хосиятбуви боқиб олган Нафисахон билан унинг болалари узоқ ердан қатнашиб, кампирга оғир бўлиб қолганда эса ўзлари яшаётган Мамурободга олиб кетиб қарашди. Улигини кўмишди. Расм-русумларини ўтказишди. Кампирнинг уйига шулар меросхўр», деб гувоҳлик беряпмизу, лекин гувоҳлигимиз ҳеч кимга ўтмапти.

Маҳалла оқсоқларининг сўзларини эшитиб, бир танишимни эсладим. Тўғри, у билан бор-йўғи бир марта телефон орқали гаплашганман, холос. Лекин, шунга қарамай, ишончим комилки, Собиржон софдил, яхши инсон. Мана, икки йилдирки, иш пайтида бахтсиз ҳодиса рўй бериб, у касалхонама-касалхона юриб даволанмоқда. Унинг бир кун соғайиб, яна ўз қорхонасига қайтишига ҳам ишончим комил. Собиржон ўгай она қўлида тарбия топди. Халқда шундай гап бор: «Ўгайнинг ўти қурсин, туққаннинг бети...» Ўгай ўгайлигини қилди. Ўз болаларини ундан юз ўғиртириб юборди. Ўгай она: бир кун келиб ўша ўгай болаларим билан мерос талашади, деб ўйлади. Ана шу мерос «ташвишти» кампирга кечалари уйқу бермади. Фикри хаёли нима қилиб бўлса ҳам болалари билан ўгай ўғил ўртасига совуқчилик солиш бўлиб қолди. Оқибатда, акалари ойлаб касалхонада ётган бир пайтда ҳам

ўгай укалар ундан бирор марта бўлсин хабар олишмади. Хабар олсалар ҳам бошқа бировларнинг аралашуви туфайли номига хабар олишди. Ўгай она эса мерос талаб қиляпти, пул сўраб келди, деб танишимнинг турмуш ўртоғига маломат қилди.

Аслида эса на танишимга, на унинг рафиқасига оталаридан қолган машина ҳам, уй-жой ҳам, пул ҳам керак эмасди. Уларнинг ўзлари меҳнат қилиб топган уй-жойлари, машиналари бор эди. Уларга қавм-қариндошларнинг бор-йўғи озгина меҳр-муҳаббатлари керак эди, холос. Дунёда яхши одамлар кўп. Улар Собиржонни касалхонага жойлаш, дори-дармонлар топишда катта ёрдам беришди. Оиласидан хабар олиб туришди. Энг муҳими, улар вақтинча қийин аҳволга тушиб қолган одамдан ўз меҳр-муҳаббатларини аяшмади.

Ана шундай тақдирларга дуч келганда ўйлаб қоласан одам. Бу даражада маънан тубан кетишнинг боиси нимада? Ўгай она-ку, жоҳиллиги туфайли, қолаверса, ўгайлиги учун ўша танишимни ёқтирмас. Уни эсласа, кўз олдига эридан қолган мерос келавериб, тинчлик бермас. Лекин укаларга нима бўлган? Ахир одам етти ёт бегонага ҳам меҳр-шафқат кўрсатади-ку?! Собиржон эса бир отадан бинога келган ўз акалари-ку! Ўз қалбидан акагаки меҳр топмаган одам бошқа бировларга меҳр тона олармикан? Наҳотки, улар ҳам «ақамиз мерос талашади», деб ўйлашса?

Бир пайтлар қариндош-уруғчилик қилиб, борди-келди қилишган Саиджонлар оиласи билан Ҳамроали оиласи ўртасига ҳам мерос туфайли хитой девори урилди. Улар бир-бирларини кўргани кўзлари йўқ. Кўча-кўйда учрашиб қолгудек бўлишса, тескари қараб ўтишади. Ҳар ким ўзим ҳақман дейди. Бировнинг қўлида ҳужжат. Бошқасининг орқасида эса қишлоқ оқсоқоллари — жонли гувоҳлар. Бундай пайтда аниқ хулосага келиш, томонларнинг бирини ҳақ деб, иккинчисини ноҳақ, дейиш жуда мушкул. Бу фақат ўша одамларнинг виждонларига боғлиқ. Икки меросхўрдан бири меросга ҳақи йўқлигини ичдан тушунади. Лекин, бўйнига олгиси келмайди. Етиб қолгунча отиб қол, қабилида иш тутади.

Саиджон ҳозирда яшаётган уйини бориб кўрдик. Қўшни район халқ суди Хосиятбувининг уй-жойини Мамир аканинг невараси Ҳамроалига ажрим қилиб берганда кейин Саиджон бошқа колхозда яшовчи онаси билан укаси истиқомат қилаётган ҳовлига кўчиб кетишга мажбур бўлган. Ҳовлига уч хонали планли иморат солинган. Бу уйда Саиджоннинг укаси Маҳаммаджон хотини

билан турибди. Улар янги оила, фарзанд кутишмоқда. Ховли Нафисахон ая билан Маҳаммаджоннинг помиди. Дарвозахонадаги бир хонали тўкилиб турган кулбада Нафисахон ая яшайди. Суднинг қарори билан Хосиятбувининг уйидан ҳайдалган Саиджон эса хотини ва тўртта боласи билан ҳовлининг чап томонига қурт боқиш учун қурилган уйга кўчиб келди. Тўғриси айтиш керак, олти жон яшаётган бу уйни «уй» деб айтишга тилинг бормаиди одамнинг. Шундай савол туғилади, уч хонали уйда болалари билан Саиджон турса бўлмайдими? Бўлмайдди. Чунки бунга, аввало, янги келин-куёв кўнишмайди. Ховли уларнинг помиди, қолаверса, улар — янги келин-куёв. Ахир инсон дунёга бир марта келади-ку! Шундай экан, ҳаётларининг энг ширин дамларини босиб қолай деб турган, бунинг устига қурт боқишга мўлжалланган бостирмада ўтказишадими? Билмадик, бу энди уларнинг ўзаро шахсий ишлари. Лекин Саиджоннинг тўртта боласи ва хотини билан юқорида таърифи келтирилган уйда тургани рост. Биз борган кун эрталабки аёз ҳали аримаган эди. Ёгингарчилик. Болаларнинг совуқдан, ҳўлгарчиликдан бир чеккада қиспиб ўтиришларини кўриб, тўғриси, бу оиланинг турмушига ачиндик.

Иккинчи меросхўр — Ҳамроалининг уйи Хосиятбувининг уйидан сал настрокда экан. Дарвозадан шундай бош суқишингиз билан ишбилармон, эпчил одамнинг ҳовлиси экани шундай сезилиб туради. Ҳаммаёқ саранжом-сарипта. Қатор қурилган иморатлар. Четда эса яна бир иморатнинг усти ёпилиб, фақат сувоғи қолибди. Ҳамроалининг етти фарзанди бор. Шундан бештаси ўғил. Катта ўғлини уйлантирган. Ўзи район касалхонасида бухгалтер бўлиб хизмат қилади. Ҳамроалининг айтишича, бу ҳовли Мамир аканнинг дадасидан қолган. Ўзининг ота эшигини сотиб юборишган экан. Ҳозир бу уйда саккиз жон истиқомат қилади. 1968 йилда битта иморат қурилган. Иккинчи иморат кейин қурилган. Бошқа, учинчи иморат эса ҳали битгани йўқ. Бу уйни Ҳамроали армияда хизмат қилаётган ўғлига атаб қурмоқда.

Яна бир меросхўр Темирова С. ҳам ўзига тинч. Унинг ҳам жияни — Ҳамроалига ўхшаб уй-жойи етарли... Совуқда дилдираб, Хосиятбувининг уйига қараб қолган майда болалари йўқ...

Ҳамроалининг уйидан чиқар эканмиз, у бизга бир гапни таъкидлаб айтди: «Агар энам Саиджонга васиқа ёзиб берган бўлса, ўшандай васиқани менга ҳам бўлганига, ўзи унинг набираси эканига ҳужжат топса, уни

олаверсини. Тополмайди бундай хужжатни. Уй меники. Қонуи биз томонда!»

Кишида ўзининг ҳақлигига ишонч бўлиши яхши фазилат. Агар ўшандай ишонч бўлмаса, ҳақиқат ҳеч қачон қарор тонмайди. Лекин, кишидаги ишонч фақат ўша одамнинг шахсий манфаатигагина хизмат қилса, ундан жамият наф кўрмаса, бундай ишонч энди ўша одамнинг ҳақлигига шубҳа уйғота бошлайди...

Хўш, Комил ота ёки бўлмаса Хосиятбуви ҳайҳотдек ҳовлида сўққабош бўлиб қолар эканлар, кимга ишонар эдилар? Комил ота нега ўзи тирик туриб, уй-жойини бировга хатлаб берди? Хосиятбуви-чи? Саиджон ҳали ёш, куч-қувватга тўлган пайти. Агар онасининг уйида ўтиришга жой бўлмаса бошқа чек қилса бўлмайdimи? У ёшлик кучига, имкониятига ишонамайdimи? Ҳамроанининг қатор-қатор уйи турибди. Ҳали воёга етмаган фарзандларга иморат тиклаш шуичалик зарурми? Иморатни болаларнинг ўзлари пешона тер тўкиб қилишса маъқул эмасми? Ёки бундай бўлишига у ишонамайdimи?

Комил ота билан Хосиятбуви каби кишиларни тушуниш мумкин. Қариганда уларнинг энг ишонарли «киши»лари, уйлари бўлган. Биров берган бир коса ёвғонни танасига яйраброқ ичши учун уй-жойларини гаровга қўйишган. Ўлгандан кейин эса ўша бировнинг «палончини ўлигини кўдим» деган таънаю маломатига қолмаслик учун унинг номига уй-жойини хатлаб берган. Лекин, мерос таланиб судлар ва бошқа ташкилотларнинг эшикларини қоқаётган айрим одамларнинг хатти-ҳаракатларини тушуниш қийин. Чунки, уларнинг аксарияти мерос тушуничасини жуда тор маънода англайдилар. Одамдан нафақат уй-жой, машина, мол-дунё, шунингдек, она-Ватан, эл-юрт, тил, ахлоқ-одоб ҳам мерос бўлиб қолади. Бугунги кунгача мамлакатда, жумладан, республикамизда ҳам қайта қуриш, чин демократия йўлга қўйилгунга қадар ўзимизга тегишли талай меросимизни унутиб қолдик. Мерос деганда, фақат уй-жой, мол-дунёни тасаввур этдик. Афсуски, ўша уй-жойларнинг, умуман, бошқа кўп нарсаларнинг ҳам ҳақиқий ворислари бир четда қолиб, кўпинча уларга маънавий жиҳатдан ҳуқуқи бўлмаган кишилар эгаллик қилиб келишди...

Ўйимизнинг шундай ёнида бутифосдан, минерал ўғитлардан одамлар касалланди, чўлда эмас, водийда яшаб туриб ичшига баъзан сувимиз бўлмади, ҳар ойда ортиб борса ўттиз сўм ойлик оладиган кўлхозчилнинг иш ҳақини ошириб кўрсатдик, кишиларнинг тақдирини баъзан тер-

говчининг икки варақ айбномаси ҳал қилиб келди. Биз бундай саябий ҳодисаларни жуда кеч англадик. Демакки, голиб бир меросни — кураш туйғуларини унутган эдик. Бугунга келиб ана шу туйғу қалбимизга, руҳимизга қайтди... Лекин, ҳамон бир парча ер, битта иморат, арзимас темир-терсақ учун бир-биримизнинг устимиздан ёзамиз. Судма-суд, ташкилотма-ташкилот юриб эшик қоқамиз. Меросга талабгор бўла туриб ич-ичимизда кимдир «Сен бу меросга ҳақли эмассан», дейди, лекин биз ўша ичимиздаги овозни бўғамиз-да, ўзимиз оғиз тўлдириб, «Ҳақлиман!» деб кўкрагимизга урамиз. Йўқолган қоғозларни қидириб топамиз, бўлмаса бўлдирамиз... Нега? Нима учун керак бундай асаббузарлик? Бировни-ку қўйинг, ўзимизга, уриш-жанжал билан кечаётган умримизга, беҳуда ўтаётган вақтимизга ачинмаймиз!

Тўғри, уй-жой ҳам, машина ҳам керак. Ҳаммага керак. Лекин, ўртамиздаги оқибат-чи! Ор-номус, уят, меҳр керак эмасми?!

Шуларни ёзипману олис қишлоқдаги боғ-роғли ҳовлимиз кўз олдимга келади. Наҳотки, мен ҳам бир куни бетон деворлар орасида қисиниб яшайдан толиб ўша олис қишлоққа, қариндошларим хузурига мерос талашиб бораман? Наҳотки, шундай бепоён юртдан, қадим халқнинг бой маънавиятидан, тарихи, тилидан, анъаналаридан менинг кўзимга кўрингани, менинг қўлимга илингани тўрт девору бир парча ер бўлса? Наҳотки, мерос дегани шу?..

1986 й.

6. ЖАЗО

ЕНДАФТАРДАН

... Қадим замонда икки букри йигит яшаб ўтган экан. Уларнинг бирови ўрмонга бориб, жинларга дуч келибди. Қараса, жинлар ялангликда базми жамшид қуришаётган экан. Улар бор овозлари билан «чоршанба», «чоршанба» деб қичқиришаркан. Ахир бугун жума-ку, нега улар «чоршанба» деб қичқиришяпти, деб ўйлабди йигит ва жинлардан қўрқиб, у ҳам «чоршанба», «чоршанба» деб қичқираворбди. Шунда бир кекса жин ундан, «ҳой инсон, нега сен бугун жума куни эканини била туриб, «чоршанба», деб қичқириясан», деб сўрабди. Шунда букри «ахир сизлар кўчманжислар, менинг гапимга ишонар-

мидингиз», дебди. Кекса жин йигитга қараб, сен мукофотга лойиқсан, тила тилагингни, дебди. Йигит эса: «Менинг бойлигим ўзим билан бирга», деб букрисини кўрсатибди. Кекса жин йигитнинг букрисини шундай ушлаган экан, букри йўқолиб, йигитнинг қадди тикланибди... Дўстининг тузалганини кўриб иккинчи букри ҳам ўрмонга келибди. Қараса, жинлар ялангликда давра қуриб ҳадеб «чоршанба», деб қичқиришармиш. Шунда, иккинчи букри «бугун чоршанба эмас, жума», деб қичқирибди. Кекса жин унга қараб, ҳой инсон, нега шунча жинлар чоршанба деганда, сен жума, дейсан, дебди. «Ахир бугун жума-да», деб жавоб қилибди букри. «Сени ростгўйлигинг учун мукофотлаш керак экан», дебди жин букрига қараб. Жин йигитнинг букрисини ушлаган экан, елқадаги букри ёнидан яна бир букри ўсиб чиқибди...

... Тарбия — меҳнат колониясининг катта тарбиячиси Абдурафиқ билан суҳбатлашиб ўтириб, ўша эртани эсладим. Кейинчалик нима сабабдан хаёлимга айнан шу эртани келганини анча вақтгача англаёлмай юрдим. Мана ҳозир, мақола ёзиш жараёнида тушундимки, колонияда ўтирган болалар менга ростгўйлиги учун жазо олган букрилар бўлиб туюлган экан... Ахир уларнинг болалиги — ростгўйлиги эмасми?.. Уларнинг кўзларини кўрсангиз эди. Жавдираб турган бола кўзлари... Уларни қайси қалб билан жиноятчи, безори, ўғри, каззоб деб айта оласиз? Бу кўзларга боқиб, наинки, юрагингиз увишади, балки мана шу ўсмирларнинг оғир темир сандиқларда сақланган ҳужжатларига ўт қўйгунгиз, уларни эргаштирганча худди эртақдагидек занжир солиб учадиган турналар қанотида олис-олисларга кетгунгиз келади. Бу кўзларга боқиб, қаердадир ўқиган жумлаларни ёдга оласиз: «Ҳозирги шароитда колониялар мавжудлиги шармандалик. Болалар учун жазо жойлари йўқолиши керак. Тарбиянинг бошқача йўллари излаб топиш зарур». Қаерда ёзилган эди бу сўзлар? Ким айтган эди? Шунда қаршингиздаги боланинг кўзларига такрор қарайсиз: юқоридаги сўзлар унинг маъсум кўзларида аке этиб турганига ишончингиз комил бўлади...

БИРИНЧИ ТАҚДИР

Рустам отасиз ўсди. Оилада онаси ва бир синглиси билан бирга истиқомат қилишир эди. Она ота билан ажрашган, ёмон йўлга юриб кетди. Орадан йиллар ўтиб Рустам билан синглиси кесакни ёриб чиққан ниҳон...

күзга күрнннб қояншди. Она ҳали воьга етмаган қизини ҳам ўзи юрган йўлга етаклай бошлади... Опасининг ҳаётидан, унинг қилмқларидап, шарму ҳаёсизлигидан Рустам эзилар, баъзан ҳафталаб уйга келмас эди. Йўқ, у кўча боласига айланмади. Айрим саёқ болаларга ўхшаб безорлик қилмади. Унинг фикри хаёли опасини ёмон йўлдан қайтарнш, эл-юрт ўртасида шарманда бўлишдан сақлаш билан банд эди. Шу инятда у яхши гап-сўзга кўнмагач, опаси билан синглицснни таъқиб қила бошлади. Бир сўз билан айтганда, Рустам она-боланинг кўзига чақиртиканак бўлиб қолди. Лекин, эндигина ўн беш ёшга тўлган бола катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган она ва унинг «шоғирдини» нима ҳам қила оларди, қандай ҳам уларни тўғри йўлга бошлай биларди... Она қандай қилиб бўлмасин ўз ўғлидан қутулиш пайига тушди ва... «Ўз синглицснни зўрламоқчи бўлди», деган айб билан уни 8 йилга қаматтириб юборди...

ИККИНЧИ ТАҚДИР

«Мен Оллоёров Ҳамид 1969 йилда тугилганман. Йўқояган эчкимизни ахтариб далага чиқдим. Бундай қарасам, нарироқда Икром ҳам кўйларини боқиб юрган экан. Мен ундан, кўйларининг ичда менинг эчким йўқми, деб сўрадим. Шунда у: «Ҳамид, менинг ҳам бешта эчким йўқ, эшагингни бериб тургин, мен бориб болаларнинг эчкиларини кўриб келай», деди. Мен эшакни унга бердим. У бир соатлардан кейин қайтиб келди. Шундан кейин мен уйга кетдим. Эртаси куни уйимизга участкавий ахтариб келди. Олиб бориб тергов қилишди. Мендан шу ишини қилдингми, деб сўрашди. Мен эса нима иш эканини билмай ҳайронман. Кейин мени уриб, тепишди... Кейин қизни олиб келишди. Ундан буларнинг қайси бири сенга тегншди, деб сўрашди. Қиз ўзинга Икром тегниганини айтди. Мени кўрсатиб, бу болани билмайман, деди. Сўнг мени ИПЗга қамаб кўйишди. Орадан беш-ўн минутлар ўтгач, қайта терговга олиб чиқишди. Энди эса қиз бу бола ҳам бор эди, деб айтди. Суд бўлди. Судда бир бор эди, иккинчи марта йўқ эди, деди. Шу билан қилмаган ишим учун саккиз йилу олти ойга кесиб юборишди. Мана бу ерда ўтирганимга ҳам икки ярим йил бўлди...»

УЧИНЧИ... ВА ҚОЛГАН ЮЗЛАБ ТАҚДИРЛАР

Тўра 1973 йилда туғилган. Онаси касалмайд. Ундан онанинг ёши нечада деб сўраганимизда «билмайман», деб жавоб берди. У хатто онасини охириги марта қачон кўрганлигини ҳам тузук-қуруқ айтолмади. Тошкентдаги «Детский мир», «ГУМ» магазинларига ўғирликка тушган.

Сафар эса бир гуруҳ ўртоқлари билан бошқа мактабдошини тўнашган. Унинг ёнидан беш сўм пул чиққан...

Леонид бир гуруҳ катта ёшдаги йиғитлар билан қиз боланинг помусига тажовуз қилишда қатнашган, Василий босқинчилик қилган, Сергей безорилик, Аркан йўловчини ечиштирган... Бу тақдирларни яна давом эттиравериш мумкин... Лекин, гап уларни бирма-бир санаб, фош қилишда ёки бўлмаса улар қилган жиноятнинг катта ёки кичиклигида эмас. Гап ўша жиноятларни келтириб чиқарган сабабларда. Хўш, Рустам нега тарбия — меҳнат колониясига тушиб қолди? Ҳамид-чи? Бу йккала боланинг ишнини кўрган терговчилар, судлар уларнинг тақдири билан, оилавий аҳволи билан старли даражада шуғулланишганми? Уларга қўйилаётган айбларга бу болаларнинг дахлдорлиги қай даражада тўла тасдиқланган? Ёки бўлмаса, эндигина 14 ёшга тўлган Тўравой қандай қилиб ўғри бўлиб қолди? Уни пойтахтнинг энг катта савдо марказларига ўғирликка тушишга нима мажбур этди? Ва шўхоят, тарбия — меҳнат колониясидаги болалар бу ердан қандай одам бўлиб чиқадилар? Уларни катта ҳаёт оқими, озод граждандлар қандай кутиб олишмоқда?

ТАРБИЯ-МЕҲНАТ КОЛОНИЯСИ

Бундай муассасаларга дуч келган пайтингизда темир устуларга маҳкам ўралган тиканли симларга қараб дунёда яна ҳам темир-терсак танқис бўлиб кетмаганига ҳайрон қоласиз... Қават-қават тошдеворлар билан ўралган муассасанинг ичига кириб, бу ердаги болалар билан гаплашгач эса мана шу кўрийишидан маъсум гўдаклар жиноятчи эканига, уларни қават-қават тиканли симлар, ўнлаб ички ишлар ходимлари кўриқлаб туришига ишонгингиз келмайди. Мен Сафарнинг беш сўмгина пул учун ўз тенгдошини ечиштириб, урганга, Тўравойнинг эса Бош универсал магазинга ўғирликка тушганига ақлим бовар қилмайди. Бу болалар билан гаплашсангиз, уларнинг кўзларига боқсангиз, сиз ҳам ишонмайсиз. Лекин, шундай. Сафар ўз мактабдошига зўрлик қилган, Тўравой эса

Ўғирлик. Начора, инсон шундай экан. Унинг табиати денгиз тубидай «сим-сим» экан. Унинг кўзларига, юзларига қарабгина бу одамнинг кимлигини айтиб бериш қийин экан...

Шундай эса-да, ихтиёр менда бўлганда бир қисим болаларни бу ердан озод қилиб юборган бўлардим. Уларнинг ҳужжатларини эътибор билан ўргансангиз аксарият болалар жиноятни қўплашиб амалга оширишган. Асосий жиноятчилар кўп ҳолларда катта ёшдаги йигитчалар ёки эс-хуши жойида бўлган катталар бўлиб чиқади. 14—15 ёшдаги жиноятчилар эса баъзан тасодифан уларга аралашиб қолган бўлади. Биздаги суд, прокуратура органлари масаланинг ана шу жиҳатларига кўп ҳам эътибор беришавермайди. Жиноятчилар ичида бормиди? «Ҳа, бор эди», «Хўш, унда сизга нима керак?!» Бизда кўпинча масала ана шу тарзда ҳал бўлади. Ахир инсон тақдири билан ҳазиллашиб бўлмайди-ку! Колонияларда ўқиш-ўқитиш ишлари, меҳнат тарбияси қанчалик савияда тайкили этилмасин, мана шу темир дарвозалар, тиканли симлар — бу ерга келиб қолган боланинг келгусидаги тақдирига салбий таъсир кўрсатмайди, деб ним айта олади...

...Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи эшик... У ёғи энди тарбия-меҳнат колониясининг ҳовлиси. Ҳовлида ишлаб чиқариш, ўқиш, ётоқ каби бўлимлар бор. Ҳозир бу ерда кенг миқёсда қурилиш ишлари кетаётгани боис ҳам бирмунча сариштасиз кўринади. Лекин, аслида, ҳаммаси жой-жойида. Икки қаватли мактаб, ҳунар-техника билим юрти, заводлардан бирининг филиали, кенг истеъмол моллари ишлаб чиқарувчи устахона, шинам, озода ётоқхоналар, ошхона, тўкилиб қолган бўлса ҳам яхшилаб таъмир этилган (янгиси қуриляпти) медицина-санитария бўлими ва... узоқ бурчакда ахлоқ тузатиш изолятор.

Тарбиячи, катта лейтенантни болаларнинг энг яқин кишиси дейиш мумкин. У сиёсий-тарбиявий ишлар бўйича бошлиқ ўринбосарининг раҳбарлигида тарбиявий ишларга мутасадди. Уларнинг чин дилдан, юракни очиб гаплашадиган кишиси. Кўплаб болалар бу ерда қамоқ муддатларини ўтаб бўлиб кетганларидан кейин ҳам ўз тарбиячиларини унутишмайди, хат ёзишади, вақт топишса ўзлари келиб кетишади. Масалам, тошкентлик Игорь Шахов бирга ўйрган дўстларига қарата шундай деб ёзибди: «Ўз-ўзингни сизга билиш керак. Олға, аввало ичингдаги тўеиқдан, губордан, кейин бу ердан озод бўлиш учун илгар юрин керак».

Бу сўзлар Макаренко болаларини эслатмайдими? Эслатади. Улар колонияда бир муддат тарбия кўришгач, ўзларини эски, кир-чир кийимларини, ашқол-дашқолларини оловга иргитишган. Бу билан гўё ўз ўтмишлари билан ҳам видолашишган...

Албатта, эндиликда, бу ерга «ташриф» буюрувчилар аввал-бошданоқ кийим-кечак билан таъминланади... Кейин мажбурий ўрта таълим, меҳнат тарбияси, турли тўғарақлар, кутубхона, клуб, ансамбль... Бир нарсани аниқ сезиш мумкин. Бундан бир неча йил илгари бу ерда болаларнинг турмуши, ўқиш ва меҳнати ўз ҳолига ташлаб қўйилгани ҳовлидаги қай бир нарсаларга, айтайлик, бир чеккадаги асфальт қилиб улгурилмаган йўлчаларда, занглаб ётган темир-терсақларда ҳам из қолдирган. Мен колония бошлиғига шу ҳақда гапириб, бу ерга ҳам қайта қуриш, демократия кириб келибди-да, деб сўрадим.

— Йўқ, гап биргина қайта қуришда эмас. Албатта, қайта қуриш, демократия мамлакат миқёсида бўлаётган ўзгаришларнинг аввали, асосий турткиси. Лекин, ҳадеб «қайта қуриш», «демократия» деявериш ҳам бу тушунчаларнинг қадрини тушириб қўймасмикан, деб ўйлаб қоламан, баъзан. Гап шундаки, илгарилари, ҳозир ҳам айрим ходимлар колониялардаги болалар билан ишлашни асосан уларни қамоқда ушлаб туришдан иборат деб билишадди. Ваҳоланки, ундай эмас. Ваҳоланки бу болаларга ва умуман катталар колонияларидаги кишиларга ҳам маҳбус сифатида эмас, инсон сифатида муносабатда бўлиш керак. Агар чуқурроқ ўйлаб кўрсангиз, улар фақат бир нарсадан — озодликдан маҳрум этилган, холос. Лекин ўқишдан, меҳнат қилишдан, энг яқинларига хат ёзиб, юрагидаги дардларини тўкишдан, илм олишдан, даволанишдан, қўйингки, бир инсоннинг турмуши учун зарур бўлган барча имтиёزلардан маҳрум этилмаган-ку! Менинг назаримда, масалага ана шу нуқтаи назардан қараш керак...

ПЛАН... ПЛАН...

Колонияга иккинчи кун борганимда Сафарни сўратдим. Менга унинг планни бажармагани учун ахлоқ тузатиш камерасида эканлигини айтишди... Мен ахлоқ тузатиш камерасини хаёлан тасаввур этдим (чунки у ерга мени қўйишмади). Ўртасидан дарча очилган темир эшик, бўйига икки, энига икки қадамдан иборат хона. Девор ичига йиғиштирилган тахта сўри, бир чеккада темир стол ва

темир гўладан ясалган ўтиргич... Ўтиргичда эса ишлаб чиқариш планини бажармаган Сафар ўтирибди...

Тарбия-меҳнат колониясидаги болалар телевизорлар учун кучланишни кўпайтирувчи трансформаторлар ҳамда хонадонларда ишлатишга мўлжалланган парвонлар ясашади. Колониянинг бир йиллик ишлаб чиқариш плани 4 миллион 200 минг сўм.

Албатта, социалистик қурилиш тўғри плавлантиришга асосланади. (Бизга шундай деб ўргатишган. Холбуки, бугунги кунга келиб, маълум бўлдики, плавлантирилиш жуда мураккаб жараён экан. Уни «социалистик», «капиталистик» деб ажратиш бўлмас экан). Ҳар бир соҳада план бўлиши керак, бунингсиз мумкин эмас. Шу жумладан, колонияларга план берилиши табиий. Чунки, бундай колониялар ўзини ўзи боқмайди, уларни давлат боқди, кийинтиради. Муҳими бу эмас, муҳими болаларни меҳнат воситасида тарбиялаш керак... Меҳнат эса самарасиз бўлмаслиги лозим. Самара олиш учун эса тўғри план керак... Лекин, бу гаплар қанчалик маъналик тўғри, давлат манфаатига мувофиқ бўлмасин, барибир, 15—16 яшар Сафарнинг плани бажармагани учун ахлоқ тузатиш камерасида ўтиришни ташамга сингдиролмадим... Бироқ, бир нарсага аминман. Сафар менинг шафқатимга муҳтож эмас. Нафақат Сафар, колонияда ўтирган барча болалар ҳам ташқаридаги одамдан шафқат кутмайдилар... Бу ернинг қонуни шундай... Бу жой шафқатни тан олмайди. Йўқ, бу дегани, колониядаги тарбияловчилар, шарт-шаронт шафқатсиз дегани эмас. Мен отряд бошлиғи капитан Абдурафиқнинг ва бошқаларнинг болалар билан мулоқотларига гувоҳ бўлдим. Болалар уларга «гражданин бошлиқ» деб эмас, «ўртоқ тарбияловчи» ёки бўлмаса Абдурафиқ ака деб мурожаат этишганини эшитдим. Бундай мулоқотлар албатта тарбиячилар билан болалар ўртасида меҳр ришталарини мустаҳкамлайди. Лекин, барибир бу шафқат эмас... Ана шу меҳр ришталари ортида ҳам қандайдир совуқ муҳаббат ётади. Шу бонс ҳам на тарбиячи ва на тарбияланувчи бир-биридан шафқат кутмайди. Нозим Хикмат айтгандай:

...Муддатниг ўн йилми,
Чорак аср — фарқи йўқ,
Устунга осилган байроқдай
Осилиб қутулсам, яхши эди, деб
Ўйламаслигинг керак!

Бу сезимли шафқатсизлик ортида жуда катта имконият ётади; болаларнинг ичдан покланишга, ўз иродасизликларини енга олишга яратилган имконият.

Ҳа, дарвоқе, план ҳақида гапирётган эдик. Тарбия-мехнат колониясида истиқомат қилаётган болаларнинг тақдирини билан шуғулланганимизда, уларнинг аксарияти хунар-техника билим юртларининг ўқувчилари экани маълум бўлди...

Ипининг учини ушлаганча Ўзбекистон ССР хунар-техника билим юртлари давлат комитетига (ҳозирда таълим вазирлиги) кириб келдик. Бу ерда тарбиявий ишлар бўйича раис ўринбосари билан учрашдик.

— Сизларга йилига қанча план берилади?

— Ўқувчилар қабул қилишгами?

— Ҳа.

— 200 минг ўқувчи атрофида...

Мен ана шу ҳар йили пландаги 200 минг ўқувчини қабул қилиб оладиган билим юртларидан иккитасини бориб кўрдим. Тан олиш керак, билим юртларида малакали ишчилар отказиб бериш учун барча шарт-шароитлар етарли. Айниқса, Тошкент шаҳридаги 11-хунар-техника билим юртида яратилган шароитлар унча-мунча олий ўқув юртида йўқ. Балки, бу мазкур билим юртида чет эллик ўқувчилар ҳам билим олишидан бўлса керак. Лекин барибир хайратланарли...

Хўш, билим юртларида шундай старли шароит яратилган экан, нега уларнинг айрим ўқувчилари бу ерда тинчги на ўқишдан кўра, колонияларни афзал кўришмоқда?.. Бу саволга турли жавобларни эшитдим: бировлар, сиз адашяпсиз, колонияларда, сиз айтгандек, бизнинг болалар кўп эмас, дейишса, бошқалар кўпгина болаларнинг мактабдаёқ хулқи бузилиб кетгач, уларни билим юртларига рўбарў қилишаётганини айтишди. Ҳаммаси бўлиши мумкин... Менинг ўзим билим юртининг собиқ талабаси ман.

Бундан 25 йил олдин битта синфдан олтига бола хунар-техника билим юртига ўқишга борганмиз. Эсимда, ўқитувчиларимиз бу болалар барибир қайтиб келишади, деган умидда ҳужжатларимизни бир неча ойгача беришмай юришди. Лекин, биз қайтиб келмадик. Билим юртини тугалладик. Биримиз колхозда механизатор, иккинчимиз шаҳар автомобиль хўжалигида шофёр бўлиб ишладик. Мен ўша пайтларда дарсни ташлаб шаҳар кинотеатри кассаси ёнида билет олиб сотаётган биронта курсдошимни кўрмаганман. Бугун-чи? Аминман, вокзалларда, кино

театрларда ва бошқа оммавий-жамоатчилик жойларида билет олиб сотаётган болаларнинг аксарияти билим юртларининг ўқувчилари. Хўш, нега? Нега шундай бўляпти? Чунки, замонавий ҳунар-техника билим юртлари қанчалик давр билан ҳамқадам бўлишга ҳаракат қилмасин, у барибир маънавий-маърифий жиҳатдан орқада қолмоқда. Бунинг асосий сабабларидан айримларини айтиб ўтаман: ўқувчилар бу ерга гўё бўйнидан боғлаб олиб келинади. Қолаверса, ўқитувчилар, айниқса болаларга амалий сабоқ берадиган усталарнинг кўпчилиги бугунги педагогика талабларига тўла жавоб бермайди. Уларнинг бир қисми педагогикага алоқаси йўқ, тасодифий кишилардир. Иккинчидан, турли эгизак ҳунар-техника билим юртлари ҳаддан ташқари кўнаиб кетган. Масалан, биргина Шовот районида механизаторлар тайёрлайдиган саккизта ҳунар-техника билим юрти мавжудлигини менга айтишди. Бундай билим юртлари ҳар бир районда бор. Республика бўйича эса 519 та ҳунар-техника билим юрти мавжуд. Бу билим даргоқларининг ҳар бирига давлат йилига ўртача 1 миллион сўм маблағ сарфламоқда. Қишлоқ жойларидаги ҳар учдан бир одам механизатор, лекин қишлоқ хўжалигида малакали механизатор етишмайди. Завод-фабрикаларда-чи? Шунча билим юртига эга бўлган ҳолда малакали токарга, малакали соловчига, малакали оддий ишчига, қурувчига, бўёқчига муштоқмиз...

Демак, бизнинг плавларимиз қаердадир, нимагадир мувофиқ эмас. Демак, ҳунар-техника билим юртларига бораётган плавларимиз тарбия-меҳнат колошияларининг ишлаб-чиқариш планларини бажаришга, бажарганда ҳам ошириб бажаришга қандайдир маънода хизмат қилмоқда.

ЖИНОЯТЧИ ҚАЕРДАН ПАЙДО БУЛАДИ?

Бу савол Абдурафиқни анча ўйга толдиради. Орадан бир неча дақиқалар ўтгач, жавоб берди:

— Елғондан. Ҳа, ҳа. Елғондан. Айтайлик, болаларга шундай деймиз: «Бу ердан чиққандан кейин сизларни завод ва фабрикалар кучоқ очиб кутиб олишади. Ахир ҳамма ерда малакали ишчи, токар, бошқа касб кишилари нон билан сувдай зарур. Армияга олишади, олий ўқув юртларига кириб ўқишинглар мумкин. Сизларни қайноқ ҳаёт кутмоқда!» Бу гапни мен айтмасам, ўринбосарим айтмаса, лекин кимдир айтади, айтмайлик, учрашувга жад-

ган ёзувчи айтиши мумкин. Учрашувга қолган уруш ветерани, ниҳоят, учрашувга қолган ҳарбий комиссарият ходими айтиши мумкин. Уларни нега ундай дейсиз, ахир ушақа эмас-ку, деб айблай олмайсиз-ку! Ахир қандай айблайсиз? Сизга термиллиб, жавдираб турган қора кўзларга нимадир дейиш керак-ку! Уларнинг маҳзун кўнгилларига қандайдир ширин сўзлар билан таскин бериш керак-ку! «Сизни қайноқ ҳаёт кутмоқда!» деган сўзнинг нимаси ёмон! Лекин аслида ундай эмас. Бу ердан чиқиб «қайноқ ҳаёт» оқимига тушиб кетгунча қанча тўсиқлар, қанча чеклашларни босиб ўтиш керак бўлади. Битта мисол. Бундан бир неча йил олдин ҳарбий комиссарият вакилларида бири келиб болалар билан юзма-юз турган ҳолда: «Сизларни армия сафига албатта оламиз», деб айтган эди... Мен ҳозир бу ерда ўтириб чиққан ўилаб болаларнинг армияга олишмагани, айрим кишиларнинг шунчаки, сўзини боғлаш учун айтган ёлгонларининг қурбони бўлишгани ҳақида тўхталиб ўтирмайман. Шу кунларда бўлиб турган воқеани айтиб бермоқчиман. Бизда Баҳром деган бола тарбияланди. Саккиз йил ўтирди. 14 ёшида, юқорида айтганимдек, катталарга тасодифан араланиб қолиб, аёл кишининг номуслига тегинида айбланган. Мен амишманки, Баҳром ўша аёл ёки қизми бўлган жабрланувчига тегиниш у ёқда тургани, ёнига ҳам борманган. Лекин, ўша гуруҳининг ичида бўлган. Бизнинг тергов, суд органларимиздагиларга 14 яшар болани 8 йилга озодликдан маҳрум этиш учун шу фактнинг ўзи кифой қилган. Баҳром болалигидан учувчи бўлишни орзу қиларди. Биз уни тарбияладик, вояга етказдик Сен албатта учувчи бўласан, дедик. Мана, яқинда Баҳром озодликка чиқди. Маълум бўлишича, учувчилар мактабига кириш учун аввал ҳарбий хизматни ўтаган бўлиши керак экан. Баҳром армияга боришига ёрдам беришимизни сўраб бизга мурожаат қилди. Биргаликда шаҳар ҳарбий комиссариятига бир неча маротаба бордик. Натijasиз. Ҳаргал уларга Мудофаа министрлигининг қандайдир буйруғини рўқач қилишади. Энди, ўзингиз ўйланг, мана шунча ёлгондан кейин бу болалар қайта жиноят йўлига кириб кетмаслигига ким кафолат бера олади?..

Дарвоқе, шундай. Агар улар биринчи марта болалик қилиб, қандай ишга қўл ураётганини англаб етмасдан жиноят қилишган бўлишса, энди катталарнинг турли ёлгонларига, жамиятнинг обрўсига путур етказадиган турли кўрсатмалар (ахир 14 яшар боланинг темир панжара ортида ўтириши жамият обрўсини туширмайдими?),

буйруқларига қасдма-қасд жинойт йўлига кирмайди, деб ким айта олади?

Биз бугунгача жинойтчи болалар учун яратилган тарбия — меҳнат колонияларига ҳам «самарали восита» сифатида қараб келдик. Билмадим, балки, бундай муассасалар, алоҳида олганда, ўзининг ичида қандайдир маънавий самара бераётгандир. Абдурафиқнинг таъкидлашича, кейинги йилларда тарбия-меҳнат колонияларида тарбияланган болаларнинг қайта жинойт қилиб қамалиши, умуман, жинойтчилик камаймаяпти. Агар масалага жамият обрўси нуқтаи назаридан қаралса, тарбия-меҳнат колониялари болаларни қайта тарбиялашда самарали восита эмаслиги яққол сезилади.

Тарбия-меҳнат колониясида ўтириб чиққан ёшлар, армияни қўя турайлик, оддий ишга кириш учун ҳам сарсон-саргардон бўлишади. Колония маъмурияти билан район милицияси, район ижроия комитети ўртасидаги беҳуда ёзишмалар, турли кўрсатмалар, инструкцияларга иловалар... Шу даражада расмиятчилик кимга керак? Ахир қамоқ муддатини ўтаб келган ёш йигит армия сафида хизмат қилмоқчи экан, завод-фабрикага кириб ишламоқчи экан, олий ўқув юртида ўқимоқчи экан, нега унинг кўкрагидан итаришимиз керак? Комсомол, вояга етмаган ёшлар билан ишлаш комиссиялари, ота-оналар комитетлари қандай қилиб чидаб келмоқдалар? Чидашади, чунки уларнинг бундай ишлар билан шугулланишга вақтлари йўқ. Удли-шудли ота-оналар-ку, ўз ўғилларини бир амаллаб ишга жойлаштиришар. Ота-онасиз, ака-укасиз болалар нима қилишади? Улар кимларга бош уришади. Ака-ука Абдиевлар, Х. Асқаровга ўхшаган ўилаб болаларни ишга жойлаштириш учун тарбия-меҳнат колонияси ходимлари қанчалик югуришмади. Айкей Жанимовни автозаводга ишга киритишга Ўзбекистон Комсомолни Марказий Комитетининг аралашуви керак бўлди.

Хўш, ган нимада ўзи? Жамиятимизда инсонга инсонмаслик қусури нега бу даражада идиз отиб кетган? Ахир бу болаларнинг 80 фоизи жинойт қилган пайтда 14—15 ёшида бўлишган. Бир печа йил мобайнида колонияда қаттиқ меҳнат қилишган, ўқишган, хунар ўрганишган. Уларни қайта тарбиялаш учун давлатнинг қанча-қанча маблағи, юзлаб офицерларнинг, педагогларнинг меҳнатлари сингган. Колониядан чиққандаи кейин уларни кўчага улоқтириш, бирон даражада назоратсиз қолдириш — шунча меҳнатни кўкка совуриш билан баробар эмасми? Шунинг ўзи жинойтнинг бир тури бўлиб чиқмай-

дими? Болаларгаки, ишончимиз сўнган экан, қандай қилиб катталарга ишонамиз? Демак, катта ёшдаги юзлаб жиноятчиларнинг қайта-қайта судланаётганига, қамоқхонанинг бир дарвозасидан чиқиб, иккинчисидан қайтиб келаётганига асосий сабаб, бу шўринг қурғурларга нисбатан ишончимиз, муҳаббатимиз йўқлигидан, бўлса-бўлмаса уларни турткилаб, камситиб келаётганимиздан эмасмикан: йўқ, мен ашаддий жиноятчиларга ғамхўр бўлайлик, уларнинг бошини силайлик демоқчи эмасман. Қамоқда ўтиришнинг ўзи инсон шаънини булғамайди. Чунки, қамоқда бегуноҳлар ҳам ўтиради... Ҳамма гап шундаки, жиноятнинг моҳияти унга берилган жазо билан мувофиқ келишида. Ахир адолатпарвар судларимизнинг фаолияти адолат тарозусининг палласини тўғри тутишга йўналтирилмаганми? Афсуски баъзан шундай бўлиб чиқмаяпти. Наинки, болалар колонияларида, катталар қамоқхоналарида ҳам Ҳамидга ўхшаш қилган гуноҳини ўзи билмайдиган кишилар ётгани сир эмас. Рустамнинг онасига ўхшаш ўз ўглини икки оғиз гапи билан қаматтириб юборган аёлларга, Ҳамид каби айбини тўла англаб етмаган, на армияга, на ўқишга, на ишга киролмай сарсон-саргардон бўлган бундай ўсмирларга дуч келганда ўйлаб қоласан: наҳот биз озодликдамиз, наҳот биз тирикмиз?.. Ёки мана шу озодликнинг, мана шу тирикликнинг ўзи табиат томонидан бизга берилган жазомикан?.. Икки килограмм гўшт, бир килограмм шакарни деб кўчама-кўча зир югуриб кечираётган тирикчилигимиз, мана бу гапни айтиб юборсам давлатга тил теккизган бўламанми, деб минг андишага бориб, юз минг ҳадиқ билан тикилиб турган озодлигимиз жазога айланмаслиги учун нима қилиш керак? Колонияга тушган ўсмирга берилган саккиз йиллик жазо унинг қалбини тозартириши, ўша сакказ йилдан кейинги ҳаётига роҳат-фароғат бағишлаши эҳтимоли борми? Ёки колония бу бола учун тез-тез келиб турадиган «меҳмонхона»га айланадими? Бу саволларга жавоб топшиш учун Сафарнинг, Ҳамиднинг, Рустамнинг кўзларига тикилиб қарамоқчи бўламан, лекин қарай олмайман. Ахир қандай ҳам қарайин! Уларнинг: «Ҳой катталар, бизни шу аҳволга туширган сизлар-ку! Нимаики гуноҳ қилган бўлсак, сизлардан ўрганиб қилдик. Нимаики савоб иш қилган бўлсак, сизлардан ўрнақ олиб қилдик. Шундай экан, нега биз темир панжаралар ортида ўтирибмиз? Ахир бу шармандалиқ-ку!» — дегандай қараб туришларига қандай ҳам чىдаёин! Уларни, бу ростгўй букриларни «давоялаш» учун яна қандай кўрсатмалар, яна қандай буйруқлар

чиқарини керак? Жиноятчи болаларини тиканли симлардан, темир панжаралардан ташқарида тарбиялашнинг иложи наҳотки XX аср охирида ҳам топилмаса? Конституция кишиларнинг социал ҳуқуқларига (меҳнат қилиш, дам олиш, билим олиш, саломатликни сақлаш, социал таъминот ва бошқа ҳуқуқларга) кафолат берар экан, нега ана шу ҳуқуқлар орасида «вояга етмаган болалар озодликдан маҳрум этилмайди» деган маънодаги ҳуқуқ кафолатланмайди? Ҳуқуқ-тартибот қонуни қайта кўриб чиқиладиган бугунги ошкоралик, демократия пайтида вояга етмаган болаларга нисбатан ана шундай ҳуқуқ берилса, жиноят қилган болаларини тарбиялашнинг янгича шакллари излаб топилса бўлмайдими? Бугун якка камерада ўтирган Сафар ота-онанинг, қариндош-уруғларнинг меҳридан узоқлатиб қўймасдан тарбияланса маъқул эмасми? Шундай тақдирда, Сафар ҳеч йўғи қўли, биллаклари, кўкракларига рангли сипеҳ шимдирилган игна билан фақат «ўша жойлар»га хос бўлган турли суратлар чизмаган, гаройиб тўзлар ёзмаган бўлармиди? Балки, шу биргина ҳолатнинг ўзи Сафарни қайта жиноят қилишдан асрармиди? «Ў, сен ношуд одам,— дейди ичимда кимдир,— қандайини ҳавойи саволларини тахлайсан. Кимларга тахлайсан? Ахир жазо ўз номин билан жазо бўлиб қолавершини наҳот билмасдинг?! Ҳуқуқ-тартибот ташкилотларининг, қонун-қондаларининг номлари, атамалари, одамлари, пешонасидаги ёзувлари асрлар она ўзгарган бўлса-да, лекин моҳият ўша-ўша — жазолаш! Жазо учун аёл билан эркекнинг, болалар билан катталарнинг фарқи йўқ. Буни планни бажармаган Сафарнинг якка камерада ўтирганидан ҳам билмадингми?..»

ЭРТАКНИНГ ДАВОМИ

...Шундай қилиб, ҳисоб бўйи жума куни чоршанба деб қичқираётган жинларга қўшилиб «Чоршанба», «Чоршанба», деб бақирган биринчи букри кекса жиннинг бир силаши билан тузалиб кетибди. «Йўқ, бугун жума», деб бақирган иккинчи букрининг елкасидан эса кекса жиннинг бир силаши билан яна битта букри ўсиб чиқибди... Ўсиб чиққан иккинчи букри — Жазо! Эртактаги жазо!

1987 й.

7. ТАМҒА

Собиржоннинг редакцияга тушган шикоят хати билан бир неча кун мобайнида шугулландим. Зарур кишилар билан суҳбатлашдим. Лекин, фикрларни жамлаб, қоғозга туширишга нимадир монелик қилар эди. Қалаванинг учини ҳадеганда тополмасдан қийналардим.

Кунларнинг бирида редакцияга бир киши кириб келди. У ёши бир жойга бориб қолган одам экан. Шеърни машқларини кўриб, маъқул бўлса, газетага босиш учун тавсия этишимни илтимос қилди. Унинг қўлёмаларини ўқий бошладим. Улар орасида турли мавзудаги ҳажвий шеърлар ҳам бор эди. муаллифга бундай шеърларни ўйлаб, жуда холислик билан ёзиш керак. Кишиларнинг эътиқодлари устидан кулиш, ўз ҳуқуқларини талаб қилаётган кишилар хусусида бир томонлама хулоса чиқариш яхши эмас, дедим. Шунда ўша одам менга қараб, «э, ака, динга ишонувчиларга, бўлса-бўлмаса, митингвозлик қилувчиларга қарши қаттиқ курашмасак бўлмайди. Уларнинг сони кун сайин кўпайиб кетяпти», деди жиддий туриб...

Тўғриси, ўқитувчининг (кейин билсам у киши ўқитувчи экан — *Е.Х.*)бу гапларидан юрагим орқамга тортиб кетди. Назаримда, яна бир неча дақиқадан сўнг ўша 37, 50-йилларда динга қарши яланғочланган қилич кўтарилади-ю, кимдир шаҳар-қишлоқлар бўйлаб от чоптирадигандек туюлди... Балки, динга қарши курашиш керакдир. Лекин, динга ишонувчиларга қарши курашиш, деган гап, менимча, жуда оғир гап. Бу гапнинг ортида истаимизми, истамаймизми — зўравонлик, инсонни камситиш, унинг эътиқодини топташ ётади. Бу кураш қандай шаклда бўлмасин инсон ҳуқуқларини топташдир. Ахир, бу дунёда одам нимагадир, кимгадир эътиқод қўймаса, ниманидир; кимнидир энг муқаддас нарса деб билмаса, ҳаётнинг маънисини қоладими? Наҳотки, биров муқаддас деб билган нарса устидан кулиш, уни «кулги хонасидаги» ойнага солиб кўрсатиш бошқа биров учун эътиқод бўлса? Афсуски, узоқ йиллар мобайнида шундай бўлиб келди. Биз кишилар муқаддас деб билган китобларни ўтга ташладик, асрлар мобайнида муқаддас саналиб, тавоф этиб келинган масжиду мадрасалар, минорларни ўрнидан кўпордик. Энг ачинарлиси, энг даҳшатлиси шундаки, ана шу ишларни ба- жарган кишилар эътиқодли деб топилди.

Бир пайтлар дадам хикоя қилиб берган воқеани эсладим; «НКВД ходимлари ўзлари давлат ва халқ душмани

деб билган кишиларни қўлга олишда ёш болалардан ҳам фойдаланишар эдилар. Улар, айниқса, муллалар, қорилар, хуллас, оғзида илми бор кишиларни диндор сифатида йўқ қилишга қаттиқ киришган эдилар. Эгамберди домла қишлоғимиздаги энг мўътабар, хурматли, билимдон муллалардан эди. Таъқибдан қочиб, ҳафталаб уйига келмас, даладаги капасида ётиб юрарди. НКВДнинг одамлари уни қўлга олиш учун бир неча марта уйга бостириб келишди, лекин домланинг устидан чиқишмади. Шунда улар кундузи келишиб, уйда ёлғиз ўзи қолган олти яшар ўглини аврашди. Катталарга ишонч руҳида тарбияланган бола наинки отасининг қаердалигини айтиб беради, балки бу одамларни отасининг ҳузурига етаклаб боради... Домлани шу олиб кетишган бўйи ундан на бирон хабар келди, на бирон хат. Шу тариқа бир инсон йўқ қилинди...»

Энди ўйланг, тасаввур қилинг: олти яшар бола боғлар, шудгорлар оралаб югуриб бормоқда. Унинг ортидан эса ички чўнтақларига тўппонча ва қўлбоғ яширинган чарм камзулли кишилар қадамлар ташлаб, болани таъқиб этиб боришади. Боланинг бўйлари гоҳо ўт-ўланлар орасида кўринмай қолади. Шунда чарм камзулли кишилар болани кўздан қочирмаслик учун қадамларини янада тезлатадилар. Боланинг нияти пок, боланинг қалби тоза: бу одамлар отасини сўроқлаб келишибди, Демак, отаси уларга керак... У, боланинг оқ ниятидан қора ниятда фойдаланган катталар... Ў, мўрғак қалбнинг, кейинчалик, ўз отасини ўз қўллари билан тутиб берганини тушуниб етгач, бир умр виждон қийноғига солган катталар... Қон-қақшаб қолган миллионлаб болалар, аёллар, оддий одамлар — халқнинг қўли сизнинг ёқангизда!..

Ёки бошқа бир мисол. Фарғона область судининг жиний ишлар бўйича суд коллегияси 1940 йили мулла Нурмат Тошматовни беш йил муддатга озодликдан маҳрум этди. Мулла Нурматнинг «айби» шу эдики, у бир неча киши орасида «Совет ҳукумати мусулмонларнинг диний байрамларини йўқотиб, совет байрамлари билан алмаштирмоқда. Совет ҳукумати Советларга депутатлар сайлашда халқни алдамоқда» деган гапни ошқора айтгани. Ана шу рост гапни учун у ҳибс қилинди. Сибирга бадарға этилди. Ахир, наинки 30 — 50-йилларда, яқин-яқинларда ҳам ҳайит-намозда қатнашган кишиларни чириқлатиб суратга тушириш ҳоллари бўлмаганми? СССР Олий Советига, маҳаллий Советларга ўтазилган сайловларга қадар (ушбу сайловларда ҳамон бюрократик аппаратнинг айтгани-айтган бўлаётса-да) совет кишилари қачон бир ҳақиқий

сайловни кўришган? Йўқ, кўришмаган! Шу маънода бугунги қайта қуриш, демократия, ошкоралик ўз-ўзидан келгани йўқ. Эндигина ниш бераётган бу ўзгаришлар учун қачонлардир, мулла Нурмат каби кишилар ўз бошларини қувдага қўйдилар. Узоқ қишлоқдаги Эгамберди домлага ҳам, Мулла Нурматга ҳам «халқ душмани», «миллатчи», «инвогар» деган тамгалар босилди...

Собиржоннинг редакцияга ёзган аризаси билан шуғулланиб юрган кунларим ўша ўқитувчи-шоирга дуч келдим, хаёлимдан юқоридаги фикрлар кечди. Шоиманг, ҳурматли газетхон. Собиржоннинг тақдири билан юқоридаги тақдирлар ўхшаш эмас. Лекин... Келинг, яхшиси, унинг шикоятини биргаликда ўқиб чиқайлик ва наинки, мазкур шикоят, балки, ана шу шикоят билан боғлиқ ва бевосита боғлиқ бўлмаган қўпгина воқеалар, гувоҳларнинг кўрсатмалари юзасидан ҳам биргаликда мулоҳаза юртайлик.

«Ўша кун, кечки пайт фарзандларим билан ташқарида сайр қилаётган эдик, — деб бошланади Собиржоннинг шикоят хати, — Бирданга заводнинг ишчи-ёшлар ётоқхонаси тарафига «сирена»сини чалиб беш-олтита милиция машинаси ўтди. Шу атрофда юрган одамлар ўша ёққа қараб бордик. Ётоқхонанинг папжарали дарвозаси олдида бир қанча (тахминан 20—30 киши) милиция ходимлари тўпланиб туришган экан. Бир пайт ўғлим Баҳодир: ада, қараи, милициялар бир болани уришяпти, деб қичқириб юборди. Мен шундай ўғирлиб қарасам, бир ёш йиғитни уч нафар милиция ходими дўппослашяпти экан. Улардан бири оёғи билан бояги боланинг башарасига қараб шундай тепдики, у инграб ётиб қолди. Тезда улар машинага ўтириб жўнаб қолишди. Шу ердаги 3—4 киши ўз норозилигимизни билдириб, ўша ерда турган милиция ходимларига айтдик. Мен: «Яхши иш қилишмади, ахир бу болада нима гуноҳ, милиция ҳам урадим», дедим. Шу пайт граждан, кийимдаги одам менинг олдимга келиб: «Сиз бу ерда нимага агитация қилиб юрибсиз?» деди. Мен унга: «дам олиб юрган эдим, шу ҳодисанинг гувоҳи бўлиб қолдим», дедим. У кйши: «Ким сизга кўчага чиқишга руҳсат берди. Уйингизда жимгина ўтирсангиз бўлмай-дими?» — деб дўқ ура кетди. Кечирасиз, мени ҳеч қандай айбим йўқ, ўзингиз ким бўласиз, деб сўрадим. У фамилиясини айтди. Шундан кейин мен пастга қараб тушиб кета бошладим. Шу орада бошқа бир одам ҳам бир милиция ходимига ўз норозилигини тушунтираётган эди. Мен улар олдида бир оз турдим, болаларим билан йўлимда давом этдим. Шу пайт бир милиция ходими келиб:

«Сизни начальнигимиз чақиряптилар», — деди. Мен унинг ортидан юрдим. Начальник — граждан кийимидаги бояғи одам экан. Унинг олдига боришим билан у мендан: «Сиз ўзингиз ким бўласиз? Нима учун тўполол қилниг, дейсиз?» деб туриб олди. Мен унга: «Мен, аксинча, тўполол қилманглар, болаларда нима гуноҳ, дедим-ку, нима учун ганий бошқа ёққа бурасиз», десам, у: «Документингиз борми ўзи?» — деб сўради. Ҳа, бор, деб ўзимнинг ҳужжатимни бердим. У киши ҳужжатимни очиб кўриб, ўқиди ва бирданга: «Мана сиз ким экансиз, агитатор ва подстрекатель экансиз. Доцент бўлгандан кейин ҳаммаси маълум бизга», — деди...»

Собиржоннинг шикоятини шу тариқа давом этади. Уни милиция бўлимига олиб бориб, чуқур текширишади, кейин қўйиб юборишади. Орадан тўрт-беш кун ўтгач эса уни институт кафедрасига чақиритиб, нима ишлар билан шугулланиб юрганини суриштиришади. Маълум бўлишича, бўлиб ўтган воқеалар юқорида кўриб чиқилади. Собиржоннинг фамилияси ўша мажлисда «инвогар» сифатида тилга олинади... Собиржон бўлган воқеани институт раҳбарларига айтиб беради. Лекин, ахборот юқоридан келгандан кейин, наstdаги одамнинг гап-сўзига ким ҳам ишонар эди... Собиржон бундай нотўғри ахборот қаердан чиққанини суриштириб, милицияга боради. Лекин, ҳеч ким «мана шундай, шундай-айб қилгансиз, шунга кўра биз юқорига ахборот бердик» деб айтмайди.

«... Шундай қилиб, 15—20 минут ичида энг «машҳур» одам бўлиб кетдим, — деб давом этади Собиржон. — Бу машҳурлик кимга керак? Бир гуноҳсиз одамнинг ёстигини куритишга ҳаракат қилишдан мақсад нима? Бундай бўхтон қилганлар кимлар?..»

Бўлиб ўтган воқеалар эндиликда кўпчиликка маълум. Шундай бўлса-да, улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш лозим, деб ўйлаймиз. Тошкентдаги заводлардан бири жойлашган районда бир-бири билан боғлиқ бўлмаган иккита ҳодиса бир кунда юз берди. «Партия мактаби» бекатидан трамвайга ўтирган бир гуруҳ ўсмирлар трамвайда кетаётган завод ишчилари — ака-ука ҳамда яна бир йиғинини калтаклашади. Иккинчи воқеа эса биринчисидан тахминан икки соатлар илгари завод яқинидаги массивда рўй беради. Бир гуруҳ рус миллатига мансуб ўсмирлар ё-ётоқхонада яшовчи уч нафар завод ишчисини уришади, уларнинг қўлларидagi нарсаларни тортиб олишади. Бу воқеалардан заводнинг ётоқхоналарида яшовчи ишчи-студентлар оёққа қалқийди... Эртаси куни бу можаролар яна давом этади:

милиция ходимлари кечаги кўтарилишининг айбдорларини қидиришиб, ётоқдан ташқарига чиққанки одамни машинага солиб жўнайверишади. Кечқурун эса шу массивда яшайдиган катта бир гуруҳ ёшлар ётоқхоналарга ҳужум қилишади... Ҳам милиция, ҳам безорилар томонидан хўрланган ишчи-студентларнинг сабр косалари тўлади...

— Ахир қачонгача чидаш мумкин, — дейди завод ишчиси Эрматжон. — Мен ҳам мана шу ётоқхонада тураман. Ётоқхонада туриб кечкида ўқийдиган студентларни калтаклаш ҳоллари бир-икки марта бўлаётгани йўқда. Бундай ҳодисалар ҳар кун бўлмаса-да, кунора бўлиб туради. Сабрнинг ҳам чегараси бор... Мени бир нарса ҳайратга солди. Биз бечораларнинг массивдаги безорилардан калтак еганимиз етмагандек, милициячилар ҳам калтаклашди. Ўша кун кўлида нони билан келаётган бир йиғитни уриб, машинага ўтказишиб кетишганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Заводда ишчима, — дейди Болтабой. — Ўша кун массивда ҳеч қандай сабабсиз иккита милиция ходими мени уриб, бурғимни сиңдиришиб, шу ерга ташлаб кетишди.

— Ўша кун соат кундузи бешларда магазинга пон олиш учун бораётган эдим, — деб ҳикоя қилади ишчи Рисқул. — Қаршимдан бир гуруҳ милиция-ходимлари чиқиб, уларнинг иккитаси кўлимдан ушлаб машинага олиб боришди. Учинчи бир милиционер келиб, юзимга бир мушт тушириб, машинага тикиб олиб кетишди. Мен уларга магазинга пон олиш учун чиққанганини айтсам ҳам кулоқ солишмади. Бўлмаса кўлимда тўрхалта, оёғимда шиппак бор эди. Бўлимга етиб борганимиздан кейин машинадан битталаб туширишди-да, яна ура кетишди. Кўпчилик болаларнинг бурни қонаб, лаблари ёрилиб кетди. Кейин милиция ходимлари уларнинг юз-кўзларидаги ва полдаги қон изларини ювдиришиб, камерага қамаб қўйишди... Район прокурорларидан бирининг юқоридаги воқеалар хусусида республика газетасида эълон қилинган суҳбатиди 13-трамвайда катта бир гуруҳ ўсмирлар томонидан калтакланган ака-ука Абдурахмоновлар ва А. Назаров маст ҳолда эди, деб ёзади. Ака-укалар эса район прокурорининг ана шу сўзларини қатъиян рад этишмоқда. Хусусан, Сафар шундай деди:

— Мен касалхонадан чиқиб, ишга борган куним кўлимга «Правда Востока» ва «Комсомолец Узбекистана» газеталарини тутқазिशди, — дейди Сафар, — «Комсомолец Узбекистана» газетасидаги суҳбатни ўқиб ёқамни ушлаб

қолдим. Район прокурори ўз суҳбатида бизни маст эди, деб ёзибди. Шундан кейин мен Ориф билан биргаликда район прокурори хузурига бордик. У кишига босиқлик билан газетада босилган суҳбатидан норози эканлигимизни, унда нотўғри фактлар борлигини айтдик. Прокурор эса бизга: «Халли буларни аниқлаймиз. Мен бу гапларни ўринбосаримдан олганман деб, бизни унинг олдига юборди. Ўринбосар эса терговчига қўнғироқ қилиб ундан: «ака-укалар ва Ориф учаласи ўша кун қандай аҳволда бўлган?» — деб сўради. «Хушёр бўлган», деган жавобни олиб, бизга қараб, «ҳа, ҳақиқатан ҳам чалкашлик бўлибди, сизлар бораверинглар, ўзимиз тўғрилаймиз», деб бизни жўнатиб юборди. Шундан кейин биз «Комсомолец Узбекистана» газетаси муҳарририга учрадик. Лекин газета ҳам суҳбат юзасидан тузатиш эълон қилмади...

Мулоҳаза учун яна бир мавзу. Район милицияси бошлиғи ҳам Собиржоннинг хатида келтирилган фикрларни тўла рад этди. «Собиржон ўша ерда йиғилган болаларга тўполон кўтаринглар, дегандан кейин мен уни милиция бўлимига юбордим, — деди бизга бошлиқ. — Биз юқорига ҳеч қандай расмий маълумот берганимиз йўқ. Балки бошқалар беришгандир. Чунки, ётоқхона олдиди бизнинг район милицияларидан ташқари бошқа қисмларга қарашли милиция ходимлари ва хизматчилари ҳам бор эди...»

Воқеа содир бўлган маҳаллада яшовчи Маҳмуд ака шундай ҳикоя қилади:

— Ўша кун, чамаси, соат олтилар эди. Бир пайт 5, 6-ётоқхона олдидаги болалар ҳар томонга қоча бошлашди. Ётоқхоналар олдига катта тезлик билан келган машиналардан милициялар тушишди. Улар суриштириб ўтирмасдан ўша ерда турган болаларни машиналарга тикча бошлашди. Бу манзарани кўриб шу атрофда яшайдиган кишилар ётоқхоналар олдига кела бошладик. Бизлар билан орқамакетин келаётган икки ёш йигит ётоқ сари юра бошланган эди ҳамки, уларга учта милиция ташланиб қолди. Йигитлардан бирини иккита милиционер икки қўлидан ушлашди. Учинчи милиционер боланинг қорнига зарб билун тепди. Бола эгилиб қолди. Милиционерлар болани уришда давом этишди. Унинг юз-кўзи қонга бўялди. Бола зор йиғлаб ерга йиқилди. Шунда бу ерга тўпланган кишилар милиционерларни тартибга (?) чақирдик. Аммо ҳалиги учала милиционер бизнинг гапларимизга парво ҳам қилмай, машиналарига ўтиришди-да, жўнаб қолишди. Биз уч-тўрт киши милициянинг бу ваҳшийлигини қоралаб гапирдик. Граждан кийимидаги одам бизларга қарата:

«Ташвиқот юритманглар», деб ўшқира кетди ва орамиздан бир кишини ўзлари билан милиция бўлимига олиб кетишди.

Ўзим суҳбат қилган кишиларнинг гап-сўзларини ёзар эканман, заводдаги бўлиб ўтган йиғилишда қатнашган бир йигитнинг сўзлари хаёлимда жонланди (Афсуски, кўпчилик орасида унинг исм-фамилиясини сўраб олмаган эканман).

— Ишчи талабаларнинг кўчага чиқишлари ҳақида жуда кўп газеталар ёзишди,— деди у.— Уларда келтирилган факт ва рақамлар ҳам, мулоҳазалар ҳам турлича. Аксарият кишилар, шунингдек, газеталар ҳам ишчи-талабаларнинг нари борса ётоқхоналарда, иш жойларида етарли маданий-майший шароитлар яратиб берилмагани масаласига боғлаб, муаммони енгил-елпи ҳал этишга интилмоқдалар. Ишчи-талабаларнинг кўчага чиқишларига сабаб бўлган воқеаларни чуқурроқ таҳлил этиб кўрилса, бу чиқишнинг сиёсий масала эканлиги, у инсон ҳуқуқларининг камситилиши оқибати эканини англаш қийин эмас. Айтайлик, узоқ қишлоқдан ўқишга келган ёш йигит кундузи заводда қора ишчи бўлиб ишласа, ҳақиқатда ишлаган иш ҳақининг кўпи билан 10 фоизини маош сифатида олса, кўчага чиққач, аллақандай безоридан калтак еса, лекин, уни бирон-бир орган ходими ҳимоя этмаса, беш йил мобайнида ҳам уй олиш учун навбатга олинмаса, лекин, четдан келган «мутахассисга» санокли кунлар ичида уй берилса, хўш, бу инсон ҳуқуқларининг топталмаганими? Трактор заводи районида ўтган йили шу заводнинг ёш бир ишчисини қандайдир одамлар ўлдириб кетишди. Лекин, эндигина 17 га кирган ёш йигитни ким ўлдиргани аниқлангани йўқ. Шунинг ўзи бу юртда ким нима истаса шуни қилиши мумкин эканлигидан дарак бермайдими?! Заводда энг оғир, қора ишларда ана шу областлардан келган болалар ишлашади. Завод мутахассислари, раҳбариятнинг 95 фоизи рус миллатига мансуб.

3-цех ишчиси Тўрақул бизга шундай бир тақдирни ҳикоя қилиб берди: Самад ака узоқ йиллардан буён шу заводда ишлайди. Иккита боласи бор. Тошкент политехника институтининг 5-курсида ўқийди. Ана шу одамни бир неча йил мобайнида уй олиш учун навбатга қўйишмади. Охири ҳориб-чарчаган Самад ака бола-чақасини қишлоғига ташлаб келди. Заводда биз ишчи талабаларга вақтинчалик ишчи кучи сифатида қарашади. Токи институтни битирмагунимизча уй бериш у ёқда турсин, ҳатто, навбатга қўйишмаганининг сабаби ҳам шундан. Айтинг-чи,

ака, мана шундай тақдирларга дуч келган одамнинг қазаби кўзимайдими?! Кўзийди. Шунинг учун ҳам юқоридаги воқеаларни «чойшабни вақтида алмаштирмаганлари» га боғлаш, пишиб етилган масалалардан қочиш билан баробар.

Хўш, бўлиб ўтган воқеаларда кимни оқлаб, кимни қоралаш керак? Уларга қандай ёндашиш лозим? Тўғриси, бу саволларга бир хил жавоб бериш қийин. Биз демократиялаш, ошкоралик деган олижаноб шароитга умримиз мобайнида биринчи мартаба дуч келиб турибмиз. Баъзимизнинг назаримизда бундай шароит бошдан-охир анархия — бошбошдоқликка судраб бораётгандек туюлмоқда. Узимиз ўрганиб қолган қолиплардан кечолмаяпмиз. Шу боис ҳам маъмурий-буйруқбозлик бошқарувчининг амалда исботланган усулига жон-жаҳдимиз билан ёпишиб олганмиз. Ошкоралик, демократиялаш тўлқинларида чўкиб кетишдан қўрқмоқдамиз. Ҳолбуки, бу тўлқинлар инсонни поклайди. Кўпинча, ана шу оддий ҳақиқатни тушуниб етмаяпмиз. Чунки, ўн йиллар мобайнида онгимизни кишанлаган Сталин қиргинларининг қўрқинчи, сталинча шовинизм, миллатларнинг, тилларнинг чапишуви ҳақидаги сталинча тутуриқсиз таълимот қон-қонимизга сингиб кетган. «Халқлар отаси»нинг бу борада ўз нуқтаи назари бўлган: «... Чапишиш оқибатида тиллардан бири голиб чиқиб, ўз сўз бойлигини сақлаб қолади ва ўз ички ривожланиш қонуниятига кўра янада ривожланиб боради, иккинчи бир тил эса аста-секин ўз сифатини йўқотади ва аста-секин ўлиб боради».

Хўш, Маша билан Омоннинг бир-бирларини севиши, ишлаб чиқаришда, ижтимоий ҳаётда фақат бир тилга сунъий равишда урғу беравериш, турли имтиёзларни ана шу тилни яхши билган кишилар ўртасида бўлиши билан икки миллатнинг тили, урф-одатлари бир-бирларига тўла қўшилиб кетдими? Тўғри, юзаки қараганда тўла қўшилиб кетган ҳоллар ҳам учрайди. Айтайлик, томонларнинг бири иккинчи томоннинг тилини, урф-одатларини қабул қилади, ўша халққа мансуб икки удум бўлса бажаришга интилади. Лекин, ўзининг боғалиги ўтган узоқ қишлоқ ёки шаҳар, ундаги ола-қура болалар, нуроний кексалар, уларнинг ўзига хос талаффузлари қалбининг қайсидир бир бурчида сақланиб қолади. Ва ҳар сафар оилада бирон-бир гашлик, келишмовчиликлар содир бўлар экан, ўша узоқ-яқин хотиралар «қимирлаб» кўяди. Лекин кундалик турмуш ташвишлари, кўп ҳолларда эса ёшлик сурури, фарзандлар ўшандай «зилзила»лардан устун келади, ҳаёт давом

этаверади. Орадан йиллар ўтиб шундай кунлар ҳам бўладики, бояги «зилзила»лар тез-тез такрорланади. Бора-бора бир кун у портлайди. Энди оилани Маша ўзининг томони-га тортса, Омон ўз томонига тортқилайди... Қарабсизки, бундай замона зайли билан юзага келган яқинлашувлардан, бирлашувлардан чала тиллар, чала эътиқодлар, чала ватанпарварлар олади, холос... Албатта, оилани қандай ва ким билан бунёд этиб, муомала учун тил танлаш ҳар кимнинг шахсий иши. Бу борада бировга мана бундай қил, деб кўрсатма ёки маслаҳат бериш ўтакетган ақлсизлик. Ҳолбуки, икки миллат вакилининг никоҳга ўтиши бутун инсониятга ҳос нарса. Ахир инсон, у қайси миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, бир-бирига дўст, биродар. Бу ақидани ер юзидаги барча динлар, мазҳаблар таъшиқ қилади. Лекин, ана шу табиий ҳол, ҳаёт қонуни турмушдан ажратиб олиниб ҳисоботларга киритилса, уларни сунъий равишда кўпайтиришга даъват этилса, бу нарса турли имтиёзлар билан рағбатлантирилса у энди табиий турмушга зид муносабатларни юзага чиқаради. Афсусларни жойи шундаки, шу бугунгача бизда интернационализм тушунчасини кўп ҳолларда бир миллат вакили билан иккинчи бир миллат вакилининг оила қуришгани масаласига боғлаб келдик. Бу борадаги рақамларни, ҳисоботларни фахр билан қайд этдик. Ҳақиқий интернационализм алоҳида икки миллат вакилининг оила қуришига эмас, балки ўша миллатларга мансуб халқлар бир-бирларининг тилини, урф-одатларини, анъаналарини, удумларини чуқур ўрганиши, лоақал ҳурмат қилишига асосланишини эса унутиб қўйдик. Натижада, бугун узоқ қишлоқдан келган серсоқол, олачопон кийган қария автобусга чиқиб қолса, айрим кишилар ўша қарияга худди ажойибхонадаги жониворга қарагандек қарайди. Иложи борича унга яқинлашмасликка ҳаракат қилади. Қария бунинг устига тил билмайди. Унинг тилини эса бошқалар уқишмайди. Шундай қилиб, олти ой ёз гўзага сув тараб, сурувнинг кетидан юрган одам, «Тошканингни ҳам бир кўрайин-чи», деб келади-ю, Ленин майдони бекатида қаёққа борарини билмай ҳайрон қолади. Балки, у Тошкентга умри бино бўлиб энди келгандир. Ахир Тошкентдек шаҳри азим ким учун қурилган?.. Нега бу қария Ленин майдони бекатида ҳаммага кулги бўлиши керак? Нега у Тошкентга келиб Ясний, Сольнечний массивларини айтолмай тили «синиши» керак? Юқоридаги воқеаларнинг асл илдизлари ҳақида ўйлар эканман, ана шу фикрлар хаёлимдан кечади. Зотан, бугун заводда энг оғир, қора ишда ишлаётган ишчиларнинг

асосий қисми юқоридаги узоқ қишлоқдан келган олачопон чолнинг ўғиллари, набиралари... Бу болалар Тошкентдек шаҳри азимга иш излаб ёки меҳр-муҳаббат излаб келишган эмас. Шаҳри азимда меҳр-муҳаббат аллақачонлардир сўниб кетганлигини улар билишади. Бу болалар Тошкентга илм истаб келишган. Ана шу илм йўлида улар энг оғир, қора ишларни ҳам бажаришга мажбурлар. Кундузи ишлаб, кечқурун ўқийдиган болаларга яратиб берилган шароит эса жуда ҳам ёмон. Хоналар исмайди, совуқ суя бўлса, иссиғи йўқ ёки аксинча. Баъзан иккаласи ҳам бўлмайди. Овқат пишириш учун газ, электр плиталар ишламайди. Оладиган ойлик эса маълум: ҳар кун ич маҳал ошхонада овқат ейишга етмайди. Бу ёқда ўқув қуроллари олиш, кейим-кечак қилиш керак. Завод маъмурияти эса юқоридаги суҳбатдошларимиздан бири айтганидек, бу болаларга толиба илм сифатида эмас, ишчи кучи сифатида муносабатда бўлади. Бўш пайтларда, ишдан, ўқишдан қайтаётганда эса аллақандай «Арлекино»лар калтаклашади. Ишда цех бошлиғига рус тилида мурожаат қилиши керак. Юрагидаги дардини айтолмайди — тил билмайди. Ўқишда дарсликлар рус тилида: тушунмаганини қайтариб сўролмайди — тил билмайди. «Арлекино»ларга ўзига яраша муносабатда бўлолмайди — миллатчи, деган тамга босишади. Олачопон кийган отаси келса, ётоқхонада тунаб қолишга йўқ. Шаҳар меҳмонхоналарида эса жой... Ана шуларнинг ҳаммаси йиғилган, зардобга айланган. Ва мақоланинг аввалида айтганимиз икки воқеа боси эса ўша зардоб ёрилган... Хукук-тартибот ходимлари томонидан болаларнинг келтаклиб, милиция бўлимида бир неча соат ушлаб турилиши эса гулханга ёр сепиш билан баробар бўлган...

... Биз ҳикоя қилган воқеаларнинг бўлиб ўтганига кўп ойлар бўлди. Айрим кишилар: «... шундай экан, эски ярани тирнаб нима қиласиз?» дейишлари мумкин. Балки, ростдан ҳам шундайдир: битаётган ярани тирнамаслик керакдир. Лекин, бир нарса кишини ўйлатади. Ўшандай эски яраларни қайта-қайта тирнаб, улардан зарур сабоқ олмаслик янги-янги яраларнинг пайдо бўлишига олиб келмасмикан? Шаҳсга сиғиниш, турғунлик йилларида шундай бўлмадими? Фарғонада, Озарбайжонда, Арманистонда бўлиб ўтган воқеалар бизнинг ўшандай янги яраларимиз эмасми? Телевидение орқали намойиш этиладиган суҳбатларда ёки бошқа йиғинларда биз ҳикоя қилган воқеалар ҳақида гап кетгудек бўлса,

уларга — камситишлар, таҳқирлашлар жонидан ўтган ёшларнинг кўчага чиқишларига — безори гуруҳларнинг қилмиши, деб баҳо бериб келинмоқда. «Итвогарлар», «экстремистлар» деган тамга босилмоқда. Балки, шундай қилиш керакдир. Балки, бундай чиқишларни халқ милициясининг мушталари билан бостириш керакдир. Фақат бир андиша: бундай усул қийинлик билан одим ташлаётган қайта қуриш, хусусан, ошкораликка салбий таъсир кўрсатмасмикан? Нега биз ўз фарзандларимиз хузурига чиқишдан, очиқчасига, юзма-юз гаплашишдан қочамиз? Нега биз уларга ишонмаймиз? Агар улар ғазаб билан, қизикқонлик билан кўчага чиқишган бўлса, демак, бунинг сабаби бордир, деб ўйлаб кўрмаймиз?

Бу кўҳна дунёда бировни айбдор қилишдан, ўзганинг шаънига ўрин—ноўрин тамғалар босишдан энгил иш йўқлигини Сталин қирғинлари тасдиқлади. Бундай сохта тамғалар миллионлаб одамларнинг ёстигини қуритди. Юз миллионлаб одамларнинг қалбига кўрқув, ҳадик солди. Кишилар ўртасида чақмачақарликни авж олирди. Хуфиялик кучайди. Минг афсуски, жуда кўпчилигимиз ўша сабоқдан ҳали-ҳозирча зарур хулосаларни чиқариб олганимизча йўқ. Энг сўнгги йилларди ҳам наинки бегуноҳ кишиларни йиллаб қамоқларда тутиб турдик, уларга «порахўр», «жиноятчи» дея айблар қўйдик, балки, бутун бир халқнинг шаънига «ўзбеклар иши» деган тамга босдик... Дунё айланади. Шодликлар ўтади, шамлар ўтади. Кўп нарсалар унутилар ҳам. Лекин, қайси бир халқ шаънига, қайси бир инсон шаънига босилган тамга унутилармикан?

1989 й.

8. ФАРҒОНАДАГИ ФОЖИА

— Мен Афғонистонда, Тбилисида, Қорабоғда бўлдим. Лекин, ҳеч қаерда Фарғонада бўлганидек, «Мана, отиб ташла», деб кўкрагини ўққа тутган йигитни кўрмаганман, — деди офицерлардан бири ўз шерикларига қараб...

Кўқон шаҳар касалхонасида, 1989 йил 8 июнь куни шаҳар партия комитети биниси ёнида юз берган қонли воқеалар пайтида бир оёғидан айрилган Илҳомжоннинг қаршисида ўтирар эканман, офицернинг юқоридаги сўзлари хаёлимдан ўтди.

Бугунга келиб Фарғонадаги фожилалар ўзининг бутун рост-ёлгонлари, «миш-миш»лари билан кўшилиб, одамлар тасавурида фожени таассурот уйғотди. Узуқулоқ гап-сўзлардан, кўрган-кечирганлардан қалблар эзилди, юраклар қон бўлди. Уша офицер айтган йиғит нега солдатга «отиб ташла», деб кўкрагини ўққа тутди? Унинг хаятдан умиди йўқмиди? Ёки Ватани, юрти, юртдошларидан кўнгли қолдими?

— Нега мен бу ерда ётибман? — дейди Қўқон консерва заводининг ишчиси Илҳомжон. — Нима учун мен оёғимдан айрилдим? Афғон юртида шу аҳволга тушсам, балки кўнглим таскин топарди. Бекорга эмас, дердим. Отам урушда оёғидан ярадор бўлган. Урушда бўлганлар нима учун жопларини фидо қилишганини билишадди. Уларнинг қони беҳуда оқмаган. Нега бизнинг қонимиз беҳуда оқди? Уша 8 — июнь куни шаҳар партия комитети биноси қаршисида митинг бўлаётган пайтда (митинг бўлаётганини билганим ҳам йўқ эди) шу жойга кўнчилиқка кўшилиб келиб қолгандим. Тағимда велосипедим бор эди. Энг орқада велосипедимни ушлаб турдим. Менинг олдимда одам кўп эмасди. Солдатлар ўраб олишган эди. Олдиндаги одамлар ерда ўтиришган экан. 40-50 метр нарида эса Мусабеков (шаҳар партия комитетининг собиқ биринчи секретари — Ё. Х.) гашираётган экан. Кейин билиб олармиз, дедиму солдатлар билан гаплашиб туравердим. Улардан: агар, мабодо, рухсат беришса одамларни отасанларми, деб сўрадим. Албатта, отамиз, шуни қутянимиз, дейишди улар. Наринги томонда бир найт автомат тариллаб қолди. Мен велосипедимни миниб орқамга кета бошладим. Солдатлар ҳам «иди, иди», дейишди менга. Беш метрлар чамаси кетиб, шундай қарасам, солдатлар автоматини менга тўғрилаб туришибди. Наҳотки отишса, отмаса керак, деб ўйлаганимни биламан, холос. Велосипеддан учиб кетдим. Ўзимга келаман, деб бир оз ётдим. Резинка отишган бўлса керак, қочиб кетаман, деб турмоқчи бўлдим. Бундай берилиб қарасам, оёғим ёнимда турибди. Шимим ўқдан плама-тешик бўлиб кетибди. Ҳа, рости билан отибди, дедим. Лейтенантга қараб, охиригача от дедим. Нега мени отдинг, дедим. Ҳаммаси тескари қараб олишди. Қарашмади ҳам, отишмади ҳам. Мен эса ётибман. Гапимга нарво ҳам қилишмади. Ушанда ҳушим ўзимда эди.

Мен Илҳомжоннинг барча айтган сўзларини тасдиқламоқчи, уни оқламоқчи эмасман. Бундай фикрдан йироқман. Мен унинг гапларини фожилга йўлиққан, бир нота-

ниш адамга дарду дунёсини тўкиб-солаётган ногирон одамни эшитгандек эшитдим. Зотан, Илҳомжоннинг қай ҳолатда, қандай қилиб, қайси гуноҳи учун ўққа дучор бўлганини билмайман. Лекин, ҳақиқат шуки, Қўқон шаҳар 1-касалхона врачлари Маҳмуджон Йўлдошевнинг айтишича, Илҳомжоннинг оёғини ўқ олиб кетган. Ҳақиқат шуки, бир инсон уйдан соғ чиқиб, ногирон бўлиб ётибди. Нега шундай бўлди? Ўз йўлида бораётиб (балки қизиқиб, балки атайин) митингга тўғри келиб қолган ишчи, икки фарзанднинг отаси, қадим Қўқон шаҳрининг фуқароси Илҳомжон, ўзи айтмоқчи, нега оёғидан айрилди? Икки дақиқа олдин суҳбатлашиб турган солдатлар велосипедини минганча орқага қайтиб кетаётган одамга қарата ўқ узишга қандай қўллари борди? Наҳот шундай бўлса? Илҳомжонга ўхшаш қўқонликлар ва бошқа районлардан келган гуноҳқору бегуноҳ кишиларнинг солдат ва милиционерлар ўқидан ярадор бўлиб, нобуд бўлишларининг туб сабаблари қаерда? Бу воқеаларнинг айбдори ким?

Мен ана шу саволларга жавоб излаб Қувасой, Тошлоқ, Фарғона ва бошқа жойларда бўлдим. Қувасойда бошланиб, Фарғонанинг қатор район ва шаҳарларида бўлиб ўтган қонли воқеалар, ўт қўйишлар, одам ўлдиришлар ҳақида бугун бутун дунё билади. Дастлаб месхетиллик турклар билан ўзбеклар ўртасидаги миллий низо деб баҳоланган, кейинчалик эса уларга сиёсий тус берилган воқеаларнинг тафсилотини айтиб ўтирмайман. Булар ҳақида кўп айтилди. Керагидан ортиқча айтилди. Баъзан рост, баъзан ёлгон айтилди. Матбуот, радио, телевидение орқали бу борада айтилаётган гап-сўзлар, воқеалар, насихатлар бировга таскин берса, бировнинг нафратини кўзгамоқда. Бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ўйлар экансан, ҳар сафар ягона бир савол қийнайди: қирқ беш йил ҳамдам, ҳамнафас, ҳамюрт бўлиб, тинч-тотув яшаган икки халқ нега бир кеча-кундузда бир-бирига душманга айланди? Мен бу саволни қувасойлик Қосим акадан, Шарифжондан, Фозилжондан, Турсунбой акадан, Мамасидиқ акадан, Қўқон жомесининг имоми Муҳаммад Ражабдан, Қувасой шаҳар партия комитетининг ҳозирда собиқ секретари В. В. Кошундан, СССР халқ депутатлари Юсуфбек Ёқубов, Баҳром Маҳмудов, Абдужаббор Ҳусанов, Ленин номидаги колхоз раиси Оловуддин Сатторовдан ва ниҳоят ўз-ўзимдан кўп марталаб сўрадим. Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб берди. Бу саволни ҳар ким ўзича тушунди. Хусусан, мен ҳам уни ўз ҳолимча тушунмоққа ҳаракат қилдим...

...Қосимжон аканинг Қувасойга келиб қолганига кўп йиллар бўлди. Унинг тўртта ўгли бор. Қосимжон аканинг болалари, невараларидан иборат беш хўжаликдаги 23 жоннинг яшаётган жойини кўриб, юрагингиз ачиди. Аввало, мана шу 23 жон завод ихтиёридаги каталакдай икки хонали уйда пропискада туришади. Шу уйдаги ўн қадамлар наридаги плансиз қурилган уйда яшади. Йигирма йилдан буён бу уйга план берилмайди. Йигирма йилдан буён Қосимжон ака плансиз уйи билан ижрокўм ўртасида овора.

— Мана бу турк қўшнимининг уйини кўряпсизми? — дейди Қосимжон ака менга девор ортида баланд қилиб қурилган уйни кўрсатиб. — Шу қўшнимининг битта боласи бор эди, унга участка ажратиб беришди. Менинг ўғлим Нишонбойни эса еттита боласи бор, унга участка олиш мумкин эмас. Мана шу плансиз уйда менинг ўн сўтих ҳақим бор. Ўн йилдан бери ололмайман. Ҳа, деса, бу жойни турк дўстларимизга берамиз, деб туриб олишади раҳбарлар. Мен кўнмайман. Вей, ахир мен мана шу ҳар бир дарахт учун жанг қилганман. Шунча душман билан олишиб, қон кечиб наҳот ўн сўтих ерга эга бўлолмасам...

— Шу ёнимиздан ўн еттита участка беришди, — дейди Нишонбой, — Шуларнинг орасида бор-йўғи иккита ўзбек бор. Мен уйни иложсиз қуриб олдим, еттита болам бор. Нима қилай?..

Еки бошқа бир тақдирларни олайлик. Мамасидиқ ака бор-йўғи 58 сўм пенсия олади. «Водоканал»да ишлаган. 1985 йили контейнерларда сақланаётган хлор ёрилиб кетиб, 400 метр жойгача бутун дов-дарахт, ўт-ўланни куйдириб кетди. Мамасидиқ ака шу кунни навбатчи эди. Жонини гаровга қўйиб, ёрилган контейнерни беркитди. Мана шундан буён у касалхонама-касалхона юради.

— Баданларим ҳеч нарсани сезмайди, — дейди Мамасидиқ ака. — Ўзимизда даволай олишмади. Москвага бордим. 16 хил касаллик топишди. Бу ердаги раҳбарлар Москвага бормайсан, дейишди. Унга аварий кунни навбатчи эдим. Одамларни сақлайман, деб шу кўйга тушдим. Лекин, ўз касалим билан пенсияга чиқаришди. Айтишларича, мен айбдор эмманман... Мана шу уйда учта келин, неваралар ва биз эр-хотин турамыз. Жами ўн етти киши яшаймиз.

Нўтмонжоннинг эса мөсхетиялик турк болалари билан уришиб қолиганига бир неча йил бўлди. У ўшандан буён касалманд. Нафақа олади.

— Мана шугина уйда уч хўжалик турамыз, — дейди

Иўможоннинг қариб қолган опаси. — Болаларимиз кўчага чиқолмай қолди. Иўможондан «урмаган» тилхат олиб берасан, деб катта ўғлимнинг йўлини тўсавериб, жонини ҳалқумига келтиришди. Урган турклардан бири қамалди. Уларнинг суд пайтида қилган дағдағаларини айтмайсизми... Шундай болаларимиз «турк» деса юрак олдириб қўйишди. Турмушимизни, мана кўриб турибсиз: олган даромадимиз кўчадаги похол.

Тошлоқда, Марғилонда айрим бегуноҳ масхетиялик турк дўстларимизнинг бир нечта ашаддий тўда газабига учраб шафқатсизларча ўлдирилишига, минглаб қардошларимизнинг ўзлари ўраниб қолган юртдан бош олиб чиқиб кетишларига, уларнинг айримларининг уйига ўт кетишига, Илҳомжоннинг ўққа дучор бўлишига, тожик йиғити Икром Абдурахмонов месхетиялик турклар томонида уриб ўлдирилишига, Абдусаттор Мамажоновнинг отиб ташланишига, 7-8 июнь кунлари Қўқон шаҳар ички ишлар бўлими ва шаҳар партия қомитети олдида бизга номалум ўилаб кишиларнинг оғир жароҳатланиши ва побуд бўлишига, балки, Қосимжон акага ўхшаш кишиларнинг йиғирма йилдан буён плансиз қурилган, қулай шарт-шароитларга эга бўлмаган уйларда ўтиришгани сабабдир? Балки бу қирғинларнинг боиси, Мамасидиқ ака каби иш пайтида ногирон бўлиб қолган одамларнинг тақдирига бефарқ қаралганидир? Балки, бу Фарғона областидаги мавжуд уч юз минг кишилик ишсизлар отрядининг пайдо бўлгани оқибатидир? Балки, бутун бир шаҳарда ягона ишвоҳона, ягона қаҳвахона, ягона спиртли ичимликлар сотадиغان дўкон қилиб қўйиш бу қирғинларга сабабдир?

Биз шундай бир муҳит яратдикки (ҳа, у ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, ўзимиз яратдик), бу муҳитда нашки бир диндаги, бир ғоядаги одамлар, балки қонин битта, жонин битта бўлган кишилар — ака-ука, ота-бола ҳам бири бирига душманлик қилади. Бу муҳитга ҳар ким нимани турса ўзимники бўлсин, дейди. Войлик, мансаб йўлида ота боладан ака укадан кийрик қоқмай кечиб юборади. Мен мухбирлик йўлларида бир нарча ер, бир даҳан сув, ҳовли ўртасида қаққайиб турган, тўкилиб қолган уй, битта машина деб юз кўрмас бўлиб кетган, бир-бирига ничоқ кўтарган ака-укаларни, опа-сингилларни кўп кўрганман. Биз эса бир диндаги одамларнинг бири-бирига қўл кўтарганига ҳайрон бўлмоқдамиз. Лекин, ҳамма фожиа юқоридаги каби айрим, бешта-ўнта ишвогарнинг ҳатти-ҳаракатларининг кўнчилиikka нисбат берилаётганида.

— Эсимда, ўша 1944 йили бизникига ўн икки хўжалик Кавказ оиласи тушганди, — дейди Мамасидиқ ака. Биз улар билан ака-укадек, опа-сингилдек, бир оиланинг болаларидек иноқ яшаб келдик. Лекин, шуни айтиш керакки, юртимизга дастлаб келган кишилар энди йўқ. Уларнинг кўплари ёшини яшаб, опиний ошаб, ҳаётдан кўз юмишди. Улар ҳаёт бўлганларида Қувасойдаги воқеалар ҳеч қачон юз бермаган бўларди... Бу ишларни кўпроқ ёшлар чиқаришди.

Фарғона воқеалари изидан юриб, шу нарсага иқрор бўлдимки, бу дунёда наинки алоҳида бир одамнинг умрида бировга ёмонликни раво кўрмаган, покдомон бир одамнинг шаънини булғаш мумкин экан, балки, зарур деб топилса, бутун бир халқни ҳам ёмонотлиқ қилиш ҳеч гап эмас экан.

Халқимиз эндигина «Ўзбеклар иши» деган тавқи лаънатдан қутулган эди... Энди эса ўша халқнинг фарзандлари газандага, нашавандга, ароқхўрга чиқарилмоқда. «Труд» газетасининг мухбири В. Белых Фарғона воқеаларидан шундай хулоса чиқаради: «... Ушбу «Гулдаста» бошдан-оёқ қачонлардир тарихга айланиши керак бўлган босмачилик ҳаракатларини эслатади. Мазкур ҳаракат (босмачилик — Е. Х.) худди мана шу районларда узоқ вақтгача ўз мавқеини сақлаб келган...» Қувасойлик кишилардан бири менга «Труд» газетасида ёзилган юқоридаги жумлаларни ўқиб берар экан, шундай деди:

— Бундай ҳақоратлар қачонгача?

Мен бу одамнинг мунгли кўзларига тик қарай олмадим. Унинг саволидан бир дардимга ўн дард қўшилди. Газеталарда бонг ураётган мухбирлар, мухбирлик ваколати билан юрган турли хизматчилар Фарғона воқеалари хусусида хулоса чиқаришдан аввал халқ билан гаплашишса, унинг фикрини ҳам инобатга олишса эди, балки, воқеалар бу даражада газақ олиб кетмасди. Фарғона воқеалари кўпчилик ҳолларда бузиб кўрсатилишининг ўзиёқ янги-янги норозиликларга сабаб бўлди. Масалан, Ўз ТАГ мухбири ўзининг 8 июндаги воқеалар ҳақида берган хабарида шундай ёзади: «Аэропортдан марказга ёриб ўтишга муваффақ бўлдик. Не-не қийинчиликлар билан шаҳар партия комитетига сим қоқдик. Унинг иккинчи секретари Ю. Ганчаров телефон орқали шундай деди:

— Газандалар шаҳар милиция бўлимига ёриб кириш учун бутун кучлари билан интилмоқдалар. Хужум қилиш учун отиш қуроллари, ёнувчи аралашма солинган шишалар, пичоқлардан фойдаланилмоқда. Шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Ҳаким Неъматович Мусабе-

ков бебош оломон билан гаплашишга уриниб кўрди. Бунга жавобан «тошбўрон» бўлди. Аҳвол жуда огир...

Биз ана шу вазиятни аниқлаш мақсадида шаҳар партия комитетининг секретари Х. Н. Мусабеков хузурида бўлдик. Ҳақим Неъматович дастлаб бизнинг саволларимизга жавоб беришдан ўзини тортди. Мухбирларнинг саволларига жавоб бериш учун Фарғонада махсус штаб ташкил этилганлигини айтди. Лекин бир оз ўтиб, фикридан қайтди шекилли, бизга шундай деди: «Ўша 8 июнь куни кўп кишилик оломон ўз талабларини қоғозга тушириб, уларга жавоб беришимни талаб қилишди. Одамларнинг қаршисига чиқдим. Уларнинг талаблари шундай эди: 7 июнь куни биринчи бўлиб аҳолига ўқ узган милицияларнинг кимлигини аниқлаб бериш. Янгиқўқон химия заводини тўхтатиш, меҳнаткашларнинг яшаш шароитларини яхшилаш ва ҳоказо. Мазкур талабномага бир қанча киши имзо чеккан, уй-манзилларигача ёзилган. Улар билан суҳбатимиз яхшигина ўтаётган эди. Бир пайт редакция бинотида тўполон бўлиб кетди. Кишиларнинг охириги саволларига жавоб бериш имкони бўлмай қолди». Биз Ҳақимжон Неъматовичдан «Сиз митинг иштирокчилари томонидан берилган талабномага жавоб бераётган пайтда олдда турган одамларнинг қўлларида нима бор эди?» — деб сўраганимизда, у киши: «Уларнинг қўлларидаги нарсаларга эътибор берганим йўқ», дея жавоб берди...

Кўриниб турибдики, ЎзТАГ мухбири ёзганидек, Х. Н. Мусабековни ҳеч ким тошбўрон қилган эмас. Аксинча, унинг жўяли жавобларини эшитган оломон, шохидларнинг айтишларича, маъқуллаб қарсак чайган...

Ҳа, воқеаларни юқоридаги каби бўяб-бежаб, бир томонлама кўрсатиш ҳам ўзимиз яратган носоғлом муҳитнинг ҳосиласи.

Партиянинг XIX конференциясида ошкоралик ҳақида махсус қарор қабул қилинди. СССР халқ депутатлари минбаридан туриб ошкоралик учун катта ваъдалар берилди. Лекин, Қўқондаги намоийшларга қатнашган Илҳомжон Абдуллаев, тақдир тақозоси билан ёнма-ён каравотда ётган, бир хил исм-фамилияли Аъзамжон Мўминовлар, Едгор Дўсматовга ўхшаб ўнлаб кишиларнинг 7-8 июнь кунларида милиция ва солдатлар томонидан ўққа тутилгани ҳақида ҳеч қаерда лом-мим дейилмади. Балки, бу кишилар ҳақиқатан ҳам жиноятчидир. Мен буни билмайман. Лекин талабнома билан келган намоийшчиларга қарата ўқ узилгани бошқа воқеа-ҳодисалар қаторида

ошкора айтилиши лозим эмасми? Солдат ва милициялар ўқидан ҳалок бўлган, ярадор бўлган кишиларни яшириш, бўлиб ўтган воқеаларда фақат бир томонни айблаш янги-янги мусибатларни келтириб чиқармадимикми?

СССР халқ депутати Юсуфбек Ёқубов билан суҳбатлашганимизда қизиқ бир воқеани сўзлаб берди. Унинг айтишича, Фарғона область прокурори А. Отажонов Тошлоқдаги вазият хусусида юз берган воқеалардан икки соат илгари область партия комитетининг иккинчи секретарини хабардор қилган. Лекин у киши А. Отажоновни «Бор, вааҳима қилмасдан, ишингни қил», деб хузуридан чиқариб юборган. Депутатнинг айтишича, кутилаётган воқеалар ҳақида ўша область раҳбарини Тошлоқ район партия комитетининг секретари ҳам хабардор қилган.

— Шунга қарамасдан, — дейди Ю. Ёқубов, — область партия комитети ўз-вақтида тегишли чора кўрмаган. Ваҳолакин, область партия комитети бутун партия ташкилотларининг, ички ишлар органларининг биргаликда ҳаракатини таъминлаганда эди, Фарғонадаги воқеаларнинг бошلامаси Қувасойдаёқ тўхтатилган бўларди. Лекин, область партия комитети вазиятни бошқаролмади. Оқибати хунук воқеаларнинг олдини ола билмади. Бу бир. Иккинчидан, бўлиб ўтган воқеаларни тасодифий ҳол дейиш қийин. Бу воқеаларнинг бир томири жойлардаги партия, совет раҳбарларининг одамлар билан ишлашда уқувсизлиги, оммавий ажралиб қолгани билан изоҳланса, иккинчи бир томири областда ижтимоий муаммоларнинг йиллаб тўпланиб қолганидир. Қўқон ёғ-мой комбинати шелуха ишлаб чиқаради. Ана шу шелуханинг бир топнаси давлат баҳосида 2 сўм туради. Биз уни гидролиз заводига берамиз: ундан спирт ва бошқа маҳсулотлар олинади. Мол-қўй боқаман деган аҳоли эса ўша икки сўмлик шелухани қўлдан 100-150 сўмдан сотиб олади... Қишлоқларимизнинг аҳолини кўриб ачиниб кетасан одам...

Дарҳақиқат, шундай, ижтимоий тенгликка, социал адолатга, ҳуқуқий давлатга эга тузум қуришнинг ленинча йўлларидадан адашиб кетганимизга кўп йиллар бўлди. Бу йиллар ичида ҳар бир давлат раҳбари, наинки, давлат раҳбари, ҳатто республика, область, район миқёсидаги раҳбарлар ҳам ўзи ўйлаб топган, ўзи чапиштирган уруғингина экди. Бу уруғ — бюрократия эди. Мана бугун қачонлардир экинган, ҳозир ҳам яхшилаб парвариш этилаётган ўша бюрократиянинг ҳосилини гоҳ Қорабоғда, гоҳ Тифлисида, гоҳ Фарғонада, гоҳ Янги Ўзанда ўрмоқдамиз. Унинг номини гоҳ миллатчилик билан, гоҳида

эса норасмийлар, диндорлар билан боғламоқдамиз. Ваҳоланки, бюрократиянинг на миллати, на эътиқоди ва яна мустақил қарашни бор!.. Муайян бир одамга «жиноятчи», «миллатчи» тамғасини босиш учун ҳужжатларни, турли ёзишмаларни, кишиларнинг ёзган мактубларини бир бутунликда қарамасдан, улардан алоҳида жумлаларни юлиб олиб фикр юритиш 37-50-йиллардаги репрессияларнинг ўзига хос «хусусияти» эди. Буни қарангки, «Красная звезда» газетасининг 1989 йил 21 июнь сонидан босилган «Воқеалар ниқоби ортида» деб номланган мақолада ўз-ўзини фожия этган ўша усул яна қўлланган. Газетанинг муҳбири В. Астафьев «Бирлик» халқ ҳаракати», «Ватанга қайтиш турк миллий ташкилоти», «Қримтатар миллий халқ ҳаракатининг «Фарғона аҳлига мурожаати»дан жумлаларни юлиб олиб, Фарғона воқеаларига юқоридаги ташкилотларни сабабчи қилиб кўрсатмоқчи, бу воқеаларнинг ортида чуқур ўйланган сиёсий ҳаракат турибди, демоқчи бўлади. Ҳа, тўғри, Фарғонадаги воқеалар ортида шундай ҳаракат бор. Лекин, у халқ ҳаракати эмас, балки бюрократия ҳаракатидир. Еримизни шўрлатган, денгизимизни қуритган, дастурхонимиз устидаги ноз-неъматларга қирон келтириб, гўшт, қанд, совун берадиган варақага термилтириб қўйган ўша бюрократия эмасми?! Қайта қуриш шарофати билан миллий республикаларда ўз-ўзини англаш, миллий тилни, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, иқтисодий жиҳатдан ўз-ўзини таъминлаш жараёни кечмоқда. Бюрократия эса ана шу сиёсатга тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатмоқда. Ҳатто республикада ёзувчилар, санъаткорлар билан учрашувлар ўтказган ёки ўтказмоқчи бўлган коллективлар, алоҳида кишилар ҳам таъқиб этилмоқда. Уларга «экстремист» деган тамға босилмоқда.

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёда бир неча миллатга мансуб халқлар асрлар мобайнида уруш-талашсиз яшаб келган. Ҳар вақт уруш қилса хонлар уруш қилган, подшолар уруш қилган, диний мазҳаблар уруш қилган. Лекин, Шарқда миллатлар уруш қилмаган. Уларнинг миллий чегаралари ҳам бўлмаган. Биз етмиш йилдан буён ҳар бир сўзимизда таъкидлаб келаётган «интернационализм» тушунчаси бу халқларнинг қон-қонида бўлган. Уруш йилларида Ўрта Осиё халқлари, ўзбек халқи турли миллат вакилларига иссиқ бағрини очгани ҳам шундан далолат эмасми? Кейинчалик, бу тушунча халқ ҳаётидан алоҳида ажратиб олиниб, сунъий равишда тарғиб этилди. У расмий ҳужжатларга киритилди. Икки миллат вакилининг бир-бири билан турмуш қуриб, тилларнинг

чатишиб кетиши хусусидаги назариялар яратилди. Шундоқ ҳам «интернационалист» бўлган халқлар ҳаётига бюрократия аралашди. Бюрократия халқларнинг урф-одатларини, турмуш тарзларини бошқа, ўйлаб топилган йўналишга буриб юбормоқчи бўлди.

Мен суҳбатда бўлган кишилардан бири Фарғонадаги фожиаларни шарҳлаб, улар халқларнинг ўн йиллар давомида топталиб келинган ҳуқуқларининг уволи, деб айтди. Топталган ҳуқуқларнинг мақомини фақат қайта қуриш қайтариб бериши мумкин, деди.

Қувасойдаги бюрократия ҳам миллатидан қатъи назар, кимдан кўпроқ наф тегса, ўшанга қайишар эди. Мазкур бюрократия шаҳар партия комитетида ҳам, ижроқўмда ҳам, энг асосийси, ҳуққни ҳимоя қилиш органларида муваффақият билан фаолият кўрсатди. Гарчи, бизга маҳаллий халқ томонидан месхетиялик туркларнинг устидан зорланиб, бирон-бир шикоят тушмагани, тушган бўлса ҳам унга албатта чора кўрилгани ҳақида айтишса-да, халқ билан гаплашсангиз икки халқ ўртасидаги низолар бир неча йилдан буён газак олиб келганига амин бўласиз.

Бу ҳақда қувасойлик Турсунбой ака шундай деди: «Бизнинг қардошларимизга адоватимиз йўқ. Лекин, кейинги йилларда ёшлар ўртасида тез-тез тўқнашувлар бўлиб турарди. Шуниси қизиқки, бирон-бир тартибсизлик бўлса, орган ходимлари маҳаллий миллат вакилларига чора кўришади-ю, лекин месхетиялик турклар кўпинча жазодан қутулиб қолишар эди... Яна бир гап шуки, шу пайтгача журналистлар ҳам, бошқалар ҳам халқдан бир оғиз «асли гап нимада?» деб сўрашгани йўқ. Мутасадди ўртоқлар келишсин, қардошларимиз мана бундай дангиллама участкаларни қайси-маблаг эвазига қуришганини суриштиришсин...»

Фарғонада бир неча ой комендантлик соати ҳукм сурди. Ўн мингдан ортиқ ички ишлар қўшинлари, бошқа ҳарбий бўлинмалар, танклар, зирҳли автомобиллар, кўнгилли дружиначилар, самолётлар, вертолётлар, норасмий ташкилотларнинг кўнгилли отрядлари область аҳолисини кўриқлади. Тартибсизликларнинг чиқишига йўл қўйишмади. Июнь ойининг дастлабки ўн кунлигида бу ерда юз берган фожиаларнинг акс-садолари, мишмишлари, узунқулоқ ҳамон тинганича йўқ. Ҳамон, энди фалон кишиларга қарши юриш бўларкан, писмадон одамнинг уйга ўт қўйилар экан, деган гаплар одамларнинг юрагига қўрқув соляпти. Мен бу «миш-миш»ларни ўзим суҳбатда бўлган ёшлар, даладаги дехқон заводдаги ишчи, боғбон, ўқитувчидан эшитма-

дим. Улар меҳнат билан банд. Бундай «миш-миш»ларни ички ишлар бўлимларида, район ва шаҳар партия комитетларида, ижроқўмларда, меҳмонхоналарда эшитдим.

Кейинги пайтларда Фарғона воқеалари ҳақида жуда кўп нарсалар ёзилди. Уларда ҳақиқатан ҳам юз берган ҳодисалар билан бир қаторда айрим воқеалар, далиллар шу даражада бузиб кўрсатилдики, юқоридаги каби «миш-миш»лар асосига қурилгани сезилиб туради. Масалан, «Ферганская правда» газетаси СССР ички ишлар министрлиги, ички қўшинлар қўмондони Ю. В. Шаталин билан суҳбат эълон қилди. Ушбу суҳбатда Қувасойда экстремистлар томонидан машинада бораётган бир оила тутиб олингани, унда эр-хотин, хотинининг акаси ва яна кимдир бўлгани, уларнинг кўз олдида аёлни хўрлашгани ва аёлни эри ҳамда акаси устидан ҳақоратлашларига қараб туришга мажбур этишгани ҳақида гапирилади.

«Правда Востока», «Труд» ва «Ферганская правда» газеталарида Қувасойда экстремистлар қочоқлар лагеридаги болалар учун нарсалар жойлаштирилган вагондаги кийим-кечакларни тушириб олишиб, вагонга ўт қўйишгани ҳақида ёзилади. Бошқа бир газета экстремистлар Қувасойдаги пахта пунктига ўт қўйишгани ҳақида маълумот беради. Еки бошқа бир маълумот. Область ички ишлар бошқармасида бўлиб ўтган суҳбатда Қувасойда туркларнинг 20 дан ортиқ уй-жойига ўт қўйилгани ҳақида расмий равишда гапирилди.

Биз юқоридаги воқеаларни аниқлаш учун Қувасойга бордик. Маълум бўлишича, юқоридаги фактларнинг барчаси бузиб кўрсатилган ёки умуман ёлгон бўлиб чиқди.

Район партия комитетининг секретари В. В. Кошун бизга Қувасойда Икром Абдурахмоновдан бошқа ҳеч ким ҳалок бўмаганини айтиб, ўртоқ Шаталиннинг «Ферганская правда» газетасида босилган суҳбатида келтирилган воқеа умуман юз бермаганини айтди. Шунингдек, Валентина Васильевна «Правда Востока», «Труд» ва яна «Ферганская правда» газеталарида ёзилган «ўт қўйилган вагон» воқеаси ҳам бузиб кўрсатилганини таъкидлади. Шу вагонда қочоқларнинг болалари учун тайёрланган кийим-кечаклар эмас, кўчиб кетаётган бир турк аёлининг юклари бор эди, деди В. В. Кошун. Шунингдек, у етти йилдирки Қувасойда пахта пункти йўқлигини, шаҳар ва унинг атрофида бор-йўғи бешта туркнинг уйига ўт қўйилгани ва учта уйга ўт қўйишга ҳаракат қилинганини айтди. Шаҳар партия комитетининг масъул ходими Фарғона воқеалари ҳақида марказий газеталарда ёзган бир қатор

мўтабар журналистлар Қувасойда умуман бўлишмаганини, телефон орқали иш кўришганини ҳам таъкидлади.

Ёки бошқа бир ҳодисани олайлик. Жуда кўп газеталар 8 июнда Қўқонда бўлиб ўтган намоёишларда кишилар В. И. Ленин портрети орқасига «Яшасин мусулмонлар», «Яшасин Хумайний» деган ёзувлар ёзилганини, социализмга қарши шиорлар ёзилган плакатлар, яшил байроқлар борлигини уқдириб ёзишди. Мен генералдан солдатгача, партия ходимидан тортиб солдат ўқидан ногирон бўлган ёш йигитгача ана шу шиор ҳақида сўрадим. Лекин ҳеч ким бундай шиорларни кўрганини айтиб беролмади. Фақат бир киши область партия, хўжалик активи йиғилишида хавфсизлик комитетининг вакили ён чўнтагидан олиб ўша шиорни ўқиб берганини айтди. Фарғонада бир ҳафта юриб, тилдан тилга кўчган, болаларнинг ўлими тасвири туширилган машҳур фотосуратларни ҳам кўрмадим ёки кўрдим деган одамни учратмадим.

Газеталарда ёзилган айрим фикрларнинг асоссизлигига яна бир мисол. Маълумки, кўпгина матбуот органлари беш минглаб оломоннинг наша чекиб олгани, спиртли ичимликлар билан тўйиб олишгани ҳақида ёзишди. Қўқон шаҳридаги 1-касалхона врачлари, ўша 7-8 июнь кунлари жарроҳлик столи устида туриб ўнлаб ярадорларни операция қилган Маҳмуд Йўлдошев бизга шундай деди: бизнинг касалхонага олиб келинган ёшлар ичида биронта ҳам наша чеккан, ароқ ичгани учрагани йўқ...

«Огонёк журналининг 1989 йил 29-сонида «Кўланка» сарлавҳали мақоланинг босилиши ҳаммасидан ошиб тушди. Агар бу мақола бошқа бир матбуот органида чоп этилганида эди, «одатдаги тўхмат», дея қўл силтаб қўя қолган бўлардик. Лекин бундай мақоланинг «Огонёк» журналида чоп этилиши, Фарғонадаги фожиаларнинг туб илдизларидан хабардор бўлган кўпчилик кишиларни, юмшоқ қилиб айтганда, ғазаб отига миндирди. Мақолани ўқиб чиққан одамда дастлаб: мақола муаллифи Москвадайдан жойдан келиб, фақат бир киши — ўз зиммасига бир неча марта пайғамбарлик масъулиятини Ўзбекистон ССР ички ишлар министрининг (ҳозирда собиқ) биринчи ўринбосари милиция генерал-майори Э. А. Дидоренко кабинетидангина қайтибди-да, деган таассурот қолади. Мақолада «пайғамбаримиз» раҳбарлигида Ўзбекистонда фош этилган жиноятлар рўйхати келтирилади. Биз буларга тўхталиб ўтирмаймиз. Чунки, жиноятни фош этиш ички ишлар министрлигининг вазифаси. Фикрли одам ўзи бажариши лозим бўлган ишни қилиб, кейин мақтанмайди. Лекин,

ўша фонн этилган жинойтлар қаторида ўнлаб бегуноҳ одамларнинг қамоқхоналарда йиллаб азоб чеккани, лоқайдлик, қонунсизлик қурбони бўлганини ҳам «пайғамбаримиз»га эслатиб қўйишни лозим, деб биламиз.

Шу тариқа мақола муаллифи «пайғамбар» продаси билан Фарғонадаги фожияларни келтириб чиқарган манбаларнинг рўйхатини келтиради. Биз бу рўйхатнинг ҳам барчасига тўхталиб ўтирмаймиз. Ҳолбуки, бу рўйхатдаги ҳар бир банднинг ўз «таржимаи ҳоли», уларни келтириб чиқарган ижтимоий сабаблар мавжуд. Бу воқеаларнинг барчасини «Русларни сўямиз! Руслар Ўзбекистонда ҳамманинг жонига тегди. Уларни осин керак», деган уйдирма, кўча гапларига олиб келиб боғлаш ва Фарғонадаги фожияларнинг сабабини Тошкентда бўлиб ўтган митинглардан, айрим тартибсизликлардан қидириш масалага ўта енгилтаклик билан қарашдан бошқа йарса эмас. Бундай йўл миллатлараро дўстликни мустаҳкамламайди, балки, бори-ни ҳам йўққа чиқаради. «Пайғамбаримиз» келтирган рўйхатнинг барча бандлари шундайлигича, бир томонлама фикр юритилгани билан фақат ўзбеклар ва руслар ўртасига раҳна солади, холос. Ана шу бандларнинг бирини таҳлил этиб кўрайлик. Мухбир шундай ёзади: «18 февраль 1989 йил. Тошкент шаҳридаги Куйбишев районида калтаклар, труба парчалари ва тошлар билан қуролланган 100 чоғли ёш ўзбеклар гуруҳи ўзбек бўлмаган кишиларни жазолашга ҳаракат қилишди. Бу ҳаракатни милиция кучлари билан қайтаришга эришилди».

Аслида нима бўлган эди? 18 февраль куни Тошкент трактор заводи районида иккита бир-бири билан боғлиқ бўлмаган воқеалар содир бўлди. Уларнинг биринчиси 13-трамвайда юз берди. «Партия мактаби» бекатидаги трамвайга ўтирган бир гуруҳ рус миллатига мансуб ўсмирлар трамвайда кетаётган ака-ука Абдурахмоновлар ва Назаровни калтаклашади. Иккинчи воқеа эса биринчисидан тахминан икки соатлар илгари «ТТЗ-1» массивида рўй беради. Бир гуруҳ рус миллатига оид маст ўсмирлар 6-ётоқхонада яшовчи уч нафар ўзбек миллатидан бўлган завод ишчисига ташланишиб, уларни уришади, қўлларидаги нарсаларни тортиб олишади. Бу воқеалардан Тошкент трактор заводидаги ётоқхоналарида яшовчи ўзбек ишчистудентлар оёққа қалқийди...

Кўриниб турибдики, бу тартибсизликларнинг асосий сабабчилари маҳаллий аҳолининг вакиллари эмас (уларнинг тегишли жазо олишгани ҳам бизга маълум). Шундай экан, нима сабабдан бизнинг «пайғамбар»имиз тартибсиз-

ликларнинг туб моҳиятини айтмайди-ю, бутун айбни ишчи-ўзбеклар зиммасига юклайди. Қани бу ерда ҳақиқат? Генералнинг «пайғамбарлиги» шуми? Балки, ушбу «пайғамбар»нинг ўзбек халқи устига мағзава ағдарилдан манфаати бўлса бордир. Чунки, худди ана шу «пайғамбар» ноҳақ қамокда ётган кишиларни уйдирма айбларга иқроқ қилдириш учун уларнинг ҳузурига ашаддий рецидивистларни қўйишга рухсат бергани ҳақида республика газеталарида ёзилди. Лекин, Фарғона фожиалари хусусида юзаки мақола босиб, ўзбекларни ёмонотлик қилишдан «Огонёк» журнали қапдай наф кўради? Ўзбекистонни «Ислоҳ республикасига» айлантирмоқчи бўлган 18 фоиз зиёли кимлар экан? Тартибеизликларда қатнашган 27 фоиз қишлоқ аҳолисининг асл мақсади нима эканлиги мақола муаллифи уларнинг бирортасидан сўраб кўрдими-кан? 20-25 фоиз аввал қамалиб чиққан кишилардан-чи? Афсуски, мақолани қайта-қайта ўқиманг, шу воқеалардан хабардор аҳолининг фикри йўқ. «Кўланка» мақоласи бошдан-охир марказий газеталарнинг мухбирлари ва бошқаларнинг қаламига мансуб бир томонлама, кўп ҳолларда асоссиз ёзилган мақолалар билан ҳамоҳанг. Ёки айтайлик, «пайғамбаримиз» нима сабабдан фожиани келтириб чиқарган «манбалар» рўйхатига Қувасойда бир неча йиллардан буён ҳаракат қилаётган месхетиялик турклардан иборат жиноятчилар гуруҳини киритмабди? «Бос» лақабли Маҳаммат Дурсунов ўз атрофига месхетиялик турклардан иборат «шайка»ни йиғиб, бир неча йиллардан буён Қувасой ва унинг атрофидаги жойлар аҳолисини кўрқувда ушлаб келгани, умумий овқатланиш муассасалари, савдо, маиший хизмат ходимларига ойига минг сўмгача солиқ солгани қувасойлик оддий халққа маълум эди. Улар бўйин бермаганларни жисмоний жазога маҳкум этган. Бос ўз атрофига қамалиб чиққан рецидивистларни бирлаштириб, қувасойлик маҳаллий ёшларни ҳақоратлагани, одамларнинг машиналарини тортиб олиб хоҳласа қайтариб, хоҳласа бермай, сотиб юборгани, рақсга тушишдан бош тортганлиги учун қизларнинг танасига сигарета чўғини босганлиги ҳақидаги маълумотлардан наҳотки «пайғамбаримиз» беҳабар бўлсалар? Ахир у «пайғамбар-ку»? Боснинг юқоридаги каби жиноий ҳаракатлари 1988 йил август ойигача, токи у машина ҳалоқатига учрагунича давом этган. Лекин, Қувасойдаги месхетиялик турклардан иборат бундай уюшган жиноятчи гуруҳларнинг мушугини «пишт» дейдиган «пайғамбар»нинг бирор-та уммати топилгани йўқ...

«Кўланка» мақоласи муаллифи генерал кабинетидан ташқарига ҳам чиқиб, одамлар билан суҳбат қилганида эди, месхетиялик туркларнинг «Ватанга қайтиш» комитетининг аъзоларидан бир гуруҳи Қувасойда ўзаро жанжаллашган гуруҳлар томонидан вужудга келтирилган вазиятдан месхетиялик турклар масаласининг ҳал этилишини тезлаштириш учун фойдаланмоқчи бўлганларини ҳам аниқлаши қийин эмасди. Маҳаллий ёшлардан иборат оломонга биринчи бўлиб турклар қуроли ишлатгани ҳам ана шундан далолат беради. Месхетиялик турклар ёшларни қўлларида калта милтиқлар, темир калтаклар, ёриладиган мосламалар, найзалар ва тайёрлаш учун узок вақт талаб этиладиган бошқа қуролилар билан кутиб олишган. Бу қуролилар кимлар томонидан тайёрланганини билиш ҳам қийин эмасди... Уша кунларнинг ўзида, ҳали Қувасойдан турклар чиқиб кетмасидан олдин аниқлаш мумкин эди. Лекин, «пайғамбаримиз»нинг Қувасойдаги умматлари ана шу оддий вазифани ҳам бажаришмаганки, бугунга келиб, бу қуролилар ўзбеклар томонидан тайёрланган деган гапга бутун дунёни ишонтирмоқчи бўлишмоқда. Мақола муаллифи баъзан далилларни бузиб кўрсатишда, ҳатто ўз йўлбошловчисидан ҳам ўзиб кетади ва ёзди:

«...Бошлиқлар ўз қўли остидаги кишиларнинг сочларини қириб (ғазаб ва қасос олишнинг босмачиларга хос белгиси) ташлаганларини ҳам «сезишмади...» — Мана сизга «Огонёк»дай журнал мухбирининг савияси. Мана сизга бутун бир халқнинг урф-одати устидан ҳақорат...

Балки, сочини қирдириб юриш ўзбек эрларининг азалий одати эканидан, 8 июнь куни Қўқон шаҳар партия комитети бинотида аллақандай ифвогарлик ҳаракати баҳонаси билан социал-иқтисодий талабнома билан келган аҳолининг ўққа тутилганидан, 1944 йилда ҳукумат томонидан Сталин тимсолида бир неча миллатга мансуб халқларга, жумладан, месхетиялик туркларга нисбатан қилинган репрессия учун бу халқларни ўз вақтида бағрига олган, қорини тўйгазган, устини бут этган ўзбек халқи эканлиги, охир-оқибатда репрессияни амалга оширган, шу пайтгача бу халқларни ўз жойларига қайтишига шароит яратиб бермаётган органлар жавобгарлигидан, ўзбек халқи ҳар қандай «ислом республикасида», ҳар қандай миллатчиликдан узоқлигидан қўлбола мухбир беҳабардир.

Начора, Лекин, буларнинг барчасидан дунё бохабар. Балки, юқоридаги каби «пайғамбарлар», мухбирлар, яна аллақандай кимсалар «ўзбеклар иши» деб айтилган тугу-

риқсиз «ини»да бўлганидек, бу сафар ҳам Фарғона воқеаларига оид ўз сафсаталари билан ўзбек халқининг номини яна бир бор ёмонотлиқ қилишга эришарлар. Лекин, ўша уйдирма «ўзбеклар «ини»да бўлганидек, Фарғона фожияларининг ҳам асл сабаблари ҳам аниқланади. Чунки, бўлиб ўтган воқеалар, мухбир айтганидек, бир кечада қириб танлаш мумкин бўлган боидаги соч эмас. Бу қонли воқеалар халқ қалбида ўчмас из қолдирди. Бу жароҳатни эса бюрократ «пайгамбарлар»нинг кароматлари билан даволаб бўлмайди.

Мана шундай пайтларда ўйлаб қолсан одам. Воқеаларни бундай бузиб кўрсатишдан, асоси бўлиб далилларни келтириб, панишадан фил ясандан мақсад нима? Юқоридagi бир қатор воқеаларининг, ўйлаб топишган далилларининг матбуот саҳифасига чиқини, радио, телевидение экранидан туриб айтилиши шундай ҳам қалтис бўлган вазиятни янада мураккаблаштирди. Олов устига ёғ сепди. Паникка, бир турух анаддий тўданинг илмомига иллинган мишглаб ёшлар, катта ёнидаги аҳоли ҳам ўз фарзандларининг ошқора равишда ҳақорат қилинганидан жунбишга келди. Улар шундай дейишмоқда: «Ёмон ини бўлди. Ўз динимиздаги, ўз тилимиздаги қардошимизни қаттиқ раижитдик. Унинг шундоқ ҳам чўккан кўнглини чўктирдик. Лекин буни халқ қилгани йўқ. Мишглаб фарзандларимиз буни қилмади. Бу ишни беш-ўнта галамис, жиноятчи қилди. Ўша жиноятчилар халқ ўз турмушининг оғирлигидан, айрим иктимоний-социал адолатсизликлардан газабга келиб, сабр косаси тўлиб турганидан фойдаланди. Бу воқеаларга Қувасойнинг ўзидаёқ барҳам бериш мумкин эди. Буниг учун ўша ердаги воқеалар ўз вақтида, очик-ойдин кўичликка маълум қилиниши лозим эди. Иккинчидан, энг муҳими, Қувасойдаги кўзга кўришиб турган иктимоний адолатсизликларининг пайи қирқилиши, ҳамма миллатга бирдай муносабатда бўлиши йўлга қўйиш, даҳанаки жанг чиқарган ҳар икки томон вакилларини қаттиқ жазолаш зарур эди».

Мен ўша фожияли кунларда ўз қардошларимизга, уларнинг уй-жойларига шикаст етказишга йўл қўймаган бутун-бутун маҳаллазар аҳли, алоҳида одамлар билан учрайдим. Фарғона район, Ленин номи колхозда юзлаб турк оилалари истиқомат қилинган. Колхоз илгор хўжаликлардан. Ленин орденли турк фарзанди Умнат Кўчиев ҳам мана шу колхозда меҳнат қиларди. Ўша кунлари колхоз аҳли бир тап-бир жон бўлиб, турк дўстларни жиноятчи тўдаларининг хуружидан сақлаб қолишга ҳара-

кат қилишган. Бахтга қарши бир турк йигити яқинда Афғонистондан келган ўзбек йигитини отиб ўлдирishi ўчай деб турган оловга ёғ қуйиб юборди. Шундай бўлса-да, колхоз аҳли биронта ҳам туркка шикаст етишига йўл қўйишмади. Албатта, ёнган, эшик-деразалари синган уйлар бўлди. Лекин, бу уйларнинг биронта ҳам эгаси нобуд бўлгани йўқ. Қўқоннинг Ҳозёгли маҳалласидаги турк хонадонларининг эса биронтаси ҳам шикастланмади. Қардошларимизнинг пана жойларга чиқиб кетишларида маҳалла активи катта ёрдам берди. Маҳаллаларда, саноат корхоналари жойланган кўчаларда ёшлардан, ўрта ёшлилардан иборат пойлоқчилар тайинланди. Оқибатда биронта ҳам уйга, бу ердаги саноат корхонасига шикаст етган йўқ. Аксинча, ўша пойлоқчилардан иборат 23 кишини солдатлар комендантлик тартибини бузганликда айблашиб, қамаб қўйишди. Қамалганларнинг гувоҳлик беришларича, «у жойларда» роса калтаклашибди... Хайрият, орадан бир кун ўтиб адолат тикланибди. Маҳалла ҳамда мебель фабрикасининг пойлоқчиларини қўйиб юборишибди. Лекин, бундай англашилмовчиқлар комендантлик тартиби учун даъват этилган солдатларга нисбатан аҳолининг ишончини йўқотмади, деб ким айта олади...

Қўқон шаҳар жомесининг имеми Муҳаммад Ражабнинг бир фикри эътиборни тортади.

— Қўқонга комендантлик соати лозим эмасди, — дейди у. — Бу ҳолатни аввал-бошдан Қувасойда ўрнатиш лозим эди. Яъни, бу воқеаларнинг илдизини ўша Қувасойдаёқ қирқиш мумкин эди. Лекин бундай қилинмади. Эндиги гап тезроқ комендантлик соатини олиб ташлашда қолган. Тўғри, газеталарда халқнинг номидан бу ҳолат маъқуланмоқда. Комендантлик соати халқ осойишталигини соқлаётгани таъкидланмоқда. Бироқ, ўзбек халқи — юмуши кўп халқ. У кечалари гўзасига сув тараши, молига ўт қилиши, масжидга чиқиб намоз ўқиши керак.

Бугун тўйлар тўхтаб қолди. Тўйга ўч халқ тўйсиз қолса, шундай ҳам ғариб ҳаёти ғариблашар экан. Мени бир нарса ҳайратга солади. Фарғона воқеаларига аввал миллий, кейинчалик сиёсий тус беришди. Бу воқеалар социалистик тузумга қарши қаратилган, унинг ортида давлатга қарши куч турибди, деган фикр илғари сурилди. Бу воқеаларда дин кишиларини, «Бирлик» норасмий ташкилотини айбдор қилишмоқчи бўлишди. Ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмаётган оломон қаршисига дин пешволари, «Бирлик» жамиятининг раҳбарлари рўбарў қилинди. Афсуски, оломон уларнинг сўзига ҳам қулоқ солмади...

Иккинчидан, бу воқеалар ортида бирон-бир сиёсий куч йўқлигига далил шуки, Қўқон икки кун мобайнида бош-воқсиз қолди. Раҳбарлардан тортиб оддий милиция ходимигача ўзи билан ўзи овора бўлди... Агар ўша назарда тутилаётган сиёсий куч бўлганда эди, шу икки кун ичида юз бергандан ҳам даҳшатли воқеалар содир бўлиши мумкин эди. Шунинг учун, айтиш керакки, Фарғона фожиаси ҳеч қандай сиёсий, миллий низога асосланмаган, беш-ўнта иттифоқнинг, ашаддий тўданинг ҳаракати. Бу тўда, ҳали айтганимдай, ишсиз, мақсадсиз ёшларнинг ноқобиллигидан, кайфиятидан, халқнинг турмуши оғирлигидан фойдаланиб қолди. Ёшларимизнинг фожиаси ана шу ўнта узоқни кўра билмайдиган кишилар васвасасига, турли «миш-миш»лар таъсирига тушиб қолишганида. Бу фожа — билимсизлик фожиаси. Билимсизлик эса ҳар қачон кишига иснод келтирган. Лекин, ўша билимсиз, ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилишнинг маданий йўллариини ўрганиб улгурмаган кишилар ҳам одам: Уларни майдон ўртасига ўтиргизиб қўйиб; битта тош ёки калтак баҳонасида ўққа тутишнинг ҳам инсонпарварликка дахли йўқ...

Ўтган олти кун ичида кўрган-кечирганларимдан, эшитган, билганларимдан юрагим эзилди. Уй-жойларга ўт тушган, гармсел эсиб турган яйдоқ даштда кўрқувдан қалтираб-қақшаб бир-бирларининг пинжигга тикилган месхетиялик турк қардошлар кўз олдимда гавдаланди. Уятдан, аламдан бошим эгилди. Қалбимнинг туб-тубида нимадир узилди... Шу пайт ўзимни ҳам Ватанидан қувилган одам деб ҳис этдим. Алданган, ҳар томонлама камситилган, шундай дарвозаси ёнидан катта трубалардан оқиб ўтаётган газга, етиштираётган пахтасидан келадиган фойдага эга бўлмаган, халқидан кўра лавозим курсисини, ишдан кўра сўзни хуш кўрадиган раҳбарларга ишониб келиб, сўнгги дамда, сабр қосаси тўлган бир пайтда ўнта иттифоқнинг қармоғига лаққа тушган ёшларга, юртдошларимга, Қўқон марказий хиёбонида ўққа учган укаларимга, акаларимга, ниҳоят, ўзимга ҳайфим келди. Нега шундай бўлди? Нега?.. Нега?.. Саволларим сабил қолди. Ўйладим, балки, бировнинг юртидан чиқиб кетиш, ўзганинг юртида қурган уйларингга ўт тушиши у даражада фожа эмасдир. Чунки, нима қилганда ҳам бировники — бировники-да... Лекин, ўз Ватанингга туриб алдансанг, ўз Ватанингга туриб ўққа тутилсанг — бу энг зўр фожа. Бу Фарғонадаги фожа.

Юқоридаги мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1989 йил 8 август сониди «Кўнгил тинчи — ҳақиқат» сарлавҳаси остида узук-юлуқ бўлиб, «патлари юлишган қушдай» босилиб чиқди. Мақола муносабати билан редакция бир қаңча хатлар олди, фикрлар билдирилди. Мен қуйида ана шу олинган хатлар ва билдирилган фикрларнинг айримлари хусусида тўхталмоқчиман. Хатларнинг бирини редакцияга ҳозирда Орёл областида истиқомат қилувчи, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси Фотима Кўсаева йўллаган. «Мен оддий колхозчи оиласида туғилиб ўсдим, — деб ёзади Ф. Кўсаева, — ота-онам оммавий репрессия қурбонларидан эдилар. Улар Ўзбекистонга қандай қилиб келиб қолишгани, бу ерда уларни қандай кутиб олишганларини кўп гапиришар эди. Ҳа, ўзбеклар сургун қилинган халқни яхши кутиб олдилар. Вақтинчалик ўз уйларидан жой бердилар, пош бердилар, қўлдан келган яхшилиқни қилдилар. Биз ҳали-ҳали ўшандай яхши инсонларни ҳурмат билан тилга оламиз. Ҳаётдан кўз юмганларни «рахматли» деб эъзозлаймиз. Булардан Рустам бобо, Тўрақул бува, Мелиқўзи бобо олтинга баробар инсонлар эдилар. Энди-чи, уларнинг авлодлари ҳеч қачон ёддан чиқмайдиган жиноятга қўл урдилар. Сиз суриштирингизми, ўша дангиллама уй-жойларнинг эгаларидан қай бири чайқовчи, қай бири даллол, қай бири кооперативчи?.. Комсомол посёлкаси ва ундан пастроқда ёниб кул бўлган уй-жойларнинг ўрнини кўрдингизми? Бу ерларда фожиалардан олдинроқ бўлганингизда балки янада кайфингиз учиб кетган бўларди. Чунки шинам қилиб қурилган уйлар, ялтиратиб артилган чиройли деразалар кўпларнинг ҳавасини, тўғрироғи, ҳасадини кўзирди. Лекин бирор инсофли одам бир вақтлар бу ерлар ташландиқ, тошлоқ ва жазирама жойлар бўлгани ҳақида гапирмайди.

Сиз машҳур Ленин номли колхоз кишилари ҳақида, жиноятчи тўдалар хуружидан сақлаган «дўстларимиз» ҳақида гапирибсиз. Йўқ, Чекшўрага (Ленин номли колхоздаги қишлоқ — Е. Х.) ҳеч қандай ёт тўдалар босиб киргани йўқ. Бизни ўз ҳамқишлоқларимиз қувиб чиқаришди...»

Фотиманинг хати мана шундай мунг ва изтиробга тўла. У ўз мактубининг сўнгида отаси айтиб юрадиган шорнинг икки сатр шеърини келтиради:

Мақола хусусидаги иккинчи фикр шоир Тўра Мирзоники. У «Ешлик» журналининг 1989 йил 9-сонида босилган «Туркия ва Туркистон йўлларида» сарлавҳали суҳбатида «Кўнгил тинчи — ҳақиқат» мақоласи хусусида гапириб, ўзбек халқи гўё ҳасадгўйга айланиб қолган, деган фикрни айтади.

Бу дунёда мен ноҳақман, дейдиган одам кам топилади. Ҳар кимнинг ўз ҳақиқати бор. Лекин, дунёнинг ҳақиқатларини топиш сиз билан биз ўйлагандан мураккаброқ, қийинроқ. Фарғонадаги, хусусан Қувасойда юз берган воқеаларни биргина месхетиялик туркларнинг данғиллама уйларига олиб бориб боғлаш, юмшоқ қилиб айтганда, гўлликдан бошқа нарса эмас. Масалага бундай ёндашиш воқеаларни ўта жўнлаштирибгина қолмай, унинг асл моҳиятини бузиб кўрсатган бўлур эди... Фарғона фожиаларининг асосида эса наинки социал, шунингдек, бошқа кўпгина инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши каби адолатсизликлар ҳам мавжуд. Айтайлик, областда минглаб ишсизлар пайдо бўлгани ҳолда, Фарғона область ижроия комитети 1988 йил 24 июнь кунин «Совет ва хўжалик ташкилотларининг меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиши тўғрисида» қарор қабул қилди. Ана шу қарорда кишиларни ишга қабул қилиш фақат Аҳолини ишга жойлаштириш бюроси орқали амалга оширилиши, маҳаллий пропискаси бўлмаган шахсларни ишга қабул қилмаслик, агарда шундай шахсларни ишга олиш зарур бўлса, ижроқўмда муҳожама этиш, 1988 йил 1 июлдан эътиборан шаҳардан ташқарида яшайдиган шахсларни ишга қабул қилган корхона ва ташкилотлардан ҳар бир ишчи эвазига 4300 сўм миқдорда жарима ундириб олиб, маҳаллий бюджетга тошпириш таъкидланади.

Бундай қарорларни миграция (кишиларнинг бир жойдан иккинчи жойга оқиб келиши) жараёнини тўхтатиш жуда зарур бўлган катта шаҳарларда қўллаш мумкин бўлар. Айтайлик, шунга ўхшаш қарорни Тошкент шаҳрида қабул қилишганда эди, балки бу ерга бошқа ўлкалардан, хусусан, Россиядан кўчиб келаётган кишиларнинг оқими бирмунча пасайиши мумкин. Чунки, Тошкентдай шаҳри азимда қурилаётган уй-жойлар, ишчи ўринлари маҳаллий халқнинг ўзига етмайди. Тошкент марказидаги турар жойларда истиқомат қилаётган кишиларнинг аксарияти туб аҳоли вакиллари эмас. Юқоридаги каби

қарорлар мана шундай адолатсизлиқни бартараф этишга бир қадар қўл келар. Лекин, шундоқ шаҳар биқинидаги қишлоқларда минглаб ишсизлар бўлса-ю, уларни шаҳар корхоналарига ишга қабул қилмаслик, мабодо қабул қилингудек бўлса товои тўлашлари шарт қилиб қўйилса, бу энди бориб турган бемаънилик. Бу, юмшоқ қилиб айтганда, ишон ҳуқуқларини тонташдан бошқа нарса эмас.

Ёзувчи Набижон Воқий бу ҳақда шундай ёзади: «Бир ҳисобда, халқ депутатлари Фарғона шаҳар Совети ижроия комитетининг юқоридаги қарори миграция жараёнини барқарорлаштиришга хизмат қиладигандай кўринади. Лекин фактлар бунинг тескарисини кўрсатиб турибди: 1988 йилининг иккинчи ярмида Фарғона шаҳрига ўн икки минг икки юзу етмиш саккиз киши кўчиб келди.. 1989 йилининг биринчи ярмида келувчилар 7200 кишини ташқил этди. Агар шаҳар аҳолисининг миллий қатлами кўздан кечирилса (уларнинг 30 фоизга яқини ўзбеклар, холос), кўпроқ кимлар келиб, кимлар кетганини тасаввур этиш қийин эмас». («Муштум», 1989 йил, 16-сон.)

Бир сўз билан айтганда, Фарғонадаги фожияларнинг илдизи жуда ҳам чуқур. Агар биз «Кўнгил тиңчи — ҳақиқат» мақоласида Қувасойлик Қосимжон аканинг уй-жой шароити ёмон, турклар эса дангиллама уйлар қуриб олишган, деб ёзган бўлсак, бу дегани бутун фожиянинг илдизи мана шу тенгсизликда, дегани эмас. Ахир ўша Қувасойдаги меҳнатиялик туркларнинг орасида ҳам пачор яшайдиган, уй-жойлари тўкилиб турган кишилар бор. Қосимжон аканинг турмуш шароитини батафсил ҳикоя қилишдан мақсад-нафақат Қувасойда, балки, бутун республикада оддий меҳнаткашларнинг турмушлари жуда ёмон аҳволда эканини кўрсатиш, холос. Наҳотки шу нарсани зукко шопирмиз Тўра Мирзо тушунмаган бўлса?!

Шу ўринда Қисемли фарғоналик терговчилардан бирининг редакцияга йўллаган мактубини келтириш ўринли деб биламан:

«Тергов органлари ва матбуот Фарғона воқеаларини ҳақли равишда шу йил 23-24 май кунларида Қувасойда бўлиб ўтган фожиялар билан узвий, сабабий боғланишда деб билдилар ва бу аччиқ ҳақиқатдир.

Ўзбекларнинг очик кўнгиллиги, меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, бошқаларга нисбатан меҳрибонлиги, энг қийин йилларда ҳам барча миллатларга бағрини очиб улар билан понининг ярмини, уйининг тўртин, баҳам кўриш каби олижаноб хислатлари яхши маълум. Шу

сабабли бўлса керак, халқимиз бўлиб ўтган қонли воқеаларга ўз салбий муносабатини билдирди. Қонхўрлик, худбинлик, ғаламислик ўзбек халқига умуман ёт нарсаяканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди, ҳар бир инсофли киши бу мудҳиш воқеаларни қоралайди.

Социал адолатсизликка, иқтисодий, экологик тенгсизликка қарши кураш бундай қонли йўл билан ҳал этилмайди. Фикримизча, бундай муаммоларни аҳолининг социал, сиёсий онгини ошириш ва тарбия қилиш йўли билангина ҳал этиш мумкин.

«Фарғона воқеалари» ҳақида матбуот оламида қалам тебратмаган мутахассис қолмади, бу воқеалар ҳақида нафақат область, республика ва мамлакат марказий матбуот органлари, балки, бутун жаҳон ёзди.

Ўзингизга маълум, кейинги беш йил давомида ҳар бир порахўрни марказий матбуот «Ўзбеклар иши» билан боғлади, бутун бошли миллатга нисбатан ашаддий ҳурматсизликни, ҳатто, энг юқори лавозимдаги мансабдор шахслар ҳам масхараомуз бир неча бор такрорладилар. Порахўр гўёки пора олаётиб, ўзбек халқи билан маслаҳатлашгандек, сиз-бизнинг иззат-нафсимиз оёқ ости қилинди. Минг афсуски, айрим матбуот органларидан ташқари, барча газеталар ва телевидение «оғзига талқон солиб», бир юзига тарсаки еб, иккинчисини тутиб турди.

Эндигина «Ўзбеклар иши» барҳам топаётган эдики, Фарғона фожиаси бошланиб, кўпгина марказий матбуот органлари учун иккинчи «Ўзбеклар иши» топилди. Айрим матбуот органлари, айниқса, «Известия», «Неделя», «Огонёк», «Красное знамя» ва бошқалар бу воқеаларни етарлича объектив ёритмадилар, воқеаларни атайлаб бузиб кўрсатдилар, келтириб чиқарган сабабларни кўриб туриб, кўрмасликка олдилар. Бизнинг раҳбарларимиз эса марказий матбуот «чзиб берган» сўқмоқдан бориб, ҳақиқатнинг йўлига ўтмадиларгина эмас, ўз фалсафий чиқишлари билан айрим нотавон раҳбарларни «қаҳрамонлаштириш» билан овора бўладилар.

Ҳақиқатни охиригача билмай туриб, қандай қилиб уни инкор этиш ёки воқеаликка тўғри баҳо бериш мумкин? Тўғри баҳо бериш, айрим ўртоқларнинг фикридан фарқли ўлароқ, бу — халқимизнинг миллий туйғуларини уйғотиш эмас, албатта.

Кўп йиллар давомида месхетиялик, турклар Қувасойда гавжум ҳолда яшаганлар, ҳеч ким уларни қисган, камситган эмас. Уларнинг вакиллари халқ хўжалигини барча

тармоқларида бошқа миллат вакиллари қатори турли, шу жумладан, раҳбарлик лавозимларида ишлаганлар. Ростини айтганда, туркларнинг турмуш даражаси ўзбекларникидан ва бошқа миллат вакилларикидан юқори бўлса бўлганки, аммо паст бўлмаган. Шу билан бир қаторда, айниқса кейинги 15-20 йил давомида улар томонидан «ўзидан кетиш», манманлик, бошқа миллат вакилларини, айниқса ўзбек ва тожикларни камситиш ҳоллари тез-тез юз берадиган бўлиб қолган.

Терговда сўроқ қилинган гувоҳларнинг кўргатмаларига қараганда, турклар дастидан бошқа миллат вакиллари кўчада бемалол юролмайдиган, боласини мактабга юборолмайдиган, кинога ва бошқа маданий дам олиш жойларига боролмайдиган бўлиб қолганлар. Бундай ҳолатга қаршилик кўрсатган ҳар бир инсонни доимо 10-15 кишилашиб, группа бўлиб юрадиган турк ёшлари жойида адабини бериб қўярдилар.

Нега милицияга мувожаат қилмагансиалар, деган саволга деярли ҳамма «фойдаси йўқ, милиция доимо туркларнинг тарафини олади», деган жавоб эшитдик. Текширишда милиция туркларнинг «тарафини олиш» ҳоллари ўз исботини топмаган бўлса-да, аммо йил давомида Қувасой милиция бўлимида деярли бирорта ҳам турк миллати вакили томонидан тартиббузарлик ёки қонунни бузиб жиноят қилганлиги учун жавобгарликка тортилгани қайд этилмагани кишини турли фикрларга тортади.

«Май воқеалари», юқорида айтганимиздек, ўз-ўзидан, бирданига пайдо бўлмаган, бу-йиллар давомида тўпланиб юрган халқ газабидир. Мисолларни узоқдан қидирмайман. 1988 йил 7 Ноябрь. Бир гуруҳ турк миллатига мансуб ёшлар «Мир» кинотеатри олдида иккита ёш ўзбек қизига тегажаклик қилиб, таъбини хира қилишди, кўпчилик олдида шарманда қилишди. Улар 15-20 кишидан иборат группа бўлиб шу куннинг ўзида шаҳар паркида безорилик қилдилар. Бўлиб ўтган концертдан сўнг яна бошқа турк йигитларидан иборат группа автостанцияда иккита ўзбек ва тожик болани калтаклаганлар. Бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган шаҳар маданият уйи методисти Ботирали Тўхтасинов ҳам улардан мушт еган. У милицияга хабар қилган эди, милиция ҳодимлари келган, аммо чора кўриш у ёқда турсин, бу воқеа милиция китобида қайд ҳам қилинган эмас.

1 Май байрамидек шодиёна байрам бўлмаса керак. Шу куни Қувасой шаҳар маданият уйи директори Қахрамон Нуралиев шаҳар паркида ёш ижрочиларнинг ишти-

рокида томошабишларга концерт уюштирган. Концерт авжига чиққан вақтда бир группа турк йигитлари келиб, ҳамманинг оромини бузди, музика асбобларини улоқтириб юбордилар, айрим ижрочиларини туркча музика чалишга мажбур этишди. Сўнгра эса, томошабишларнинг порозилигига қарамасдан турк йигит ва қизлари ўз музика асбобларини ўрнига «ўз концертини» бошладилар, Чақирилган иккита милиция ходими уларга ҳеч қандай чора кўрмади.

Шу йил 16—18 май кунлари бўлиб ўтган оммавий жанжалларни олиб кўрайлик. Айрим раҳбарлар, матбуот органлари, марказий телевидение шу кунлари бўлиб ўтган воқеаларни ёритмоқчи бўлдилар, лекин ҳақиқий ҳолатини ва айниқса «23—24» майдаги воқеаларни келтириб чиқариш билан боғлиқ эканлигини негадир четлаб ўтишга ҳаракат қилдилар. Халқ бардоши, сабр қосади айниқса шу кунлари охири қирғоқ чизигига етган эди.

Қувасойда 1963 йилда туғилган Марат Зололидинов деган кимса яшаган, миллати татар, ўзининг норасмий айтишича, отаси турк бўлган, у «Қувасайцементремонт» ишлаб чиқариш бирлашмасида слесарь бўлиб ишлаган, ишдан бўш вақтларида эса ашаддий безориликни ўзига касб қилиб олган. У доимо турк ёшлари билан бирга бўлган ва ўзининг безорилигини ўшалар билан амалга оширган.

Бу группаларнинг асосий жойи — станция яқинидаги «Пивной бар». 16 май кунини кеч соат бешларда ҳеч кимга зарари тегмаган, столда пиво ичиб ўтирган Эгамберди Орипов, Анвар Мўминов ва Сергей Бодуновлар олдига келади ва сабабсиз Бодуновни ура кетади. Унинг тарафини олмоқчи бўлган Ориповни ҳам дўппослайди ва улар ундан қочиб қутуладилар. Эртаси эса Марат тили тегмаган, жағи тегмаган Мўминовни станция яқинида дўппослайди, 18 май кунини Марат Зололидинов, гувоҳларнинг айтишича, 50—60 га яқин турк ёшларини станция яқинига бошлаб келиб, юқоридаги йигитларни ўласи қилиб урадилар. Марат «дўппи кийган ўзбекларни ур» деб даъват қилади. Қалтак зарбига чидамай қочаётган Сергейни турк миллатига мансуб Тоштон тўхтатиб, «сен Ленинграднига йўқол, акс ҳолда ўлдираман...», дейди. Ҳурматли ўқувчилар марказий газеталарда эълон қилинган «...экстремистлар русларни ҳам ҳайдаяптилар...» деган бетайин гаплар қаердан олинганлигини сезаётган бўлса керак, деб ўйлайман.

Ўқувчида: шунча воқеалар бўлибди-ю, Қувасой мили-

цияси қаерга қараган, деган савол тугилиши турган гап. Ҳамма гап шу ерда-да. Бу воқеалар милиция китобида қайд этилмаган, гўёки улар хабар топмагандек. Ваҳоланки, гувоҳ С. Ёқубова шу ваҳшиёна жанжал ҳақида ўша пайтдаёқ «02»га телефон орқали хабар қилган. Аммо, минг афсуски, милиция келмаган. Мана сизга юқоридаги фикрга яна бир мисол!

Ғазаби қайнаган халқнинг 23 май куни кечда ресторан олдида йигилишига, кейинчалик ҳаммага маълум воқеаларнинг келиб чиқишига, терговчи сифатида айтишим мумкин, юқоридагига ўхшаш мудҳиш воқеалар сабаб бўлган. Яна шуки, шамолсиз дарахт учи қимирламагандек, областнинг бошқа жойларидаги рўй берган фожиалар ҳам, юқорида айтганимдек, сабабсиз бўлмаган. Буни инкор этиш — ҳақиқатдан юз ўгириш демакдир.

Мени яна бир нарса ҳайратга солади. Областнинг ҳамма жойида экстремистлар ҳаракати давомида ўқотар қуроллари, пичоқ, таёқ, шишага ёқилги қуйиб портлатишлар ҳам, менимча, ўз-ўзидан ўйлаб топилган эмас. Биринчи бўлиб шу «арсеналларни» жами 23—24 май кунлари турклар томонидан ўзбек ва тожикларга қарши қўлланилган, тожик миллатига мансуб Ислом Абдурахмоновни улар паншаҳа, арматура, таёқлар билан ваҳшиёна уриб ўлдирганлар. Ҳозирда жиноятчилардан бири Исмоилов Рустам, «машҳур» Радихоннинг ўгли қамоққа олинди.

23—24 май воқеаларида турк ёшларини болта кўтариб қонли тўқнашувга бошлаган ва унда актив қатнашган. «Красная звезда» газетасида интервью берган Радихон Исмоилов бўлади.

Матбуот органлари ўша кунлардаги мудҳиш воқеаларни ёритар эканлар, улар ўзларича ҳеч қандай факт билан тасдиқланмаган «воқеаларга» баҳо бериб, экстремистик ҳаракат фақат турк миллатигагина эмас, балки бошқа миллатларга, шу жумладан, рус миллатига ҳам қарши қаратилган, деган гапларни ҳам ёзиб чиқдилар. Аммо шу матбуот органлари бирорта русни, татарни, чувашни ёки бошқа бирор миллат вакилини калтаклангани, уйига ўт кетгани ҳақида маълумот бермади, чунки бундай воқеалар бўлмаган. Терговчи сифатида шуни аниқ айтишим мумкинки, Қувасой воқеаларида шу даврга қадар ўзбеклар билан «дўстлашиб» юрган руслар ҳам қуролланиб, турклар томонида туриб, ўзбекларни калтакладилар. Ажабланарлиси шундаки, негадир бу ҳақда матбуот лом-мим демади.

Фикримча, бизнинг «демократик, холис» марказий

матбуотимиз ҳақиқатни яшириш, бутун бир миллатга нисбатан ҳурматсизлик қилиш йўли билан «бузилмас халқлар дўстлигини» мустаҳкамламоқчи бўлса, бу ахлоқсизликдир. Ўзбек халқи экстремистлар билан ошно бўлмаган, бўлмайди ҳам».

Эки бошқа бир мактуб. Уни кўконлик Мансур Хўжаев йўллаган. Хатнинг бир нусхаси Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига йўлланган. «Фарғона деганда, Водий аталганда шу диёрнинг бир фарзанди сифатида фахрланасан киши,— деб ёзади Мансуржон ака.— Бу водийни куйга солмаган созанда, кўшиқ қилмаган хонанда, шеър ва қасида битмаган шоир, ёзувчи йўқ бўлса керак.

Мен ҳам йилда бир-икки марта ҳаваскор сифатида шеър ёзган бўлсам, уни ҳам Фарғонам халқига бағишлаганман. Унинг меҳмондўст, тантилигини жаҳон билади. Кўп йиллар партия, совет, комсомол, хўжалик ишларида ишлаганим, бир коммунист, қолаверса, бир инсон сифатида Фарғонада бўлиб ўтган воқеаларга нисбатан фикр айтишни лозим топдим. Фарғонада бўлиб ўтган воқеалар 1988—1989 йилларидаги «инцидент» эмас. Улар ўз ичига қарийб 40—45 йилни тўплаган, энди ёрилган ярадур.

Шу воқеаларнинг олдни олиш мумкинмиди, албатта мумкин эди. Қувасойда бошланган куннинг ўзидаёқ маслаҳат, насиҳат қилмасдан, унга қаттиқ киёсий баҳо бериш лозим эди. Чунки туркларнинг ҳам, ўзбекларнинг ҳам лидерлари маълум эди. Кимлар жанжал чиқаргани, нимадан чиқаргани аён эди.

Халқнинг ичига кирадиган, халқни биладиган, пешонасини силайдиган раҳбарлар бизнинг Фарғонада ҳам кам қолди. Баъзи раҳбарлар кабинет билан уйни билишади холос. Гаплашганда райком секретари, ижроқўм раиси, баъзи хўжалик раҳбарлари билангина гаплашилади. Юқоридаги айтган ишларни ким амалга ошириши лозим эди?

Албатта, область партия комитети ва совети раҳбарлари. Фарғонадаги муаммоларни бартараф қилиш учун анча йиллар керак. Ахир неча йиллардан буён, область партия ижроия комитети раҳбарлари пахтани планини бажарсанг бўлди, қолганига биз кафил, деб келишди. Экилган янги мевали дарахт кўчатларини қўлимиз билан кўчиртиргани, меҳнаткашларга шароит ўрнига, тарбия ўрнига калтак бериб пистончининг группаси, фалончининг группаси, Маматқазин группаси каби ўнлаб группа фақат пахтанинг ишини қилгани, районларда ҳам худди шундай бўлгани маълум. Пилла учун «кураш группаси» саставида

дўхтурлар, маданият ходимлари каби юзлаб кишилар ўзининг ҳам ишидан қолиб, бошқани ҳам ишдан қўйиб, пиллакорларга кулги бўлганини биламиз-ку. Бир ҳовлида 15 жон 6 сўтих жойда яшаса, уларга яна 6 сўтих ер берилса муҳокамалар қилинган-ку, ахир? Область ижроия камитетининг бирон ходимини билмайманки, болалар боғчаси қалай, болалар нима еяпти, қандай тарбияланыпти, касалхонага кириб аҳвол қалай, кутубхонага кириб китобларни ким ўқияпти, деб сўраган бўлса. Аксинча, мактабга бориб, ўқишни далада қилайлик, пахта керак, ўқиш бўлаверади, деган сиёсатлар ўн йиллаб давом қилди-ку, қандай ўқияпсизлар, тарбия нега бундай, деб айтилмади-ку!

Натижада экилган «навли» кўчатлар тиканли, мевасиз дарахтлар бўлиб чиқди-ку! Исботи: 40-50 экстремист деб аталмиш зотларга минглаб ёшлар эргашиб кетармиди ёки партия ходими, раҳбарни ҳақорат қилармиди.

Ҳозир ҳам баъзи раҳбарлар оғзиларида қайта қуришу кучлари етгани мактаб, болалар боғчалари, кутубхона, клублар... Группа тузиш ходимлари далада пахта чопиғида. Дўқ-пўписа қилинади, қилдан қийиқ ахтаришга, кажбасроқ, тўғрисўз раҳбарни пайт пойлаб бир кун бурнига чертиб қўйишга ҳаракат қиладиган партия раҳбарлари йўқ эмас.

Область Советининг депутати сифатида 1985—86 йиллар бўлса керак, доимий комиссияга Қувасойдаги мактаблар ишини тайёрлаган эдик. Шунда у ердаги ёмон аҳволни, тарбиявий ишлар ночор эканлигини ёзиб берган эдим. Афсус, қоғозларда қолиб кетди. Шунга ўхшаш масалалар бунёдга келди.

Халқнинг ташвиши, дардини билиб, дардига даво, ташвишига шерик бўладиган раҳбарлар борми? Гишт қолипдан кўчгунча қараб турилди. Икки оғиз КГБ ҳақида сўз. Мен шунча йил раҳбарлик қилиб КГБ ходимларидан ёдлаб олинган: эртага рўза ҳайити, қурвон ҳайити, ёрдам беринг, машина чиқмасин, одамлар намозга бормасин деган гапдан бошқасини эшитмаганман. Улар намоз ўқийдиганни қувиб юраверганлар...

Илгарилари битта коммунист юзлаб-минглаб одамларни ортидан эргаштирган-ку. Биздаги баъзи раҳбарларимиз билан таржимон орқали гаплашасиз. Фаргона шаҳрининг раҳбари ўзбек тилини билмаса, қандай гап?

Обкомнинг иккинчи котиби, ташкилий-патриявий кадрлар бўлими, маъмурий бўлим раҳбарлари таржимон-

сиз гаплаша олмаса, шароитни билмаса, ахир. Область ижроия комитети раисининг биринчи муовини Котовра-сов Г. ўзбек тилида гаплаша олмаса нима қилиш керак? Боз устига водийдан раҳбарликка арзийдиган кишилар йўқми, учта область бир-бирига кадр бера олмайди-ми?

Борулин А. И. деган иккинчи секретарь келиб эртадан-кечгача ўтурган жойида бирини ўғри, бирини ишсиз, бошқасига ақлсиз деб баҳо берганда калласини ликиллат тиб ўтирган кишилар бугун ҳам раҳбарлик қилиб юрибдилар-ку. Умрида район, колхоз, совхоз, ташкилот-ларни кўрмай туриб раҳбарлик қиянтилар-ку. Ахир битта катта раҳбар (Усмонхўжаев И. Б.) ақл-заковатини йўқотиб, Москва бизга кадрдан ёрдам берсин, деб ўзбекистонлик кадрларни ерга урди-ку.

Ундан кейинги Р. Нишонов даврида ҳам у районни қўш, бу областни бирлаштир, сиёсати давом этди-ку. Пахтани 5 млн. тоннадан камайтирса хато, деб у киши ҳам сиёсат юргизиб ўтдилар-ку. Агар у киши депутатлар съездида вазият нормаллашди, ихтилофлар бартараф қилинди, арзимаган «қулупнойдан» чиққан жанжал экан, бартараф этилди деб баҳо бермаганда, бир группа наша-вандлар экан деб айтмаганда, чора кўришга қурби етадиганларни тинчлантиришга ҳаракат қилмаганда, бал-ким, хунрезлик Қўқонгача катта қамровни эгалламаган бўлармиди?!

Икки оғиз гап месхетиялик турклар ҳақида.

Мен ўзбекни ёмон дейдиганларни ўзбекнинг душмани дейман, чунки ўзбек ўзи емаса, ўзи киймаса ҳам меҳмон, мусофир учун жонини фидо қилган. Ҳеч қачон косадаги сув тўкилмаслиги керак эди. Унинг тўкилишига турклар айбдор, деб биламан.

Исботи: бир куни Қувасойга бордик, тушлик пайти ошхонага кирдик. 15—17 чоғлик одам овқатга навбат туришибди. Иккита турк кириб навбатсиз овқат олди, бир киши «акалар, навбатга турсаларинг» деган эди, уларнинг бири: «Пошёл ты, я тебе очередь покажу», деди. Шундан кейин мен ўзингизни босинг, бу одам тўғри айтяпти, десам, бир хўмрайди-да, жим бўлиб қолганини кўрдим. Биз ўтирган столда уч киши ўтирган экан, улар менга «булар турклар, ҳали навбатга тургин деганларни соғ қўймайди, бу ерда бошқаларга кун йўқ», дегани бугун ҳам кўз олдидан кетмайди. Аммо Қўқон зонаси атрофларида турклар яхши эди, кўнига биз олдин ҳам, ўша кун-лари ҳам ёрдам қўлини чўздик. Аммо матбуотларда,

телевидениеларда нотўғри гаплар кўп айтилди. Бу эса ғазабга яна ғазаб қўшди.

Мана, Қувасойдаги учқун алангага айланди. Бу жой қайси районга қарарди, у ерда райком, райижроком бормиди? Маъмурий органлар бормиди? Шу воқеалар кўкараётганда томприни йўқотиш чораларини кўрмаган, тарбиявий тушунтириш, ташкилий ишларни йўқ даражага туширган район раҳбарлари бундан буён қандай раҳбарлик қила оларканлар?»

Бундай воқеаларнинг бевосита шохиди бўлган кўплаб кишиларнинг мактубларини, гувоҳликларини яна келтириш мумкин. Бироқ, юқоридаги мактубларнинг ўзиёқ Фарғонадаги фожияларнинг сабаб ва оқибатлари жуда кенг-қамровли эканини кўрсатиб турибди. Ёшларнинг хулқи атвори, уларнинг қизиқишларидан тортиб, жойлардаги ҳуқуқ-тартибот органлари фаолиятидаги жуда катта хатолар, раҳбарларнинг халқ дилини, турмушини билмаслигигача ўз ичига олади. Бу фожиялар иккита халқнинг катта фожияси бўлди. Бундай фожия бошқа бир халқларнинг бошига тушмасин. Ёмон бўлди. Икки халқ ўртасида қон тўкилди. Лекин бу тўкилган қондан на ўзбек ва на месхетиялик турклар манфаатдор. Бу тўкилган қондан региондаги, қолаверса, бутун жаҳондаги турки халқларининг бир тан, бир жон бўлиб тотув, иноқ, ҳамжиҳат яшашини истамайдиган, уларнинг янада бирикишига қарши бўлган кучлар манфаатдор эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, фожиянинг бош айбдорлари у хоҳ ўзбек бўлсин, хоҳ месхетиялик турк бўлсин, ёки бошқа бир миллат вакили бўлсин улар ўша юқоридаги кучларнинг «кўғирчоғи» эди, холос.

Фарғонада бўлиб ўтган фожиялар наинки ўша кунлари, балки, ундан кейин ҳам ўнлаб оилаларга кулфат келтирди. Ўнлаб йиғитлар жуда узоқ муддатларга озодликдан маҳрум этилди, уларнинг баъзилари олий жазо — отувга ҳукм қилинди. Икромжон ўшандай отувга ҳукм қилинганлардан бири. У билан бирга яна бир неча кишини 1989 йилнинг кузида Фарғонада суд қилишди. Ўша судда мен ҳам иштирок этдим. Суд яқини бир ой давом этди. Ана шу суд залида ўтирар эканман, жуда кўп нарсалар хаёлимдан кечди: мана шу эндигина турмушнинг аччиқ-чучугини татиб кўришга тутинаётган йиғитларни жиноят қилишга нима ундади? Наҳотки, улар кечираётган турмуш шу қадар аччиқ бўлса? Ўша Икромжон 30 ёшга кириб нима кўрди? Унинг турмуши қандай эди?.. Саволлар кетидан саволлар келади. Лекин жавоб битта — у қора курсида

ўтирибди. У жиноятчи. Ҳаёт деганлари нақадар чигал бўлмаса. У ўттиз йил ҳаёт кечириб, мана шу қора курсига интилганмиди? Унинг содир этган жинояти сабабларини Икромжоннинг тарбиясидан, феъли атворидан қидириш керакми ёки уни ўраб олган муҳитдан, жамиятдан, ҳеч йўғи ўша машъум июнь кунларидаги воқеалар силшиласидан қидирмоқ тўғри бўладими?

«Май ойининг охирларига келиб, ҳамма ерда турли «миш-миш»лар кўпая бошлади, — деб ёзади Икромжоннинг рафиқаси, уч фарзанднинг онаси, ўқитувчи Назокат. — Гўёки «Қувасойдаги турклар ўзбекларни чавақлаб, боғчалардаги болаларни ҳам ўлдириб кетаётган эмиш. Улар жуда катта қирғинга тайёрланишаётган эмиш. Бунинг учун бир неча йиллардан буён маблағ йиғишар экан. Чет эл билан алоқа қилишар экан. Июнь ойининг биринчи якшанбасида бозорда оломонни қириб ташлашармиш» каби «миш-миш»лар оғиздан оғизга ўтди. Бундай «миш-миш»лар шу даражада кўпайдики, одамларни ваҳимага солиб қўйди. 1989 йил 4 июнь куни маҳалламизда колхоз комсомол комитетининг секретари колхознинг «фургон» машинасида келиб, одамларга қарата: «Ҳамма эркаклар қуролланиб кўчада турсин. 800 та қуролланган турклар келиши хавфи бор. Аёллар болаларни олиб, 3—4 хўжалик бир бўлиб ўтирсин. Кўчага чиқишмасин», деб тайинлади. «Ваҳима қилманг-е», деган аёлга эса у: «Ваҳима эмиш. Тошлоқ, Қақирдаги тўполонларни кўрсангиз, кейин биласиз», деб жавоб бериб кетгач, шу кунгача бўлаётган «миш-миш»лар гўё ростга айланадигандек кўринди ҳаммага. Одамлардаги бир ваҳима ўн чандон ошди. Айниқса, ўша хабарчининг «Комсомол топшириғи бу. Ҳамма ўз маҳалласини ҳимоя қилсин», деган гаплари ҳамқишлоқларни бутунлай гангитиб қўйди...»

Эсимда, ўша фожиа кунлари мен Андижон областида командировкада эдим. Андижондан Советобод шаҳрига борар эканман, бутун бир автобус одамнинг оғзида юқоридаги «миш-миш» гаплар эди. Айрим кишилар чатаноғи йириб ўлдирилган, отиб ўлдирилган, паншаха суқиб ўлдирилган болаларнинг суратлари ҳақида гапиришар эди...

Энди ўйланг, бундай гап-сўзлар наинки оддий кишилар оғзидан, балки, ўша Назокат ёзганидек, расмий кишиларнинг оғзидан чиққандан кейин содда қишлоқ одамлари қандай ишонмасин?! Ишонади. Чунки бизнинг халқимиз етмиш йил мобайнида шу даражада ким нима деса ишонадиган, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб билмайдиган аҳволга олиб

келиндики, бунақаси ҳеч бир даврда бўлмаган, Яқинда СССР халқ депутати Н. А. Струков Гдлян ва Ивановнинг Ўзбекистонда олиб борган тергов ишлари ҳақида гапириб шундай деди: «Бугун мен қатъий айта оламанки, Гдлян группасидаги терговчилар йўл қўйган кўпол хатолардан юздан бирига ҳам бошқа жойда — на Россияда ва на Украинада, на Белоруссияда чидаб туришмаган бўларди... Бундай бебошликка ҳеч қаерда йўл қўймасдилар... Гдлян билан Ивановга халқнинг табиати қўл келди. Ўзбек халқининг очиққўнгиллиги, меҳмондўстлиги, одамларга нисбатан ишончи, хулқининг яхшилиги, сабр-тоқати, катталарга ва қонунларга нисбатан ҳурмати ва бошқа кўпгина фазилатларидан улар, илгари айтилганидек, Ўзбекистонни қонунсиз тергов қилиш лабораториясига айлантира бориб, ёмон ниятларда фойдаландилар».

Жуда тўғри таъриф. Бизнинг халқимиз ана шундай очиққўнгил, ишонувчан, катталарга ва қонунларга нисбатан ҳурмати баланд. Бизни порахўр халқ, дейишди. Ва биз бу гапга ишондик... Наинки, турли химикатлардан, тўйиб овқатланмасликдан, оғир меҳнатдан гангиб қолган оддий кишилар ҳатто, биз, журналистлар ҳам дастлабки пайтларда «халқимизнинг порахўрлиги»га ишондик. Гдлян билан Ивановдан интервью олишга, улар билан суҳбат қилишга шошилган дўстларимиз ҳам бўлди.

Фарғонадаги фожиаларнинг асосида ҳам баъзи одамларнинг юқоридаги каби турли иғволарга, «миш-миш»ларга қулоқ тутгани, ишонгани ҳам ётибди. Шу боис жиноят содир этган кишиларга жазо белгилашда судлар ана шу кунларда юзага келган вазиятни ҳам ҳисобга олишлари лозим эди. Афсуски, жуда кўп суд мажлисларида бутун диққат-эътибор фақат оқибатга қаратилди, холос. Ваҳоланки, сабабсиз оқибат бўлмайди. Йўқ, мен, судланувчиларни оқламоқчи эмасман. Фақат айтмоқчи-манки, шу фожианинг келиб чиқишига сабабчи бўлган кишилар ҳам улар билан қора курсида ўтиришлари керак эди. Лекин, шошилиш равишида, ҳақиқатни топишдан кўра кўпроқ кўргазма учун ўтказилган судда бундай бўлмади. Бугина эмас. Фарғона фожиалари юзасидан бўлиб ўтган бошқа судларда ҳам оқибатларга урғу берилди, холос. Сабаблар яна четда қолаверди. Айтайлик, Қувасойдаги воқеалар ҳақида турли «миш-миш»ларга ўрин қолдирмай, очиқ-ойдин, ошкора, ўз вақтида айтилганда, вазиятга тўғри, ҳалол баҳо берилганда, вилоятдаги бошқа фожиалар юз берармиди? Ёки бўлмаса турли «миш-миш»лар чиқмаганда Чақар қишлоғининг аҳолиси (бутун

вилоят!) ваҳимага тушиб, йўллари кавлаб, тўсиб қўймаган бўларди. Ёки агар бир гуруҳ одамлар туркларни қувиб келиб, уларни тутиб калтаклашиб, машиналарига ўт қўйишмаганда Чақар қишлоғининг йиғитлари одамларни ёқиб юборишдек оғир жиноятни содир этишмаган бўларди. Балки, бу бири бири билан боғланиб кетган сабабларни қидириш, улар ҳақида ёзиш кимгадир кулгили, болаларча жўн фикрлаш бўлиб туюлар. Майли, начора! Лекин, сабабларни текширмасдан, уларга тўғри баҳо бермасдан туриб адолатни тиклаб бўлмайди. Шу кунгача эса Фарғонадаги фожиялар ҳақида тўла ҳақиқат айтилганча йўқ. Демак, ўнта одам ўлдирган, уйларга ўт қўйган жиноятчини отувга ҳукм қилиш, узоқ муддатга озодликдан маҳрум этиш билангина адолатни тиклаб бўлмайди. Бундай адолат ҳар иккала жабрдийда халқ — месхетиялик туркни ҳам, ўзбекини ҳам қониқтирмайди. Чунки, бўлиб ўтган қирғинларда иккала халқнинг ҳам айби йўқ. Ҳеч қачон, ҳеч қайси замонда бутун бир халқни жиноятчи ёки «ўзбеклар иши»да бўлганидек, порахўр деб бўлмайди. Халқ бу — Ватаи, халқ бу — адолат, халқ бу — енгилмас куч. Бир гуруҳ одамларнинг гуноҳи учун бутун бир халқ жавобгар бўлолмайди. Ахир месхетиялик туркларни Сталин раҳбарлигидаги Марказий Комитет репрессия қилган бўлса, ўзбекларда нима айб? Ёки месхетиялик турк халқи қандай жиноят қилганки, репрессия қилинса? Битта шубҳали, ҳар нарсадан гумондор, руҳий касал одам (Сталин!)дан қолган мерос нақадар даҳшатли, нақадар ёвуз! Нима бу, юзлаб халқларнинг шўрими? Нега Фарғонада, Тоғли Қорабоғда, Озарбайжон, Арманистонда қон тўкилди? Тўкилаётган қонларнинг наҳот чегараси бўлмаса? Етмиш йил мобайнида қалб кўзи очиқ кишилар эртасига ишонмай яшаб келди (қалби кўрлар учун эса эрта билан бугуннинг фарқи йўқ)ш Наҳот эртаги кунга ишонмаслик халқларнинг ёзуғи бўлса? Бугун мамлакатда ҳукм сураётган иқтисодий ва сиёсий бухронлар, тўкилаётган қонлар, тағлик билан кун кечираётган бечораҳол кишиларнинг ҳаёти, юз бераётган жиноятлар — барча-барчаси — оқибат! Лекин булар ниманинг оқибати? Бундай оқибатга фақат Сталин, Хрушчёв, Брежнев сабабчими? Бу саволларга ҳали ҳеч ким тўла жавоб берганича йўқ! Токи мамлакатда энди илдириб отиб келаётган ошкоралик, демократия тўла галаба қозонмас экан, юқоридаги саволлар жавобсиз қолаверади.

Кейинги пайтларда галати бир ҳол юз беришти. Одамлар ошкоралик мевасидан тотиб кўргач, уларнинг ҳис-

сиётларида, туйгуларида жуда катта ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Ҳар қандай кўзбўямачиликка, ҳар қандай бюрократизмга қарши қаттиқ курашиляпти. Турли лавозимдаги партия, совет раҳбарлари халқ тазйиқи остида эгаллаб турган курсиларидан кетишяпти. Бўш қолган ўришларга ўйлаб номзодлар кўрсатиляпти. Аммо, энг қизиги шундаки, «ўз аризасига биноан» кетган «биринчи»-нинг ўрнига қаёқдандир четдан эмас, аппаратнинг ўзидаги одамлар «кўпчилик овоз» билан сайланшмоқда. Бундай сайловларни аппаратнинг ўзи вужудга келтирган турли бюрлар, пленумлар ўтказмоқда. Баъзан ўйлаб қоламан (албатта, бу анойиларча хаёлпарастлик): агар бўшаган райком, обком секретарининг ўрнига ҳеч қандай бюрога, пленумларга аъзо бўлмаган бошқа бир одам сайланса нима бўлади? Эсингиздами, эртақларда подшоҳ сайлаганда «бахт қуши» учириларди. Албатта, бахт қуши йўқ нарса. Бу халқнинг орзулари мужассам бўлган тимсол. Назаримда, ўша «бахт қуши» халқнинг фикри, Наҳот бугун раҳбар танлашда ўша «бахт қуши» — одамларнинг фикри билан келишиш мумкин эмас. Хўп, айтайлик, ишни эплай олмаган райкомнинг биринчи секретарини лавозимидан бўшатдик. Лекин районнинг иқтисодий, социал қолоқлигида унинг ўрнига «кўпчилик овоз» билан сайланган иккинчи секретарь, ижроқўмнинг раиси, кадрлар бўлими мудирининг айби йўқми?

Мана шу тариқа кейинги йилларда бўлиб ўтаётган раҳбарларни сайлаш тадбирлари кишини битта фикрга олиб келади: бюрократик аппарат бизнинг жамиятимиздаги энг муҳим бўгин — кадрлар танлаш ишини қўлдан чиқармасликка жон-жаҳди билан уринмоқда. Мен суҳбатда бўлган раҳбарлардан бири шундай деди: бюрократик аппаратнинг қўлида аслида бугун кадрларни танлашдан бошқа ҳеч қандай ҳуқуқ қолмади! Қандай ажойиб гап! Ахир барча ҳуқуқларнинг қалити мана шу биргина ҳуқуқда эмасми? Худди шундай: бизда «ҳамма нарсани кадрлар ҳал қилади». Бу шиор жамиятимиз барча даврларида, ҳозир ҳам баланд кўтариб келинмоқда. Бу шиор, содда қилиб айтганда, ҳокимиятдир. Шунинг учун ҳам бюрократия ана шу шиорни қўлдан чиқармасликка ҳар қачон ҳаракат қилади. Бу йўлда ҳеч нарсадан, ҳатто бутун-бутун халқларни репрессия қилшдан (Сталин), халқлар шаънига турли тамгалар босишдан, халқлар ўртасида ҳар хил жанжаллар чиқаришдан ҳам тоймайди.

Фарғонадаги фожиаларнинг сабабларини қидирганда бюрократияни унутиб бўлмайди. Вилоятда минглаб ишсиз-

лар армиясининг юзага келишига, атроф-муҳитнинг, ер ости сувларининг ифлосланишига, ҳуқуқ-тартибот ҳодимларининг (Қувасойда) қонунга зид фаолиятларида, иқтисодий-сиёсий, социал ҳаётдаги бухронларнинг юзага келишига бюрократия сабабчи, Фожияларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган турли «миш-миш»ларнинг шу кунгача топилмаган манбаси ҳам бюрократиянинг ғаладониди бўлса не ажаб. Ахир, марказий газета-журналлар Фарғона воқеаларини ёритар экан, улар халқдан аслида нима бўлган эди, деб сўрашмади-ку! Улар (муҳбирлар) ўз мақолаларини республика ички ишлар министрининг собиқ биринчи ўринбосари Дидоренко каби бюрократ раҳбарларнинг ва раҳбарчаларнинг оғзидан чиққан гапларига асослашиб ёздилар-ку. Ахир бегуноҳ кишиларнинг бўйнига ўйлаб топилган айбларни қўйиш учун улар ўтирган камераларга ашаддий жиноятчиларни киритиб кўрқитиш, зулм қилиш йўли билан иқрорнома олган одамларнинг икки халқ ўртасига нифоқ солмаслигига ким кафилик бера олади? Балки, Фарғонадаги воқеалар ҳам бу ерда юзага келган турли фожиявий иқтисодий-социал муаммолардан одамлар эътиборини чалғитиш учун атайин содир этилгандир? Билмадим, билмадим...

— Шуларни ўйлайману, Фотиманинг дард тўла сатрлари юрагимни ўяди. Фотима, жон синглим, билмадим, сен билан мени бир-биримизга кимлар душман қилди. Лекин, бизларнинг ўртамызга ҳар қанча совуқлик солишмасин, бир-биримизга даушман бўлолмаймиз. Бунга ҳаққимиз йўқ. Фотима, тушуняпсанми, ҳаққимиз йўқ. Чунки, бизнинг илдизимиз битта. Бугун ана шу илдиз жуда ҳам қаттиқ лат еди. Бунда сен билан менинг айбимиз йўқ. Бу фожияларга бизнинг илдизимиз билан қўпориб, шундоқ ҳам чучук сувларга етолмаётган томирларимизни узиб ташламоқчи бўлган кимсалар сабабчи. Биз буни тушунишимиз ва халқларимиз ўртасида турган қора булутларни тарқатишимиз керак. Сеннинг шоир отанг айтган шеър мен учун ҳам тааллуқли:

Қурбат эл жаннат ўлса,
Улмай Ватан яхши...

1989 й.

ТУРМУШ ЧОРРАҲАЛАРИДА

1. УИДА ТИНЧИ БЎЛСИН ЙИГИТНИНГ...

... Баъзан ҳайрон бўлишади: шундай бир буюк ёзувчининг (Лев Николаевич Толстой назарда тутилмоқда) ҳам уйда осойишталик бўлмаган экан-да? Яна шундай деб қўшиб қўйишади: оиланинг тинчлиги ким бўлишинга боғлиқ эмас.

Эргашали хаёл билан бўлиб, касалхонага қандай етиб келганини билмади. Хотини — Азиза касал. Азизанинг юраги касал. Эргашали ҳайрон: бу касал хотинига қачон илашди экан. Қизиқ, Эргашали Азизадан олган илк бўса-сини негадир шу тобда эслади. Баҳор эди. Улар Азизанинг узок бир қариндошиникида тўйда учрашиб, бир-бирларига маъқул тушиб қолишди. Ешлар висол дамларини орзиқиб кутишарди. Эргашали ҳар учрашувга борганида бугун албатта бир ўпиб оламан, деб ўйлар эди-ю, лекин бунга журъат етолмасди. Кунлардан бир кун... Шу пайтгача унинг билагини ҳам ушламаган эди. Жинкўчада Эргашали Азизанинг қип-қизил ёноқларидан муччи олди. Азиза қаршилиқ кўрсатди-ю, лекин... Унинг билаклари жуда момиқ туюлди Эргашалига... Энди-чи, бу касаллик унга қаёқдан илаша қолди?

Ўша илк бўсадан сўнг, то тўйгача Азиза Эргашали билан тўқнаш келгани уялди. Тўйлари қачон бўлган эди? Бунга кўп бўлди. Ўн беш йил. Азиза ҳам шунча йилдан буён касал. Баъзан ойлаб касалхонада ётади. Азиза уйга келган кунлари байрам бўлиб кетади. Эргашали хотинини еру кўкка ишонмайди. Шундай кунларда у ишхонасидан уйга етиб келгунга қадар минг хаёлга боради: эшикни ўзи очармикан? Агар кўча эшикни Азизанинг ўзи очса, демак, ҳаммаси жойида. Хотинининг соғлиғи яхши...

Эргашалининг дунёдан умиди катта. Азиза соғайса, фарзанд кўрсак, тўй қилсак, деб орзу қилади у...

«... К. билан А. севиб турмуш қуришди. Уларнинг

тўйлари жуда дабдаба билан ўтди. К. оилада ёлғиз ўғил бўлиб, ота-онасининг суянган тоғи эди. Шу боис А. ҳам бу оилада эрка келин бўлди. Қайнонаси унинг кўнглига қарар, кўп юмушларни ўзи бажарарди. Орадан йиллар ўтди. Бу муддат ичида К. билан А. беш фарзанд кўришди. Шунча йил улар тинч-тотув ҳаёт кечирди. Қайнона билан қайнога набираларини папалаб ўстиришар эди.

1983 йилнинг бошлари эди. Қишлоқда А. колхоз қурилиш бригадаси бошлигини севиб қолибди, деган гап тарқалди. Эл оғзига элак тутиб бўлармиди. Аввалига одамлар бу гапни шунчаки «миш-миш» бўлса керак, деб ўйлашди. Лекин кўп ўтмай маълум бўлишича, бу гап рост экан.

Шундай қилиб А. эгри йўлга оёқ босганини ўзи ҳам сезмай қолди. У кечалари С. билан пинҳона учрашар, эрини алдаб шаҳарма-шаҳар кезар эди. Унга бешта шириншакар фарзандидан кўра С. ҳадя этган тақинчоғу соатлар, оғзига ярақлатиб қўйиб берган тилла тишлар афзал кўринди.

1984 йилнинг қирчиллама қиши. Тасодифан хонага кириб қолган К. хотининг хат ёзаётганига кўзи тушиб қолди. Бундан қўрқиб кетган А. хатни ёниб турган печкага улоқтирди. Лекин, К. чаққонлик билан хатни олов ичидан тортиб олди. К. қўлидаги хатни ўқиркан, кўзларига ишонмас эди. Наҳотки, унинг хотини бузук?! Наҳотки, ахир у хотинини жонидан ҳам ортиқ севарди-ку?

Шубҳалар исканжасида қолган К. бошини чангаллаб қолди: «Йўқ, бу хотин билан яшагандан кўра, ўлганим афзал. Энди қандай қилиб бош кўтариб юраман? Хотинининг бузуклигини одамлар билишармикин? Билишади». Шу пайт у баъзи танишларининг маъноли қарашларини елкаси оша қайта сезгандай, кесатишларини эшитгандай бўлди. «Нима қилсин, хотинини ҳайдаб юборсинми? Болалар-чи? Тўхта, болалар менкимни, ё...»

Шундай қилиб, бир оила бузилди... Ўғлининг бахти келишмаганидан, набираларининг сарсон бўлиб қолганидан куя-куя К.нинг онаси вафот этди.

Ҳозир болаларга бобоси қараяпти. Ҳар гал уларни кўрганимда вужудим қалтираб кетади. Қандай ношукур инсонлар борки, болаларини сарсон қилиб қўйишса? Айб кимда? Онадами? Отадами? Назаримда, ҳамма айб онада! Маълумки, аёлни аввал она сифатида улуглаймиз. Аммо А.га ўхшаш аёлларни «Она» дея улуглаб бўлармикин?»

Уйда тинчи бўлсин йигитнинг аввал,
Сўнгра бутун бўлсин дўстнинг имони.
Инсон юрагини тилкалар азал,
Шу икки нарсанинг буюк армони.

Балки, ушбу ёзувларга яқин сифатида Эргашалининг бахтию К.нинг бахтсизлиги, ҳатто Лев Толстойнинг оилавий можароларини изоҳлаш учун ҳам Абдулла Ориповнинг юқоридаги сатрларини келтириш кифоя қилар эди. Лекин мен бу билан кифояланмадим. Назаримда, севги-муҳаббат ҳақидаги ушбу қайдлар юқоридаги сатрлар билан бошланиши керакдай туюлди...

Оилавий низолар Толстой қалбидаги буюк оғриқ эди. Бу оғриқ шу даражада кучайдикки, унинг ўз фарзандлари «Отамиз ақлдан озмаганми?» деган юзқароликкача етиб боришди... Софья Андреевнанинг (Толстойнинг хотини) сўнгги пайтларда қиладиган бирдан-бир иши — эрининг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини тинимсиз кузатишдан иборат бўлиб қолди. Бир ёстикқа бош қўйишганига ярим асрга яқин вақт ўтганига қарамай, улар ўртасида қачонлардир пайдо бўлган бир тола сочдай ёриқ чуқур жарга айланди... Оила фақат ўзининг ташқи кўринишинигина сақлаб қолди. Ичдан эса зил кетди. Нега? Нега шундай бўлди? Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари бор. Лекин, бу сабаб ва оқибатларда на Толстойнинг ва на унинг яқинларининг айби бор. Ҳамма гап бу одамларнинг ҳаётга нисбатан муносабатларида, дунёқарашларида, Толстой ҳар ким ўз меҳнати билан кун кўриши керак, деб таълим берди. У бу таълимотни ўз турмуш тарзи билан намуна қилди. Унинг яқинлари эса, турмушлари ҳар доим тўқин-сочин бўлишини, зодагонларга хос турмуш тарзини афзал кўрдилар. Толстой оиласини ўз асарларидан келадиган даромаддан маҳрум этар экан, шу йўл билан уларнинг дунёқарашларига, турмуш тарзларига қарши борди... Оқибат оилада зиддиятлар вужудга келди. Бу зиддиятлар эса беиз қолмади. Толстойнинг «омонатини» эгасига топшириш дақиқаларини қандайдир маънода тезлаштирди...

Диди баланд ўқувчи шундай дейиши мумкин: хўш, сизнинг аллақандай касал хотин билан ўзини бахтиёр деб билувчи Эргашалингизга ёки Бибиражаб куюниб ёзган К. ва А.нинг қисматларига Толстойнинг қанчалик алоқаси бор?

Албатта, бир қарашда ҳеч қандай алоқаси йўқ. Толстой фақат инсон шуурлигига ҳис этадиган қўл

етмас юксакликдаги буюк шахс. Қолаверса, Толстой замонаси билан бизнинг кунимиз ўртасида ер билан осмонча фарқ бор.

Лекин Толстой қапчалик буюк бўлмасини у инсон, у яшаган замон қапчалик олис бўлмасини — инсон умри замондап қатъи назар, икки нуқтага бориб тақалади: битидо ва интиҳо.

Толстой ўзининг ана шу инсонийлиги ҳамда заминийлиги билан Эргашалига ҳам, Бибиражабининг хатида келтирилган воқеаларга ҳам алоқаси бор. Яна ким билади, дейсиз...

Хуллас, бир оз пастроқ тушайлик-да, асосий мақсадга кўчайлик. Мақсад эса аниқ: севиб турмуш курган эдик, лекин турмуш — турмуш бўлмади. Редакцияга келадиган кўплаб хатлардан ана шундай бир афсус ва падоматни уқиб олин кишин эмас. Табиийки, «нега?» деган савол туғилади.

... Эргашали ўзини ўйлайдими? Ўйлайди. Фақат у ўзини Азизасиз тасаввур этолмайди. Унинг ўзи ҳақидаги ўйлари маълум нуқтага боргач, Азизанинг сочларига, лабларига, инҳоят, соғлигини йиллар оша касаллик кемириб бораётган Азизанинг ўзига улашиб кетади. У ўзини ҳар қанча Азизадан олис туттишга уринмасин, олис тутолмайди... Балки, севи дегани мана шунинг ўзидир?

Дўстларимиздан бири шундай деб қолди: «Аксарият одамлар шу даражада таъдирчанки, севи, муҳаббат тушунчалари улар учун плохий. Шу боис ҳам бу соҳадаги муваффақиятсизликларини юракка яқин олишади. Ваҳоланки, дунёда севиға исбатан «ана, ётоқда муҳаббат билан шугулланишмоқда» деб, ўша биз муқаддас билган тушунчани ер билан яқсон қилувчи кишилар ҳам йўқ эмас. Баъзан ўйлаб қоласан: балки ўша кишилар ҳақдир. «Муҳаббат» ётоқ билангина боглиқ тушунчадир, дегинг келади...»

Ўша дўстимиз бу гапларни куюнгандап, жуда кўпчилиқ кишилар «севи», «муҳаббат» тушунчаларига исбатан енгил-елни муносабатда бўлишадиганига ачинганидан, кесатиб гапирди. Бундай енгил-елни муносабат нафақат ёшлар ўртасида, балки турмуш қуришганига беш-олти йил бўлган, бир-бирларини озми-кўпми билган оғлалар орасида ҳам кўзга ташланмоқда. Самарқандлик синглимиз Бибиражабининг хати бунинг яна бир исботи.

Бибиражаб ўз мактубини куюнчаклик билан ёзди. У ҳатто ўз хатида. Қ. билан А.нинг исмларини, яшаш жойларини аниқ, тўла-тўқис келтиради. Лекин

биз айрим мулоҳазаларга бориб, ҳатто исмларининг бош ҳарфларини ҳам ўзгартириб олдик. Гап шундаки К. билан А.нинг тарихини бир қишлоқ, боришги, бир район миқёсида яхши билишар. Лекин бутун республика учун уларнинг, айниқса А.нинг аниқ исми шарт эмас. Биз учун унинг қандай шахс эканлиги муҳим. Бибиражаб «А.нинг ташлаб кетган болаларини ҳар гал кўрганымда вужудим қалтираб кетади...» дейди. У хатин ҳам ўшандай вужудни қалтираб, А.га насбатан нафрат билан ёзади. Ишончим комилки, оиланинг бузилишига А. эмас, балки К. сабабчи бўлган тақдирда ҳам Бибиражаб К.га насбатан ўшандай нафрат билан муносабатда бўлар эди. Бибиражабнинг нафрати жуда ўришли. Чунки, бир оила барбод бўляпти, бешта фарзанд ўрғида сарсон. Бундай кўргилликларга бардош беролмаган она вафот этди...

Чуқурроқ ўйлаб кўрилса, буларнинг ҳаммаси биргича эр-хотиннинг фожiasi эмас. Қани энди иш эр-хотиннинг ажраши билангина тугаса. Болалар-чи? Ота-оналар-чи? Айтайлик, А. билан К.нинг болалари ота-она тарбиясини кўрмай, меҳрига қонмай ўтиши уларнинг келажакларига, тақдирларига таъсир этмайдими? Еки бўлмаса, К.нинг онаси А.ни яхши ният билан келиб қилган эди-ку? Оқибат эса, ўша нияти ўзининг ўлимини тезлаштирди.

Халқимиз азалдан пок, ор-номусли, динonatли кишиларнинг номини ҳурмат билан тилга олиб, «Фалончим, у зоти тоза йиғит ёки қиз», деб айтишади. Мана шу оддий гапнинг ўзида катта ҳақиқат бор. Шунинг учун ҳам кишилар инсон помига ислод келтирадиган, оила шаънига доғ туширадиган хатти-ҳаракатлардан узоқ юришган, айниқса, оилани муқаддас деб билишган.

Тўғри, муҳаббат кўнгили иши. Лекин, кўнгили нималарни тусамайди! Кишини шу нарса ажаблантирадигани, ажралиш қозонига имзо чекаётганининг аксарият қисми қай бир даражада мешчанлик «касали»га мубтало бўлишган.

Мен шундай бир оилани биламан. Эрталабки понушта пайтида аёлнинг дийдиёси бошланади: «Рўзғорда у йўқ, бу йўқ». Ваҳоланки, оморда қоп-қоп гуруч, қоп-қоп ун, бидони билан ёғ туради. Аёлнинг ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, кийган кийими ўн саккиз яшар қизларникидек... Рўзғорнинг бутулигиёйи аёл ҳам, эр ҳам билади. Лекин аёл ҳар кун эрталабдан жанжал кўтаришга ўргачиб қолган. Бу жанжалнинг «чакаги» эса фақат эрининг чўнтагидан чиқадиган пул билангина ёпилади... Энг қизиги шундаки, бундай аҳволга эр ҳам кўникиб кетган. Ҳатто, у понушта қилишдан аввал дастурхон

чаккасига маълум миқдорда пул қўйиб қўядиган одат чиқарган...

Бу инсон шаънини таҳқирлайдиган ҳол. Лекин ўша аёл буни тушуниб етмайди. Ҳамма фожиа мапа шунда. А.нинг фожиаси ҳам шу: ўзининг ҳалол эрини, ҳалол фарзандларини қандайдир йўллар билан топилган мол-дунёга алмаштирганида, ҳамманинг кўз ўнгида ўз ор-номусини ўзи топтаганида. Ачинарли томони шундаки, бундай нопок ҳаракат «чин муҳаббат», «пок севги» ниқоби остида рўй беради.

Толстойнинг кундаликларидан шундай жумлаларни ўқийман: «Ахлоқий турғун кишиларнинг ҳаёти — ҳаёт эмас, уйқу». У бу сўзларни айни оилавий можаролар авжига чиққан, хотини билан ўзи ўртасидаги кўзга кўринган ёриқ катта жарга айланган бир пайтда ёзган эди. Толстой дунёга биринчи навбатда ўзининг хатти-ҳаракатлари орқали назар солди, унга баҳо берди, кишининг сўзи билан иши бир бўлиши кераклигини таъкидлади, дунёқарашини тинимсиз такомиллаштириб борди. У ҳар гал оиласи, хусусан хотини билан ўрталаридаги жарлиқ тобора кенгайиб бораётганлигини ўйларкан, инсон табиатининг нақадар мураккаблигидан ларзага тушди. Наҳотки, ўн йиллар мобайнида ўзининг аниқ бир шаклини топган оила асосидаги муҳаббат ёлғон бўлса? Нега бир-бирларини яхши билган кишилар орасига йиллар ўтиши билан совуқлик тушади ва бу совуқлик кўпинча душманликка олиб боради...

«Хурматли редакция! — деб ёзади самарқандлик Ўктамжон. — Оиламни тиклашда ёрдам беришларингизни сўрайман. Биз Карима билан севиб турмуш қурган эдик. У ҳатто менинг армия хизматини ўтаб келишимни ҳам кутди. 1974 йилда тўйимиз бўлди. Мен техникумда ўқирдим, Карима бўлса совхозда ишларди. Техникумни ҳам битирдим. Орадан бир қизлик бўлдик. Бу пайтда Карима буфетчи бўлиб ишга кирди. Мен хотинимни жонимдан ҳам яхши кўрар эдим. Ҳозир ҳам яхши кўраман. Шунинг учун бўлса керак, уни ҳар кимдан рашк қилар эдим. Афсуски, оиламизнинг бузилишига бир жиҳатдан ана шу рашк ҳам сабабчи бўлди... Лекин, очигини айтганда, хотинимнинг ўзи ҳам шубҳа уйғотадиган хатти-ҳаракатлар қилди. Кичик жанжаллар бора-бора каттайиб кетди. Икки гапнинг бирида пулдан гапирди. Нима бўлди-ю, 1982 йили бошқа бир ташкилотга бухгалтер бўлиб ўтди. Олти ойгача уйга ўз вақтида келиб турди. Орадан бир йил ўтгач, мазкур ташкилот шаҳар ихтиёрига ўтказилди.

Энди у ишга саҳармардонлаб кетиб, кеч қайтадиган бўлди. Қайтганда ҳам турли-туман машиналарда, турли-туман кимсалар билан қайтарди. Бундай ҳол, албатта, ҳар қандай эркакининг ҳам кўнглида шубҳа уйғотарди. Кўн марта айтдим: жон хотинжон, ўзимиз бор-йўғи уч бош одаммиз. Шунча йўлга қатнаб нима қиласан. Совхоздаги болалар боғчаеига келиб ишлай қол, десам ҳеч кўнмади. Бу орада ҳар хил гаплар кўпайиб кетди. Ахир ишончинг ҳам чегараси бор-да. Эринг айтганига кўнмаган хотин билан қандай қилиб турмуш кечириб бўлади. Мен ича бўнладим. Уни бир неча марта ҳақорат қилдим. Худди ушундай турли шубҳалар билан ўртаниб юрган кунларимда кетма-кет икки-уч марта тун ярмида келди. Шу-шу турмушимиз бутунлай бузилди. Ниҳоят ажралишдик. Орадан эса қизчамиз тирик етим бўлиб қолди. Севиб турмуш қилиб, ўн икки йил бир ёстиққа бош қўйган аёлдан топган ҳузур-ҳаловатим шу бўлди.

Мени бир нарса доимо қийнайди. Бу ҳам бўлса, қизимизнинг тақдири. Ана шу бегуноҳ бола учун ҳам хотиним билан ярашишим керак, деб ўйлайман. Боланинг ҳурмати, бизни яраштириб қўйишингизни сўранаман?»

Қаршингизда мана шундай ҳорғин, оилада тинчи бузилган кишиларни кўрган пайтингизда ўйлаб қоласиз: инсон умрининг мезоини нима? Унинг ибтидосию шитҳосида қандай сир яширин? Бу умр абадийлик қаршисида қай даражада мўътабар? «Севиб турмуш қилиб, ўн икки йил бир ёстиққа бош қўйган аёлдан топган ҳузур-ҳаловатим шу бўлди», деган гапларни биронга айтиш осон эмас, Мана шу гапларни қоғозга тушириб, редакцияга йўллагунга қадар Ўқтамжон қапчалик руҳий азоб чекканлигини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а? Халқда шундай гап бор: «Эринг помини ё оти чиқаради, ё хотини». Чақмоқдай йиғитнинг номи хотини туфайли эл озига тушиб турса, тайин-тутуриқсиз ҳар хил гап-сўз тарқалса... Бу жуда ҳам мушкул савдо.

Хўш, шундай бўлишига ким сабабчи? Аёлми ёки эркак?

Қизиқ бир помутаносиблик.

Асрлар оша тасаввурингда бўй етган бир қиз гавдаланади. У тўрт девор орқасида, паранжи-чиммат ичида тарбияланиб, бўй етди. Мана, энди уни зўрлаб турмушга беришмоқчи. Умрида эшитмаган, билмаган, кўрмаган бир одамга, Нақадар қийин, нақадар азобли... Қиз нафақат бўлажак эрини, умуман, бўлажак ҳаётини ҳам тасаввур этолмайди. Ахир бир замонлар қизлар турмушга чиқма-

ган, балки уларни турмушга «беришган!» Шундай қийин дақиқаларда қиз ўйлайди: қани энди шундай бир замон бўлса, ота-онанг сенинг устингдан қалин олиб, мол каби бировга сотмаса, севиб турмуш қурсанг...

Мана, ўшандай замон келди. Аёл билан эркак ҳамма нарсада тенг ҳуқуқли. Аёлларнинг ижтимоий мавқеини ошириш, уларга ҳар томонлама ёрдам бериш учун партия ва ҳукуматимиз чексиз гамхўрлик кўрсатмоқда. Бугун аёл — министр, аёл — давлат арбоби, аёл — олима, аёл мураққаб техникани бошқармоқда. Бир сўз билан айтганда, аёлларимиз ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишяпти.

Бугун қизларимиз, йигитларимиз севиб турмуш қуришмоқда. Энди одамлар «фалончи шунча қалин пули олиб турмушга берди», деб эмас, «фалончи қизини турмушга янгича тўй қилиб чиқарди», деб айтишмоқда. Ана шундай, севиб турмуш қурган аксарият оилалар бахтли, фаровон турмуш кечиршишмоқда, фарзандлар тарбиялашмоқда.

Лекин, афсуски, бошқача ҳолатлар ҳам, оз бўлса-да, учраб турибди. Баъзи аёлларимиз ўзларига берилган ҳуқуқдан нотўғри хулоса чиқаришмоқда, юқорида айтганимиздек, ўшандай аёлларнинг эрлари кўп ҳолларда Ўктамжоннинг ҳолига тушиб қолишмоқда.

Форс-тожик адабиётининг буюк классиги Абдурахмон Жомий: «Ҳаммадан баланддир она мансаби», дейди. Ҳақиқатан, дунёда онадан улуг инсон, оналикдан буюк бахт йўқ. Шундай экан, нега энди Ўктамжоннинг хотини бухалтерликни мол-дунё орттириш манбаи билиб, ўзини шу касбга урди? Шунинг учун тотув турмушидан кечди? Энг ачинарлиси, эл орасида гап-сўз бўлди? Эрининг юзини ерга қаратди. Ёки бўлмаса, нима сабабдан Бибиражабнинг мактубидаги А. бошқа бировнинг олтин тақинчоғини деб, ҳалол эридан, оналик бахтидан юз ўгирди. Ҳаётимизда бундай ҳоллар, афсуски, битта ёки иккита эмас. Уларнинг сафи борган сари кўпайса кўпайяптики, лекин камайгани йўқ. Агар ишингиз тушиб суд органларига бориб қолсангиз, кўрилаётган ҳар уч ишнинг иккитаси оила масаласидир. Нега бундай ҳолатлар содир бўляпти? Уларнинг илдизи қаерда?

Иван Бунин ўзининг «Толстойнинг озод бўлиши» асарида шундай ёзади: «У боши оққан томонга қочиб борар эди. Унинг паймонаси тўлган эди. Қошқийди омонатини тезроқ ола қолса! Нима қилса ҳам бу дунёнинг одамига ўхшаб ўлмаса бўлгани. Табиатнинг азалий қону-

нига кўра бир жонзот ўлгандек ўлиш керак. Ҳар қандай эркин жонзод, ҳар қандай эркин қуш каби сирли равишда бу дунёдан кетиш керак. Зеро, инсон эркин жонзотнинг-да, эркин қушининг-да, ўлигини на шаҳардан, на қишлоқдан ва на бўм-бўш даладан топа олсин...» Ясная Полянадаги ихтилофларнинг илдизи қаерда эди? Фақат Толстой ўз асарларидан келадиган даромадни оиласига беришни тақиқлаб қўйганидами? Толстой билан Софья Андреевна ўртасидаги узоқ йиллардан буён давом этиб келаётган майда-чуйда келишмовчиликлар газак олиб кетганидами? Бир жиҳатдан,— ҳа. Лекин шугина эмас. Маълумки, Софья Андреевна Толстой учун нафақат хотин бўлган. Айни пайтда у ёзувчининг энг яхши ёрдамчиси ҳам эди. Лекин шундай бўлишига қарамай, Софья Андреевна Толстойнинг маънавий дунёсини тўла англаб етмайди. Унга тўла маънода маънавий ҳамроҳ бўлолмайди. Улар ўртасидаги қилдай ёриқ худди мана шу нуқтада жарликка айланди...

Оилавий ҳаётда бир-бирини маънавий жиҳатдан тўлдириш катта аҳамиятга эга. Гап фақат олий маълумот олийшдагина эмас. Балки, аёл билан эркекнинг бола ёшидан қандай тарбия топганлигида, уларнинг табиатларида ҳам, Бу борада Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг бир ҳикояти ибратлидир.

«Бир подшоҳ ўғлини мураббийга топшириб, деди: «Бу сенинг фарзандинг, ўз фарзандларингнинг биридай билиб тарбияла». Мураббий таъзим бажо келтириб, болани қабул қилди. Бир неча йил зўр тиришқоқлик билан ўқитди, ўргатди, лекин шахзода одам бўлмади. Мураббийнинг ўз фарзандлари эса, илм-фан ва фазлу одобда баркамол бўлиб етишдилар. Подшоҳ мураббийни койиб деди: «Сен аҳдингни буздинг, ваъдага вафо қилмадинг!» Мураббий деди: «Подшоҳимнинг азиз хотираларидан пинҳон қолмагайким, тарбиялари бир хил эди-ю, лекин табиатлари ҳар хил экан!»

Тилла-кумуш бари чиқса ҳам тошдан,
Барча тошдан олтин бўлмоғи гумон.
Сухайл нур сочади ҳар ёққа бирдан,
Бир ерда чарму бир ерда сахтиён».

Ҳақиқатан ҳам масалага чуқурроқ назар ташланадиган бўлинса, фақат муайян бир ўқув юртида билим олиш билангина киши маданиятли бўлиб, маънавияти ошиб қолмайди. Зотан, одам маданиятга ва маънавиятга эга

бўлиш учун эмас, балки ана шу борадаги қобилиятини бойитиш учун ўқиб-ўрганайди.

Айрим аёлларимиз, ҳа деса: «Мен ўн беш йил ўқиганман! Ўн беш йил! Сизнинг уйингизда чўри бўлиш учун ўқиганим йўқ! Бугун сиз овқат қилинг, эртага мен», дея эрига дашном беради. Йўқ, гап фақат овқат қилишдагина эмас. Агар ўша «ўқиган» аёл билимдонлиги билан ҳадеганда эрига зуғум қилмаса эди, унинг эри уй ишларида хотинига ёрдам беришга ҳар доим тайёр бўларди. Гап аёл билан эркекнинг бурчлари кейинги пайтларда қандайдир маънода аралаш-қуралаш бўлиб кетаётганда ҳам. Гап баъзи аёлларнинг «ўқиганликларини», «эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга эканликларини» пеш қилишлари баробарида аёллик чегарасидан чиқиб кетаётганлари, «оңалик мансаби»ни сунистеъмом қилаётганларида ҳам. Бу борада истаганча ҳаётий мисоллар келтириш мумкин. Ҳали айтганимиздек, суд органлари томонидан кўрилаётган мажораларнинг катта бир қисми ўша «ўқимишли» аёлларнинг ташаббуслари билан содир бўлмоқда. Лекин, мен ҳозир бошқа бир мисол келтирмоқчиман.

Бундан бирмунча вақт илгари хизмат юзасидан Андижон областига йўлим тушди. Автобусда кетаётиб Нозимжон исмли йигит билан танишиб қолдим. Нозимжоннинг касби ўқитувчи экан. Ўзи туғилиб-ўсган қишлоғидаги мактабда ишларкан. Манзил узоқ эди. Суҳбатлашиб кетдик. Гап айланиб, оила, эр-хотин ва фарзандларни тарбиялаш масаласига бориб тақалди. Шунда Нозимжон бир гапни айтиб қолди:

— Энди, ака, мухбир экансиз, бошқа бировни гапирсам, ўз кўзингиз билан кўрмагунча ишонмайсиз. Хотинини мақтаяпти-да, деб ўйласангиз ҳам майли. Мен ўзим бир ўқитувчиман. Хотиним колхозда оддий кетмончи. Лекин, ўзи кетмончи бўлсам, унча-мунча менга ўхшаган ўқитувчидан кам эмас. Баъзан кўни-кўшнилари оилавий жанжалларини, катта институтларда ўқиб келган баъзи келинларнинг хатти-ҳаракатларини кўриб, гап-сўзларини эшитиб туриб, беҳос юрагим орқамга тортиб кетади. Яхшиям хотинимнинг ўқимагани, дейман. Агар ўқиганда нима бўлар эди, шу жанжалкашларнинг бири бўлармиди? Албатта, бу фикрим нотўғри. Буни ўзим ҳам биламан. Лекин ўшанақа «устоз» кўрган аёлларнинг жанжалини эшитиб қолсам, беихтиёр «хотинимнинг ўқимагани яхши бўлган экан», деб кўяман.

Энди ҳалиги айтганимдай, хотиним оддий колхозчи. Маълумоти ўрта. Сизга ёлғон, менга чин, хотиним билан

гаплашган одам унинг ўрта мактабдан кейин ўқимаганлигига, оддий колхозчи эканига ишонмайди. У ҳаётнинг барча соҳаларида сиз билан баҳслашишга тайёр. Ҳар бир воқеа-ҳодисага писбатан ўз фикри бор...

Нозимжон шу тобда жуда ҳам бахтиёр эди. Ахир айтишади-ку, ҳар ким ўз ҳолича бахтсиз, ўз ҳолича бахтли, деб. Нозимжон ҳам ўз ҳолича бахтиёр эди. Хўш, Нозимжоннинг бахти нимада? Ўзи айтганидек, хотинининг катта институтларда ўқимаганидами? Йўқ. Асло ундай эмас. Аксинча, ўшандай аёлнинг ўрта мактабдан сўнг ўқишни давом эттирмаганлиги нафақат бу аёлнинг, шунингдек, Нозимжоннинг ҳам камчилиги. Шунга қарамай Нозимжон бахтиёр! Назаримда, унинг оилавий бахти хотинининг табиатан маънавияти бой эканлигида, зпйраклигида. У энг лаззатли таомларни тайёрлай билиш, уй ишлари, бола-чақага қараш билан, газета-журналларда босилаётган мақолаларнинг, ўзи ўқиган китобларнинг савияси ҳақида ҳам баҳслаша олади. Айни пайтда у ўзига қарашга ҳам вақт топади. Ахир аёл ҳар доим аёл бўлиши керак. У табиатнинг энг гўзал кашфиёти эканлигини, ўзидаги нафосат билан бошқа бир инсонга кучқувват, меҳр-муҳаббат бахш этишини унутмаслиги керак. Нозимжоннинг хотини ўшандай аёл. Нозимжоннинг бахти ҳам шунда.

Бу суҳбат ёдимга бошқа бир учрашувни солди.

Ҳузуримга ўрта ёшлардаги, басавлат бир одам кириб келди. Салом-алиқдан сўнг ўзини таништирди. Тошкентдаги олий ўқув юртларидан бирида домла экан. Аввалига, бу одам қандай иш билан қелганини айтишга бир оз андиша қилди шекилли, анчагача индамай ўтирди. Кейин шундай деб менга мурожаат қилди:

— Ука, баъзан одам юраги сиқилиб кетган пайтларда дардини кимга айтишни билмай, анҳор ёқасида ўтириб олиб сувга ҳам айтади-ку. Ўша одам дардини сувга айтиб тўғри қилади. Сув — сув-да, унга қанчадан-қанча сир армонларга тўла дил наҳорлари айтилмаган, дейсиз. Лекин сув жим. Бир маромда оқиб ётаверади...

Агар айбга буюрмасангиз, бугун мен учун сиз анҳорнинг суви бўлинг. Мен сизга ўз кўнглимни ёрай.

Унинг уйқусизликдан қизариб кетган кўзларига, мошгуруч сочларига қараб, юрагим титраб кетди. Мен бу одам учун «анҳордаги сув» бўлишга рози бўлдим. Суҳбатдошимнинг юрак дардларини эшитгандан сўнг ҳам узоқ вақт мобайнида сувдай жим юрдим. Лекин, Нозимжоннинг бахтиёрлигини кўриб жим туролмадим. Унга ўша домла-

нинг (унинг исми Саҳобиддин ака бўла қолсин) дардларини айтиб бердим.

... Саҳобиддин ака не-не умид билан яккаю ёлғиз ўғлини уйлантирди. Уғил олий маълумотли, келин эса салкам олий маълумотли. Биринчи кунлари келин келиндек эди... Орадан бир печа кунлар ўтди. Келин энди «уй»дан «ташқари»га чиқа бошлади. Дастлабки «намоёниши» шу бўлдики, фақат ўзининг ҳамда куёвнинг анжомларининггина ювишга қарор қилди. Рўзгор ишларида сенки-меникига борини ана шундан бошланди... Орадан бир печа ой ўтиб куёв узоқ шаҳарга аспирантурага кетди. Шу кун кечқурун келин ҳам эшик-туйнутини қулфлаб онасиникига равона бўлди.

Саҳобиддин акага алам қиладиган жойи шу: паҳотки умид билан келин қилсангу, эридан кейин ҳеч бўлмаса бир кун қайнота-қайнонанинг ёнида бўлмаса, бу қандай гап?

Куёв келди, яна кетди. Хотинини олиб кетай деса, у ҳам ўқишда. Энди келин бир йўла онасиникида тура бошлади... Тура бошлади-ю, бутунлай ўзгарди-қолди. Бу орада фарзанд дунёга келди.

Кунлардан бир кун Саҳобиддин акага келинининг номидан тушган шикоят хатини ўқиб беришганида у ўз қулоқларига ишонмади. Хатни қайта ўқиб беришди, ноилож қулоқларига ишонди...

Ана шу кундан эътиборан Саҳобиддин ака ўт-олов ичида қолди. Бугун бу ташкилотга чақириниб, унинг устидан шикоят тушганлигини айтишса, эртага бошқа бир ташкилотда кечаги хатнинг бошқа бир нусхасини кўрсатишади. Хатларнинг бирига жавоб қилинмай, бошқаси юқорироқ, яна бошқаси ундан ҳам юқорироқ ташкилотларга жўнатилаверди. Оқибат шу бўлдики, Саҳобиддин ака партиявий ҳайфсан олди. Лекин, келин томон бу билан ҳам кифояланмади. «Ёзиш»да давом этишди. Уларнинг мақсадлари битта эди: нима қилиб бўлса ҳам Саҳобиддин ака оиласини эл ўртасида шармисор қилиш.

Яна бир қизиқ факт. Келиннинг отаси гўё Саҳобиддин акани ҳар хил «ташвишлардан» қутултириш маъносида шундай шарт қўйди: «Қизимга кооператив уй олиб бера-сиз, ёки...» Уй олиш навбати билан-да. Навбатда турганлар эса кўп. Шунинг учун бўлса керак, келин яқинда Саҳобиддин аканинг хузурига келиб ўз шартларини қўйди: ё уй учун ўн икки минг сўм пул берасиз, ёки ўғлингиз

аспирантурадан ҳайдалади, ё бўлмаса участканинг ярмини бўлиб берасиз!!!

— Кеча тасодифан ўғлим ётган хонага кириб қолдим, деди сўзининг охирида Саҳобиддин ака.— У таътилга келган эди. Ўғлим назаримда жуда ҳам ҳорғин, руҳсиз кўринди. Биз бир-биримизга узоқ тикилиб қолдик. Кўзларимизда осойишталик қидирдик гўё. Лекин, кимдир бизнинг кўзларимиздаги, вужудимиздаги осойишталикни ўғирлаб кетган эди. Тинчимиз бузилган эди...

Толстойнинг кундаликларида шундай жумлаларни ўқийман:

«Баъзан катта дарвоза ҳам, катта йўл ҳам ҳалокатга олиб боради: негадир кўпчилик ўзини ўша томонга ураверади. Чупки, кичкина эшикни, кичкина йўлакни ҳамма ҳам кўравермайди. Майли, Сиз кичкина эшикдан ҳаётга элтадиган йўлакдан юринг!»

1985 й.

2. ЙУҚЛАШ

Инсон қадрининг мезони борми? Агар бўлса, қанақанги фазилатлару қандайин аломатларга нисбат этилади? Уруш туфайли жигарларидан жудо бўлган она-бола, опа-сингил, ака-укаларнинг кейинчалик бир-бирларини эслаб, кўмсаб излашлари табиий. Лекин уруш кўрмаган, тинч осмон остида юрган, уяиб-ўсаётган одамлар бир-бирларининг қадрига етишяптими? Айтайлик, икки дўст орада бирмунча вақт бир-бирларини кўрмай қолишса дийдорларини кўм-сашяптими?

Газетада босилган бир ҳикояни ўқиб ўтириб хаёлимдан ана шу фикрлар кечди. Ва... ўтган йили Фарғона водийсига сафарга борган пайтимда учратганим — Абдуқажом амакини эладим. Мен у кишиникида бир неча кеча тунадим. Бу одам ҳақида бирон нарсая ёзишни кўнглимга тугиб ҳам қўйгандим. Мана, кўнгилдаги гапни айтиш фурсати келганга ўхшайди.

Толибжоннинг амакиси бешарзанд эди. Амакининг оғзида илми бор. Ҳайҳотдек ҳовлида кампирию ўзи туради. Ҳовлининг адоғи ариқ бўйига туташ кўчага бориб тақалади. Томорқа захқаш. Мана бир неча йилдирки, томорқа чор атрофидан қазилган зовурлар тозаланмайди. Ер яна ҳам зах тортиб кетган. Бир пайтлар амаки мана шу томорқасидан тилими тилни ёрадиган оқ қавуплару

шакарналаклар стиштирган. Томорқанинг адоғи девор қилинмай, шунчаки шох-шаббадан четан қилиб тўсилган эмасми, кўчадан ўтган одамни қовуи сийшга таклиф қилар, катталарнинг қўлига бутунини тутқазиб юборса, бодаларни тилими билан сийлар эди.

Аслида бу одат унга кичик амакисидан «юққан». У кишини Ризақул кичкина деб аташарди. Ризақул сержаҳл, лекин сахий одам эди. Одамлар ҳанузгача ана шу сержаҳл, одамнинг сахийлиги ҳақида гапириб юришади. Айтишларича, Ризақул кичкинанинг ҳовлисига очиб кирадиган дарвозаси бўлмаган. Дарвоза ўрнида чипта қоп тутилган. Ризақул кичкина ва унинг хотини дарвоза қурмоқчи бўлган ўғилларига: биз ўлгандан кейин, майли, дарваза қура-сизларми, ит бойлаб қўясизларми, нима қилсанглар ўзларинг биласизлар, дер экан. Бир куни қазолари етиб чол ҳам, кампир ҳам омонатини топширди. Аввалига кампир — айни ўғиллари етилганида дунёдан кўз юмди. Ризақул кичкина кампирининг қазосидан кейин анча чўкиб қолди. Лекин эркаклигига борди. Орадан бирмунча вақт ўтиб, ўзини тутиб олди. Тўғри, у кампирининг йили ўтгунча ҳам, ундан кейин ҳам уйланиш тўғрисида ҳеч кимга ҳеч нарса демади. Лекин тирик жон... Чолнинг ҳуш-беҳушлиги бор. «Ҳой, Ботиржон ука,— деди амаки бир кун келиб чолнинг катта ўғлига ётиги билан,— дадангизга кампир олиб беринг. Худо кўрсатмасин, иссиқ жонмиз, бир нима бўлиб ётиб қолгудек бўлса, ётган жойини тозалаб туриш сизнинг қўлингиздан келмайди, эркаксиз, келип-кертик, қиз-қирқинга эса буюрмайди. Дадангизга кампир туширмасак бўлмайди...»

Ризақул кичкинага кампир тушириб фарзандларининг ҳеч бири монелик қилишмади, фақат кеңжа ўғил — Толибжон дарвоза ўрнида чипта қоп қоқилган бу уйга бегона аёлнинг бекалик қилишини ҳеч тайнасига синдирилмас эди. Унинг назарида бегона аёл келади-ю, биринчи қиладиган иши дарвоза қурдириш бўладигандек туюлаверади. Лекин бундай бўлмайди. Дарвоза бегона аёл келгандан кейин ҳам қурилмайди. Фақат орадан олти-етти йил ўтиб, Ризақул кичкина оламдан ўтгачини, катта ўғил эски уйларни бузди, бир ёз ичида янги, данғиллама иморат солди. Ёнига икки тавақали катта дарвоза ҳам қурдиртирди. Фақат, янги дарвозага ит бойланмади...

Хуллас, амакида ҳам Ризақул кичкинанинг хотамтойлигидан бир оз бор эди.

Амаки қорóвулликни шеригига топшириб келгандан сўнг кампирни тайёрлаган нонуштадан тотингандай бўлди.

Айни баҳор келиб, ҳар гиёҳга ном қўйган пайтлар амакининг ҳам пайтавасига қурт тушиб қолади. Қўлига кетмон ушлаб, томорқасининг заҳини қочиришга уринади. Чор атрофдаги зовурларнинг қайси бирини олдин тозалаш хусусида томорқа ўртасида кетмонга суянгача хаёлга толади. Назарида, шу зовурлар чуқур қавлангану зах қочган. Ўтган кузда қўшни болаларга шудгор қилдирган томорқасида оқ қовунлар, шакарпалаклар ер билан битта бўлиб, сомон йўлидаги юлдузлардай сочилиб ётибди. Саҳар кезлар бу қовунлар худди қамчин билан ургандай, «тарс-тарс» ёрилади. Амаки палак оралайди. Қовунлари пуштага олиб чиқади. Ана, пастки кўчадан одамлар дала томон ўта бошлашди. «Ҳой, Абдукарим, мана шуни ола кетинг, чанқоқ босди қиласиз. Ғўзанинг ичига биров қовун экиб қўймагандир...» Пастки кўча — катта. Серқатнов. Одамнинг кети узилмайди. Амаки ҳар бир ўтган одамни қовун еб кетишга таклиф қилади. Кўнгли яқинроқ кишиларга битта-иккита қовунми, хандалакми, қўлтиқлатиб юборади. Амакининг одатини билганлар индамай келиб, сўйиб қўйилган қовундан бир тилим, якки тилим еб ўтишади. «Қовун есанг саҳар е, деган машойихлар», — гап уқтиради амаки ёнига келганларга. Унинг одатини билмаган йўловчилар «раҳмат» ини қуюқ айтиб ўз йўлига кетаверади. Шундоққина ўтиб кетган йўловчининг орқасидан «хай-хай» лаб қолган пайтлари кўп бўлган. Ушандай дамлар амаки огринади. Юраги ган бўлади. «Мен ким учун эқдим буларни», деб хуноби ошади. Гардуннинг кажравлигидан, табиат уни битта тирноқдан қисганлигидан ўкинади...

Амаки кетмонга суянганча ана шуларни ўйлади. Хаёли қочди. У буларнинг ҳаммаси хаёл, бир замонлар юз берган ўтмиш эканлигини ҳеч ҳам танасига сингдиролмас эди. Унинг томорқасига оқ қовунлару хандалаклар экилмаганига ҳам беш-олти қовун пишиги ўтиб қолди. Ҳар йили эрта баҳордан ернинг заҳини қочириб, қовун бўлмаса ҳам, ул-бул экаман, деб ўйлайди. Лойқа аралаш хас-чўлга тўлган зовурга икки кетмон солади-ю, дармони қуригандай бўлади. Бели зирқираб огрий бошлайди. Худди орқа тарафдан биров чақираётгандек, у дарвоза томонга қарайди. Лекин у томонда хувиллаб ётган ҳовлидан бўлак ҳеч зог йўқ. Буни билади. Лекин барибир назарида кимдир «дада» деб чақираётгандек туюлаверади. Яна қарайди. Яна ўша хайҳотдек ҳовли... Юраги увишади. Қўли ишга бормайди. Ҳамма нарсани ташлаб қаергадир кетгиси келади. Ҳатто, бир сафар тоққа чиқиб кетмоқчи, қолган умрини

ўша ёқларда ўтказмоқчи ҳам бўлди. Лекин-кампирини кўзи қиймади, Қолаверса, шу ҳовли ҳам ҳеч бир хилват гўшадан қолишмайди. Биров йўқлаб келмаса... Бу ҳовлининг тоғу тошдан қаери кам.

Бугун ҳам шундай бўлди. Энди зовурга бир кетмон солган эди, орқадан кимдир чақиргандай бўлди. Назарида. Толибжон чақирди. Амаки ўгрилиб қаради, йўқ, ҳеч ким йўқ. «Ҳа, бола тушмагур, бораман, деб эди-я, келмади», — ичидан оғрипти амаки...

Толибжон амакига жиян бўлади. Ризақул кичкинанинг кенжа ўғли. Шаҳарда туради. Бола-чақали, қишлоққа, акалариникига тез-тез келиб туради. Кечаги кун келган экан. Амаки Толибжонни бир гуруҳ ўртоқлари даврасида турганида кўрган. Толибжон ҳартугул кўчанинг нариги юзида бораётган амакини таниди. «Кўрмаса керак», деб ўйлаган эди амаки. Йўқ, ҳартугул кўрди. Олдига ўтиб қўлини олди, ҳол-аҳвол сўради. Эртага ёнингизга ўтаман, деди. Лекин, мана, кун терак бўйи кўтарилди ҳамки, Толибжондан дарак йўқ...

Кўча юзида туриб амаки Толибжонга: «Эрталабки нонуштаги бизникида қилайлик», деди, лекин унинг келишидан келмаслиги аниқроқлигини ич-ичидан яхши биларди. Йўқ, амаки ҳеч қачон Толибжоннинг кўнгли қоладиган бирон гап ёки қилиқ қилмаган. Буни яхши билади ҳзи... Аслида-ку, Толибжон қишлоғига келиб, дастлаб мени йўқлаши керак, деб ўйлади амаки, «Ҳар ҳолда бегона эмасман. Амаки бўламан. Ота уругидан бир мен қолдим...» У шундай ҳаёл қилади-ю, лекин ўйлаганларидан уялиб кетади. Назарида, меҳр-оқибатни бировдан тиланиб олаётгандай туюлади... Кўпинча ана шу истиҳола уни ер чизиб қолишга мажбур қилади. Толибжон билан гаплашганда ҳам, бошқалар билан гаплашганда ҳам ерга қараб гапирарди. Шундай қилмаса, гўё кўзлари уни сотиб қўяётгандек... Толибжон ҳақида-ку, одамлар турли-туман гапларни айтиб юришади. Қишлоққа нима яқин. — шаҳар яқин. Қишлоқда қим кўп — Толибжонникига борар кўп. Уникдан бирови битта гап топиб келса, бошқаси иккита гап топиб келади. Хуллас, қишлоқда Толибжон тўғрисида турли-туман гап-сўз юради. Айтишларича, Толибжон ишлайдиган ташкилот бошлиғи уни фарзандидай кўраркан. Толибжон ҳам бошлиғини ота ўрнида кўраркан ва ҳоказо. Бу гапларнинг қанчалик рост, қай даражада бичиб-тўқилганлиги амаки учун қоронғи. Лекин қачон Толибжонни учратса ёки у ҳақда гап кетса, амакининг кўз олдига дунёдан бефарзанд ўтаётган

уша олим келади. Амаки баъзан ўғринча ўша одам билан ўзини қийслайди: олим одам шаҳарда яшайди. Озода, шинам, чоққина уйда истиқомат қилади. Унинг зах тортган томорқаси йўқ. Битта уйнинг ишпи бўлса, хотини бемалол элайди. Олим одам эрталаб катта портфелни кўтариб кўчага чиқади. Бу пайт икки қаватли уйнинг дарвозаси олдида унга пагадай ошноқ рангдаги енгил машина маҳтал бўлиб турган бўлади. Машинанинг олд ўринидигидан Толибжон тушиб келади ва орқа эшикни очади. Олим одам Толибжон билан қуюқ салом-алик қилади. Болаларини сўрайди. Амакининг назарида, баъзан ўзини ҳам сўраб-суриштиради. «Қалай, амакингиз бардам юрибдими, йўқлаб турибсизми?» — дейди. Шундан кейин, олим одам машина ичига аввал катта порифелни киритади, кейин ўзи киради. Амаки олим одамнинг бундай ҳаракатидан ўзича шундай маънони уқади: менинг илмим мана шу портфелда, буни, Толибжон, сиз ҳам ҳурмат қилинг... Олим одам портфели билан машинага жойлашиб олгач, Толибжон шофёрга «ҳайда» деб имо қилади. Машина илм тўла портфель ҳамда унинг орқасидан кун кўриб юрган икки бирдай одамни олиб, ўридан енгил кўзгалади. «Ғуноҳсиз одамлар-да, — деб ўйлади амаки, — ҳатто машина ҳам жойидан енгил кўзгалади».

Амаки олим одамга ҳасад қилганидан шундай ўйламайди. Умуман, қишлоқ қишлоқ бўлиб биров, амаки палончига ҳасад қилади, деган гапни эшитган эмас. Олим одам ҳақида ҳам Толибжон эсира тушгандагина ўйлаб кўяди, холос. Аксинча, у олим одамга ачинади. Ахир қандай ачинмасин: олим одам бир бегонанинг: «Ўғлингиз ўрида ўғилмап», деб юрганига ишонса. Нега амакининг олдига биров келиб: «Мени ўғил қилиб олинг», демайди. амакининг илми қамаб юрадиган портфели йўқ. шу портфелга мос амали йўқ. У билан фақат кампиригина ҳисоблашади, холос! Тўғри, амаки жамиятнинг айрим имтиёзларидан фойдаланишга ҳақли. Масалан, шаҳарга тушганда уруш қатнашчиси сифатида кира ҳақи тўламайди, магазиндан нарсани навбатсиз олади. Лекин, бу имтиёзлардан амаки жуда кам фойдаланади: шаҳарга йилда бир ёки икки марта тушмаса, бошқа пайт тушмайди —. Магазинда эса... одамлар шундоқ ҳам амакини навбатсиз кўйиб юборишади. Қолаверса, қишлоқ магазинга ҳар доим ҳам ноёб мол келавермайди. Келганда ҳам, кўпишча пештахтанинг тагидан эғасини топиб кетади. Бунинг устига амакининг қандайдир ноёб моллар билан ҳечам иши йўқ. Уларни кимга ҳам харид қиларди...

Амаки бу сафар ана шундай ўй-хаёллар билан бўлиб, зовурнинг анча-мунча қисмини тозалаб қўйганини ҳам билмай қолди. Бир пайт кампири: «Чой ичиб олинг», деб чақирди. Чой пайтида кампир Толибжондан сўз очди:

— Болангиз келибди, биз томонга ҳам тушармикан?

Амаки Толибжон билан кеча кўча юзида учрашганини, у ёнингизга бораман, деб ваъда берганини кампирига айтиб ўтирмади.

— Шундайми, йўли тушса келиб қолар...

— Эсингиздами, болалигида ёнингиздан бир қадам ҳам жилмас эди. Бир сафар ярим кечада Ризақул акам Толибжонини етаклаб кириб келгани ҳали-ҳали ёдимда, «Қизиталоқ, ҳеч уйку бермади. Амакимга бораман, деб шу йиғлади, қани юпатиб бўлса, нима бало, иссиқ-совуқ қилиб қўйганмисизлар?» — деган эди ўшанда сизга қараб Ризақул ака...

Амаки кўзларини юмиб олди. Кампири Толибжоннинг болалиги ҳақида сўз очиб ўзи сезмаган ҳолда унинг ярасига туз сепди... Қандай эсида бўлмасин. Эсида. Ҳаммаси эсида. Ҳатто, бир вақтлар Ризақул кичкинанинг «Энди, амакиси, Толибжон сизники, унга ўзингиз таълим берасиз, одам бўлсин!» деб айтгани ҳам эсида. Кейин нима бўлди? Ҳа, кейин, Ризақул кичкина билан бир оз оралари бузилиб қолди. Шундан кўп ўтмай эса Ризақул кичкина оламдан ўтди.

Сўнгра унинг уйига дарвоза қурилди. Бу дарвозанинг қулфи ҳам бор эди... Шундай қилиб, бу шкки оила ўртасига кўзга кўринмас девор қўйилди. Бу девор ўзи қандай пайдо бўлди? У ўйига етмади. Нега? Нима сабабдан? Балки, бу чигалнинг бир учини Ризақул кичкина ўзи билан олиб кетгандир.

Амаки бехос кўзларини очди. Хонтахта ёзилган дастурхон йиғиштириб олинган эди. Айвондан настда баҳор қуёши ҳаммаёқни қиздиради. Ҳу, ҳовлининг адоғидаги элчалар оппоқ бўлиб гуллаганини амаки энди кўрди. Шу пайт қаердандир бир тўп қалдирғоч учиб келиб, айвон устунларига тортилган сим дорга қўнди. Улар ўзаро узоқ чуғурлашди. Амаки шу дамда мана шу қалдирғочларнинг бирига айланиб қолишни, шундай баҳор кезарида ўзига ўхшаш бир бефарзанд кишини, ўша олим эдани йўқлагиси келди...

1986 й.

3. УМИД, СЕН КИМНИНГ УЎЛИСАН?..

Саид Ғринов қишлоқ мактабида ўқитувчи. Умри болаларнинг ичида ўтади. Улар қувнаса, қувнайди, йиғласа, йиғлайди. У эрталаблари мактабга борганида қоровул мактаб дарвозасини очмаган бўлади. Шу бўйи то кечгача мактабда, болалар орасида. Айниқса, кейинги икки йилда Саид Ғринов — бошланғич синф ўқитувчиси — мактабдан бери келмай қўйди. Уйини ўйласа, назарда чаён чаққандай бўлади. Йўқ, хотинини яхши кўради. Уни бошқа бир нарса чаён бўлиб чақади...

Кунлардан бир кун хизмат юзасидан мен Саид Ғринов яшайдиган тоғ қишлоғига бориб қолдим. У ерда биринчи танишган кишим — Саид Ғринов билан тоғларга чиқдик. Узумлари гарқ пишиб ётган ҳовлисида узоқ суҳбатлар қурдик. Мен унинг мактабга боғланиб қолгани фақат ўз касбинини севгани учунгина эмаслигини, кўзларида мангуга чўкиб қолган мунг сабабларини тушундим, унинг аламлари менга ҳам кўчди.

Менинг сафар муддатим тугаб, Тошкентга қайтар пайт келди. Ўша, сўнгги дамда Саид Ғринов менга ёрилди:

— Ака, ҳар бир инсоннинг сирдоши бор. Биров учун бирон-бир асарнинг қаҳрамони, бошқа биров учун ҳинд киноларидаги актёр, ёинки, бир чин инсон дўст бўлади-ю, унинг билан ҳаёлан суҳбатда бўлади, маслаҳат сўрайди, сирини айтади. Сиз билан суҳбатлашиб, сизга инсонгим келди, менинг сирдошим бўлиб қолишингизни истайман. Инсонлар борки, сенга ўзини дўст билдириб, пишиқингга кириб, сени соялаб кун кечиради. Инсонлар борки, сенин ҳақ ё ноҳақ эканлигингни тик туриб бетингга айтадилар. Баъзилари жим туриб кетадилар, эртаси куни сен ҳақингда «миш-миш» гаплар тарқалади. Сенинг ҳақ гапларингни ноҳаққа чиқариб тўқийдилар. Мана шундай инсонлардан ҳазар қилиб узоқроқда юришга ҳаракат қиламан. Мен сизни бир дўст билиб сирларимни айтиб, ёрдам сўрашга қарор қилдим. Бу савдоларга чидамаганимдан сизга мурожаат қиляпман. Шояд ҳолатимизни тушуниб, бизларга умид бахшида этсангиз.

19 ёшимда муҳаббат мубталоси бўлиб, муҳаббат ҳавосидан нафас олиб, ёниб, ўзимни қўярга жой топа олмадим, гўё ҳаётда мендан бахтли инсон йўқ. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Бизлар севишдик. Орадан 5 йил ўтиб кетди. 2 йил Ватан ҳарбий хизмати, 3 йил синов муддати ва ниҳоят турмуш кўрдик. Кунлар, ойлар, йиллар ортда қолиб, ёшимиз ҳам ёшликни қувиб ўтаверди. Лекин...

онлани пайванд этадиган, ишон меваси бўлган фарзанд бизга насиб этмади. Шунинг йўлида бормаган жойимиз, учрамаган жойимиз, учрамаган докторимиз қолмади. Ҳамма ерда жавоб бир хил, ҳали ёшсиз, ҳаммаси жойида бўлади, фарзандли бўласизлар. 13 йилдан бери муҳаббатимизга суюниб яшаб келдик, бир-биримиздан кўнгил узолмадик. Ўз тақдиримиздан қочиб яшаш биз учун оғир бир савдо бўлди... Ҳаётимиз кейинги вақтлар гоҳ яхши, гоҳ ёмон ўтиб турган пайтда иккаламизнинг бошимизга бир фикр келди: «Етим болалардан олиб тарбиялаймиз».

Бола олиб боқиш ниятимизни область соғлиқни сақлаш бўлимидаги болалар муҳофазаси билан шуғулланадиган врачга айтдик. Орадан кунлар ўтди. Ипҳоят, бизларга телефон қилишди: тезда областга келинглар, онаси ўлган бола бор, олиб кетишларингиз мумкин, деб. Бизлар, яъни хотишим, яна бир синглим бўлиб болани олиб келиш учун жўнадик. Областга борганимизда врач бизга онасиз-отасиз қолган бола ҳақида унинг бобоси келиб хабар берганини, тезроқ бориб олмасаларинг бола ўлиб қолиши мумкинлигини айтди. Сабаби, бобо билан момо қариб қолишган экан. Боқингга иложлари йўқ эмиш. Бизлар врачдан бирга боришни илтимос қилдик. Сиз болалар врачисиз, боланинг аҳволини тушунасиз, биз жавобгар бўлмаслигимиз керак, дедик. Врач ҳам биз билан жўнади. Бизлар бобо берган адресга кечаси кириб бордик. Бобо ишда экан. Бориб олиб келдик. Иسمу фамилиясини сўрадим. Айтди. Уруш қатнашчисман, деди. Уйига кирдик. Момоси йўрғакланган болани олиб чиқди. 40 кунлик экан. Лекин жуда озғин, ҳолдан кетган. Мен болани олишга кўрдим, бу аҳволимни кўриб врач, болага қарашмаган, шунинг учун аҳвол ёмон, деди. Лекин хотишим оламиз, тақдиримиздан кўрамыз, деб туриб олди. Болани кийин тириб, шишага «Малш» солиб тайёрлаб кўйишган экан. Болани бизга бераётган вақтида 24—25 ёшлар чамасидаги аёл ҳам ўша уйда эди. Мен уни онаси бўлса керак, деб иккиландим. Момодан бу аёлнинг кимлигини сўрадим. Момо: «Кўркманг, болам, бу Ҳаётхон, боланинг холаси бўлади», деди. Мен бобонинг тилидан тилхат олдим, «хола си бўламан», деган аёл жўнаётганимизда: «Болани эҳтиёт қилинглар», деб таъкидлади. Шундай қилиб шу соатдан бошлаб биз эру хотин ўзимизни бахтли деб ҳисобладик. Асранди бола ўз пуштикамарингдан бўлган боладан ҳам азиз, меҳрибон бўлади, деб кўп эшитганмиз. Шунинг учун бор имкониятимизни ишга солиб, врачларнинг маслаҳати билан, хотишимнинг ўзи ҳамшира бўлгани учун

ҳам боланинг саломатлигини тикладик. Ҳатто, назаримда, хотинимнинг кўкракларига сут келгандек эди. Энди оғир кунлар ортида қолиб, бола кўзга кўриниб, онаини англайдиган — 9 ойлик бўлганда мени область суди чақириб қолди. Область судига борсам, боланинг онаси — мен, деб ўз қўли билан чиқариб берган ўша Ҳаётхон деган аёл даъво қилиб ўтирибди. У ҳам ҳамшира бўлиб ишлар экан. Боланинг бобоси берган тилхат асосида райинжрөкомнинг қарори билан уни ўз фамилиямизга ўтказиб, унга Умид, деб исм қўйган эдик. Лекин, область суди, болани олишда қонунсиз қарор чиқартиргансиз, деб бизларнинг ариза ва шикоятларимизни район халқ судига юборди. Район халқ суди тергов қилмасдан, шохидлардан сўрамасдан болани ўз «онасига» бериш тўғрисида қарор чиқарди. Ҳаётхон бизларга тухмат қилди. Болани ўз қўлим билан бердим, лекин ҳушим ўзимда эмас эди, деди. Шу ерда савол туғилади, агарда ҳуши ўзида бўлмаганда, бизни кузата туриб, «болани эҳтиёт қилинглар», деб илтимос қилармиди? Еки бўлмаса нега 10-20 кунда ёки 2-3 ойдан кейин ҳушига келмади? Нимага боласини йўқотгани ҳақида тегишли ташкилотларга маълум қилмади? Тирик қизини «ўлди» га чиқаришга бобо билан момони нима мажбур этди? Нимага бизларни шунча сарсон-саргардон қилди? Шундай қилиб бизларнинг ўртамизда жанжал кўтарилди. Мен бечоранинг саломатлигим йўқолиб касалхонага тушиб, операция бўлдим. Ўт пуфакимни олиб ташладилар. Мен ҳеч қаерга бориб мурожаат қилолмадим. Ҳаётимиздаги энг бахтли кунлар болани олиб келган кунимиз эди, суд қарори билан олиб қўйган кун энг оғир кунимиз бўлиб қолди. Ака, агарда Умид ўз «онаси» га бормаи йиғлаганини кўрганнингизда тоқат қила олмасдингиз. Ўзингиз бир хулосага келиб айтинг: бизларнинг азобимизни, алданганимизни, доду фарёдимизни тушунмай, бир нопок аёлнинг гапи билан терговсиз — судсиз болани олиб беришга кимнинг ҳаққи бор? Суднинг одиллиги шуми? Бизлар шундай кўйларга тушганимизга ким айбдор? Бизларнинг ҳолатимизни ким тушунади? Борди-ю, оилам бундай фожиага чидамай ўз жонига қасд қилса, бу ҳалокат учун ким жавоб беради?

Ҳўш, даъвогар Умиднинг онаси экан, буни нима билан исботлайди. Туғилгани учун справкаси, туғилганлик гувоҳномаси, ЗАГС қоғози қани? Суддан биз мана шуларни талаб қилганимизда, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Демак, бола қонунсиз туғилган. Шундай экан, нега энди, қонун биз тараф бўлмай унга ён босади? Биз болани ўтирлаб

келганчмиз ёки онасидан тортиб олиб келганчмиз йўқ-ку. Гуноҳимиз бир порасида гўдакнинг соғлиғини тиклаб, борлиғини билдирганчмизми? У ўлиб кетганда нима бўларди? Эндиликда бизнинг оиламиз бузилиб кетмоқда. Ажралишга келдик. Бундан кейинги ҳаётимиз нима бўлади, тасаввур қилолмаймиз. Бешик бошида тунларни бедор ўтказганларимизни, касал бўлганда юзига термилиб йиғлаб ўтирганларимизни, оқ ювиб-оқ тараб парваришлаганларимизни эласак чидаб туролаймиз, ўртаниб кетамиз. Хотиним шу гўдак туфайли касалга чалинди. Нега энди ўзини ўлдига чиқариб боласини қўли билан берган аёл унинг онаси бўлар экану, тунларни кунга, кунларни тунга улаган аёл она бўла олмас экан?! Охириги умидимиз фақат сиздан. Бизнинг борлигимизни ҳам, йўқлигимизни ҳам сақлаб қоладиган сиз. Бизлар ҳақимизда ўзингиз хизмат қилаётган газетага ёзиб, қонун ким томонда эканлигини исботлайсиз. Бизларнинг қийин аҳволда қолганчмизни ақалли сиз ҳис қилиб, ёзарсиз. Бизларнинг нажоткоримиз сиз...

Саид ўриновнинг ғам-аламли сўзларини эшитиб кўнглим бузилди. Уни юпатиш, кўнглини кўтариш учун сўзлар қидираман, лекин қани энди ўша юпанч сўзлари кела қолса. Бу ҳикоядан сўнг шунинг сездимки, бундай юпанча ўзин ҳам зор эканман...

Саид ўриновга грузин халқининг «Бой савдогар ва карвонсарой соҳиб» ҳақидаги қадимий ривоятини айтиб бердим.

«Баланд тоғлар этагидаги катта йўл бўйида кенг карвонсарой жойлашган экан. Карвонсарой соҳиб бу йўлдан ўтадиган йўловчиларга тунаш учун жой берар, қоринни тўйгазар, отларига ем тутар, эрталаб эса улардан ҳеч парса олмай кузатиб қўяркан. У ана шундай сахий киши экан.

Кунлардан бир кун бу ерда тунаш учун катта бир карвон тўхтабди. Соҳиб меҳмонларини ўз одати бўйича очик юз билан кутиб олибди. Тунда эса шундай бўралаб қор ёғибдики, бутун тоғ йўлларини беркитиб ташлабди. Карвон карвонсаройда қишлагга мажбур бўлибди. Соҳиб бир тийин ҳам ҳақ олмасдан одамлар ва туяларни боқибди. Шундай қилиб, карвоннинг эгаси бўлган савдогар билан карвонсарой соҳиб дўстлашиб қолишибди.

Кунлардан бир кун савдогар соҳибдан сўрабди:

— Сенинг ўглинг борми?

Соҳиб жавоб берибди:

— Менда ўғил йўқ!

Аслида эса соҳибнинг ўгли мараз касалига мубталолниги сабаб отаси уни савдогарга кўрсатмаган экан. «Ўғлимни кўргач, меҳмоннинг табиаги тирриқ бўлиб, меннинг мулкимда ўтказган қувноқ ва шодумон дамлари қайғуга айланмасин», — деб ўйлабди соҳиб ва савдогар бу ерда қанча вақт меҳмон бўлиб турган бўлса, шу вақт мобайнида ўғлини уйдан ташқарига чиқармапти.

Баҳор келиб, тоғ йўллари очилибди. Савдогар ҳам ўз карвони билан йўлга чиқибди. У соҳибнинг меҳмондўстлигига муносиб бир иш билан жавоб беришни юрагига тугиб қўйибди.

Савдогар карвонсаройдан жўнаб кетиши билан соҳиб ўз ўғлини ташқарига чиқарибди. Жаҳли чиққан ўсмир отасига дебди:

— Сен мени ёмон кўрасан. Яхшисин, бу ердан кетаман!

У шундай деб карвон изидан йўлга тушиб, унга етиб олибди. Савдогар боладан сўрабди:

— Сен кимнинг боласисан?

Бола шундай жавоб берибди:

— Мен карвонсарой соҳибининг ўғлиман, отам: «Ўғлимни кўриб меҳмоннинг табиаги хира бўлмасин», деб сенга ўғлим йўқ деб айтган. Отамнинг бу ишдан меннинг жаҳлим чиқди ва уйдан кетдим, балки тирик қоларман, бўлмаса ё разоқ...

Савдогар: «Чиқмаган жондан умид, мен сенга ёрдам бераман!» — дебди. Савдогар болани ўзи билан бирга олиб, йўлда давом этибди. Ўз уйига етиб келиши биланоқ, у табибни чақиртирибди. Бироқ, бу табиб ушбу касалликка қарши ҳеч бир давоини айтолмабди. Бошқа бир табиб эса савдогарга шундай дебди:

— Бирон-бир одам шунга тўлган чиройли ва соғлом, яккаю ягона ўғлини ўз хоҳиши билан қурбон қилсагина бу болани даволаш мумкин бўлади. Касалга ўша қурбон қилинган чақалоқнинг қонини сочиш лозим.

Бу гапдан савдогар ғам-андухга чўмибди: «Ким ҳам ўз ўғлини қурбон қилади?» деб ўйлабди у. Маълум бўлишича, ўзининг ўшандай яккаю ягона ўгли бор экан. Савдогар ўйланиб ўз-ўзига шундай дебди.

— Агар мен ўз ўғлимни қурбон қилмасам, у тақдирда соҳибнинг кўрсатган яхшиликларини қандай оқлайман?

Шундай деб, савдогар ҳийла билан хотинини уйдан чиқариб ўғлини бўғизлайди ва унинг қонини маразга сачратади.

Шу дамнинг ўзида йигитнинг яра-чақалари дарахтнинг қобиғи кўчгандай кўчиб тушди. Бемор тузалиб кетди.

Савдогар жонсиз ўглини бешикка беледи-да, ёпғич билан юзини ёпиб қўйди.

Савдогарнинг хотини бир пайт кўкракларига оғриқ туриб бесаранжом бир ҳолатда уйга шошиб келиб эридан сўради:

— Кўкракларим қизиб кетяпти, чақалоққа ҳеч нарса қилмадимми?

Эри хотинига деди:

— Нима бўлиши мумкин? Тинчгина ухляпти!

Она бешикка энгашиб чақалоққа кўкрагини тутди. Чақалоқ эмчакни оғзига олиб эма бошлади! Аёл бешикдан соғлом чақалоқни ечиб олди. Чақалқ кулар ва онасига эрқаланар эди. Фақат унинг бўйнида олтин болдоққа ўхшаш бир чандиқ кўзга ташланиб турарди, холос. Аёл эрини қақриб сўради:

— Боламизнинг бўйнидаги нима экан?

Эр чақалоқни тирик кўриб, тиз чўкиб шукроналик келтирди ва бўлиб ўтган воқеаларнинг барчасини хотинига сўзлаб берди...»

Албатта, бу бир ривоят. Лекин унинг замирида инсонни улуғловчи буюк бир ҳалоллик, поклик мужассамки, кишини ҳайратга солади. Савдогар ўзига кўрсатилган яхшиликни оқлаш учун яккаю ягона фарзандини аямади...

Ҳаётхон-чи? У ўзига кўрсатилган яхшиликка кўрнамалик қилди. Ташланди боласини кўзига гўтиё қилганларни тухматга қўйди. «Айбдор»лар саломатликларини йўқотишди.

Инсон ҳаёти тасодифларга бой. Баъзан, босган ҳар бир қадами ҳам тасодиф туфайли юракка санчиқ бўлиб қадалади. Ким билади, оиланинг бефарзандлиги ҳам тасодифдир. Мана шу тасодиф бўлмаганда Умиднинг ҳоли не кечар эди? Балки у бағритош онанинг тасодифий, ноўя ҳаракати қурбони бўлармиди?

Майли, ҳаёт тасодифлардан иборат бўлсин. Лекин инсон маънавияти тасодифга айланмасин. Агар у тасодифий бўлса, яхшилик билан ёмонликнинг, одоб билан ахлоқсизликнинг, улуғлик билан тубанликнинг чегарасини йўқотади... Бундай киши ҳар қандай разилликдан, ҳар қандай ахлоқсизликдан тап тортмайди. У гўё зарпечак... Ҳар қадамда собит, барқарор маънавиятнинг ям-яшил, умри боқий япроқларини қурита бошлайди.

Ота-боболаримиз бола туғиш, ер ҳайдаб, экиш ва дарахт ўтқазишни — худо хуш кўрган юмуш, деб билишган. Зотан, бу юмуш, бу одат бутун одамият учун ҳам хосдир. Масалан, қадимги греклар ва римликларда никоҳдан бўйин

товлаган кишилар қаттиқ жазоланган. Давлатга янги инсонларни етказиб берган кишиларга эса алоҳида бир эҳтиром кўрсатилган.

Шундан ҳам кўриниб турибдики, оила, бола туғиш ва уни тарбиялаш ҳар бир жамиятда қадимдан муқаддас ҳисобланган.

Балки, айна бир вазиятда фарзандсизлик ҳақида сўз юритиш ножоиздир. Лекин начора, Саид Ҷриновнинг ўзи мазкур аччиқ ҳақиқатни чуқур англаган ҳолда сўз юритмоқда. Бундай изтироб тўла дил сўзлари очиқ-ойдин гапиришга изн беради. Бундан ташқари бизни масаланинг юридик томонлари эмас, балки маънавий-ахлоқий жиҳатлари кўпроқ қизиқтиради.

Сирасини айтганда, қандайдир сабабларга кўра ўз фарзандини тарбиялаб асраш учун бошқа бировга берган кишилар бугунги кунда тез-тез учраб турибди. Агар ўшандай одам бу ишни соғлиғи туфайли қилган бўлса, тушунарли. Лекин, баъзан соғна-соғ аёллар ўз фарзандларини гоҳ туғруқхонага, гоҳ бировнинг эшигига ташлаб кетган ҳоллар ҳам учрамоқда. Баъзилар эса Ҳаётхоннинг йўлини туттишмоқда. Хуллас, бундай кишилар нима қилиб бўлса ҳам бемаврид туғилган боладан қутулишса бўлгани. Гўё, боладан кечиш билан эл ўртасида шарманда бўлишдан қутулиб қоладигандек...

Бориники... шу йўл билан улар эл ўртасида гап-сўз бўлишдан қутулиб қолди ҳам дейлик. Лекин, бундай аёллар ўз виждони олдида нима деб жавоб беришади? Болаларнинг уволи тутмайдими? Бундай хатти-ҳаракатнинг туб илдизи қаерда? Тўғри, бу каби салбий ҳодиса ҳаётимиз учун хос эмас. Онда-сондагина учрайди. Лекин шу «онда-сонда»нинг ўзи, ҳатто бу борада ягона ҳодисанинг ўзи ҳам кишини ўйлатади. Чунки ўша ягона ҳодисанинг содир бўлиши ҳам жамият ахлоқи учун жуда катта хавф тугдиради.

Ҳаётхон ўз фарзандининг «холаси» сифатида уни бировга ўз қўли билан асраш учун берган экан, саломатлиги яхши эмаслиги туфайли шу йўлни ихтиёр этган, деб ҳам айтолмаймиз. Умуман, айна вазиятда гап Ҳаётхон ўз фарзандини нима сабабдан Саид Ҷринов оиласига берганида эмас, балки ўзини ўлдига чиқариб; бошқа бир кўнгли ярим кишиларни лақиллатгани ва орадан тўққиз ой ўтиб, касал бола оёққа тургач, Ҳаётхоннинг «тирилгани» да. Қолаверса, воқеаларнинг бундай ривожини, табиийки, турмушларнинг бир томони кемтик бўлган Саид Ҷринов ҳамда унинг котинига қаттиқ таъсир этган. Улар болани ўзларида

олиб қолши йўлларини харчанд қидиришмасин, лекин бирои-бир ҳимоят тополмайдилар. Ҳаётхон таи тормай болаи уларнинг қўлидан юлиб олади.

Яқинда бир суд ишида қатнашинга тўғри келди. Чақ моқдай тўрт йигит қора курсида бошларини хам қилиб ўтиришибди. Улар бокира бир қизнинг номусига тажовуз қилишда айбланишмоқда. Бу безорилар-ку, ўз жиноят ларига лойиқ жазо олишди... Мени бошқа бир манзара ўйлантиради. Танаффус пайтида ўша йигитлардан бирининг онаси хўнграб-хўнграб йиглар ва одамларга қараб гапирарди:

— Ҳой, яхшилар, ахир мен боламни шу умид билан туғиб катта қилганмидим? Бу шармандалиқдан, бу сазойи ликдан кўра чақалоқлигидаёқ ўлиб кетса яхши эмасмиди? Энди қандай бош кўтариб юраман, айтнинг, яхшилар..

Онанинг ўз фарзандига ўлим тилаши, уни қарғаш, айниқса, ўғил бўйи етиб қолганда нақадар оғир... Лекин, минг афсуски, поқобил фарзанд онаи шу кўйга солди, куйиб-ўртанган она унга ўлим тилашига ўзи мажбур қилди. Онага қолса икки дунёда ҳам фарзандига ўлим тиламас эди...

Саид ўриновнинг сўзларини тинглаганимда ўша онанинг суддаги ҳолати кўз олдимга келди. Фарзандига қарата айтган қарғиши қулоқларим остида жараиғлади.

Ўша она-ку, фарзандининг шармандалигини, бетавфиқлигини кўриб, унга ишониб туриб қарғади. Ўлим тилади, Ҳаётхон-чи? У нега эндигина туғилган чақалоқини тақдир оқимига ташлаб қўйди? Ўзи тирик бўла туриб чақалоқни бировнинг қўлига топшириб қўйиш — бу ўша чақалоққа ўлим тилаш билан баробар эмасми? Ўз бола-сини «онаси ўлган» деган баҳона билан бировга бериш, ишқоҳсиз туғилганлиги бопе ўз фарзандини туғруқхонага, бировларининг эшигига ташлаб қочишини қандай баҳолаш керак? Бунинг даҳшатидаи киши ўзини қандай ҳимоя қилади? Бу ахлоқсизликни қандай оқлаш мумкин?

Умид эса асранди эмас!

— Умид, сен кимнинг ўғлисан?

— Саид ўриновнинг ўғлиман!

— Умид, сенинг отанг ким?

— Саид ўринов!

Бир кун келиб йигит бўлган Умид шундай дейиши эҳтимолдан холи эмас.

4. ҚЎШНИЛАР

Совхознинг ем-хашақчилик бригадаси бошлиғи Турди Мусаевнинг ҳовлисига маккажўхори дони ва прессланган хашақ келтирилганини кўрган Нормурод Ёриев камоли район партия комитети секретарининг «уйига хашақ, озуқа олиб келаётганларга кўз-қулоқ бўласиз, шундайларни кўрсангиз райкомга хабар беринг», деган оғзаки топшириғига биноан суратга туширдими ёки Мусаев билан ўрталарида шахсий гаразлар ҳам бормиди? Агар шахсий гаразлар бўлса, қандай гаразлар эди? Гап шундаки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам КПСС аъзоси. Бири қўлимни сийдирди деб, иккинчиси эса бошимни ёрди, деб касалхонама-касалхона, судма-суд юришларига ҳожат бормиди? Бу иш, умуман, ана шу воқеа коммунист деган шарафли номга қанчалик мос? Ёки бу воқеани кимдир, улардан қасд олиш учун атайлаб кўпиртирмоқдами?

Тўғриси айтишим керак, ана шу саволларнинг аксариятига на суд материалларидан ва на ишга алоқадор гувоҳлардан жўяни жавоб топа олдим... Кутилмаганда, ана шу иш юзасидан шуғулланиб юриб, қўлимга шундай ҳужжат тушиб қолди. Бу район ижроия комитети қошидаги балоғатга етмаган ёшлар билан шуғулланувчи комиссия қарори эди: «Ёриев Рустамнинг сут-товар фермасидан 2 фартук ўт ўғирлаган деган факт тўла-тўқис ўз ишотини топмаганлиги сабабли ЎзССР балоғатга етмаган ёшлар комиссияси учун кўрсатилган Низомнинг 36-моддаси «б» бандига кўра ҳаракатдан бекор қилинсин. Ушбу ҳақда томонларга маълум қилинсин. Комиссия раиси (имзо). Секретарь вазифасини ўтовчи (имзо)».

Ана шу ҳужжатни ўқиб ўтириб, Нормурод Ёриевнинг «Айрим одамлар мендан қасд олиш учун ўғлимнинг устидан ҳам «фермадан ўт ўғирлаган» деган дафтар очиб қўйишди. Ўн бир яшар боланинг устидан қўзғатилган «жиноий иш» чамамда, икки папка бўлиб қолди», деган гапни ёдимга тушди.

Комиссия хулосаси билан танишишни давом эттирмам: «Сут-товар фермасининг рўпарасида яшовчи Ёриев Рустам фермадан икки фартук ўт олиб кетаётгани тўғрисида акт тузилган. Актга палончиев писмадончилар (жами беш киши, имзо чекилган. Акт Ёриев Рустамнинг устидан тузилган бўлишига қарамай, акт унинг отаси устидан тузилгани аниқланди. Актда Ёриев Рустамнинг отаси мунтазам равишда майда ўғирлик билан шуғулланиб келади, деб ёзилган. Актга имзо чеккан гувоҳлар ўзлари-

нинг тушунтириш хатларида Ёриев Рустамнинг қилаётган ўғирлигини аниқ тасдиқлаб бера олмаганлар. Аниқ далиллаб берилмаган маълумотлардан Ёриев Рустамнинг отаси Ёриев Нормурод билан суг-товар фермаси ишчиларининг ўрталарида шахсий адоват борлиги сезилиб турибди. Ёриев Рустамнинг устидан тузилган актда кўрсатилган фикрлар унинг тартибузарлигини ёки қилган ўғирлигини тасдиқлай олмайди».

Шундай воқеаларга дуч келганда ўйлаб қолсан киши: инсоннинг умри шу даражада бепойимки, бир умр бир-бирига тиш қайраб умр кечирса. Пайти келиб бири иккинчисини қаматиб юбориб, ёки юрак хуружига мубтало қилиб тинч-осойишта яшайман, деб ўйласа. Наҳотки, инсон деган улуг номга сазовор жонзот шу даражада: ўн бир яшарлик норасидага отаси туфайли тухмат қилишгача бориб етса? Наҳотки, ана шу қалбаки уюштирилган актга имзо чекаётган кишилар бундай сохта ҳужжат фақат отанинг юрагига зарба бўлиб тушишининггина ўйласалар-у, лекин норасида бир гўдак тақдирин майиб бўлиб қолишини ўйлашмаса? Ўн бир яшар болага ўғирланмаган ўтни (икки фартук) ўғирлади, деб тухмат қилишга, шу йўл билан унинг отасидан ўч олишга ферма ходимларини нима ва қим мажбур этди? Нега инсон бир-бирига шу даражада адоват сақлайди? Бири-биридан ўч олиш мақсадида на фарзандини, на туққан-туғишганини аяйди? Қачонгача, биз жон бераётимиз ҳам «фалончида аламин бор эди», деб ўз қўшимизга, ўз ака-укамизга, ўз ҳамюртимизга маломат билан ҳаётдан қўз юмамиз? Қачонгача биз ҳақиқий аламлар нималигини билмай ўтамиз? Баъзан оталаримизнинг қўл-оёқларидан айирган даънати урушга, босқинчиларга нисбатан ўзимизда ҳеч қандай хусумат сезмаган ҳолда, боламининг бир чертиб қўйган қўшимиз ёки бўлмаса ҳақиқатини юзимизга айтган яқин биродарларимизга нисбатан ўла-ўлгунча тиш қайриб юрамиз? Унга нисбатан турли иволар уюштирамиз?

Нормурод Ёриевнинг ўғлини оқловчи ҳужжатни ўқиб ўтириб, шуларни ўйладим. Ёш Рустамнинг поҳақлик туфайли кўзларидан оққан ёшлари менинг юзларимни ювгандай бўлди. Ахир қўшини билан уришган ота бўлса, рост сўзини айтиб ёмон кўринган ота бўлса — боланинг айби нима? Шу жойда бир фикр хаёлимдан ўтди: агар отанинг айби қонуний жиҳатдан тасдиқланганда эди, болага тухмат қилиб ўтиришармиди? Балки, отага қўйинлаётган айбининг заминида ҳам қандайдир ёлгон бордир? Ана шу ёлгонни болага тухмат қилиш билан мустаҳкам

лашмоқчидир? Балки... Биз бунга кафилик беролмаймиз.

Нормурод Ериев тақдири ҳақида орадан узоқ вақт ўтган бўлса-да, ёзишга даъват этган нарса ҳам ана шу фикр бўлди. Қолаверса, мақсадимиз биргина Н. Ериев тақдири хусусида сўз юритиш эмас. Чунки, бугун Ериевга ўхшаш тақдирлар тез-тез учрамоқда. Барча соҳада қайта қуриш жараёни чуқурлашаётган бугунги кунда ташкилот-ташкилот, судма-суд юрган кишиларнинг сони негадир камаймаяпти.

Маълумки, район прокуратураси ўша районда содир бўлган ҳар бир жиноят ва унинг назорати учун жавобгар. Қонунни бузган ҳар бир шахс эртами, кечми, албатта, қонун олдида жавоб беради... Лекин, бу тушунчанинг ҳам замини аллақачон нураб кетганини КПСС Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленумидан кейинги воқеалар яққол кўрсатди. Маълум бўлдики, кўпгина қонун посбонларнинг ўзлари тартибузар бўлиб чиқшди. Бу борада расмий маълумотларда, газета ва журналларнинг саҳифаларида ёзилапти, радио ва телевиденида ўқиб эшиттириляпти.

Узоққа бормайлик. Мана шу китобдаги «Хукм» номли очеркни эсланг. Уша очеркда Бахтиёр Маҳмудов рухий касал, II группа инвалиди бўлишига қарамасдан, 4 йил муддатга озодликдан маҳрум этилгани, Москвадаги Сербский номли психиатрия институту томонидан Бахтиёрнинг ҳақиқатан ҳам болалигидан рухий касал экани ҳақида хулоса берилгандан кейингина у доволанишга юборилгани ёзилган эди. Лекин ўша очерк ёзилган пайтда айбдорларга қандай жазо берилгани ёзилмаган эди.

Яқинда редакцияга Бахтиёрнинг отаси — ўқитувчи Б. Маҳмудов келди.

— Ука, матбуот обрўси шуми? Бир касал одамнинг ҳеч бир асоссиз, қонунга хилоф равишда 4 йиллик умрни қамокда ўтказишга сабабчи бўлган қонунбузарларга кўрилган «чора»ни қаранг: биттадан ҳайфсан! Ахир, қачон адолат бўлади? Энг қизиғи, мен сизга айтсам, терговчи билан прокурорга берилган ўша «ҳайфсан» биз сизларга мурожаат этмасдан илгари берилган. Бунишга нима дейсиз? Бу бориб турган кўзбўямачилик эмасми? Прокурор бўлса ҳали ҳам бировга гап бермайди: «Ана, газетга чиқардинг, нима бўлди? Қўлингдан яна нима келади?» Газетанингки қўлидан ҳеч нарса келмагач, менинг қўлимдан нима келарди. Ахир касал ўғлимнинг ҳуқуқини тиклагунча Ўзбекистон билан Москва орасида товошим ёрилди. Оқибатда адолат тикланди. Лекин, қани ўша тикланган

адолат? Агар Сиз кўрмаган бўлсангиз мен кўрадим уни. Мен, айбдорлар қамалсин, онлалар тўзисин, демайман. Лекин адолат қарор топмай қолмасин, ўғлим қонунга хилоф равишда қамалган бўлса ҳам, адолат учун курашолмайди, у руҳий касал ахир. Шу руҳий касал ўғлимнинг саломатлиги бутунлай издан чиқди. Унинг орқасидан югурган одамлар моддий ва маънавий зарар кўрди..

Кўриниб турибдики, Барот аканинг ҳасратидан чанг чиқяпти. Мен унга матбуотнинг вазифаси бировни уртўқмоқ қилиб ишдан бўшаттириш, қаматиш эмас, кўтариб чиқилган масала юзасидан жамоатчиликда фикр уйғотиш, у ёки бу одамнинг ҳаракатлари, воқеалар воситасида кишиларни тарбиялаш эканини тушунтирдим. Лекин бу гапларим Барот акани барибир қониқтирмади. У маҳзуи бир кайфиятда хонадан чиқиб кетди.

Унинг ортидан ўйлаб қолдим. Бир одам ноҳақ қамалса-ю, маълум муддат ўтгач оқланса, шу билангина масала ҳал бўлади-қўядими? Нега бизда ноҳақ қамалган, устидан ноҳақ тергов юргизилган одам суд залидан оқланиб тўғри уйига чиқиб кетмайди. Унинг ўрнига тухмат қилган, нотўғри тергов олиб борган, нотўғри суд қилган одам ўтқазиб қўйилмайди. Ёки ўша тергов ва суд ходимларидан кўрилган зарар ноҳақ қамалган одам фойдасига ундириб олинмайди. Бундай ҳодисалар бўлган бўлса ҳам бармоқ билан санарли. Аксинча, икки йил ноҳақ қамалган одам бир жиҳатдан оқланса ҳам суд, прокуратура ходимлари унга бошқа бир жиҳатдан албатта қандайдир айблар тақашади. Мақсад, жамоатчилик ўртасида «бу одам бекордан-бекорга икки йил ўтирмаган», деган фикр уйғотиш, қонун олдида эса жавобгарликдан қочиш. Қолаверса, «Қарга қарганинг кўзини чўқимайди» деган мақол ҳам йўқ эмас...

Мен бу гапларни нима учун келтиряпман. Рисола аввалида сўз бошлаганимиз қўшнилари воқеаси билан Барот Маҳмудовнинг редакцияга ташрифи ўртасида қандай боғлиқлик бор? Гап шундаки, ҳар иккала воқеа ҳам бир районда, бир прокурорнинг назоратида содир бўлган.

Кўпчиликнинг онига сингиб қолган бир нотўғри одат ҳамон орамизда яшаб келяпти. Бу одат шундан иборат, агар бирон-бир одамни район раҳбарларидан кимдир ёқтирмаса, бошқалар ҳам унга рўйхуш бермайди: «У катта одам, бир нарсани билмаса ёмон кўрармиди?» Агар бир кун элдан чиқиб қолсак, сётган нонимизни биров тортиб оладиган бўлса (тортиб олганига эса анча бўлди) бунга худди ана шу мутелигимиз, ўз фикримизга эга бўлмасли

гимиз, энг ёмони, ҳақиқатнинг кўзига тик қарай олмас-
лигимиз сабаб бўлади.

Олдиндан айтиб қўйишим керак. Биз кўшнилardan
бирини оқламоқчи, иккинчисини қораламоқчи эмасмиз.
Ёки бўлмаса, районда содир бўлаётган жиноят ва гражд-
данлик ишларининг баъзан нотўғри ҳал бўлаётганига
фақат райондаги ҳуқуқ-тартибот органлари айбдор, деб
ҳам ўйламаймиз. Айтайлик, Н. Ёриев қонунга биноан
айбдор деб топилар экан, йўқ, бу «айбсиз одам» дейишга
бизнинг ҳақимиз йўқ. Лекин ўйлаймизки, воқеалар, одам-
ларнинг гувоҳлиги асосида у ёки бу масаланинг маънавий
жиҳатлари хусусида фикр юритишга ҳақлимиз.

Райондаги айрим раҳбарлар инспектор Н. Ёриевни
ёқтирмас эди. Чунки, у бетгачопар одам. Райондаги айрим
жиноят ишлари баъзан тўғри ҳал этилмаётгани, жиноят-
чилар тегишли жазо олишмаётгани ҳақида Н. Ёриев
катта-кичик мажлисларда, жумладан, ўқитувчиларнинг
август кенгашларида гапирган. Бу ҳақда тегишли орган-
ларга маълум қилган. Хусусан, «Ўзбекистон адабиёти ва
санъати» газетасига юборилган хатда ҳам районда сирли-
гича қолиб кетаётган айрим жиноятларнинг катта рўй-
хатини маълум қилади. Лекин, Н. Ёриевнинг «югуриб-
елишларига» бирон-бир ташкилот (газетадан бошқа)
старли даражада эътибор бермайди. «Текширилсин, кўриб
чиқилсин» мазмундаги кўрсатмалар тўғри район проку-
ратурасига келиб тушаверади... Тўғри, бу ерда Н. Ёриев-
нинг шикоятлари кўриб чиқилади, текширилади, тегишли
жавоблар ёзилади. Ҳатто, «Н. Ёриев иши» деб номланган
махсус дафтар ҳам очилади.

Шу тариқа одамлар «Ёриев шикоятчи», «Ёриев ари-
зачи» деган гапларга ишона борадилар. Энди унинг усти-
дан шикоятлар туша бошлайди. Нима қипти? «Ёриев
фермадан хашак ўғирлади!» «Очиқ хатлар» кунда ферма
яшигига ана шу мазмунда хат тушади. Райком бу масалани
текширади, лекин Н. Ёриев хашак ўғирлагани тасдиқ-
ланмайди. Шунда, район партия комитетининг биринчи
секретари: «Ферманинг ёнида яшаркансиз, уйига хашак,
озуқа олиб кетаётганларга кўз-қулоқ бўласиз, шундай-
ларни кўрсангиз, райкомга келиб айтасиз», деб Н. Ёриевга
огзаки топшириқ беради.

Ана шу топшириқдан сўнг ўғирликнинг гувоҳи бўлган
Ёриев Т. Мусаевнинг ҳовлисига фотоаппарат кўтариб
кириб, унинг ҳовлисидаги маккажўхори дони, пресслан-
ган хашакни суратга туширган. Ўзи ноҳақ тўхматдан
ёзилган Н. Ёриев ҳақиқий ташмачиларни тезроқ фош

этишга, фош этганда ҳам ҳужжатлар асосида фош этишга, бу билан ўзининг ҳақлигини исботлашга шошилади. Ҳа, аниқ шошилади!

Ўз уйида қўлида фотоаппарат ушлаган қўшнисини кўрган Т. Мусаевнинг қони қайнаб кетади.

Қўшнининг қўлидан фотоаппаратни тортиб олмоқчи бўлади. Қўшни бермайди. Т. Мусаев уни дўппослайди...

Шу тариқа калтакланган Н. Ёриев касалхонага боради. Район касалхонасида уни бор-йўғи саккиз кун ушлаб туришади, холос. Сўнг соғсан, деб чиқариб юборишади. Кейин у область касалхонасига бориб даволанади. Даволаниб чиққач, августда унинг аризасига кўра Т. Мусаев устидан жиноий иш қўзғатилади. Бу орада Т. Мусаев ҳам ҳужжат тўплай бошлайди. Суд материалларида эксперт Э. Б.нинг хулосаси бор. «Хукм» очеркидаги Б. Маҳмудовга ҳам «Рухий касал эмас», деб худди шу Э. Б. хулоса берган эди. Врач-эксперт хулосаси олтинчи июлда берилган. Рентген хулосаси эса еттинчи июлда қайд қилинган. Шундай савол туғилади: эксперт Э. Б. рентген хулосасини кўрмай туриб, нимага асосан «Т. Мусаевнинг ўнг қўл бармоғи чиққан ва ёриги бор» деб хулоса берди экан? Бу ҳам майли, яна бир қизиқ ҳолат: ўша рентген плёнкасининг чеккасига «ЭУ—В2 1977г.» деб ёзиб қўйилган. Мутахассисларнинг фикрига кўра, плёнкага ишлаб чиқарилган вақти ёзилмайди. Хўш, унда плёнкада қайд этилган йил нимани билдиради? Хуллас, тергов материалларида Т. Мусаевнинг бармоғи чиққани ва синганлигига шубҳа туғдирадиган фактлар анчагина. Яна бир ҳужжат: жиноят иши Н. Ёриевнинг аризасига биноан очилган эди. Лекин айланиб келиб Н. Ёриевнинг ўзи жиноятчига чиқди. Район суди Т. Мусаев ва Н. Ёриевни бир йиллик муддат билан ахлоқ тузатиш ишига ва ойлик маошининг 20 проценти миқдорида давлат фойдасига ундириш юзасидан ҳукм чиқаради.

Табийки, шундай савол туғилади: қўшнилариинг «иши» нега бу даражада чўзилиб кетди? Наҳотки, бир қўшнининг боши ёрилгани ва бошқасининг бош бармоғи чиққанини, жанжалнинг сабабларини аниқлаш шу даражада қийин бўлса? Бу ишни учта районнинг суди кўриб ҳам ўз одил ҳукмини айтолмаса? Бунга сабаб нима?

Бизнинг назаримизда, ишнинг учи яна ўша район прокуратурасига бориб тақалади: аслида тергов одил бўлиши керак эди. Агар терговчилар, қолаверса, уларнинг ишини назорат қилувчи район прокурори масалага объектив ёндашганларида иш бу даражада чўзилмаган, балки

бир район судининг ўзида ҳал этилган бўларди. Лекин, афсуски, шундай бўлмади. Судлар тергов материаллари чала бўлгани боис бири иккинчисига оширди... Оқибатда судларнинг бири эса Т. Мусаев ва Н. Ериевнинг ем-хашак билан боғлиқ масаласини исботлар етарли эмас, деб ишдаң чиқариб ташлаб, қўшнилариинг бир-бирларига тан жароҳати етказганлари учун уларни бир йилдан шартли кесиб қўйди. Қолбуки, асосий масала — Т. Мусаевнинг уйдаги дон-дун, ем-хашакнинг қаердан келиб, қаерга кетганлиги терговда ҳам, судда ҳам чуқур ўрганилиши керак эди. Лекин, бу масала бир четда қолиб кетди. Тергов материалларида ана шу масалага онд турли-туман шубҳали ҳужжатлар, тушунтириш хатлари тўлиб-тошиб ётибди. Суд бу материалларни осонгина қайта терговга жўнатиб юбормасдан, чуқур текшириб, ўз ҳукмини айтиши лозим эди.

Ҳозирги ҳукм эса давлат манфаатлари (Т. Мусаевнинг уйдаги дон-дун ва ем-хашак қаердан келиб қолганини ёки бўлмаса сотиб олинганини аниқлаш) бир четда қолиб, қўшнилариинг ўзаро жанжалига жазо кўришдан бошқа нарса эмас. Агар бу масалада ҳам Т. Мусаев бош бармоғининг синганлиги ҳақидаги ҳужжатларнинг бир-мунча шубҳали эканлигини инobatга олсак, суд халқ мулкини талон-торож қилишда қўшнисидан (ғаразли ёки ватанпарварлик туйғусидан қатъи назар) гумонсиз рагани ҳамда район партия комитетининг бу борадаги оғзаки партиявий топшириғини бажаргани учун Н. Ериевга жазо берган бўлиб чиқади...

Область суди ҳам мазкур ишни кўриб чиқиб район судининг ҳукмини бекор қилди ва ишни қайта терговга юборди. Демак, бу иш ҳали номаълум муддатга яна чўзилади.

Инспектор Нормурод Ериев эса яна ҳақиқат излаб эшик қоқаверади, қоқаверади...

«Қачонгача?» дея савол беради учинчи одам. Учинчи одамнинг саволига бир оғиз гап билан «Ҳақиқат аниқлангунча» дея жавоб бериш мумкин эди. Лекин, ўша учинчи одам сизнинг бу жавобингизга ишонмайди. Чунки, биз ўз ҳаётимизда учинчи одамларни «Ҳақиқат аниқлангунча», «Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди», дея жуда кўп марта ишонтириб келдик. Шу даражада ишонтирдикки, уларнинг қалбидан бутунлай ишонч туйғусини суғуриб олдик. Бу орада эса, ҳақиқатлар ўз ҳақиқатини топгунча ойлар, йиллар ўтиб, унинг энди кераги бўлмай, сабил қолмоқда. Ҳақиқатлар эгилиб, эгилиб... баъзан «қарс»

этганча ҳақиқат излаган кишиларнинг юракларида бехос, қўққисдан сийиб кетмоқда...

Бугун ўилаб прокурорларнинг, судларнинг темир сандиқларида юзлаб кишиларнинг тақдирлари «Ҳақиқат аниқлаишини» кутиб ётибди. Ахир инсоннинг умри белгилан-ку. Ҳақиқат аниқлаишини кутиб ҳаёт кечирган одамнинг умри эса икки карра белгилан. У юрганида ҳам, турганида ҳам бир нарсани — нима бўларкин, нима кўяркин, деган ўй-хаёл билан яшайди.

Ана шу ўй-хаёл уни кун сайин эмас, соат сайин эмас, ҳар нафас олган сайин кемаи боради.

Бугун ҳамма жойда партиянинг чин демократия, қайта қуриш соҳасидаги йўли бирдек қўллаб-қувватлан-япти. Лекин шундай кишилар ҳам борки, демократия, ошкоралик туфайли юзага келаётган воқеа-ҳодисаларга шубҳа билан қарашяпти. Жумладан, «ҳақиқат изловчилар-нинг» хатти-ҳаракатлари уларда ана шундай шубҳа уйғотмоқда. Натижада, бугун ҳақиқатни бетга айтган, кўнчиник ўртасида танқид қилган биров-бир кишини на маънавий, на сиёсий ва на моддий жиҳатдан ҳимоя этили-шига кафолат бериб бўлмайди. Биз кўнчинча ўша «ҳақиқат изловчилар»нинг ўзини шубҳа остига олишга, уларни охиригача тушунмасликка ўрганиб қолганмиз. Ҳа, деса, «уларнинг ўзлари ёмон, ўзлари ифлос, ўзлари қуйтунг», дея бутун бало-қазо ўнгалар томонидан эганига ишонтира бошлаймиз. Билмадим, бондан ўтган табиб, дейдилар. Мен «ҳақиқат излаб» кўрмаганман, лекин уларнинг ўрнидаги ҳар қандай одам нафақат асабий, сержаҳл бўлиши, ҳатто иблинга айланиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Буни тушуниш, ҳис этиш керак.

Бировга айб қўйиш, ундан шубҳаланиш ўша бировга ишонилдан кўра осонроқ. Ишонил учун одамнинг қалби бутун бўлмоғи лозим. Агар бугунги кунимизга ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, олдимизда битта йўл — бир-биримизга илбич йўлигинга бор. Бошқа йўл йўқ. Бошқа йўлларнинг ҳаммаси яна ўша тургунлик, хўжасизлик, мансаблар, лавозимлар қаршиисда мутеликка бошлайди. Инсонга инебатан ишонч — катта тарбиявий восита.

Биз ҳаммамиз тириликда ҳам, ҳаётдан кўз юмгандан сўнг ҳам бир-биримизга қўшимиз. Лекин қачонгача бир қўшининг мотами иккинчи бир қўшинга байрам бўлади? Қачонгача биров-биревимизга томошабиллик қиламиз. Ҳақиқатни темир сандиқларда сақлаймиз?

Агар ўқувчининг ёдида бўлса, «Сирли ҳовуз» деб

номланган очеркда олти фарзанднинг ораси, КПСС аъзоси Шарофатнинг ўлими ҳақида ҳикоя қилиниб, бу иш юзасидан тергов ишлари чўзилиб юборилгани айтилган эди. Яқинда ўша иш юзасидан суд бўлиб ўтди. Очиқ майдонда бўлиб ўтган судда бутун қишлоқ ҳамда теварак-атрофдан келган мшигдан ортиқ одам иштирок этди. Лекин суд маълум бир қарорга келолмади. Чунки, яна ўша аҳвол — тергов чала эди. Терговдаги гап судга чиққанда ўзининг моҳиятини, мантиқини йўқотиб қўяверди. Зеро, халқ қаршисида фақат рост сўзгина собит тура олади... Ишни кўрган район халқ суди жишоят ишини қайта терговга жўнатди.

Куни кеча редакцияга марҳум Шарофатнинг акаси Раҳматжон ва район Советининг депутаты биргаликда келишди. Уларнинг, нафақат уларнинг, шунингдек, воқеа содир бўлган қишлоқдаги юзлаб оналарнинг ҳам саволи битта: Шарофатнинг ўлими сабаблари аниқланадими?

— Мана, суд ишни қайта терговга қайтарганига тўрт-беш ой бўляпти, — дейди район Советининг депутати. — Лекин, ҳалигача битта одам келиб, «нега бундай бўляпти, бир коммунистнинг ўлими сабабларини аниқлаш нега бу даражада узоқ чўзилди?» деб сўрагани йўқ. Аксинча, айрим қопун нособоларнинг бу ишни янада чўзиш ниятлари ҳам йўқ эмас.

— Республика прокурори қабулига кириш учун кўп уришдик, — дейди Шарофатнинг акаси. — Кирдик ҳам. Лекин иложи бўлмади... Нима қилай, ака, республика прокурори битта, бизга ўхшаганларнинг саноғи бўлмаса, петай...

Бу гаплардан, бу ҳасратлардан юрагим қоврилди. Аканинг мунгли кўзлари туб-тубидан кимдир: «Бормисан ҳақиқат, энагар!» дегандай бўлди. Бу унсиз нидони тинглаб кўнглим йиғлади. Қўлимдаги қаламни сиңдириб улоқтиргим, шу ўтирган бинони ташлаб, узоқ-узоқларга кетгим келди...

Мана, энди шунча гапдан кейин, ҳали юқорида тилга олганимиз учинчи одамнинг: «Нормурод Ёриев ҳақиқат пзлаб қачонгача эшик қоқади?» деган саволига жавоб бериш мумкин бўлар. Бу саволга эндиликда ҳуқуқ-тартибот органларида: «Қайта қуриш амалга ошмагунча» деб жавоб берса ҳам бўларди. Лекин бу жуда ҳам юзаки жавоб бўлур эди. Чунки, ҳуқуқ-тартибот органлари иши ҳам қайта қуриляпти. Аммо... бизнинг жавобимиз жуда содда: бир-биримизга нисбатан фақат яхшилиқни тила мағунимизча инсонлар тақдирини қўлларида гул каби

ушлаб турган прокурорларнинг, терговчиларнинг, судларнинг, қолаверса, сизнинг, менинг юрагимизда ўша гулга, ўз қўшнимизга, телевизор экранидан «лип» этиб ўтиб кетган оч-яланғоч бўлага, турли кимёвий дорилардан, автомашиналарнинг дудларидан бўғилиб ўлаётган қушларга, ернинг шўрида қуриб бораётган дарахтларга нисбатан меҳр ришталари қайта уйғонмагунча нормуродлар ҳам, бахтиёрлар ҳам, раҳматжонлар ҳам ҳақиқат излаб эшик қоқаверадилар!

1986 й.

5. БЕМОР ШИФО ИЗЛАЙДИ...

Тўламирза аканинг шикоят хатини текшириб қайтгач, мақола ёзиш учун бир неча маротаба қўлга қалам олдим. Лекин ҳар гал бир мулоҳаза-хаёлимдан нари кетмади: Шарифжоннинг бепарволик оқибатида ҳаётдан кўз юмishi медицина соҳасида онда-сонда учрайдиган ҳодиса. Бу ҳақда ёзиш шартмикан? Ахир, халқ саломатлигини йўлида ҳалол-пок меҳнат қилаётган иқтидорли медицина ходимлари кўпчилигини ташкил этади-ку! Айрим лоқайд, билимсиз врачлар ҳақида айтилган аччиқроқ сўз бошқа бировларга тегиб кетмасмикин? Ҳар гал ана шу мулоҳаза қоғоз-қаламни бир четга суриб қўйишга мажбур этади. Бу орада Тўламирза ака бир неча марта редакцияга телефон орқали мурожаат қилди: «Бир меҳнаткашнинг аризасига муносабат шуми? Бизга ўхшаш кишиларнинг сўзига редакциядаки эътибор берилмас экан, демак, жамиятимизда қайта қуриш, демократия чин маънода ҳали-вери қарор топмас экан-да? Ахир мен ўғлимни текширган, операция қилган врачларни қаматаман деётганим йўқ-ку! Пешонам шунақа экан, нима қилай? Лекин айрим врачларимизнинг бепарволигини, ўз ишларига лоқайд қарашларини кўпчилик биллиб кўйсин, ўғлимнинг фожиясидан сабоқ олсин деяпман, холос. Ахир, халқда «касални яширсанг, иситмаси ошқора қилади» деган мақол ҳам бор-ку! Қачонгача яширамыз?..»

Тўламирза аканинг бундай гапларидан кейин ўйланиб қолдим. Дарвоқе, қачонгача яширамыз... Хаёлимда бойсунлик мактаб ўқитувчиси Мўмин аканинг изтироблари, мунг тўла кўзлари жонланди. Биз Мўмин ака билан район партия комитетининг биносида учрашдик. Мен районга бошқа бир шикоятни текшириш учун борган эдим. Мўмин ака мендан ўн минут вақт ажратишимни сўради. Биз рай-

ком биносидаги хоналардан бирига кириб гаплашдик. У ҳикоя қилаверди, мен эшптавердим... Ўн минут эмас, суҳбатимиз роса икки соат давом этди. Ахир эндигина ўн олтига кирган шамоддай қиз врачларнинг бепарволиги туфайли ўлиб кетади-ю, бу айрилик, бу азоб, бу алам ўн минутгина вақтга жо бўладими?.. Мўмин аканинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига ёзган шикоят хатиши текширган Республика Соғлиқни сақлаш министрлигининг комиссияси хулосасида шундай дейилади:

«... Сизнинг шикоят хатингиз юзасидан комиссия воқеа содир бўлган жойга бориб текшириш ўтказди. Хатда келтирилган фактлар тўла тасдиқланди. Қизингиз А. Аҳмедованинг ўлими юзасидан аниқланган материаллар тергов органларига ўтказилди.

Имзо».

Тергов органлари эса 16 ёшли Анорхолнинг ўлими юзасидан аниқланган материалларда ҳеч қандай жиноят аломатларини кўришмади. Айбдорлар бор-йўғи интизомий тартибда жазоландилар.

Шарифжон эса эндигина 25 ёшга тўлган эди. Ўқувчи мушоҳада қилиб кўриши учун Шарифжон воқеасини қисқача келтирамиз. У ишдан бир аҳволда қайтди. Унинг қорини тутиб оғрир эди. Тўламирза ака ўглининг аҳволи руҳиятини кўрибоқ «тез ёрдам»га хабар юборди. Хаял ўтмай уйга навбатчи фельдшер етиб келди. У Шарифжонни текшириб кўриб, меъдаси яллиғланбди, деди ва «гастрит» деб диагноз қўйди. Шу касалликка қарши муолажа қилди. Фельдшер (эътибор беринг — фельдшер) келиб кетгач Шарифжон ўзини бир оз яхши ҳис эта бошлади. Лекин бу вақтинчалик ором эди. Эртаси куни худди шу маҳалда Шарифжоннинг яна қорин оғриғи тутди. Бу сафар бошқа бир навбатчи фельдшер келди. У Шарифжонга ичак касали (калит) деб диагноз қўйиб кетди. Лекин бу сафарги муолажадан сўнг Шарифжон енгил тортмади. Аксинча, қорин оғриғи янада қаттиқроқ тута бошлади. Тунги соат 11 да Тўламирза ака Шарифжонни мотоциклга ўтказди-да, шаҳар марказий касалхонасига йўл олди. Ўша куни касалхонада Ўктамжон навбатчи экан. Ота-бола касалхонага кириб боришганида навбатчи врач бошқа бир беморни кўрганни бориш учун тараддуд (Ўктамжоннинг айтишича) қилиб турган экан, Шарифжонни кўрмасдан кетаверади. Орадан икки соатлар чамаси вақт ўтгач қайтиб келиб, Шарифжонни кўради ва

шундай дейди: «Шариф, ич ўтки бўлганга ўхшайсан (Тўламирза аканинг айтишича), ўзинг ҳам кун бўйи 5-6 мартадан қатнаётган бўлсанг керак-а?..» (Ўктамжон кейинчалик бундай гап қилмаганман, дейди). Шарифжон бундай эмаслигини айтади. Лекин навбатчи врач Шарифжонга «ичбуруқ» деб диагноз қўйди ва шу касалга қарши муолажа қилиб, ота-болага: «Энди уйга кетаверинглар», деб рухсат беради. Бироқ, Шарифжон уйга келиб ҳам жонни ором олмади. Орадан икки-уч соат ўтгач, оғриққа чидамай «тез ёрдам» чиқиртирди. Касалхонага боришгач, яна Ўктамжон кўрди-да, Тўламирза акага қараб: «Ўглингизнинг кўричаги оғриб қолти», деди. Аммо беморни шаҳар четигадаги юқумли касалликлар бўлимига юборди. (Ўктамжоннинг айтишича, касалхона хирургия ўша жойда навбатчилик қилаётган экан). Бу пайт тонг оқара бошлаган эди. Бўлимга боришгач, Шарифжонни диванга ётқизишди. Лекин биров-бир шифокор унинг ҳолидан эрталаб соат еттигача ҳам хабар олмади. Ҳамма — беморлардан тортиб ҳамшираларгача ширин уйқуда эди. Фақат Тўламирза ака ўглининг чекаётган азобига чидамай, ҳовлига чиқиб «до» солгандан кейингина ҳамширалардан бири уйғонди. Ўша ҳамшира «тез ёрдам» чақириб, беморни яна марказий касалхонага олиб кетишди. Хуллас, Шарифжонни операция қилишга киришилганда соат кундуз 9.30 эди. Операциядан кейин уч кун ўтгач Шарифжон ҳаётдан кўз юмди...

Буйруқдан кўчирма:

«Текширишда шу нарса аниқландики, бемор 1984 йил 16 август кунин қаттиқ оғриб қолган. Касалга фақат 17 август кунин диагноз қўйилган. Тез ёрдамга фельдшерлар боришган. Уларнинг тажрибасизликлари туфайли тўғри диагноз қўйишолмаган. Иккинчи кунин беморни «тез ёрдам» станциясининг мудирин кўрган. У ҳам беморга ОҚЗ (ичбуруқ) деб диагноз қўйди ва юқумли касалликлар бўлимига юборган. У ерда беморни кўрган врач унга «ўткир кўричак» деб диагноз қўйди. Ва бемор хирургия бўлимига жўнатилди. Бу пайтда беморнинг аҳволи ўртача эди. Беморни кўрган бўлим бошлиғи «кўричак ёрилганлиги аломати бор» деб диагноз қўйди. Қисқа муддатли тайёргарликдан сўнг бемор 18 август эрталаб соат 8.30 да операция қилинди. Операцияни жарроҳ ўтказди. Бўлим бошлиғи ассистентлик қилди. Беморга операциядан сўнг «Кўричак ёрилган» деб диагноз қўйилди. Беморнинг аҳволи ўта

оғир бўлишига қарамай етарли даражада эътибор берилмаган. Врачлар томонидан кузатилмаган. Консултация ўтказиш учун тажрибали мутахассислар чақирилмаган. Натижада бемор ҳалок бўлган.

Бу ҳодиса касалхонада ўз вақтида муҳокама этилмаган ва айбдорлар жазоланмаган...»

Кейин жазолашди. Бу ишда айби борлар ҳам, айби йўқлар ҳам жазоланди. Лекин, бундан кимга фойда-ю, кимга зиён. Ахир битта гулдай қиз, битта суқеурдай йигит ҳаётдан бевақт кўз юмди...

Баъзан дунёнинг ишларига танг қолмай илож йўқ. Табиблик отамерос бўлган, юзлаб кишиларнинг дардига шифо қилган, лекин киссасида «дипломи» бўлмаган бир одам умри қувғинда ўтади: бир томондан орган ходимлари қувишади, иккинчи томонидан касаллар қувишади... Лекин табиблик отамерос бўлмаган, етти йил ўқиб врач деган шарафли касбга эга бўлган бошқа бир одам ўз бепарволиги, лоқайдлиги, ниҳоят, энг муҳими, иқтидорсизлиги туфайли беморнинг ўлимига сабабчи бўлади-ю, лекин ҳеч қандай қувғинга олинмайди. Нар и борса ҳайфсан билан лавозимидан бир поғона пастга туширилади, холос.

Мен сезиб турибман. Қуюнчак китобхон шундай деб эътироз билдиради: «Ахир қайси бир врач беморни ўлсин дейди? Уни қасддан ўлдиради?»

Жуда тўғри, ҳеч бир врач беморни ўлсин демайди. Қасддан ўлдирмайди. Анорхолни ҳам, Шарифжонни ҳам биров қасддан ўлдиргани йўқ.

Қуюнчак дўстимиз яна сўрайди: «Хўш, унда нима истайсиз? Интизомий жазонинг жинойий жазога айлантирилишини истайсизми?»

Йўқ, буни ҳеч ким, шу жумладан, биз ҳам истамаймиз. Биз бир нарсани истаймиз: врачларнинг лоқайд ва бепарво бўлмаслигини...

Қуюнчак дўстимиз яна қуюнади: «Бунча лоқайд, бепарво деявердингиз, ахир ўша сиз айтган лоқайдлик, бепарволик замирида қандайдир, бу тушунчалардан ҳам чуқурроқ бир ҳақиқат бор эмасми? Нега ва нима сабабдан врач бепарво бўлади? Билимсизликдан, бу касбга меҳри йўқлигидан эмасми? Биз шунга ўрганиб қолганмиз. Кўрни — кўр, букрини-букри, десангиз хафа бўлади. Билимсизни-билимсиз, талантсизни — талантсиз десангиз энди ундан қутулиб бўпсиз. Шу боис ҳам биз кўричак билан ичбуруқни ажратолмаган олий маълумотли врач билан фельдшерни «бепарво», «лоқайд» деган сўзлар

билан сиёришлаймиз. Аслида эса бундай қилмаслигимиз керак. Аслида эса бепарволикка, лоқайдликка йўл қўйган, яъни билимсиз, иқтидорсиз врачларнинг қўлидан муқаддас медицинани тортиб олиб қўйиш керак. Аслида эса бўлгуси врачларни институт оstonасида қаттиқ кўриқдан ўтказиш, фақат таботат илмига иқтидори бўлган кишиларнигина улуг ибн Сино ҳузурига қойиш лозим. Чунки, ҳар биримизнинг тақдиримиз бир жиҳатдан ана шу бўлгуси ва ҳозирда ишлаб турган медицина ходимларининг билимларига, энг аввало, иқтидорига боғлиқ. Таботатни ўрганиш мумкин, лекин табиб бўлиб туғилиш керак...»

Дарҳақиқат, сиз ҳақсиз: «Табиб бўлиб туғилиш керак...» Бугун инсон юраги ўрнига бошқа, сунъий юрак қўйилмоқда, касал буйрак соғлом буйрак билан алмаштирилмоқда, бош миёда, кўз устида нозик операциялар ўтказилмоқда. Бугун медицина кўплаб касалликларнинг олдини олмоқда. Бир сўз билан айтганда, ҳозирги замон медицинаси киши умрини маълум муддатга узайтиришга эришди. Бу, албатта, ўз касбини шарафлаётган юз минглаб замонавий врачлар, олимларнинг хизмати, аммо, ана шундай ютуқлар билан бир қаторда юқоридаги каби ҳодисалар ҳам юз бериб турибди. Балки, бундай ҳодисалар битта-иккита бўлганида биз бу ҳақда ҳақиқатан ҳам ёзиб ўтирмас эдик. Лекин газета ва журналлар редакцияларига келаётган хатлар, турли сигналлар улар ягона эмаслигини кўрсатмоқда.

Гап биргина беморга нотўғри диагноз қўйиш, касалликни нотўғри аниқлаш ҳақидагина эмас. Айни пайтда врачларнинг беморларга муносабати, касалхоналардаги, поликлиникалардаги соғлом муҳит, турли сансалорликлар ҳақида ҳам. Баъзан, бир беморнинг касалини аниқлаш, диагноз қўйиш ойлаб чўзилиб кетади. Бемор у касалхонадан бу касалхонага, бу врачдан нариги врачга югуравериш тинкаси қурийдими, охири-оқибати медицинадан, врачлардан кўнгли қолади. Бу орада у қанча-қанча муолажалар қабул қилади. Аниқки, тахминий муолажа — зарардан бошқа нарса келтирмайди. Бундай ҳодисалар асосан қишлоқ жойларда кўплаб учрайди.

Яна бир масала хусусида гап очиш фурсати етди, деб ўйлайман. Бу — республика, иттифоқ миқёсидаги касалхоналарга, медицина марказларига йўлланма бериш масаласи. Маълумки, инсон саломатлигини тиклашда беморнинг ўзини даволаётган ёки даволамоқчи бўлган врачга нисбатан ишончи катта аҳамиятга эга. Баъзан ана шу аниқ-тиниқ кўриниб турган омил ҳисобга олинмайди.

Айтайлик, бемор область ёки республика касалхонасига бориб операция қилдирмоқчи. Лекин, область касалхонасининг бош врачлари беморга шундай дейди: «Бу касалликни ўзимизда даволашяпти. Истасангиз ўзимиз даволаймиз, йўқ, эса сизга бошқа жойга йўлланма беролмаймиз...» Бемор учун иккита йўл қолади: кўнгли чопмаётган жарроҳнинг тиги остига ётиш ёки бўлмаса Тошкент, Москва, Ленинград кўчаларида сарсонни саргардон бўлиш. Борган жойида бир мурувватли инсон топилса-ку яхши, топилмаса-чи?..

Ана энди, ўзингиз ўйлаб кўринг: мана шундай сарсон саргардонликлардан, тўғри-нотўғри қўйилган диагноزلардан, кўплаб миқдорда тахминий дори-дармонлар қабул қилишдан чарчаган бемор нима қилиши керак? Энди у, албатта, халқ медицинаси — табобатга мурожаат этади.

Маълумки, халқ табobati барча ривожланган мамлакатларда, шу жумладан, СССРда ҳам қонунга зид ҳисобланиб, табобат билан шуғулланган кишилар қувринга олинар эди.

«1960 йиллардан этиборан кишиларда унга (халқ табobatiга — *Е. Х.*) қайта қизиқиш уйғонди, — деб ёзади инглиз Стивен Фулдер. — Бунинг асосий сабаби замонавий медицина хизмати оқибати ёмон харажатларга — ҳам тўғри маънодаги, яъни иқтисодий жиҳатдан, ҳам дори-дармонларнинг бир жойга шифо берса, бошқа жойга зарар келтиртиши маъносига — олиб келиши мумкинлигини тушуниб етишдир. Бундан ташқари, ҳаёт тарзи туфайли юзага келган сурункали касалликлар билан оғрувчи кишиларнинг аҳволи, масалан, умуртқадаги оғриқлар, қон томирларининг дағалланиши каби касалликлар ёрдамчи медицина (халқ табobati — *Е. Х.*) усулининг бирмунча енгил ва айни пайтда бирмунча комплекс таъсирли туфайлигина яхши бўлади.

Аҳолининг табобатга мурожаат этишининг босси нима? Унга ишонганиданми? Ёки турли «миш-миш»лар, реклама таъсириданми? Балки, врачларнинг самарасиз муолажалари сабабдир?

1980 йили Голландияда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, табибларда даволанаётган беморларнинг 40 фоизи худди шу касалликларни илмий медицина воситалари билан даволаш ўзгача бўлган ёки натижа бермаган туфайли табибга мурожаат этишган. Австралия ҳукумати томонидан ўтказилган тадқиқотлар ҳам бу нарсани тасдиқлайди. Маълум бўлдики, халқ табobati усули билан даволайдиган клиникаларга беморларни динга ишо-

ниш эмас, балки касаллик етаклаб келар экан».

Куюнчак китобхон яна айтиши мумкин; аллақандай Голландия ёки Австралияда ўтказилган тадқиқотларнинг бизга, совет медицинасига нима алоқаси бор? Билмадим, балки, ҳақиқатан ҳам тўғридан-тўғри алоқаси йўқдир. Балки, Голландия ва Австралиядаги мавжуд илмий медицина ҳал этолмаётган, шифо тополмаётган касалликларнинг давоси бизда аллақачонлардан буён маълумдир. Бу бизга қоронғу. Лекин, бизга шу нарса маълумки, хўроз ҳамма жойда бир хил қичқиради, деганларидек, ривожланган мамлакатлар илмий медицинаси эришган ютуқлар эндиликда ҳаммага маълум. Бугун барча соҳада бўлганидек, илмий медицинада ҳам ахборот воситалари кенг йўлга қўйилган. Айталик, агар Польшада бир касалликка шифо топилгудек бўлса, ўша шифобахш дори-дармонлар бошқа мамлакатлар, шу жумладан, биз ҳам баҳраманд бўлмоқдамиз. Гап инсон саломатлиги хусусида кетганда, ҳар қандай чегаралар, тақиқлар чекиниши керак. Албатта, касалликларни даволаш усуллари нафақат турли мамлакатларда, ҳатто, битта шаҳардаги турли касалхоналарда ҳам ҳар хил. Айтайлик, бир врач юрак-томир касаллигини бошқа бир усул билан даволаса, иккинчи врач янада бошқача бир усул билан даволайди. Бу ўша врачларнинг иқтидорига, тажрибасига боғлиқ. Шу маънода, бугунги илмий медицинада иқтидорлар турлича бўлгани ҳолда, йўналишлар умумий...

Қолаверса, халқ таъбиотига қизиқиш бугунги кунда нафақат Голландия ёки Австралияда, шунингдек, бизнинг Ўрта-Осиё республикаларида ҳам бошқа жойлардан кам эмас...

Район халқ судининг ҳукмидан

Район халқ суди 1976 йил январь ойининг 29-30-кунларида, февраль ойининг 2-6-кунларида бўлиб ўтган суд мажлисида гражданин Й. Эргашевнинг ишини кўрди.

Йўлдошали Эргашевнинг тор медицина мутахассислиги — фельдшер-акушер, тиш доктори — бўлгани учун беморларни даволаш ҳуқуқига эга эмас.

Й. Эргашев 1960 йилда Наманган медицина билим юртини тамомлаб, фельдшер-акушер мутахассислигига эга бўлган. 1973 йилни эса Тошкент Медицина институтининг стоматология факультетини тамомлади. Шунга қарамасдан, у ўзининг уйидаги махсус кабинетда гаразли мақсадда турли касалликлар билан оғриган беморларни мунтазам

равнида қабул қилиб келди. Уларни медицина кўригидан ўтказар, муолажа қилар, дори-дармонлар ёзиб беради. У ўз уйида турли ўсимликлардан дори тайёрлаб беморларга беради, бунинг эвазига, беморни қабул қилгани учун кишилардан пул олиб келган.

Шунингдек, унинг меҳнат дафтарчаси сохта: 1952 йилдан 1958 йилгача Андижон шаҳридаги «Ўртоқ» кинотеатрида ишламагани аниқланди.

1975 йил 6 октябрда Й. Эргашевга қарашли уйдан 19210 номерли кичик калибрли винтовка ҳамда уч донга ўқ топишган. Экспертиза қилинганда, винтовка ўт очувчи қурол, патронлар эса ўқ-дорининг тури экани аниқланди.

Шулардан келиб чиқиб, «Й. Эргашев ЎзССР ЖКнинг 223-моддаси 1 қисм, 197-моддаси I, II қисмлари, 21-моддаси 1 қисми билан айбдор деб топилиб, 40-модда орқали бутун моддаларининг йиғиндисини қўشган ҳолда 3 йилга озодликдан маҳрум этилсин».

... Эндиликда «турғунлик йиллари» деб аталаётган ўша даврда раҳбарлик лавозимларида ишлаган кишиларнинг нафақат қияматлари фожия эъланмоқда, айни пайтда улардан жабр кўрган одамлар ҳам юзага чиқмоқда. Шу билан бир қаторда, ўзларини жабрдийда қилиб кўрсатаётган кимсалар ҳам оз эмас. Ҳа, деса, ўша пайтда мен фалончинини танқид қилган эдим, ёки инемадончинини ёқлаган эдим, оқибатда қуввинга учрадим деб кўкрагига ураётган кишилар камми?

Ҳақиқий жабрдийдалар эса жим. Чунки, улар юрак олдириб қўйинган. Улар наники қуввинга учраган, шундан, лавозимидан олиб ташланган, балки темир панжара ортига ўтқазиб қўйилган эди. Агар бахтли тасодифлар рўй бермаса, инсоф-диёнатли одамлар бўлмаганда эди, уларнинг кўнлари бугун мамлакатимизда рўй бераётган қайта қурш, ошкералик замонини кўрмак ҳам эдилар...

Йўлдошали ака билан суҳбатлашиб хаёлимдан ана шу фикрлар кечти.

— Уйимда кичик калибрли милтиқ эмас, ов милтиғи бор эди. Ов милтиғи қандай қилиб кичик калибрли ўт очувчи қуролга айланиб қолганига ҳеч ақлим бовар қилмайди. — дейди Йўлдошали ака. — Меҳнат дафтарчасига келганда, шунини айтиш керакки, ўзим Манкентда туғилган бўлсам-да, ёшлигим Фарғона водийсида, Андижонда кечган. Акамнинг қўлида тарбият топганман. Ёшликда, билансиз, одам дегани ҳамма нарсага қизиқувчан бўлади. Уйда момом Зухрабонудан табобат сирларини ўрганаман, унинг қабулига келган беморлар билан мулоқотда бўла-

ман, кейин мактаб... Буни қарангки, шунча юмушдан сўнг шаҳармарказидағикинотеатргабориб, киномеханикларнинг ишини томоша қилишга ҳам вақт топардим. Лекин кинофильмлардан ҳам кўпроқ мени киноаппаратлари қизиқтирар эди. Ўша пайтларда «Ўртоқ» кинотеатрида Охун ака деган одам бўлар эди. У киши акамиз билан оғанини бўлишган. Шу боис бўлса керак, кинохонага бемалол кириб-чиқаверар эдим. Охун аканинг ёнида соатлаб тик туриб аппаратларнинг ишлашини томоша қилардим. Бир нарсага тикилаверганнингдан кейин, ўша нарсанинг олди-кетини тушуниб қоласан-да, Охун ака баъзан аппаратларини менга ташлаб уйига ҳам қетаверарди. Бир неча йил шу билан ўтди. Бу орада мактабни ҳам тугатдим. Боболарим, момоларим табиб ўтишганиданми, ҳар қалай табобатга қизиқардим. Хужжатларимни Наманган медицина билим юртига топшириб, имтиҳонлар бошланган кунлар эди. Бир куни олдимга акам бориб қолди. Хол-аҳвол сўрашгач, киссасидан бир дафтарни чиқариб менга узатди. «Бу сенга, — деди у, — Охун ака бериб юборди. Билим юртига киришингга керак бўларкан».

Мен акамга қараб: «Билим юртига меҳнат дафтарчаси керак эмас. Кеча охириги имтиҳонни ҳам топшириб, ўқишга қабул қилиндим», деб жавоб бердим. Шунда акам: «Дарслардан кейин Охун акани олдига кетдим, деб, кинохонага борармидинг ёки бршқа ёққами?»-сўраб қолди. «Албатта, Охун аканинг олдига», — жавоб бердим мен. «Охун аканинг олдида нима қилар эдинг?» — «Кино қўйишга ёрдам берардим». — «Демак, ишлагансан-да?» — «Албатта». — «Бўлмаса, нега меҳнат дафтарчасини олмайсан?» — «Менга унинг кераги йўқ», — «Керак, ҳозир бўлмаса, кейин керак бўлади», деди акам қатъий ва меҳнат дафтарчасини қўлимга тутқизди.

Билмадим, балки, ўша пайтда мен ҳам, акам ҳам Охун акадан меҳнат дафтарчасини олиб ноҳўя иш қилгандир-миз. Лекин, бу ишда на Охун аканинг, на акам ва на менинг айбимиз бор. Чунки, менинг Охун акага ёрдам берганим бор гап-да. Биз масаланинг юридик жиҳатларига эътибор бермаганмиз. Бу ҳақда орадан йигирма беш йил ўтгач сўраб-суриштиришлари хаёлимизга ҳам келмаган. Ҳатто акамнинг гапларидан кейин, «иш стажим бор экану, билмай юрган эканман», деб фахрланганман. Аслини олганда ҳам ўн минутми ёки бир соатми, бундан қатъий назар вақт сарфлаб меҳнат қилсангу, лекин ўша меҳнатингни кимдир «шунча йил менга ёрдамчилик қилди», деб бир парча қоғоз билан тақдирласа, хўш, бунинг нимаси ёмон.

Ахир мен ўша меҳнат дафтарчасидан фойдаланганим йўқ-ку? Ваҳоланки, меҳнат дафтарчаси ёзиб беришни Охун акадан ўзим талаб қилишим керак эди. Чунки ишлаган эдим. Меҳнатим сингган эди.

Хуллас, мен бир инсон сифатида ўзимга қўйилган битта «айбни» тан оламан: бу — кишиларни даволаганим. Лекин, бир нарса мени доимо қийнайди: инсоннинг оғирини енгил қилиш, танасини илондек сўриб турган дардни йўқотиш нега айб саналиши керак? Балки киссамда Медицина институтининг дипломи бўлмаганда, бунчалик ўйланиб, тушкунликка тушиб, хафа бўлиб ўтирмаган бўлар эдим. Ахир мен совет врачлари эдим. Ўша невропатолог, терапевт ўқиган медицина билимларини мен ҳам ўқиган эдим. Агар улар ўқиши институтдан бошлаган бўлишса, мен болалигимдан табиблар оиласида тарбияланган эдим-ку?..

Йўлдошали аканинг сохта жабрдийдалар қаторига қўшилиб қолмаслиги учун ҳам унинг қамалиш сабаблари, қамоқда тортган азоблари ҳақида кўп тўхталиб ўтирмаймиз. Лекин, бир нарсани айтиб ўтиш керак: у ҳали Тошкент Медицина институтига кирмасидан аввалроқ ҳам халқ ўртасида табиб сифатида анча танилиб қолганди. Мана шу машҳурлик уни икки томонлама қувғинга қўйди: бир томондан касаллик туфайли турмушида ҳаловати бўлмаган беморлар қувса, иккинчи томондан қўлида дипломи бор, лекин табибликка иқтидори бўлмаган врачлар, орган ходимлари қувишди. Дашту далалар, тоғу тошлар ва ... Тошкент ҳайвонот боғи табибнинг бемор қабул қиладиган кабинетига айланди... У кишиларни трамвайларда, катта магазинларнинг ичида юриб даволади. Чунки, унинг бемор касалини аниқлаши учун ҳеч қандай моддий анализлар шарт эмасди. Беморнинг юзига бир қарашу, унинг томирини ушлаш билан киқояланар эди, холос. Шу ҳаракатнинг ўзида у беморнинг касалию аҳволи руҳиясини аниқ айтиб берарди. Хуллас, иши судга тушгунга қадар Йўлдошали ака халқ ўртасида, нафақат халқ, балки, катта-катта раҳбарлар ўртасида ҳам номи чиққан эди. Ўша пайтда республика миқёсидаги раҳбарлар, колхоз ва совхозларнинг, бирлашмаларнинг директорлари Йўлдошали акани жуда кўп марта талаб шахсий врачларига айлантириб олишни жуда орзу қилишарди. Ҳатто, бир сафар республикада таъсири кучли бўлган бирлашма директорларидан бирови юқори ловозимдаги ҳамроҳига Йўлдошали акани таништириб туриб, «бизнинг солдат», дейишгача бориб етди. Бу гап табибнинг иззат-нафосиятига тегди. У ўша юқори

давозимдаги раҳбар олдида бирлашма директорининг гашига яраша гап қилди...

— Йўқ, менинг қувғинга олиниб, ҳибс қилинишимга фақат ўша воқеа сабаб бўлган, деб айтолмайман. Бугина эмас. Назаримда, давозимли кишилар билан бўлган тўқнашувларсиз ҳам мени бари бир ҳибсга олишган бўларди. Чунки, давр шундай эди. Биргина мен эмас, бундай ҳодисалар бошқа соҳаларда ҳам юз берди: одатий кўникмаларга мувофиқ келмаган, умум қаричига сиғмаган кишилар борки, қувғини остига олиди. Мана, айтайлик, Мирзали Мухаммаджонов каби олимларнинг тақдирини олинг... Менку, бор-йўғи бир табиб эдим. Яна дипломли табиб. Менинг умум қаричига сиғмаганим шунда эдики, беморларни илмий медицина йўли билан эмас, анъанавий халқ табобати, Хитой табобати усули билан даволар эрдим. Ҳозир ҳам шундай. Бу усул эса илмий медицина томонидан узоқ йилларгача тан олинмай келди. Ҳозир ҳам шундай. Айрим кишиларнинг назарида, гўё, халқ табобати илмий медицинанинг обрўсини туширар эмиш... Менинг қамалнишимга асосий сабаб — мана шу «гўё». Чунки бизда бошини қўйи солиб бораётган кишилар пчида бирон-яримтаси бошини кўтариши билан қамаш, қувғин қилиш одат туенга кўриб қолган эди. Хайриятки, замонлар ўзгарди. Халқ кўкрагига шамол теғди. Бошни баланд кўтариб юришга аста-секин ўрганишимиз... Ахир, бундай эмас-да. Инсонни қамаш, қувғинга олиш билангина тарбиялаб бўлмайди. Айтайлик, табобатнинг асосий гояларидан бири инсон руҳини даволаш... Агарки, инсон руҳи мажруҳ бўларкан, унинг танасини даволаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам халқ табобати беморнинг касали белгиларини эмас, балки, касалликнинг сабабларини даволаш керак, деб таълим беради. Сабаблар эса бири иккинчисига боғланиб, охири-оқибатда инсон руҳига, кўнглига бориб тақалади... Назаримда, сиёсатда ҳам шундай. Халқнинг руҳи бардам бўлиши керак... Бугун руҳимиз баланд. Менинг ўзимни олинг: беморларни уйда даволаш учун руҳсат беришди. Давлатга солиқ тўлайман. Лекин шунга қарамай, кўнглимнинг аллақасерида ҳали ҳам ғашлик бор, устимдан тинимсиз «юмалоқ хат»лар ҳали ҳам тушиб турибди... Ҳафта-ўн кунда турли ташкилотлардан комиссиялар келиб туришадди. Баъзан табибликдан воз кечгим келади. Лекин, дард чекиб турган одамнинг ёнидан қандай қилиб бепарво ўтиш мумкин. Ахир қамоқда ётиб ҳам бу касбни тарқ этолмадим-ку! Қамоқхоналарда ҳам инсонлар яшайди. Улар ҳам иссиқ жон Уларга ҳам табиб керак... Айниқса, бизнинг

қамоқхоналарда. Уша жойларда ҳам кишиларга ёрдамим теги. Ахир дунёда инсонни дарддан фориғ этишдан ҳам улуг иш борми?!

«Мана, атиги уч кун бўлди, мулла Йўлдошали тасаруфларида даволанаяпман. Бебаҳо, табаррук бу киши дарҳақиқат чин инсон, мисли йўқ шифокор, бемуболага айтмоқ мумкин — замонасининг Абу Али ибн Синосидир. Табибнинг эдаликлар китобини варақлаб ўтириб, юзлаб беморларнинг бу зот қўлларидан шифо топиб кетгани, кўпларининг ўлим чаңғалидан қутқазилганининг гувоҳи бўласиз. Китобдаги одамлар — денгиздан томчи. Халқ даволаш усулини ҳозирги замон медицина қонунлари билан боғлаб иш тутишнинг ўзи бир мўъжиза. Йўлдошалига табиат катта аҳсон ато этган: терапевт, невролог, психотерапевт, телеват — бу соҳаларнинг ҳар бири ўзича дунё, Йўлдошалида бу мўъжизаларнинг ҳаммаси жамулжам. Бундай ноёб шифокорни кадрламай бўладими? Ўз қўли билан турли гинёҳлардан дори-дармонлар тайёрлаш ва уларнинг қудрати ҳайратомуз. Мен атиги уч кун ичда ўзимда яхши ўзгаришлар сездим. Йўлдошалига табиблик маҳрум момолари Зухрабибидан мерос. Бунга қўшимча билим, ТошМН сабоқлари, Ленинград, Харьков шаҳарларида иглотерапия, гипнотерапия соҳаларида олинган тажрибалар, тинименз изланиш... Бу соҳанинг кишилари у ҳақда тадқиқотлар ёзишлари керак. Агар умр боқийлик қилса, мен ҳам ёзаман, деган умидим йўқ эмас. Азиз шифоларини, яхшиликларини юз йил уришсам қайтаролмасман.

*Раззоқ ҲАМРОЕВ,
СССР халқ артисти».*

Бир пайтлар ана шу одам, табиб Йўлдошали Эргашалиев республикамизда, Тошкент шаҳрида яшар эди. Лекин, афсуски, биз бу одамни республикамизда муқим яшаб қолишни учун нафақат курашмадик, аксинча, уни ҳибсга олдик, қувғин қилдик... Ана шундай қисматлардан кейин ҳам Йўлдошали ака кек сақламади... хузурига келган бемор Андижондан ёки Фарғонадан келдик, дегундек бўлса, хурсанд бўлганидан кўзлари чақнаб кетади.

— Ахир мен Андижон ва Наманганда ўқидим, тарбият тондим. Бу юрт олдида умрбод қарздорман, — дейди Йўлдошали ака.

«Мен профилакторияга асаб касаллиги билан келдим. Касал бўлганимга ўн йилдан ошди. Бу вақт ичида Кавказдаги кўплаб курорт ва санаторияларда бўлдим. Турлитума дори-дармонлар қабул қилдим. Шунингдек, кўплаб касалхоналарда ётиб чиқдим. Бироқ, биров-бир ўзгариш бўлмади. Акенича, ҳар хил дорилар ақс таъсир этиб, кўллариим ишламай қолди. Ниҳоят, бу ерга келдим. Мени биринчи марта нина билан доволай бошладим. Шу пайтга қадар бу усулда даволашмаган эди. Дастлабки ниналардан кейинроқ, ўзимда ўзгариш сездим: яхши ухлай бошладим. Бош оғриғи қолди. Асабларим тинчиди. Ҳозир эса ўзимни жуда яхши ҳис қилиyman. Бу доктор Йўлдошали Эргашалиевнинг хизмати. Раҳмат, сизга доктор!

Хурмат билан *Алпатова.*
Қарағанда шаҳар, «Иртишканалстрой».

«Қадрли доктор! Сизнинг иқтидорингизга, билимингизга балли. Раҳмат. Мен ўзимни яна аввалгидай соғлом ва кучли аёл ҳис қилиyman. 1977 йилда биринчи марта грипп билан оғридим. Касалликка қарши антибиотиклар қабул қилганимдан сўнг, мен реанимация бўлимига тушиб қолдим. Аҳволим оғирлашди. Икки ойдан сўнг касалхонадан мени юқори нафас йўллари шомоллаган (астма) деган диагноз билан кузатиб қўйишди.

Ана шундан буён меннинг ҳаётимда биров кун йўқ эдики, нафас олишим қийинлашиб, бўғилиб яшамаган бўлсам. Икки йил мобайнида Москвадаги энг яхши клиникаларда мунтазам даволандим, лекин, ўзгариш сезмадим. Закарпатьедаги туз конларига бордим, бироқ у ҳам ёрдам бермади. Фанининг энг олдинги вакилларининг қабулида бўлдим. Бироқ, афсуски, қаерга бормаи, қандай дори-дармон қабул қилмай, мени дард тарк этмади. Ниҳоят, сизнинг қабулингизда бўлгани бахтига муяссар бўлдим. Сизнинг тасарруфингизда эканман, мен уч йилнинг ичида биринчи марта барча дори-дармонларни улоқтирдим, кўкрагим тўлиб нафас ола бошладим. Ўзимнинг соғайиб кетишимдан умидимни узган эдим. Лекин, сиз менга қайта ҳаёт бағишладингиз. Сизнинг табиблик қобилиятингиз қаршида бош эгаман!

Нина ПУЛЛТОВА,
Москва шаҳар, Васнецова кўчаси, 3-уй, 147-хона.»

«1978 йилдан буён мен юрак-томир касаллиги билан оғрир эдим. Шафқатсиз дард. Менинг аҳволи руҳиятим

кундан-кунга оғирлашиб борар, бирор-бир дори-дармон кор қилмасди.

Бу ерга келиб иглотерапевт Йўлдошали Эргашалиевда даволана бошладим. Натижа кутилганидан ҳам яхши бўлди. Соғлиғим сезиларли даражада яшилди. Менга соғлиғимни қайтариб берган инсон — Й. Эргашалиевга ўз мишнатдорчилиғимни изҳор этаман.

*А. СВЕТЛИЧИЙ,
Толгар шахри»*

Хўш, беморларнинг шу даражада меҳр-муҳаббатлари ни қозонган Йўлдошали аканинг даволаш усули қандай?

Мен ўн кун мобайнида Йўлдошали аканинг ҳузурда бўлиб, ана шу саволга жавоб қидирдим. Билмадим, балки мен бу табибнинг бутун иш услубини тўлалигича тушуниб етмагандирман. Балки, ушбу мақолада китобхон назарида бирмунча англашилмаган, қизиққонлик, чалкашликлар бўлиши табиий. Чунки, бизнинг онгимизда ҳали кўп нарсалар янгилайгаки йўқ. Биз ҳамон украиналик доктор Касьяннинг, донецклик экстрасенс аёл Юлия Фёдоровна Воробьёванинг, хоразмлик Муяссар Шарипованинг ҳақиқий маънодаги мўъжизаларини кўзбўямачилик, фирибгарлик деб қабул қилмоқдамиз. Бу орада эса ўша Касьян, ўша Воробьёва, ўша Шариповалар ва номлари бизга нотаниш бўлган ўнлаб халқ табиблари, экстрасенслар одамларнинг оғирини енгил қилмоқдалар, уларни дарддан фориғ этмоқдалар. Агарки, халқ табиби, экстрасенс ҳақиқатан ҳам кўзбўямачи, фирибгар бўлса, одамлар уни дарров билишади. Айниқса, танасида дард кўтариб юрган одам билади... Ва ўша фирибгар ўз-ўзидан, ном-нишонсиз бедарак йўқолади. Биз мана шу оддий ҳақиқатни ич-ичимизда тан олсак-да, ташимизда қабул қилишни истамаймиз.

Сезиб турибман, куюнчак ўқувчи ғазаб билан: «Бу орада ўша фирибгар қанча-қанча одамни талайди, ёлғон кароматлар кўрсатиб алдайди, қанча-қанча одам сарсону саргардон...» дейди. Лекин, бутун илмий медицина ривожланган мана шундай замонда поликлиникаларда, касалхоналарда одамлар сарсон бўлишмаяптими? Афсуски, бундай ҳоллар оз эмас. Бунини инқор этиб бўлмайди. Лекин, ҳозир гап бошқа нарсада. Биз илмий медицина ютуқларига соя солмоқчи ёки бўлмаса аллақандай фирибгар табибларни ёқламоқчи эмасмиз. Асло ундай эмас. Биз айтмоқчимизки, бугунга келиб, кишиларнинг халқ табобатига қизиқиб ҳар қачонгидан ҳам кучайди. Ва бунда ҳеч кимнинг айби йўқ. Шундай бўлиши ҳам керак эди. Чунки, илмий

медицинанинг ибтидоси яна ўша халқ табobati эмасми? Ахир Абу Али ибн Сино ҳам, бошқа ўилаб қадимги ҳакимлар ҳам халқ табиблари эди-ку! Улар ҳам дори-дармонларни гиёҳлардан тайёрлар эдилар-ку! Билмадим, халқ табobati билан илмий медицина ўртасига Хитой девори уришдан мақсад нима? Бундан кимга фойда, кимга зиён?

Илмий медицинани алоҳида қўргон ичига олиб, ҳар қандай танқиддан, ҳар қандай таклиф ва мулоҳазадан ва айниқса халқ табобатидан «муҳофаза» этишдан мақсад нима?

Бугун Хитой, Япония, Вьетнам ва бошқа бир қатор ғарб мамлакатларида беморни халқ табobati усулида даволайдиган махсус клиникалар ишлаб турибди. Масалан, Пекинда халқ медицинаси усули билан рақни даволайдиган касалхона мавжуд. Ундаги онкология бўлимини профессор Дуан Фэнву бошқаради. Хитойлик медик ва журналист Син Сишаонинг ёзишича, мазкур касалхона очилгандан буён (1962 йил) профессор Дуан Фэнву қўлидан 10 минг атрофида рақ билан касалланган беморлар ўтди. Хитойда, масалан, ошқозон рақини ғарб медицинаси усулида даволаганда, фақат 29 фоиз беморларнинг ҳаётини ўртача беш йилга узайтириш мумкин бўляпти. Профессор Дуан касалхонасида эса бу рақам 55,23 фоизга етмоқда.

Куюнчак дўстларимиз яна ҳайрон бўлишадн: «Ахир у Хитой! Минг йиллардан буён тарашланган, катта тажриба орттирган халқ табobatiга эга мамлакат! Қани, бизда ўнандай табиблар, табобат илми борми?»

Мен бутун масъулиятни зиммамга олиб айтаманки, ўшандай табиблар ва табобат бизда ҳам бор. Ҳозирча бор. Агар уларни қувғинга олаверсак, яхши, фойдали томонларидан кўз юмаверсак, яна беш-ўн йилда борларини ҳам йўқотиб қўйишимиз мумкин. Ахир бизга ғарб медицинаси яқиндагина кириб келди-ку! Унгача ҳам Ўрта Осиё халқлари бор эди. Улар ҳам касал бўлишган, даволанишган. Ғарбликлар эмас, халқ ичидан чиққан табиблар даволаган. Тўғри, касаллик кўп эди. Тез-тез турли эпидемиялар туфайли кишилар оммавий равишда қирилган. Лекин, қайси халқда эпидемия бўлмаган? Касаллик ҳозир камми? Эпидемия ҳозир йўқми?

Хуллас, табиблар ва халқ табobati бизда ҳам бор. Унинг илдилари анчайин чуқур. Йўлдошали Эргашалиев ўшандай табибларнинг вакили.

Табибнинг қабул тартиби қандай? Йўлдошали ака кайфият одами. Шўнинг учун бўлса керак, баъзан ярим тунгача ҳам беморларни қабул қилаверади. Баъзан эса бир

қунда битта ҳам бемор қабул қилмайди. Лекин, бундай ҳол жуда камдан-кам содир бўлади. Одатда у ҳафтаининг беш қунда эрталаб соат 8 дан тушгача беморларни қабул қилади. Якшанба кунларида эса қатнаб даволанаётганларга муолажа қилади.

Табибнинг қабули алоҳида жиҳозланган кабинетда ўтади. Шундай дахлизга кирганда чап томондаги хонада дори-дармон тайёрланади. Унн томондагиси эса кабинет. Бемор қабулга кириш учун саҳар соат беш ёки тўртдан бошлаб навбат олади. Қиш ойларида қабул бир оз спйраклашади. Чунки, табиб тоғда яшайди. У ерга бориш отулови бўлмаган кишиларга анча қийин.

Йўлдош ака кабинетга қадам қўйган беморга шундай қарайди—ю, қўл билан ўтиргични кўрсатиб, «ўтиринг» ишорасини қилади. Узи эса ҳали беморни кўрмасданок, унинг қандай ва нима касал билан оғришини қогозга ёза бошлайди. У диагнозини касалнинг юзига бир қарабоқ аниқлайди. Аниқлаган диагнозини беморга бериладиган махсус қогозга ёзиб бўлгачгина, беморнинг томирини ушлайди, турли замонавий медицина асбоблари ёрдамида қон босимини ўлчайди, юрак уришини текширади. Шундан кейин у аввал ёзиб қўйган қогозига қараб, беморни нима безовта қилаётгани, унинг сабабларини, беморнинг аҳвол руҳияси қандайлигини, унинг касалини даволаш ёки даволамаслигини айтади... Касал аъзоларга аввал тиг теккан бўлса, масалан, айтайлик, бироп-бир ўсмага қарши куйдирилган ёки химнотерапиядан фойдаланилган бўлса, бу беморни даволаш учун қабул қилмайди.

Табибнинг муолажаси: бадандаги маълум нуқталарни хитой явшони билан ёки оддий гугурт донаси билан куйдириш (прижигание); маълум нуқталарга нина санчиш (иглотерапия); турли гиёҳлардан дори-дармонлар — ўт толқонлари, суюқ ва игна билан қон томирларига ҳамда тери остига юбориладиган суюқ дорилар. Шунингдек, бошқа кўпгина муолажалар ҳам қилинади. Айтайлик, исриқдан ва бошқа халқ ўртасида кенг қўлланиладиган гиёҳларни толқон қилиб ичиш, улар билан касал жойларни ювиш учун тавсия қилинади. Ниҳоят, дорихоналарда тайёрланадиган ва илмий маҳсули бўлган дорилар ҳам тавсия этилади.

Яна куюпчаклардан бири овоз беради: «Бор-йўти шугинами? Ахир бунинг нимаси табобат? Ўт билан куйдириш ва нина қўйиш хитой халқ медицинасига тааллуқли. Гиёҳлардан дори тайёрлаш эса ҳамма халқларда ҳам бор. Бунинг устига замонавий дорихоналарда сотиладиган до-

ри-дармонлардан ҳам фойдаланар экан. Қани табибу қани табобат?»

Ҳа, бундай савол туғилиши табиий. Чунки, биз халқ табиби деганда кўз олдимизга касални дуойи бад қиладиган, сувни тескари оқизадиган уламолар, дуогўйлар келади. Бизни шундай тарбиялашган. Биз шунга ўрганганмиз. Лекин, ўша касални дуойи бад қилган, сувни тескари оқизадиган кишиларнинг ҳам ўз ҳақиқатлари борлигини бизга ҳеч ким тушунтирмаган. Бир сўз билан айтганда, биз нимани ўргатишган бўлишса, шундан бошқа ҳамма нарсани рад этишга одатланиб қолганмиз...

Бундан икки йиллар муқаддам мен халқ табобати ва илмий медицинанинг қўшилиш ва айрилиш нуқталари хусусида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Ёлқин Холматович Тўрақуловга мурожаат этгандим. У киши бу борада жуда ибратли фикрлар билдирган. Назаримда, мана шу жойда ана шу суҳбатнинг стенограммасини келтириш ўринли деб билдим.

М. Ҳурматли Ёлқин Холматович, инсон дунёга келибдики, ўзини ташқи муҳитнинг турли «хужумларидан» — касалликлардан ҳимоя қилиб келади. Зеро, тиббиёт илмининг оталаридан бири Ибн Синонинг таълимотига кўра ҳар қандай касаллик ташқи муҳитнинг таъсири натижасида вужудга келади. Шу маънода медицина, хусусан, илмий медицина ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Унинг илдилари бари бир ўша халқ табобатига бориб тақалади. Халқ табобатининг ўзига хос даволаш усуллари мавжуд. Масалан, беморнинг ташқи ҳолатларига қараб ёки бўлмаса томир ушлаш усули билан касалликни аниқлаш каби. Республикамизда халқ табобатининг ана шу тажрибаларини умумлаштирадиган, уларни илмий асосда ўрганадиган марказ борми? Бор бўлса унинг фаолияти қай даражада?

Ё. Т. Саволингизга жавоб беришни эътироз билан бошламоқчиман. Ўша сиз халқ табобатининг усули, деб айтган усулда, яъни беморнинг ташқи ҳолатларига — кўзи, юзи ва бошқа органларида содир бўлган ўзгаришларга қараб касалликни аниқлаш, томир ушлаб диагноз қўйиш айни пайтда медицинага ҳам тааллуқли. Уни фақат халқ табобатининг усули деб айта олмаймиз. Айни пайтда илмий медицинанинг илмийлиги ҳам шундаки, у ўша, агар таъбир жоиз бўлса, бирламчи диагнози бемордан олинган турли моддий анализлар воситасида ё тасдиқлайди, ёки рад этади.

Тўғри, бир пайтлар ҳали илмий медицина яхши ривожланмаган, фан-техника бу соҳага «ёриб» кирмаган замон-

ларда ўша сиз айтгандай, беморнинг ташқи белгиларини чуқур ва нозик ҳис этган табиблар бўлган. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шу жойда биз халқ медицинаси — атамасини аниқ таърифлаб олишимиз керакка ўхшайди.

Айрим кишилар халқ медицинаси деганда бизнинг кунларимиздан илгарироқ ўтган табибларнинг тажрибаларинигина кўзда тутишади. Ёки бўлмаса, ҳеч қандай илмий ёки амалий тажрибага эга бўлмаган турли гиёҳлардан пала-партини дори тайёрловчи, мол-дунё ортидан қувган хонаки табибларнинг тажрибаларини тушунишади.

Йўқ, булар мутлақо халқ медицинасини тўла акс эттирмайди. Менинг назаримда, халқ медицинаси деб Абу Али ибн Синодан тортиб то машҳур ўзбек табиби Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқондийгача ва ундан кейинги алломаларнинг тажрибалари, улар қолдирган илмий меросни тушунмоқ керак. Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобининг ўзи олти аср давомида Европа мамлакатларида медицина соҳасидаги ягона қўлланма сифатида фойдаланиб келинди. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний эса ўзининг кўп йиллик тажрибалари ва қадимги табибларнинг тажрибалари асосида «Даволаш қонуни», «Даволаш усули» каби асарлар яратди. Мана сизга халқ медицинаси ва унинг мероси. Бу меросни нафақат бизнинг институтда, шунингдек, барча илмий медицина муассасаларида ўрганилмоқда, улар юзасидан кўплаб докладлар, илмий ишлар қилинган.

Энди, ҳали айтганимдай, халқ медицинасининг бошқа бир вақтлари — яқин орада ўтган табиблар ҳақида. Ўлка медицинаси илмий-тадқиқот институти ташкил этилган дастлабки йилларда институтнинг «Шарқ медицинаси лабораторияси» ана шундай хонаки табибларнинг тажриба ва иш методларини ўрганишни ҳам олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Эсимда, тошкентлик Ҳамид ака исмли табиб бўларди. Биз ана шу кишининг тажрибаларини илмий асосда ўрганиш учун у кишини институтга ишга қабул қилдик. У бирмунча вақт ўзи топиб келган бир-иккита табиблар билан биргаликда ишлади. Лекин, энг қизиғи, бу табибларнинг тажрибаларидан ҳеч бир натижа чиқмади. Гап шундаки, уларнинг бирор-бир умумий асосда қабул қилинган, шаклланган назарияси ёки стандарт дори-дармонлари бўлган эмас. Шу билан ҳам уларнинг иш усулини ўрганишга асос йўқ. Чунки, илмий тадқиқот учун маълум бир арсенал, предмет бўлиши керак-ку?.. Лекин бу дегани,

уларнинг ҳаммаси ҳам кўр-кўрона иш тутишган, дегани эмас. Уларнинг айримлари китоблардан фойдаланишган. Кўпроқ интуицияга, тажрибага асосланган.

М. Кейинги пайтларда Шарқ табобатига қизиқиш анча кучаймоқда. Бу ҳақда марказий газеталар, жумладан, «Литературная газета» катта-катта чиқишлар қилмоқда. Ана шундай чиқишлардан бирида Вьетнам халқ табобати хусусида гап кетади. Бу халқнинг табиблари игна билан даволаш ёки игна воситасида оғриқсиз операциялар ўтказишаётган эканлар.

Даволашнинг бундай усули ёки шунга ўхшаш усул бизда ҳам бўлганми? Умуман бундай даволани усули қандай натижалар бериши мумкин?

Ё. Т. Шарқ медицинасининг ўзига хос оригинал фалсафаси, ғояси бор. Улар Ўрта Осиё халқ медицинасидан тубдан фарқ қилади. Сиз айтган даволаш усули нафақат Вьетнамда, шунингдек, Хитой ва бошқа узоқ Шарқ мамлакатларида ҳам мавжуд. Бу даволаш усулининг илмий асоси мавжуд. Унинг асосида танадаги маълум асаб марказларига игна билан таъсир этиш ва шу йўл билан тўқималардаги жараёнларга таъсир этиб касалликни даволаш туради. Кейинги йилларда Шарқ медицинасининг бу усули жуда кўп мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Жумладан, СССР да ҳам Москвада ревлексотерапия институти ташкил этилган. Ана шу институт мутахассислари бир неча йиллардан буён игна воситасида даволаш усулини ҳозирги замон илмий медицинаси позициясида туриб ўрганишмоқда. Бу борадаги тажрибалар республикамиз илмий медицина марказларида ҳам олиб борилмоқда.

Лекин шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, тажрибалар ижобий натижалар бераётган бўлса-да, бу усулнинг таъсир этиш механизми тўла аниқ эмас.

Игна билан даволаш Ўрта Осиёда илгари бўлмаган. Унда- мунда учраган бўлса ҳам улар хитой табиблари эдилар. Бироқ, Ўрта Осиё табиблари беморнинг касаллигини Шарқдаги каби унинг томирини ушлаб аниқлаш, турмуш тарзи, болаеси ёки йўқлиги ва бошқа белгилар асосида ҳам аниқлашга ҳаракат қилишган. Албатта булар, яна такрор айтаман, пухта анализлар ўтказадиган илмий методлар ва лабораториялар бўлмаган даврларга хосдир.

М. Маълумки, ҳақиқий халқ табиблари беморни даволашда унинг миқозига катта эътибор беришган. Буни илмий медицина қандай ҳулосалайди?

Ё. Т. Миқоз ҳақида Ибн Сино шундай дейди: «Унсурларнинг ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қи-

лишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мижоздир».

Мижоз тушунчаси азалдан халқ орасида бор. Уни киши организмнинг умумий табиати — жисмоний, рухий хусусиятларидан келиб чиқадиган бир ҳолат деб тушуниш мумкин. Лекин бу тушунча, холос. Аслида эса бу тушунчанинг объектив бир белгиси, айтиш мумкинки, тираги йўқ. Масалан, айтайлик, новотни иссиқ, оқ қандни эса совуқ дейишади. Аслида иккаласи ҳам глюкоза. Иккаласи ҳам қанд касаллигига чалинганлар учун қатъий ман қилинади.

М. Халқ табобатида қўлланилган айрим дорилар кейинги пайтларда илмий медицинада ҳам қўлланилмоқда. Масалан, мўмиё! Шундай эмасми?

Ё. Т. Умуман, ҳозирги пайтда илмий медицинада ишлатилаётган дориларнинг аксарияти табиат қўйнидан олинган. Бу дорилар халқ медицинасида ҳам ишлатилган. Фарқ шундаки, табиблар доривор ўсимликларнинг турли қисмларидан табиий ҳолида — қуритиб, толқон қилиб, ёки уларни ивитиб сувда қайнатиб ва бошқа ибтидоий усуллардан фойдаланишган. Улар дориворлардан маълум бир касаллик учун керакли моддаларни ажрата билмаганлар. Дори тайёрлашнинг бу усулини Гален препаратларига қиёс қилиш мумкин.

Илмий медицина эса доривор ўсимликлардан зарур моддаларни ажратиб олиб таъсир механизмини ўрганади, уларни кимёвий усулда ўзгартиради ёки янгиларини синтез қилади. Эндиликда замонавий фармокология фани юрак даражада ривож топди. Ҳар йили минглаб дорилар синтез қилинмоқда.

Энди мўмиё масаласига келсак, ҳақиқатан ҳам бу доривор халқ медицинасида энг ишончли дори ҳисобланади. Масалан, ўрта асрларда яшаб ўтган машҳур табиб Абу Бакр-ар Розий мўмиёдан бош оғриғи, юз асабларининг фалажи ва бошқа касалликларни даволашда қўллаган. Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон табиблари эса суяги синган, бадани куйган, сил ва бошқа касалликларни даволашда фойдаланганлар.

Бизнинг медицинамиз мўмиёни илмий асосда текшириб, баъзи бир касалликларда, айниқса еуяк синган пайтда, регенерация — шикастланган тўқималарнинг битишини кучайтирувчи дори сифатида ишлатиш учун тавсия қилади. Бу соҳада бир нечта жиддий ишлар қилинган. Жумладан, Ўзбекистон травматология ва ортопедия илмий тадқиқот институтида медицина фанлари доктори

О. Шокиров раҳбарлигида бир неча йиллардан буён тажриба ўтказиш шунинг кўрсатадигани, синган суяк мўймиё таъсирида 17-18 кун олдин битади. Бу дорининг эндиликда иттифоқимиздаги кўпгина илмий медицина муассасаларида синаб кўрилмоқда. Бироқ, у шу кунгача ҳам илмий медицина томонидан тўла қабул қилинмаган. Дорилар китоби — «Фармокопия»га киритилмаган.

М. Бугунги кунда ҳам оддий усулда дорининг тайёрловчи турли «дорини унослар» йўқ эмас. Улар тайёрлаган дорилар ҳақида нима дея оласиз?

Е. Т. Халқ медицинаси касаллини ҳеч қачон тоза моддалар билан даволаган эмас. Бинобарин, улар тайёрлаган дорилар ҳар доим ҳам зарур даражада таъсир этавермаган. Сиз айтган «дорини унос»лар хусусида шунинг айтиш керакки, уларнинг аксарияти, алдоқчи десак, балки арзонроқ бўлар, фирибгардир. Баъзан ўшандай кишилар тайёрлаган дорини-дармонларини бизга ҳам тавсия этишади. Масалан, қант касаллигини даволаш учун турли ўтлар аралашмасидан — Хитойдан олиб келинган ва ўзимизда ўсадиган ўтлардан тайёрланган дорини тавсия қилишган эди. Лекин уларнинг бирортаси ҳам медицина қўллайдиган дорини препаратлардан устун бўла олмади.

Шу жойда бир ривоятни эслатиб ўтмоқчиман. Бир табиб қабристон ёнига келганда, ҳар доим юзини тескари буриб ўтаркан. Бунинг сабабини сўрашганда у: «Шу жойда ётганларнинг кўни менинг доримдан кейин бу ерга келишган», деб жавоб берибди. Бу гарчи ривоят бўлса ҳам, унинг асосида маълум ҳақиқат бор. Кишилар ана шундан эҳтиёт бўлишлари керак.

М. Айрим кишилар дорини-дармон шифо беравермагач, бахши ёки мулладан шифо топганлигини айтишади. Ана шу фактга қандай қарайсиз? Бундай ҳол психотерапиянинг натижаси эмасми?

Е. Т. Агар ўша бемор юрак-қон томир касаллигига дучор бўлса-ю, у бахшининг қамчиси ёки мулланинг дам солиши билан тузалиб кетган бўлса, у ғирт ёлғондан бошқа нарса эмас. Менимча, ўт билан сувнинг бир-бирига алоқаси қанчалик бўлса, бахши ва мулланинг психотерапия ёки психоневротерапияга алоқаси ўшанчалик. Лекин сўз — врач сўзи, психолог сўзи беморни даволайди. Кейинги пайтларда психотерапия даволовчи восита сифатида майдонга чиқмоқда. Айниқса, қалб ҳолати, тебранишлари билан боғлиқ бўлган асаб касалликларини даволашда. Шунинг айтиш керакки, айрим юрак касалликлари ҳам аксарият ҳолларда руҳий шикастланишлар (салбий

стресс), ихтилофлар натижаси бўлиб қолмоқда. Шу боис ҳам СССР Медицина Фанлари Академиясининг Москвадаги кардиологик марказида бир группа психологлар фаолият кўрсатишмоқда. Шундай марказлар бошқа шаҳарларда, жумладан, Тошкентда ҳам ишлаб турибди.

М. Кўпгина Шарқ мамлакатларида халқ табobati билан илмий медицинанинг ҳар иккисидан ҳам фойдаланадилар. Бизда ҳам ана шу йўлдан борилса, айтайлик, ўша халқ ўртасида ном чиқарган табибларнинг — халқ «психотерапевтларининг» боши бир ерга тўпланса, уларнинг фаолияти назорат қилиб борилса медицинани ривожлантириш ишига қўшилган ҳисса бўлмайдими? Ахир Ибн Сино ҳам халқ табиби-ку? Шундай эмасми?

Ё. Т. Тўғри, айрим-аҳолиси кўп, ривожланмаган мамлакатларда халқ медицинасида ҳам кенг фойдаланилади. Масалан, Покистонда юз миллион аҳоли бор. Ана шу юз миллион киши учун бор-йўғи бир нечтагина илмий медицина марказлари мавжуд. Очлиқ-яланғочлик. Ана шундай шароитда бутун мамлакат миқёсида илмий медицинани йўлга қўйишни ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Бунинг устига ана шу мавжуд бир нечтагина илмий медицина муассасаларида ҳам беморларни катта маблағ эвазига даволайдилар. Шундай бўлгач, аҳолининг бирдан-бир пажоти халқ табибларидан бўлади.

Бизнинг мамлакатимизда эса аҳвол бутунлай ўзгача. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати Улуғ Октябр Социалистик Революцияси галаба қозонган дастлабки кунларданёқ саломатлигини ҳимоя қилишни, илмий медицинани ривожлантиришни кун тартибига қўйди. Натijaда кўплаб эпидемик касалликларга барҳам берилди.

Эндиликда фақат республикамизнинг ўзида ўнлаб илмий тадқиқот институтлари, медицина олий ўқув юртлари, Тошкент фармацевтика институти фаолият кўрсатмоқда. Бу илм даргоҳларини ҳар йили меҳнаткашларнинг юзлаб фарзандлари битиришмоқда. Олий маълумотли врач, фармацевт каби мутахассисликларни эгаллашмоқда. Биргина Тошкент врачлар малакасини ошириш институтида 300 га яқин илмий ходим, шу жумладан, минглаб фан кандидатлари ва фан докторлари илмий медицинамизни янада мустаҳкамлаш йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилишмоқда.

Кўриб турганингиздек, илмий медицинамиз мана шундай юксак бир нуқтада турган экан, халқ табobati ҳақида сўз бўлиши мумкинми? Тўғри, Ибн Сино халқ табиби. Зотан, дастлаб айтганимдек, бугунги илмий медицинанинг илдизлари ҳам халқ табобатига бориб тақалади. Уни

«халқ табобатидан» фан даражасига кўтарилишида қадим-ги юнон врачлари Гипократ, Гален сингари Ибн Сино ҳам муҳим роль ўйнаган.

Ибн Сино тибби назарий ва амалийга ажратади ҳамда иккала қисми ҳам илмдан бошқа нарса эмас, улардан бири тиб қондаларининг илми, иккинчи илм эса амалий ишларнинг натижасидир, дейди. Шу далилларнинг ўзиёқ Ибн Сино халқ табобатини илм-фан даражасига кўтарган буюк табиб эканлигини кўрсатиб турибди...

М. Мароқли суҳбатингиз учун раҳмат!

Ниҳоят табиб Йўлдошали Эргашалиев билан қилган суҳбатнинг стенограммаси:

М. Йўлдошали ака, китобхонларни таржимаи ҳолингиз билан таништирсангиз?

Й. Э. Отам — Эргашали ўламо, табиб ўтган. Онам — Тиллахоним, Мусоли ҳожининг қизи, Муҳитдин Қори Ёқубовнинг жияни. Момом Зухраҳоним — симлик табиб. Отамнинг оналари Гулшанхоним ҳам табиб ўтган. Иккалалари ҳам менинг устозларим эди.

М. Сиз, мана, ҳали бир беморнинг томирини ушламасдан туриб, унинг юзига бир қарабоқ қандай касал билан оғриётганини айтдингиз. Беморга диагноз қўйиш пайтида сизнинг аъзоларингизда, руҳингизда қандай ўзгаришлар содир бўлади? Қандай белгиларга асосланасиз?

Й. Э. Бу ҳолатни Сизга тушунтиришим қийин... Бошдан кечирмаган одам ишониши мушкул...

М. Қандай касалликларни тўла даволай оласиз?

Й. Э. Пес, қанд касаллиги, қуруқ темирэтки, ички буқоқ, тутқанок, руҳий касалликларни; жарроҳ тифисиз эса буйрак ва қовуқдаги тошлар, қулоқ оқмалари, ўт пуфагининг яллиғланиши, 12 бармоқли ичак яраси, бавосил; бўйин, кўкрак қафаси, бел умуртқасига тўпланган тузлар ва бошқа касалликларни тўла даволай оламан. Бу касалликларнинг барчасига ишлатиладиган дори-дармонларни ўзим тайёрлайман, шунингдек, тайёр дори-дармонлардан ҳам фойдаланаман.

М. Йўлдош ака, сиз, мана Ташкент медицина институтини тамомлагансиз. Бир жиҳатдан сиз беморларни даволашда илмий медицинага ҳам таянасиз. Шу маънода бугунги медицинамиз муаммолари нималардан иборат?

Й. Э. Бугун, менимча, касалликларни бир нечта гуруҳларга бўлиш мумкин: масалан, айтайлик, асабларнинг емирилиши туфайли аъзоларнинг шамоллаши ва ниҳоят врачлар буюрадиган дорилардан пала-партиш фойдаланиш туфайли содир бўладиган касалликлар. Мен, айниқса,

кейинги тур касалликлардан эҳтиёт бўлишни тавсия этардим. Чунки, бугунги кунда энг актуал муаммо бу — диагностика. Беморга аниқ диагноз қўйилмас экан, унга буюриладиган дори-дармонлар ҳам ҳар хил таъсир этади. Кўпинча зарар келтиради. Мана, айтайлик, меннинг ҳузуримга келадиган беморларнинг тўқсон фоизи бу ерга келишдан илгарди жуда кўп врачларга учраган бўлади. Кўплаб дори-дармонлар ҳам дорилар истемол этишади. Лекин, афсуски, бу дори-дармонлар ҳар доим ҳам ўзининг натижасини беравермайди. Нега? Бу саволга жавоб беришдан олдин бир нарсани сизга айтмоқчиман. Битта дорини ишлаб чиқаришга қўйишдан олдин, ишлаб синаб кўрилади. Унинг таркиби ўнлаб олимлар, лаборантларнинг кўригидан ўтади. Шундан кейингина бу дорига «йўлланма» берилади. Шунча текширишлардан ўтган дорини таъсирсиз экан, дейиш жуда қийин. Энди бошқа бир манзарага эътибор бериш. Ўша дорини сизга буюрган врач эса сизни бор-йўғи 15—20 минут кўради, холос. Унда ҳам кўп вақти сизнинг анкетангизга ёзув битиш, анализларингизни текшириш билан ўтади. Бир сўз билан айтганда, беморни жонсиз қоғозлар чеккага суриб қўяди. Врач кўпинча бемор билан эмас, қоғозлар билан иш кўради. Шундай бўлгач, у сизга қандай қилиб тўғри диагноз қўйишни мумкин. Йўқ, мен қон, захартанинг натижаларини (анализларини) рад этмоқчи эмасман. Зотан, илмий медицина касалини даволашда ўша натижаларга таянади. Мен айтмоқчиманки, врачлар кўпроқ бемордан касалликнинг белгиларини қидиришади ва ўша белгиларни даволашга уринашади. Аслида ундай қилмаслик керак. Касалнинг белгиларини эмас, унинг плдизини, сабабларини қидириш керак. Буни эса анализлар қайд қилинган қоғозлардан топиб бўлмайди. Уни беморнинг гап-сўзларидан, турмуш тарзидан, унинг кечинмаларидан қидириш керак. Бизнинг врачларимизнинг эса буларни аниқлашга ё вақтлари йўқ, ёки қунтлари. Қарабсизки, шунинг оқибатида баъзан диагноз нотўғри қўйилган бўлади. Демак, дори — дармонлар қанчалик таъсирчан бўлмасин, диагноз нотўғри бўлар экан, у ё самара бермайди, ёки бошқа бир касалини етаклаб келади. Зотан, академик Павлов шифонинг 80 фоизи дори-дармон, деб таълим беради. Шу маънода бугунга келиб турли дори-дармонлар ишлаб чиқариш ҳаддан ташқари кўпайиб кетди. Тўғриси, ҳозир ишлаб чиқарилаётган, анкеталарни тўлдириб ётган дори-дармонларнинг кўпчилиги мутлақо кераксиз. Улар медицина хизматининг бошқа соҳасига зарур бўлган ҳаракатдаги

капитални ўлик капиталга айлантиришдан бошқа нарса эмас.

М. Йўлдошали ака, замонавий ҳақим сизнингча қандай фазилатларга эга бўлиши керак?

Й. Э. Замонавий ҳақимнинг инсоф сифатидаги фазилатлари ўзига тан. У қандай тарбият топган бўлса, шундай бўлади. Лекин, бир касб эгаси сифатида унинг ўзига хос хусусиятлари, эътибор беринг, хусусиятлари бўлиши лозим. Мен яна ўша беморнинг касалини тўғри аниқлаш масаласига қайтаман. Бугунги кўпчилик врачларимизнинг — фожиаси десам муболаға бўлар — камчилиги шундаки, улар бемор мижозига умуман эътибор беришмайди. Айтайлик, халқ табиблари мижозни бешга бўлишади: иссиқ, совуқ, қуруқ, хўл ва икки мижозлар — ҳаром қони бор кишилар; совуқ мижозлар — ревматизм, полурартрит ва шунга ўхшаш касалликлар билан оғрийдиган беморлар. Совуқ мижозли беморларни иссиқлик дорилар билан даволаш керак. Аксарият соғлом кишилар — икки мижоз (думижоз) бўлишади. шунини унутмаслик керакки, мижозлар фақат томир ушлаш орқали аниқланади.

М. Касални даволашда ҳақимнинг давоси устуни ёки беморнинг унга нисбатан ишончими?

Й. Э. Ҳар иккаласи ҳам зарур. Лекин, ҳақимнинг шифоси устунроқ бўлиши керак. Чунки, ҳар қандай бемор касалхонага ёки табиб ҳузурига ишонч билан боради. Демак, ҳақимнинг шифоси ва тажрибаси устун бўлиши керак.

М. Беморлар сизнинг хизматингизни қандай тақдирлашади?

Й. Э. Мана шу ўн кун ичида биронта беморнинг қўлидан пул олганимни кўрдингизми?

М. Йўқ!

Й. Э. Мен беморнинг қўлидан пул олмайман. Унинг касалини шунча пулга даволайман деб савдолашмайман ҳам. Лекин, масаланинг бошқа бир жиҳати бор. Маълумки, мен давлатга солиқ тўлайман. Бу солиқ бир неча минг сўмни ташкил этади. Бундан ташқари дори-дармонларни тайёрлаш, хом ашё топиш ҳам — пул. Агар дори-дармон ишлаб чиқармайдиган синиқчи бўлганимда бошқа гап эди. Шунинг учун ҳам беморлар китоб-дафтарлари орасига, ўтирган жойларига кўнгилларидан чиқарган пулни ташлаб кетадилар. Буни сиз ҳам, китобхонлар ҳам қандай тушунасангиз, тушунаверинглар... Бунинг менга қизиғи йўқ. Беморнинг қўлидан пул санаб олмаслигимни ўзи виждо-

ним қаршисида қийналмаслигим учун далил бўла олади. Менга шунинг ўзи кифоя.

М. Сўнги савол. Бўш пайтларингизда нима билан шуғулланасиз?

И. Э. Илгарилари спорт билан шуғулланардим. Энди, ёш ҳам ўтиб боряпти. Уйда, боя кўрганингиздек, илон боқаман (унинг захридан дори тайёрлашда фойдаланаман), қарчиғайим бор. Хориган пайтларимда қарчиғайимни кўлимга кўндириб, силаб ўтирсам чарчоғим кўтарилади. Кечалари дори тайёрлашдан чарчаган, зериккан (ахир ҳар куни ўнлаб одамни қабул қилиш, уларга дори-дармон тайёрлаш кишини толиқтиради, зериктиради) пайтларимда кўлимга Навоийними, Фузулийними олиб варақлайман. Уларга эргашиб ғазаллар, қасидалар битаман...

СЎНГИ СЎЗ

...Тўламирза ака ўғли Шарифжоннинг расм-русумларини ўтказгач, ўйлаб қолди: шу кунчага келиб битта одам, ўғлингиз шу врачларнинг, хусусан Ўктамжоннинг бепарволиги туфайли нобуд бўлди. Энди ўтган ишга салавот. У ҳам атайлаб қилгани йўқ. Сизга сабр-тоқат берсин, деб кўнгил кўтаришмади. Суқсурдай ўғлим ўлиб кетаверадими, деди-ю, турли ташкилотларга арз қила бошлади. Унинг арзини биров эшитди, биров эшитмади. Қўли ишга бормай, юрса-турса хаёли ўғлига кетаверди. Шундай юрагига қил сизмай юрган кунларнинг бирида, ўзи ишлайдиган мактаб директори: «Тўламирза ака, кўп ҳам арзланаверманг, фойдаси йўқ», дейди. Бу гап эзилган кўнгилни яна ҳам эзди. Тўламирза акага энди ҳамма нарса тазийқ бўлиб туюлади: мактаб директорининг ишга вақтида келмаяпсиз дегани ҳам, қишлоқ Совети раисининг насиҳати ҳам. У ишдан бўшади. Олти ой бекор юрди.

Шундай бўлиши табиий. У кўп жойларга ариза ёзди. Лекин, унинг талаби ҳеч қаерда инobatга олинмади. Оқибатда район раҳбарлари назарида «аризачи»га айланиб қолди. Аризачидан эса ҳамма ҳайиқади, кўрқади. Бундай пайтда ўша одам нимага, нега «аризачи» деган номни олди, деб суриштириб ўтирилмайди. Олти ой мобайнида бирон жойга ишга киролмай юргандан кейин Тўламирза ака буни ҳам «тазийқ» деб ўйлайди... Яна ёзди. Ёзаверди. Лекин яна ҳеч ким қулоқ солмади. Чунки, айбдорлар жазоланган — ҳайфсан берилиб, лавозими пасайтирилган эди. Тўламирза ака эса ҳар гал асосий айбдор — Ўктамжонни ишдан бўшатишни талаб қиларди. Бу эса мумкин

эмасди. Чунки, кадрлар зарур, улар эл орасида ишончга сазоворми-йўқми, бундан қатъий назар, кадрлар керак...

Аслида бу тазйиқ эмасди. Кўнгил иши эди. Врачлар ҳам, мактаб директори ҳам, район раҳбарлари ҳам Тўламирза акани бир муддат тушунишлари керак эди. «Ишга кеч келяписиз», «Арзланаверманг, барибир фойдаси бўлмайди», дейиш ўрнига, кўн эмас, беш-ўн кун ўз ҳолига қўйиб қўйиш керак эди. Ахир ота-она бир парча этни йигит қилгунча не кўйларга тушмайди. Энди йигит бўлиб, уйлашиб, иккита фарзанд кўрганда, қандайдир салоҳиятсиз бир врачнинг бепарволиги туфайли ҳаётдан кўз юмса, ким, қайси ота-она куймайди. Тўламирза акани-ку гам босиб, ҳардамхаёл бўлиб қолибди, бошқа биров бу аҳволда, балки ўт бўлиб ёнар эди, кўзига кўриганини ёндирар эди. Лекин, Тўламирза акани бир жабордийда сифатида тушунишмади. Бағри бутун одамларки, уни тўғри тушунишмагач, гамбода ўз атрофида бўлаётган ҳодисаларни қандай тушунсин...

Шуларни ёзишману ўйлайман: бугун муттаҳамни андишали одамдан, ростгўйни ёлгончидан, талантишни талантсиздан фарқлаш жуда ҳам қийин бўлиб қолди. Бугунги муттаҳам ҳам, ёлгончи ҳам, талантсиз ҳам бир нарсадан — зўр бериб бақирини, ўзини ўтга-чўққа уриб тарғиб қилишдан ютмоқда. Энг ачинарлиси шундаки, ўзининг ҳақини талаб қилган Тўламирза ака каби андишали кишилар ҳам кўнчилиكنинг назарида юқоридаги кимсалар сафига қўшилиб қоляпти. Биз эса бепарвомиз. Оқибатда эса яна қанча анорхонлар, шарифжонлар, тўламирзалар маънан майиб, жисман ҳалок бўлишмоқда...

Эслатма: нашриёт ушбу мақола юзасидан табиб Пўлдошали Эргашалиевнинг адреси сўраб ёзилган илтимосномаларни қабул қилмайди.

МУНДАРИЖА

ҚИШЛОҚ МАНЗАРАЛАРИ

1. Ўзбеклар иши.	5
2. Юрғандаги тугун.	19
3. Эргашбиби.	25
4. Умдат Ўзбековнинг тирикчилиги.	34
5. «Кўкап батрак»нинг набиралари.	45
6. Ғолиблик отамеросми?.	53
7. Арз.	70
8. Косага тушган вилон.	76

ИНСОН ҚАДРИ

1. Йўқолган аттестатлар.	89
2. Биров ёзиб берган путқ.	102
3. «Саводхонлик» балоси.	111
4. Сабрнинг тағи олтинми?.	125
5. Охирги кўнгирокдан кейин.	139

ҲАҚИҚАТНИНГ УТКИР КЎЗЛАРИ

1. Сирли ховуз.	151
2. Ўрмонга ўт кетса.	158
3. Жавобсиз қолган саволлар.	164
4. Ҳукм ёки бир телба одамнинг таҳқирлангани хусусида.	170
5. Мерос.	176
6. Жазо.	184
7. Тамга.	197
8. Фарғонадаги фожиа.	207

ТУРМУШ ЧОРРАҲАЛАРИДА

1. Уйда тинчи бўлсин йигитнинг.	241
2. Йўқлаш.	253
3. Умид, сен кимнинг ўқисан?.	259
4. Қўшилган.	267
5. Бемор шифо нэлайди.	276

Литературно-художественное издание
Якубжан Хужамбердиев

Дело узбеков

Публицистика

Художник *Н. Шаталова*
Ташкент, издательство «*Езувчи*»

На узбекском языке

Адабий-бадвий нашр

Ёқубжон Хўжамбердиев

Ўзбеклар иши

Публицистика

Мухаррир *М. Йўлдошева*
Расмлар муҳаррири *М. Карпузас*
Техн. муҳаррири *Т. Смирнова*
Мусахҳих *Ш. Хасанов*

ИБ 4691

Босмахонага 20. 08. 90. да берилди. Босишга 23. 11. 90. да рухсат этилди. Бичими. 84x108
1/32-сон 2 босмахона қоғози. Обикновенно-новая гарнитура. Юқори босма. Шартли босма
тобоғи 15,98 Шартли кр. — отгиск 16,17 Нашр л. 17,66 Жами нуска. 45000. № 180 рақамли
буртма. Баҳоси 1с. 30т. № 122-89 рақамли шартнома.

«*Езувчи*» нашриёти, Ташкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР матбуот. Давлат комитети. Янгийўл китоб фабрикаси, Янгийўл шаҳри,
Самарқанд кўчаси, 44, 702801